

J.R. ZAYNALOV, Q.D. DANIYAROV,
S.S. ALIYEVA, N.E. ERNAZAROV

FINANSLÍQ QADAĞALAW

F 65

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM
INNOVACIYALAR MINISTRLOGI

BERDAQ ATINDAĞI QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI

J.R. ZAYNALOV, Q.D. DANİYAROV,
S.S. ALIYEVA, N.E. ERNAZAROV

FINANSLÍQ QADAĞALAW

60410400 – “Finans hám finanslıq texnologiyalar”,
60410100 – “Buxgalteriyalıq esap hám audit” bakalavriat tálim
bağdarlarında bilim alıp atırúan studentler ushın oqıwlıq

Tashkent
“Innovatsiya-Ziyo”
2023

FINANSLIQ QADAĞALAW./ J.R. ZAYNALOV, Q.D. DANİYAROV,
S.S. ALIYEVA, N.E. ERNAZAROV/. Oqıwlıq. – Tashkent: "Innovatsiya-
Ziyo", 2023, 396 b.

Bul oqıwlıq ekonomikanı erkinlestiriw sharayatında finanslıq qadağalawdıń tutqan ornı, finanslıq qadağalawdıń formaları, mámleketlik finanslıq qadağalaw, finanslıq qadağalawdıń obyektlari va subyektlari, salıq qadağalawı, baxxana qadağalawı, bank qadağalawı, byudjet qadağalawı, mámleketlik emes finanslıq qadağalaw, auditorlıq qadağalaw hám finanslıq qadağalaw organlarınıń iskerligi mazmunı keltirilgen. Sonday-aq, mámleketlik finanslıq basqarıwdıń tiykarǵı baǵdarları, byudjet intizamın jaqsılaw, mámleket ekonomikasında finans hám finanslıq texnologiyalar ornın asırıwdıń teoriyalıq negizi ashıp berilgen bolıp, bul 60410400 – "Finans hám finanslıq texnologiyalar" jáne 60410100 – "Buxgalteriyalıq esap hám audit" bakalavriat tálim baǵdarları studentlerine "Finanslıq qadağalaw" páninen oqıwlıq sıpatında usınıs etiledi.

Pikir bildiriwshiler:

B. Seytnazarov Qaraqalpaqstan Respublikası Finans ministriginiń Bas buxgalteri
K. Qudiyarov - Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti «Finans» kafedrası baslıǵı, docent, PhD.

Oqıwlıq Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Keńesiniń 2022-jılı 3-iyunkúngi 10/8.6-sanlı bayanlaması menen maqullanǵan hám baspaǵa usınıldı.

Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministriginiń 2022-jil 30-dekabr kúngi 429-sanlı buyrǵına muwapıq *oqıwlıq sıpatında baspadan shıǵarıwǵa ruxsat berilgen.*

ISBN 978-9943-9267-3-8

J.R. ZAYNALOV, Q.D. DANİYAROV, 2023.
© "Innovatsiya-Ziyo", 2023.

KIRISIW

Ózbekstanda reformalardıń úzliksizligi hám dawamlıǵın támiyinlew maqsetinde, «Háreketler strategiyasınan – Rawajlanıw strategiyasına qaray» degen princip tiykarında ideya hám bas kriteriya sıpatında kún tártibine qoyıldı. Atap ótilgenindey, usı rawajlanıw strategiyası jeti baǵdardan ibarat bolıp, sonıń úshinshi baǵdan, milliy ekonomikanı rawajlandırıw arqalı 2030 jılǵa kelip xalıq dáramatları jan basma esaplanganda ortasha kórsetkishten joqarı bolǵan mámleketler qatarına shıǵıw maqset etip qoyılǵan. Bul ushın, jeke sektordı rawajlandırıw hám onıń úlesin asırıw, tikkeley shet el investiciyalarnı kóbirek tartıw esabınan erisiliwi atap ótildi. Sonıń menen birge makroekonomikalıq turaqlılıq támiyinlep, inflyaciya dárejesin 5% ke shekem túsiw ilajları kórilmekte.¹

Házirgi waqıtta mámleketler ortasındaǵı sheriklik qatnasıqların engiziw, ekonomikanıń barlıq tarawlarında hám ásirese finanslıq iskerlikte nızam ústinligin támiyinlew zárúrli áhmiyetke iye.

Sonlıqtan ekonomikalıq baǵdarlamalardıń ámelge asırılıwın finanslıq dereklersiz, olardıń huqıqiy jaqtan pul qarjıları qalıplesiwi hám sarıplanıwı ústinen tiyisli qadağalawdı ámelge asırmastan mámleket óziniń ishki hám sırtqı siyasatınıń ámelge asırılıwın támiyinley almaydı. Bul ushın zárúrli ekonomikalıq baǵdarlamalardı ámelge asırıwda finanslıq qadağalaw ayrıqsha orın tutadı.

«... mámleketlik byudjet ólshewsiz emes, pul qarjıladı qatın ünemlew, belgilengen maqset ushın hám aqılǵa uǵras jumsalıwın támiyinlew zárúr. Bul - hámmege ashıq hám biykarlap bolmaytuǵın haqıyqat. Solay eken, ne ushın Qaznashılıq hám Qadağalaw - reviziya basqarmasınıń apparatları hádden tis keńeyip ketken? Olarda jámi 4 mın xızmetker isleydi hám olardıń qárejetine jılına 90 mlrd. sum mámleketiń qarjıları sarıplanadı. Mine usı strukturalar baslıq hám xızmetkerleri sonday qıyal menen jasap atır, olardıń wazıypası tekǵana qadağalaw hám basqalardı jazalaw bolıp tabıladı. Biraq, tek qamshı hám semser menen unamlı nátiyelerge crisip bola ma? Bul - tekǵana qáte pikir, bálki tereń jańılısıw, dep esaplayman. Buǵan baylanıslı profilaktika jumısların kim nátiyjeli júrgizedi?»²

¹ Ózbekiston Respublikası Prezidentiniń de Iswazına kirisiwine baǵıshlanǵan saltanatlı jeynalıq. 06.11.2021.

² Mirziyoyev S.H.M. Tinqidiy tahlil, qatıy turtib-intizam va shaxsiy javobgarlik – haq bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: O'zbekiston. NMIU. 2017. 104 b.

Haqiqatanda, reformalar izbe - izligin támiyinlew hám mámleketlik byudjet qárejetlerinen aqılǵa uǵras paydalanıw procesinde finanslıq qadaǵalawdıń aldınǵı usılların qollaw, pul qarjılardan paydalanıw nátiyjeligin joqarılatıw jáne qárejetlerdi únemlep atırǵan finanslıq qadaǵalaw organlarınń profilaktikalıq ilajlardı ótkiziwi zárúrli áhmiyetke iye.

Búgingi kúnde ekonomikanı liberallastırıw sharayatında jeke sektordı rawajlandırıw, mámleketlik finanslıq basqarıwda finanslıq qadaǵalawdıń nátiyjeli sistemasın jaratıw ayrıqsha orındı iyeleydi. Solay eken, mámleketiń finanslıq qarjılarınan nátiyjeli paydalanıwdıń zárúrli shárti bolıp, mámleketiń jámiyet aldındaǵı tiykarǵı wazıypaların orınlawdaǵı rolin asırıw hám bul hárekettegi nızamǵa muwapıq mámleketlik qárejetler hám finanslıq aǵımları baǵdarları ústinen nátiyjeli qadaǵalawdı támiyinlewge qaratılǵan finans sistemasın dúziwdi talap etedi.

Finans sistemasında jergilikli ayaqlardı rawajlandırıw, jergilikli byudjetti atqarıw, olarda orın alǵan mashqalalardı sheshiw sıyaqlı iskerligi ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw zárúrli bolıp, bul wazıypa xalıqtıń óz wákilleri arqalı ámelge asırılıwı kerek. Usınıń sebebinen jámiyetshilik qadaǵalawın ámelge asırıwdıń tásirli hám ámeliy mexanizmlerin engiziw maqsetinde jámiyetshilik qadaǵalawı boyınsha nızam qabıl etildi.³

Demek, usını atap ótiw kerek, búgingi kúnde elimizde mámleketlik organlar tárepinen alıp barılatuǵın finanslıq qadaǵalaw menen bir qatarda mámleketlik emes finanslıq qadaǵalawına da ayrıqsha itibar qaratılıp atır.

«Finanslıq qadaǵalaw» pániniń ekonomikalıq baǵdarlar boyınsha qánigeler tayarlaw sistemasında tiykarǵılardan esaplanıp, ekonomikanı liberallastırıw sharayatında jetistirilip barıp atır. Usınıń sebebinen «Finanslıq qadaǵalaw» páninen tayarlangan bul oqıwlıq finanslıq qadaǵalawdıń mámleketlik hám mámleketlik emes tarawların qamtıp aladı hám bul jaǵdayda finanslıq qadaǵalawdıń teoriyalıq hám huqıqiy tiykarları, onı ámelge asırıwshı organlar iskerliginiń ayrıqsha qásiyetleri, mámleketlik hám mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw túrleri, sonıń menen birge sırt ellerde finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriw máselelerine de ayrıqsha toqtalıp ótiledi.

I BÓLIM. FINANSLIQ QADAǴALAWDIN TEORIYALIQ HÁM SHÓLKEMLESTIRIW TIYKARLARI

I-BAP. «FINANSLIQ QADAǴALAW» PÁNINIŇ PREDMETI, MAQSET HÁM WAZIYPALARI

- 1.1. «Finanslıq qadaǵalaw» pániniń qalıplesiwi hám rawajlanıwı
- 1.2. «Finanslıq qadaǵalaw» pániniń predmeti, maqset hám wazıypaları
- 1.3. Finanslıq qadaǵalawdıń payda bolıwı hám sebepleri

I.1. «Finanslıq qadaǵalaw» pániniń qalıplesiwi hám rawajlanıwı

Jańa Ózbekstanıń 2022 - 2026 jıllarǵa mólsherlengen rawajlanıw strategiyası islep shıǵılıp, sonıń úshinshi baǵdarı milliy ekonomikanı jedel rawajlandırıw hám joqarı ósiw qáddilerin támiyinlew kórsetilip ótilgen. Bunda tiykarınan, makroekonomikalıq turaqlılıqtı támiyinlew hám jıllıq inflyaciya dárejesin 2023 jılǵa shekem basqıshpa – basqısh 5% ke túsiriw, mámleketlik byudjet deficitligin qısqartıw hám 2023 jıldan JIÓge salıstırǵanda 3% ten asıp ketpewligin támiyinlew, hár bir rayonlıq byudjettiń keminde 5% «Puqaralar byudjeti» baǵdarlaması boyınsha xalıqtıń usınısları tiykarında eń aktual mashqalalardı sheshiwge sarıplanıwın shólkemlestiriw názerde tutılǵan.⁴

Mámlekette Jańa Ózbekstanıń rawajlanıw strategiyasında mámleketlik finansi basqarıw jáne qadaǵalawın jetilistiriw boyınsha keń qamtılǵan reformalar ámelge asırılıp atır. Sonıń ishinde byudjet procesiniń ashıqlıǵın jáne de asırıw jáne onıń ústinen jámiyetshilik qadaǵalawın kúsheytiw, byudjetten finanslıq támiyinlew, esap - sanaq hám esabatlar mexanizmin jetilistiriw, ministrlıklar hám basqarmalardıń boysınıwındaǵı mákemelerde finanslıq intizamın bekkemlew boyınsha juwapkershiligin asırıw, sonıń menen birge, zamanagóy informaciyaq texnologiyalar hám xalıqaralıq tın alınǵan finanslıq qadaǵalaw standartların engiziw jolı menen byudjet dárejelerinde nızam buzılıwlar jaǵdaylarınń aldın alıw hám

³ Ózbekstan Respublikasınıń «Jámiyetshilik qadaǵalaw haqqındaǵı ÓRQ-474-sanlı Nızamı. 12.04.2018.

⁴ Ózbekstan Respublikasınıń Prezidentiniń «2022 - 2026 jıllarǵa mólsherlengen Jańa Ózbekstanıń rawajlanıw strategiyası haqqındaǵı PF-60-sanlı Pármanı. 28.01.2022.

profilaktikasına qaratilgan mámleketlik finanslıq qadağalawınıñ rolin tüpten qayta kórip shıǵıw belgilengen.

Sonıñ menen birge, ekonomikanı basqarıwdıñ jáhán tájiriyyesinde tın alınǵan bir qatar mexanizmlerdi social - ekonomikalıq rawajlanıw barısında tiyisli túrde sáykeslestiriw hám unamli paydalanıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Byudjet qarjılarınan aqılǵa uǵras hám nátiyjeli paydalanıwdı támiyinleytuǵın mexanizmlerden biri – bul finanslıq qadağalaw bolıp tabıladı.

Búgingi kúnde «Openbudget.uz» ashıq byudjet informaciyalıq portalı¹ jaratılıp, onıñ maqset hám wazıypaları, Ózbekstan Respublikası byudjet sisteması byudjetleri, sonıñ ishinde Ózbekstan Respublikası byudjet sisteması informaciyaga kırıw hám Ózbekstan Respublikası byudjet procesin shólkemlestiriw haqqındaǵı tiyisli maǵlıwmatlardı usınıw bolıp tabıladı. Byudjet qárejetlerin tártipke salıw boyınsha jámiyetshilik qadağalawın ámelge asırıw, rayon hám qala byudjetleri esabınan qarjılanıwı ushın usınılǵan ilajlar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı jaylastırıw, byudjet nızam buzılıwlar faktleri boyınsha xabarlı qılıw hám byudjet procesin jetilistiriw boyınsha usınıslar kiritiw múmkinshiligi tuwıldı.

Ózbekstan Respublikasında finanslıq qadağalaw, ǵárezsiz audit, buxgalteriya esabı hám ekonomikalıq analiz ǵárezsiz qánigelesken ekonomikalıq pán tarmaqları esaplanadı. Olardıñ hár biri óz predmetine, wazıypalarına, maqsetlerine, izertlew hám ámeliy qollanıw usıllarına iye. Pánlerdiñ qánigelesiwi olardı ayrıqsha qollanıw tarawları boyınsha tereńlestiriw hám gruppalastırıw imkaniyatın beredi. Ekonomika pániniñ ǵárezsiz tarmadı bola turıp, olar óz - ara bekkem baylanıslı hám birden - bir baǵdarǵa, ekonomikanıñ nátiyjeligin joqarılatıwǵa, qoyılǵan xojalıq maqsetlerine tabıslı erisiliwın támiyinleytuǵın basqarıw qararların tayarlawǵa qaratilǵan.

Hár bir xojalıq subyekti mámlekettiñ ekonomikasın rawajlandırıwǵa úles qosadı. Qadağalaw - reviziyaga tiykarlanǵan analitikalıq pánler - aqılǵa uǵras basqarıw qararların tańlap alıw ushın tiykar bolıp tabıladı. Buxgalteriya esabı hám audit, ekonomikalıq

analiz, finanslıq qadağalaw bular pútkil mámlekettiñ ekonomikalıq mexanizmi hám hár bir ayrıqsha kárxana (shólkem, mákeme), firma, kompaniyanıñ turaqlı islewi ushın zárür.

Mine usı jaǵdaylardıñ bolıwı, sonıñ menen birge, bazar ekonomikası sharayatında finanslıq qadağalawdıñ áhmiyeti, múmkinshilikleri, abzallıqların úyreniwdiñ zárúrligi usı pániniñ kelip shıǵıwına sebep boldı.

Esap - sanaq maǵlıwmatlarına ayrıqsha itibar beriliwi, bul logikalıq jaqtan tuwrı, sebebi kárxana (shólkem, mákeme), akcionerlik jámiyet, shirket, firma, kompaniya finanslıq jaǵdayınıñ qalıplestirilgen hám qayta islengen kórsetkishleri ssuda, kredit, investiciya hám sol sıyaqlılardı beriw arqalı óndiristi rawajlandırıw maqsetlerinde basqarıw qararların qabıllaw ushın ámeliy faktor ózgesheligine iye bolıwı kerek. Demek, ekonomikalıq informaciyalar menen támiyinlew finanslıq esabattıñ qalıs hám isenimli maǵlıwmatlarına tayanıwı kerek. Bunday maǵlıwmatlar tek ǵárezsiz auditorlar tárepinen tuwrılıǵı tekserilip tastıyqlanǵannan, sonıñ menen birge kárxana reytingin anıqlaw ushın bul maǵlıwmatlar qayta islengennen keyin ǵana alınıwı múmkin.

Qadağalaw - bul qandayda bir jumıstıñ, zattıñ jaǵdayı, kisiniñ júris - turısı hám sol sıyaqlı üstinen turaqlı baqlaw, tekseriw bolıp tabıladı. Qadağalaw - mámleketlik basqarıw organlarınıñ ayırım basqarıw tarawlarında mámleket tárepinen belgilengen qaǵıydalarǵa xojalıq subyektleri, lawazımlı shaxslar ámel etiwdi qadağalawdan ibarat iskerlik bolıp tabıladı.

1.2. «Finanslıq qadağalaw» pániniñ predmeti, maqset hám wazıypaları

«Finanslıq qadağalaw» pániniñ maqseti bolıp, finanslıq qadağalaw haqqında teoriyalıq bilimler, mámlekette ámelge asırılǵan institucional reformalardıñ búgingi basqıshında finanslıq qadağalaw sistemasında ámelge asırılǵan ózgerislerdiñ tiykarǵı baǵdarları jáne onıñ nátiyjeli iskerligin támiyinlew, finanslıq qadağalaw organlarınıñ shólkemlestirilgen strukturası jáne onıñ islew mexanizmlerin úyreniw menen birge, olardı teoriyalıq, ámeliy hám metodologiyalıq tárepten jetilistiriwden ibarat.

¹ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniñ «Byudjet maǵlıwmatlarınıñ ashılıǵın hám byudjet procesinde paydalanıwı belsendiligin támiyinlew is - ilajları haqqındaǵı» PQ-3917-sanlı qaran. 22.08.2018.

Bul maqsetten kelip shıǵıp óz predmetin úyreniw ushin tómendegi wazıypalardı qoyadı:

- finanslıq qadaǵalawdıń social - ekonomikalıq mazmunı hám áhmiyetin úyreniw;
 - finanslıq qadaǵalaw sisteması jáne onıń teoriyalıq - huqıqıy tiykarların úyreniw;
 - finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriw túri, forma hám usılların úyreniw;
 - finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıwshı organlar hám olardıń finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriwdegi funkciyaları, huqıq hám minnetlemelerin úyreniw;
 - finans organlarınıń mámleket dáramatları kelesheklerin belgilew hám ekonomikalıq analiz qılıw salasındaǵı qadaǵalaw - ekonomikalıq jumsların úyreniw;
 - finans organlarında byudjetti dúziw hám atqarıw procesindegi finanslıq qadaǵalawdıń tiykarların úyreniw;
 - mámleketlik byudjet dáramat (maqsetli fond dáramat)ların dúziliwi hám olardıń tuwrı esaplanıwı, tolıq jáne waqtında tóleniwı jaǵdayların analiz etip úyreniw;
 - kredit mákemeleri hám olardıń filialları tárepinen bank nızamshılıǵına ámel etiwı jáne pul - kredit, valyuta hám baha qatnasıqları jaǵdayın analiz etip úyreniw;
 - salıq qadaǵalawı tiykarları menen tanısıw, salıq qadaǵalawı formaların úyreniw;
 - qamsızlandırıw xızmetleri rawajlanıwında finanslıq qadaǵalawdıń áhmiyetin hám oǵan ámel etiwın úyreniw;
 - mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw organları hám olardıń finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriwdegi funkciyaları, huqıq hám minnetlemeleri jáne onıń áhmiyetin úyreniw;
 - rawajlangan mámleketlerde finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriw tájiriybelerin úyreniw hám t.b.
- Teoriyalıq tárepten de, ámeliy tárepten de, metodologiyalıq jáne shólkemlestirilgen tárepten finanslıq qadaǵalaw bir qansha quramalı process bolıp tabıladı. Mine usı tárepler «Finanslıq qadaǵalaw» pániniń de quramalıǵın belgilep beredi. «Finanslıq qadaǵalaw» páni ámeliyat penen tıǵız baylanıslı bolıp tabıladı. Pán retinde ámelde bolıwı onıń basqa amawlı pánler menen teoriyalıq tárepten

baylanıslıqta bolıwın talap etedi. Finanslıq qadaǵalaw qatnasıwshıları: finans organları, byudjet shólkemleri, bankler, qaznashılıq bólimleri, tovar jetkizip beriwshiler hám t.b. iskerligi ózgeshelikleri jáne onıń basqa ekonomikalıq pánler: Mámleketlik byudjet, Jergilikli byudjetler, Mámleketlik maqsetli fondlar, Qaznashılıq, Buxgalteriya esabı, Finanslıq analiz, Audit sıyaqlı pánler menen logikalıq jaqtan baylanıslıqta bolıwın hám tıǵızlıǵın belgilep beredi.

1.3. Finanslıq qadaǵalawdıń payda bolıwı hám sebepleri

Mámleket jámiyet turmısın basqarıw hám shólkemlestiriw sisteması retinde onıń rawajlanıwınıń amawlı bir basqıshında payda bolǵan. Mámleket jámiyet óz aldına qoyǵan wazıypalardı orınlaw ushin social - ekonomikalıq rawajlanıw ushin zárúrli sharayatlardı támiyinlew maqsetinde mámleketlik basqarıwdı tártipke salıw hám onı shólkemlestiriw kerek edi.

Mámlekettiń payda bolıwı menen, túrli tarawlarda óndirislik qatnasıqlar rawajlanıwı menen turaqlı rawajlanıp baratıwın tarmaqlardı basqarıw hám funkciyaların óz juwapkerligine aldı.

Jámiyet turmısında túrli tarawlardı tártipke salıw arqalı mámleket qorǵanıw, basqarıw apparatın saqlaw, baylanıs quralların rawajlandırıw, óndiris hám tovar ayırbaslaw ushin zárúr bolǵan pul qarjıları hám resurslar menen támiyinlewi kerek edi.

Buǵan baylanıslı zárúr qararlar, normativ – huqıqıy hújjetler, nızamlar qabıllandı. Sonlıqtan, olar qanday turmısqa qollanıw atırǵan, qanday jetilistiriw zárúr ekenligin tekseriw zárúrligi payda boldı. Albette, bul jámiyetti basqarıw, onıń normal turmısın támiyinlew, mámlekettiń pul qarjıları hám resursların esapqa almastan, olardan tuwrı paydalanbastan ámel ete almaydı.

Belgilengen normalar, nızamlarǵa ámel etiliwın qadaǵalaw, hádiyselerdiń mámleket hám jámiyet ushin zárúr bolǵan baǵdarda rawajlanıwına tásir kórsetiwı atqarıwın tekseriw ushin zárúr bolǵan iskerlik nátiyjelerin bahalaw basqarıw organlarına tán bolǵan zárúrli wazıypalardan bolıp tabıladı. Bul basqarıw funkciyaları wazıypaları, dúzilisi hám basqarıw sistemasına qaramastan, basqarıw iskerliginiń barlıq formalarına tán bolıp tabıladı.

Usınıñ menen birge, basqarıw strukturasında amawlı qadaǵalaw organları sisteması mámleket, jámiyet rawajlanıwı, tártipke salıwshı hám tártipleştiriletuǵın iskerlik tarawlarınıñ keñeyiwı menen amawlı bir basqıshqa payda boladı hám olar jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıw hám basqarıwdı talap etedi.

Áyyemgi dáwirlerde mámleket hám jámiyet turmısınıñ túrli tarawların tártipke salıwshı hám basqaratuǵın, sonday-aq qadaǵalaw funkciyasına iye bolǵan mámleket organları payda bolǵan.

Mısalı, biziń eramızǵa shekemgi VII - IV ásirlerde áyyemgi Qıtayda xojalıq iskerligin qadaǵalawshı mámleketlik organları bar edi, atap aytqanda, toǵaylar, dáryalar, jaylawlar olardıń itibarın tartqan. Olar ámeldegi nızam hám normativ - huqıqıy hújjetlerdi esapqa alǵan halda qadaǵalap, olardan nátiyjeli paydalanıwdı támiyinlegen.⁶

Usınıñ menen birge, finanslıq hám áskeriy bólimler dúzilip, olar tekǵana finanslıq hám áskeriy siyasatı, salıqlar, dáramatlar hám jobalastrılǵan qárejetlerdi islep shıqqastan, bálki tártipke salıw hám nızamlardıń atqarıwın da qadaǵalap bardı.

Sol waqıtta da joqan organ basshılıǵındaǵı qadaǵalawshı organlar bar edi. Olar hákimiyatlardıń iskerligin qadaǵalaydı hám olardıń isenimligin tekseredi.

Biziń eramızǵa shekem VII - IX ásirlerde aq Qıtayda mámleketlik basqarıw sisteması hám soǵan sáykes túrde mámleketlik qadaǵalaw bar edi.

Barlıq atqarıwshı organlar, lawazımlı shaxslar iskerligin qadaǵalawshı prokuratura dúzildi.⁷ Olar imperatorǵa nızam buzılıwlar haqqında esabatlar beriw huqıqına iye edi.

Atap aytqanda, dúnyanıń eń áyyemgi mámleketleri rawajlanıw dáwirinde úlken jumıslar ámelge asırılǵan. Bunnan tısqari, kóp muǵdardaǵı pul qarjıları, resurslar hám qárejetlerdi qatań esapqa alıw hám qadaǵalaw kerek edi. Finanslıq hám materiallıq resurslardı esapqa alıwdı qadaǵalaw birinshi náwbette rawajlangan.

Mısalı, biziń eramızǵa shekemgi 4000 - 525 jıllar aralıǵında áyyemgi Egipette qullardıń miyneti menen házirgi kúнге shekem saqlanıp qalǵan imaratlar jaratıldı, olardıń qunlısı joqarı dárejede rawajlangan basqarıwdı, sonday-aq buxgalteriya esabın talap etken.

⁶ История государства и права зарубежных стран. Ч. 1. М., 1996; Анисимов А., Крылов Г. Возрождение госконтроля в Российской Федерации // Хозяйство и право. 1995, № 5.
⁷ Бессарабов В. Г. Прокуратура и контрольные органы зарубежных стран. М., 2000, С. 75, 76.

Atap aytqanda, Egipettegi Xeops piramidası 30 akr maydandı iyeleydi hám 23 million tas bloktan ibarat.⁸ Bul materiallardı tayarlaw, esapqa alıw, muńlaǵan qullardı jáne bul jumıslarǵa basshılıq etkenlerdi qollap-quwatlaw kerek edi.

Izrail patshası Solomon dúnya ájayıpatlardan biri bolǵan Quday YAxveniń xramın qurıwdı rejelestirgen (xram rimlikler tárepinen Izraildı iyelep alıw waqtında wayran etilgen), tekǵana imaratıń joybarın oylap tappastan, bálki zárúrli materiallar menen qurılıstıń buxgalteriya esabı hám basqarıw menen baylanıshı shólkemlestirilgen qadaǵalaw iskerligin alıp barǵan.

Eń áyyemgi jazba hújjetlerden - SHumer civilizaciyası sıymıwxanasındaǵı jazıwlar (eramızǵa shekemgi 3000 jıllar) - xramnıń esap - sanaqları, qárejetleri, dáramatları hám resurslarınıń jaǵdayın sawlelendiriwshı jazıwlar tabılǵan. Vavilon patshası Xammurapi Tigr hám Efrat dáryaları basseynidegi xalıq punktleri hám qalaların birlestirip, qúdiretli mámleket dúzilgen, hákimiyattı jáne de rawajlandırıw hám saqlap qalıw ushın anıq tártipke salıw hám qadaǵalaw zárúr ekenligin túsindi.

Ol mülk, kóshpes mülk, sawda, isbilermenlik, miynet qatnasıqları hám shańaraqqa tiyisli nızamlar shıǵardı hám qaǵıydalar ornattı. Bul nızamlar Xammurapi kodeksi (shama menen biziń eramızǵa shekemgi 2000 jıl), sawdada ámel etiliwi kerek bolǵan nızamlı tártip, eń kem miynet haqını belgilewde juwapkerlik hám sıylıqlar, sonıñ menen birge, qadaǵalawdı ámelge asırıwda tolıq xarakterlengen.

Sparta, Greciya hám Rimde qadaǵalaw máselelerine úlken itibar berildi. Buxgalteriya esabı, qaznashılıq hám resurslardı basqarıw tiykarları payda boldı.

Evropa mámleketlerinde orta ásirlerde hám onnan keyin de xojalıq júrgiziw hám qadaǵalawdıń túrli formaları rawajlandı.

Buxgalteriya esabı hám buxgalteriya esabınıń rawajlanıwına mámleketlik mütájliklerin qanaatlandıırıw ushın, birinshi náwbette, qabıllaw, esapqa alıw hám ámelge asırılǵan qárejetlerdi qadaǵalaw boyınsha hár qıylı usıl hám metodlardıń islep shıǵılıwı tastıyǵı boldı. XV ásirde Italiyada óz - ara buxgalteriya esabı, buxgalteriyalıq esapı júrgiziw hám operaciyalardı atap kórsetiw usılı islep shıǵılǵan.

⁸ Adólf Erman. Zefe in Ancient Egypt, trans. Form the German by Helen M-Tinard. London, Macmillan, 1984.

Sonı atap ótiw kerek, qadaǵalaw funkciyaları birinshi nıwbette mámleket ushın zárúr bolǵan, sonı menen birge, jámiyetti rawajlandırıw hám xalıq máplerin qorgaw ushın zárúr bolǵan materiallıq baylıqlar, materiallıq iygiliklerdiń sarıplanıwın esapqa alıw hám qadaǵalaw salasına islep shıǵılǵan.

Biraq jámiyetlik óndiristiń túrli tarawlarınıń rawajlanıwı qadaǵalaw formaları hám túrlerin jetilistiriw hám keńeytiwge alıp keldi.

Demek, Evropada mámleket xojalıǵında qadaǵalawdı engiziwge dáslepki urınıslar korollıq basqarıwları dáwirine tuwrı keledi. Xojalıqtıń ósip baratırǵan kólemleri sebepli qadaǵalaw zárúrli basqarıw faktorına aylanıp bardı. Hár qanday húkimet, ásirese, qárejetler dáramatlardan artqan mámleketlik finanslıq jaǵdayı qıyınshılıqlardan dárek beretuǵın urınıslar dáwirinde, tártipke salınǵan finansqa úlken mıtájlik sezer edi. Qarjılardı izlep, finanslıq reformalar, sonday-aq byudjet qadaǵalaw túrindegi reformalar ótkiziler edi. Demokratıyalıq mámleketlerde mámleketlik finanslıq resurslar yamasa byudjetli basqarıw húkimettiń jámiyet aldındaǵı juwapkershiligin keltirip shıǵaradı. Aqıbette «finans dárwazası aldında» qadaǵalaw shólkemlestiriw basqarıwıń zárúr elementine aylanıp, sol sebepli dúnyanıń rawajlanǵan barlıq mámleketlerinde finanslıq qadaǵalaw mámleket qadaǵalawınıń tiykarǵı túrine aylandı.

Qadaǵalaw - jámiyettiń ekonomikalıq turmısındaǵı obyektiv hádiyse hám hár qanday mámleketlik basqarıwıń zárúrli buwım bolıp tabıladı. Sonı menen birge ol kóp mın baslıq hám qanıgeler, miynet jámáátleri, jámiyetlik hám mámleketlik organlarınıń subyektiv dóretiwshilik tarawı bolıp tabıladı.

Tirek sózler:

Qadaǵalaw; finanslıq qadaǵalaw; mámleketlik finanslıq qadaǵalaw; mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw; «Openbudget.uz» ashıq byudjet informaciyalıq portalı; byudjet, byudjet sisteması; qaznashılıq, mámleketlik byudjet; jergilikli byudjet; kredit.

Qadaǵalaw sorawları

1. «Finanslıq qadaǵalaw» pániniń predmeti ne?
2. «Finanslıq qadaǵalaw» pániniń wazıypaları nelerden ibarat?

3. Finanslıq qadaǵalawdıń mánsisi nede?
4. «Finanslıq qadaǵalaw» pániniń qalıplesiwi hám rawajlanıwı sharayatları qanday?
5. «Finanslıq qadaǵalaw» oqıw pániniń maqseti ne?
6. «Finanslıq qadaǵalaw» pániniń basqa pánler menen baylanısın kórsetiń.

Testler

1. «Finanslıq qadaǵalaw» pániniń predmeti ...

- a) xojalıq júrgiziwdiń túrli tarawdıń hám tarmaqlarında, mámleketlik basqarıwdiń barlıq basqıshlarında pul aǵımları, finanslıq resurslar háreketin baqlaw jáne bul boyınsha finanslıq qadaǵalaw organlarınıń maqsetli iskerligin úyreniw bolıp tabıladı.
- b) xojalıq júrgiziwdiń túrli tarawdıń hám tarmaqlarında, mámleketlik basqarıwdiń barlıq basqıshlarında pul aǵımları, finanslıq resurslar háreketin baqlaw jáne bul boyınsha finanslıq qadaǵalaw organlarınıń maqsetli iskerligin analiz qılıw bolıp tabıladı.
- c) xojalıq júrgiziwdiń túrli tarawdıń hám tarmaqlarında, mámleketlik basqarıwdiń barlıq basqıshlarında pul aǵımları, finanslıq resurslar háreketin baqlaw jáne bul boyınsha finanslıq qadaǵalaw organlarınıń maqsetli iskerligin izertlew bolıp tabıladı.
- d) ayrıqsha alınǵan byudjet shólkemleriniń pul aǵımları, finanslıq resurslar háreketin baqlaw jáne bul boyınsha finanslıq qadaǵalaw organlarınıń maqsetli iskerligin, finans - xojalıq iskerligin úyreniw bolıp tabıladı.

2. «Finanslıq qadaǵalaw» páni qaysı pánge jaqın kelmeydi?

- a) Psixologiya
- b) Finans
- c) Salıq hám salıqqa tartıw
- d) Audit

3. «Finanslıq qadaǵalaw» pániniń maqseti ...

- a) finanslıq resurslardı basqarıwdiń nızamlıǵı hám nátiyjeligi boyınsha qabıl etilgen úlgilerden shetke shıǵıw jaǵdayların anıqlaw, bunday shetke shıǵıwlar bar bolǵan bolsa, olardı durıslaw hám aldın alıw boyınsha tiyisli sharalardı waqtında qabıllawdan ibarat.
- b) túrli dárejedegi byudjetlerdiń dáramatları hám qárejetlerin analiz qılıw, finanslıq resurslardı basqarıwdiń nızamlıǵı hám

nátiyjeligi boyınsha qabil etilgen úlgilerden shetke shıǵıw jaǵdayların anıqlawdan ibarat.

c) kárxanalar dáramatları hám aylanıs qárejetlerin salıstırw, finanslıq resurslardı basqarıwdıń nızamlıǵı hám nátiyjeligi boyınsha qabil etilgen úlgilerden shetke shıǵıw jaǵdayların anıqlawdan ibarat.

d) payda, ózine túser bahası hám tólewlerdi analiz qılıw, shetke shıǵıw jaǵdayların anıqlaw, bunday shetke shıǵıwlar bar bolǵan bolsa, olardı durıslaw hám aldın alıw boyınsha tiyisli sharalardı waqtında qabıllawdan ibarat.

4. Finanslıq qadaǵalaw qanday dárejede ámel etedi?

- a) Makro hám mikro dárejede
- b) Makro hám mega dárejede
- c) Mikro hám mega dárejede
- d) Mega hám mezo dárejede

5. Finanslıq qadaǵalawdıń baǵdarlarınan birin kórsetiń.

- a) Barlıq ekonomikalıq subyektlardıń finanslıq nızamshılıq hám finanslıq intizamǵa ámel qılıwı ústinen baqlaw esaplanadı.
- b) Subyektlar iskerligin ekonomikalıq tártipke salıw esaplanadı.
- c) Pul fondlarınń ólshemi hám finanslıq resurslarǵa bolǵan mútájlik ortasındaǵı sáykeslikke reaksiya kórsetiw esaplanadı.
- d) Finanslıq resurslardı kóbeytiwdiń ishki xojalıq rezervlerin esapqa alıw esaplanadı.

6. Tómendegilerden qaysısı finanslıq qadaǵalawdıń eń tiykarǵı wazıypalarınan biri bolıp esaplanbaydı?

- a) Mámleket ekonomikasın basqa mámleketler menen salıstırw
- b) Pul fondlarınń ólshemi hám finanslıq resurslarǵa bolǵan mútájlik ortasındaǵı sáykeslikke tásir kórsetiw
- c) Mámleketlik byudjet aldındaǵı minnetlemelerdi waqtında hám tolıq atqarıwın támiyinlew
- d) Finanslıq resurslardı kóbeytiwdiń ishki xojalıq rezervlerin izlep tabıw

2-BAP. FINANSLIQ QADAǴALAW MAZMUNÍ JÁNE ONÍ SHÓLKEMLESTIRIW USÍLLARÍ

- 2.1. Finanslıq qadaǵalaw mazmunı hám áhmiyeti
- 2.2. Finanslıq qadaǵalaw teoriyaları
- 2.3. Finanslıq qadaǵalawda metodikalıq usıllar
- 2.4. Finanslıq qadaǵalaw sisteması jáne onıń elementleri

2.1. Finanslıq qadaǵalaw mazmunı hám áhmiyeti

«Qadaǵalaw» termininiń tariyxıy evolyuciyası russha «kontrol», francuzsha «controle» - tekseriw (latınsha «contra rotulus» - qarama - qarsılıq, salıstırwlar)⁹ - sózinen kelip shıǵıp, biraq bul termin bir qansha aldın málim bolǵan hám tuwrıdan - tuwrı awdarmalaw «basqarıw» túsinigi menen birdey mániesti anılatpaydı.

Basqarıw bir tárepten, pútinniń bir bólegi retinde, ekinshiden - bólimlerden shólkemlesken bir pütün retinde qaralıwı múmkin. Birinshi jaǵdayda finanslıq qadaǵalawdı mámleketlik basqarıw sistemasınıń ajralmaytuǵın bólegi dep esaplaw múmkin.

Mámleketlik basqarıw procesinde basqarıwdıń jabıq ciklin támiyinleytuǵın bir qatar basqarıw funkciyaları ámelge asırıladı. Mámleketlik basqarıwdıń ulıwma funkciyaları qatarına jobalaw, boljaw, tártipke salıw, basqarıw, shólkemlestiriw, muwapıqlastırw hám qadaǵalaw kiredi. Qadaǵalaw funkciyası turaqlı turde jobalaw procesine jaqm keledi, sebebi tiyisli standartlardı jaratıw tekǵana jobalaw ushın, al jobalar nátiyjelerin bahalaytuǵın, jobalawdıń nátiyjeligi hám tuwrılıǵın belgileytuǵın, onıń tiykarlanǵanlıǵın tekseretuǵın qadaǵalaw ushın da dáslepki tiykar bolıp tabıladı.

Mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları iskerliginiń nátiyjeligi tiykarınan nızamlar, qararlar, buyırıqlar atqarıwı ústinen qadaǵalaw hám de olardıń atqarılıwın tuwrı shólkemlestiriwge baylanısh. Sistemalı hám kompleks qadaǵalaw basqarıw qararlarınıń ilimiy tiykarlanǵanlıǵın, olardıń waqtında atqarılıwın támiyinlewge járdem beredi. Bul basqarıw subyektleri iskerligindegi kemshiliklerdi hám olardı keltirip shıǵaratuǵın

⁹ Финансовый контроль как инструмент обеспечения экономической безопасности: учебное пособие / А.Н.Столярова, Д.С.Боташева, Ж.К.Левина, С.В.Панченко, Д.С.Петроски; редак. ант. кол. А.Н.Столярова. - Москва: РУСАЙНС, 2020. - С.10.

sebeplerdi anıqlaw hám saplastırw ushin zárúrli shárt esaplanadı. Mámleketlik qadaǵalaw hár qıylı menshiklik túrindegi xojalıq júrgiziwshi subyektler iskerligi sharayatında ayrıqsha áhmiyetke iye.

Keń mániste qadaǵalaw - bul basqarıw obyektini iskerliginiń qabil etilgen basqarıw qararlarına muwapıqlıǵın támiyinlew menen baylanıslı bolǵan hám belgilengen maqsetke tabıslı erisiwge qaratılǵan process esaplanadı. Qadaǵalaw - bul ayrıqsha maqsetke baǵdarlanǵan, ayrıqsha jáne onı ámelge asırıw usıllarına iye bolǵan basqarıwdıń gárezsiz funkciyası hám amawlı iskerlik túri boladı.

Ulıwma alǵanda, qadaǵalaw - qabil etilgen basqarıw qararlarınıń tıyanaqlıǵı hám nátiyjeligin bahalaw, bul qararlardan shetke shıǵıwdı anıqlaw hám tuwılaw ilajların kóriw maqsetinde basqarıw obyektini islew procesin baqlaw formasındaǵı basqarıw funkciyalarından biri bolıp tabıladı.¹⁰

«Qadaǵalaw» bul amawlı bir häreketlerdiń isenimligi hám nızamlıǵın támiyinlew hám jobalardıń haqıyqıy atqarılıwın baqlaw procesi.

Qadaǵalaw - bul obyektiniń qabil etilgen basqarıw qararlarına muwapıqlıǵın baqlaw hám tekseriw, olardı ámelge asırıw nátiyjelerin anıqlaw, tiyisli normativ - huqıqıy hújjetler (nızamlar, buyırtpa standartlar)den hám shólkemlestiriw principlerinen shetke shıǵıwları anıqlaw ushin juwapker bolǵan ulıwma basqarıw funkciyası.

Mámleketlik finanslıq resurslardı, múlik hám basqa aktivlerdi qáıplestiriw, saqlaw hám olardan paydalanıwda ilajlar sisteması, pul - kredit siyasatı hám mámleketlik minnetlemelerdi basqarıw strategiyası, ulıwmamámleketlik basqarıw nátiyjeligin sın kózqarastan bahalaw ushin izertlew obyektini hám ayrıqsha strukturalıq elmenetleri bolıwı kerek.¹¹

Sonlıqtan, qadaǵalaw basqarıw funkciyalarından biri bolıp, basqarıw qararların qabıllaw nátiyjeligin bahalaw ushin basqarılatuǵın obyekt häreketlerin qadaǵalaw sisteması bolıp tabıladı.

1) ekonomikalıq obyekt hám processlerdi basqarıwdıń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, sol obyektiniń huqıqıy - normativ - huqıqıy hújjetler, kórsetpeler sonı menen birge baǵdarlamalar, jobalar.

shártnamalar, joybarlar, pitimler ushin kórilip atırǵan jaǵdayǵa sáykes keliwin tekseriw.

2) obyekt ústinen real kúsh, basqarıw;

3) qadaǵalaw iskerligi menen baylanıslı qadaǵalawshılar.

Qadaǵalaw basqarıw subyektiniń wazıypaları, huqıqları hám minnetlemelerine muwapıq túrde monitoring ushin mólsherlengen.

Qadaǵalaw basqarıw qaran menen baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda, ol basqarıw subyektleri hám obyektleri iskerligindegi qáteler hám kemshiliklerdi anıqlap ǵana bolmaydı. Eger qadaǵalaw anıq qarar menen baylanıslı bolsa jáne onıń ámelge asırılıwın tekseredi, ol basqarıw procesiniń juwmaqlawshı basqıshı wazıypasın atqaradı.

Solay etip, mámleketlik basqarıwdıń eń zárúrli funkciyalarından biri bul qadaǵalaw iskerligi, atap aytqanda finanslıq qadaǵalaw bolıp tabıladı.

Finanslıq qadaǵalaw hám mámleketlik basqarıw ortasındaǵı óz - ara tıǵız baylanıs bolıp, ol finanslıq qadaǵalaw mámleket aldında turǵan anıq wazıypanı ámelge asırıwdıń bir usılı sıpatında finanslıq iskerlik salasında nızamlıqı omatiw bolıp tabıladı.

Ulıwma alǵanda, finanslıq qadaǵalaw bul qabil etilgen standartlardan shetke shıǵıw, ámeldegi nızamshılıqta belgilengen finanslıq resursların basqarıw nızamlıǵı, nátiyjeligi, maqsetke muwapıqlıǵı principleriniń buzılıwın waqtında anıqlaw arqalı tiyisli juwapker lawazımlı shaxslardıń juwapkershiligin kúsheytiw, zıyanlardı anıqlaw hám dúzetiwler kiritiw, keleshekte anıqlanǵan nızam buzılıwlarıń tákirarlanıwına jol qoyılmaydı.¹² Mámleket finanslıq qadaǵalaw nátiyjelerine qaray keleshekte bul nızam buzılıwlarıń aldın alıw hám olardı saplastırw boyınsha tiyisli shaxslar kóredi.

Olay bolsa, finanslıq qadaǵalaw mámleketlik basqarıwdıń ajıralmaytuǵın bólegi sıpatında mámleketlik qadaǵalaw túrлерinen biri bolıp tabıladı. Ol finanslıq iskerliginiń hár bir basqıshında, yaǵnıy pul qarjılarını toplaw, bólistiriw hám sarıplawda ámelge asırıldı. Sonı atap ótiw kerek, pul aǵımları hám finanslıq iskerliginiń dáslepki basqıshı izbe - iz júz bergende, qadaǵalaw tómendegishe xarakterlenedi: birinshiden, keń tarqalǵan pul aǵımınıń hár bir

¹⁰ Степанни С. В. Государственный финансовый контроль в России: прошлое, настоящее, будущее. / С. В. Степанни // Государственная власть и местное самоуправление. - 2006. - № 5. - С. 45.

¹¹ Крикунов А. В. Сущность, организация и перспективы государственного финансового контроля в Российской Федерации / А. В. Крикунов. - СПб: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета экономики и финансов, 2001. - С. 120.

¹² Овсянникова Л. Н. Основные проблемы формирования системы государственного финансового контроля / Л. Н. Овсянникова // Государственный университет Минфина России. Финансовый журнал. - 2010. - № 1. - С. 12.

basqışında ámelge asırıldı; ekinshiden, mámlekettiń finans resursları háreketiniń juwmaqlawshı basqıştı wazıypasın atqaradı. Solay etip, finanslıq qadaǵalaw barlıq finanslıq iskerlikti óz ishine aladı.

Finanslıq qadaǵalaw bul finans organları, olardıń lawazımlı shaxslar hám basqa subyektlerdiń iskerligi retinde nızamlıqıtı, finanslıq intizamǵa ámel etiwdi hám pul qarjıları jáne tiyisli materiallıq resursların tartıw, bólistiriw hám olardan paydalanıwda maqsetke muwapıqlıǵı hám nátiyjeligin támiyinlew boyınsha ámelge asırılatuǵın amawlı mámlekettiń qadaǵalawı esaplanadı.

Finanslıq qadaǵalaw mámleket iskerliginiń tiykarǵı strukturalıq dúzilisi bolıp, birinshi náwbette finanslıq intizamın tiyisli dárejesin támiyinlew hám mámlekettiń finanslıq iskerligi, ulıwma, xojalıq júrgiziwshı subyektler hám fizikalıq tárepler iskerligindegi finanslıq nızam buzılıwlarıdıń aldın alıw ushın mólsherlengen.

Finanslıq intizam degende mámlekettiń finans mexanizminiń islewı ushın nızamda belgilengen talaplar jıyındısı hám finanslıq qatnasıqlardıń barlıq qatnasıwshılan tárepinen olarǵa ámel qılıw minnetlemesi túsiniwı kerek. Basqasha aytqanda, bul finanslıq iskerliginiń barlıq qatnasıwshıları tárepinen mámlekettiń pul qarjıları fondın dúziw, bólistiriw hám olardan paydalanıw procesin tártipke salıwshı mámleketlik buyırtpalardan kelip shıǵıp wazıypalardı qatań hám anıq ornlawı bolıp tabıladı.

Finanslıq qadaǵalawdıń mazmunı bolıp, ol mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organlarınıń pul qarjıların qalıplestiriw, bólistiriw hám olardan paydalanıw salasındaǵı háreketlerdiń nızamlıǵı hám maqsetke muwapıqlıǵın tekseriw boyınsha ilajlar sisteması bolıp tabıladı. Bul mámleketlik qadaǵalaw forması sıpatında nızamlıq, múlikti qorǵaw jáne byudjetten sanplangan pul qarjıların tuwrı hám mánzilli paydalanıwdı xoshametlendiredi hám finanslıq intizam buzılıwın anıqlawǵa járdem beredi.

Finanslıq qadaǵalaw túsiniǵi finanslıq nızamsılıǵında eń zárúrli hám áhmiyetli kategoriyalardan biri bolıp tabıladı. Bul mámlekettiń finans tarawında ekonomikalıq hám huqıqiy tárepten úyreniw finanslıq qadaǵalawdıń principial áhmiyeti menen baylanıslı esaplanadı. Bunı tereń úyreniw zárúrligi finanslıq qadaǵalaw

procesinde sheshiletuǵın áhmiyetli wazıypalar, atap aytqanda: mámleketlik fondlar hám mámleketlik múlikten maqsetli jáne tuwrı paydalanıw; mámleket ekonomikasın qatań nızam hújjetlerine muwapıq basqarıw; mámleketke jetkizilgen ziyandı qaplaw boyınsha ilajlardı islep shıǵıw hám ámelge asırıw, keleshekte nızam buzılıwlarıdıń qaytalanıwına jol qoymaw profilaktika ilajların qabıllaw jáne islep shıǵıw hám t.b.¹³

Finanslıq qadaǵalawdıń payda bolıwı hám rawajlanıwı tariyxıy tárepten finans payda bolıwı menen tıǵız baylanıslı bolıp, olar mámlekettiń funkciyaları hám wazıypaların ornlaw, sharayatlardı támiyinlew maqsetinde keńeytirilgen tákirar islep shıǵarıw processleri ushın pul qarjılarınıń oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan fondların dúziw, bólistiriw hám olardan paydalanıw menen baylanıslı ekonomikalıq qatnasıqlar esaplanadı.¹⁴

Solay etip, finans - bul óndiris qatnasıqlarınıń málim bir salasın sáwlelendiriwshı ekonomikalıq kategoriya bolıp tabıladı.¹⁵ Finanstıń payda bolıwı hám iskerligi óndiriwshı kúshlerdiń tariyxıy rawajlanıwınıń amawlı basqışlarında jámiyettiń málim mútájlikleri mámleket tárepinen qarjılanıwı menen baylanıslı.¹⁶

Finans boyınsha berilgen anıqlamaǵa tiykarlanıp, finanslıq qadaǵalawdı analiz qılıw, túsiniw hám ámelge asırıw bul sociallıq tarawda obyektiv túrde omatılǵan ekonomikalıq qatnasıqlar menen belgilenedi. Finansqa obyektiv túrde tán bolǵan hár qanday táreplerdi itibarsız qaldırıw, túsinew yamasa esapqa almawlıq, ámeldegi finanslıq qadaǵalawdıń finans sistemasındaǵı huqıqiy hám basqarıw hádiyesi retinde sáykes kelmewine alıp keliwı múmkin, bul bolsa nátiyjede finanslıq qadaǵalaw aldında turǵan mashqalalardı sheshiwde qararlarǵa alıp keledi.

Sol sebepli finanslıq qadaǵalaw finanstıń zárúrli funkciyalarından biri bolǵan qadaǵalaw funkciyasınıń ámeliy nátiyjesi bolıp tabıladı.¹⁷

Finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw finanstıń qadaǵalaw funkciyasınan paydalanıwǵa tiykarlangan. Basqasha etip aytqanda,

¹³ Е.Ю.Гричева. Основные тенденции развития государственного финансового контроля в Российской Федерации // Приволжье. 2002. № 5. С. 78.

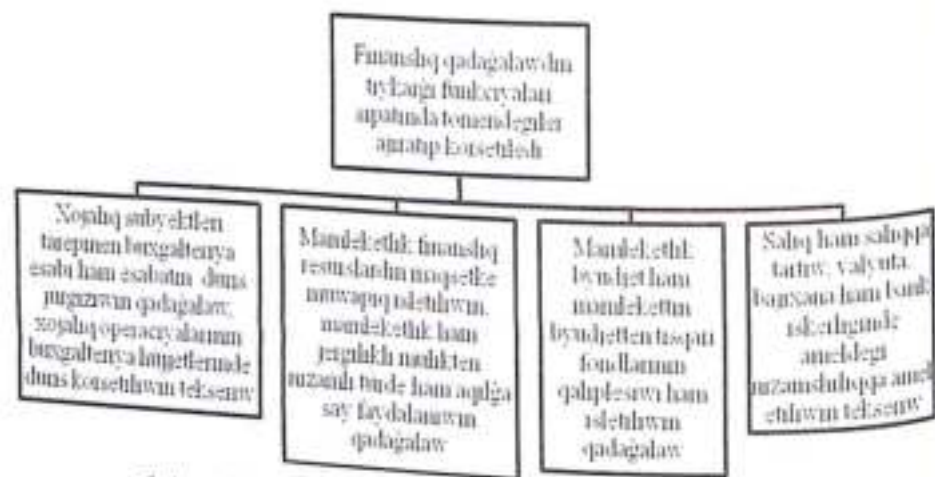
¹⁴ П.М.Годие. Финансовое право. М., 1978. С.92, 140; Финансы / Под ред. Л.А.Дробининой. М., 1999. С. 13.

¹⁵ Финансы / Под ред. В.М.Рудниновой. М., 1993. С. 11.

¹⁶ Е.Ю.Гричева. Проблемы правового регулирования государственного финансового контроля. М., 2006. С. 7.

¹⁷ Ю.Г.Клепачко. Сравнитель М.М.Указ. соч. С. 20; Е.Ю.Гричева. Указ. соч. С. 11.

finanslıq qadaǵalaw funkciyası finanslıq mütajlikler hám finanslıq resurslarınń arasıdaǵı teń salmaqlılıqtı qalıplestiriwge úles qosatuǵın finanslıq qadaǵalawdıń obyektiv tiykarı bolıp tabıladı, finanslıq qadaǵalaw bolsa finanstrń qadaǵalaw funkciyasın ámelge asırıw forması bolıp tabıladı.¹⁸ Finanslıq qadaǵalawdıń mániisi hám áhmiyeti tekǵana finanslıq qatnasıqlar boyınsha olardıń funkciyalarınń organikalıq qatnasıqlarında finanstrń mazmunın ashıp beriw, bálki finanslıq qadaǵalaw obyektlerin, onıń rawajlanıw kelesheklerin hám basqalardı anıqlawǵa múmkinshilik beredi.¹⁹

1.1 – súwret. Finanslıq qadaǵalawdıń funkciyaları

Finanslıq qadaǵalaw bul mámleketlik qadaǵalawdıń ajıralmaytuǵın bólegi, pútkil ekonomikanı basqarıw hám jobalaw sistemasınıń elementi esaplanadı.

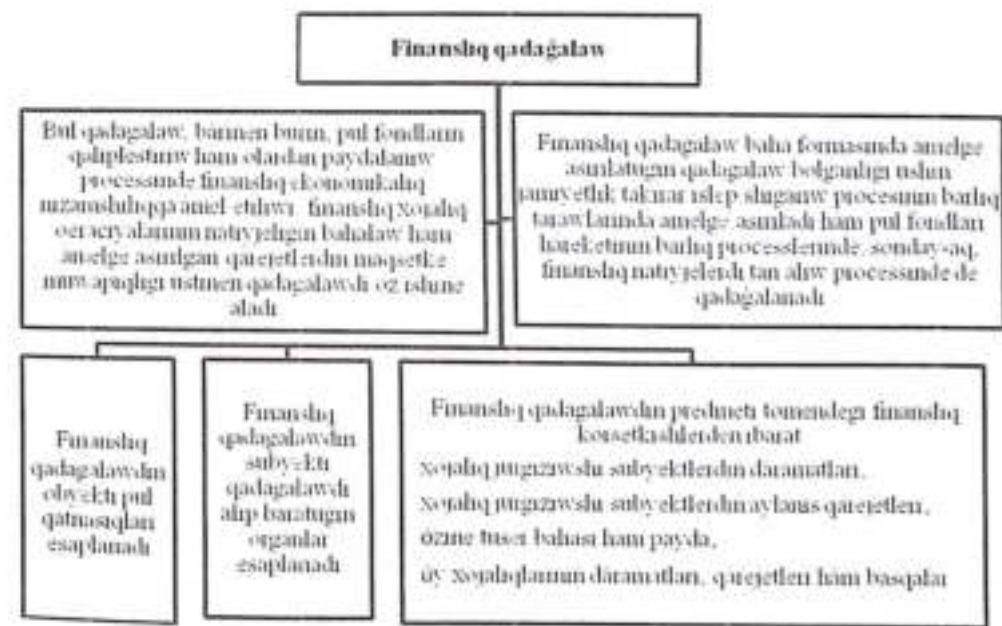
Mámleketlik qadaǵalaw bul basqarıwdıń tiykarǵı funkciyalardan biri bolıp, finanslıq qadaǵalaw mámleketlik basqarıwdıń funkciyası retinde bul gárezsiz áhmiyetin joytpastan, basqarıwdıń basqa tiykarǵı funkciyaları ushın maǵlıwmatlardı usınıs etetuǵın, basqarılatuǵın sistemaniń rejimin, onıń jaǵdayın turaqlı túrde baqlap barıw esaplanadı.²⁰

¹⁸ А.А. Дзубанова. Финансовый контроль как правовой институт: основные этапы развития // Известия высших учебных заведений. Серия «Правоведение», 2000. № 3. С. 91.

¹⁹ Е.Ю. Гречка. Указ. соч. С. 11.

²⁰ Е.Ю. Гречка. Финансовая деятельность и финансовый контроль в системе социального управления // Финансовое право. 2003. № 2. С. 11.

Usınıń menen birge, bul jerde finanslıq qadaǵalaw tekǵana ayrıqsha usıllar, ámelge asırıw usılları hám formalarına iye bolǵan basqarıw iskerligi, bálki mámleketlik siyasattı ámelge asırıw quralı retinde paydalanılatuǵın basqarıw obyektı bolıwı zárúr.²¹

1.2 - súwret. Finanslıq qadaǵalawdıń mazmunı hám elementleri

Mámleketlik finanslıq basqarıwda finanslıq qadaǵalaw tómendegi ózgeshelikler menen xarakterlenedi:

- barlıq basqarıw organları tárepinen óz juwapkershiligi sheńberinde ámelge asırılıwı;
- normada belgilengen wazıypalar hám qararlardıń muwapıqlılıǵın tekseriwdi jáne atqarılıwın támiyinlew;
- mámleketlik finans resurslarınan maqsetli, aqılǵa uǵras hám nátiyjeli paydalanıwǵa itibar qaratıw;

²¹ Е.Ю. Гречка. Финансовая деятельность и финансовый контроль в системе социального управления // Финансовое право. 2003. № 2. С. 8.

➤ olardıń basqarıw sistemasın jetilistiriw arqalı mámlekettiń basqarıw nátiyjeligin asırıw.

Demek, finanslıq qadaǵalaw mámlekettiń social - ekonomikalıq rawajlanıwın tezlestiriwge, barlıq resurslardan paydalanıwdı aqılǵa uǵras shólkemlestiriwge, múliktiń saqlanıwın támiyinlewge járdem beredi. Usı tárepten finanslıq qadaǵalawdıń tiykarǵı funkciyalarına itibar qararıw kerek. Bularǵa, tártipke salıw, huqıqıy qorǵaw, profilaktika hám informaciya. Mine usılar arqalı finanslıq qadaǵalaw jámiyetshilik qatnasıqlarına tikkeley tásir etedi hám onıń ayrıqsha ózgesheligi ashıp beriledi. Finanslıq qadaǵalawdıń mazmunı onıń aldında turǵan tiykarǵı wazıypalarda ashıp beriledi.

Finanslıq qadaǵalawdıń wazıypalarına tómendegiler kiredi:

- 1) qadaǵalanatıwın subyektlerdiń mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları aldındaǵı finanslıq minnetlemelerin waqtında hám tolıq atqarıwın tekseriw;
 - 2) mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları tárepien pul qarjıların qalıplestiriw, bólistiriw hám olardan paydalanıw boyınsha ózlerine júkletilgen juwapkershiliktiń atqarıwın tekseriw;
 - 3) finanslıq operaciyalardıń tuwrılıǵına, pul hám materiallıq resursların únemlewge muwapıqlıǵın tekseriw;
 - 4) mámlekettiń pul qarjıları fondlarınan paydalanıwdıń tuwrılıǵı, maqsetke muwapıqlıǵı, mánzilliligi hám nátiyjeligin tekseriw;
 - 5) finanslıq intizam buzılıwların anıqlaw hám saplastırıw;
 - 6) finanslıq iskerlik salasındaǵı nızam buzılıwların aldın alıw, materiallıq zıyandı qaplawdı támiyinlew, ayıpkerlerdi anıqlaw hám olardı juwapkershilikke tartıw;
 - 7) óndiristiń ishki rezervlerin anıqlaw - onıń nátiyjeligin asırıw, materiallıq resurslar hám pul qarjılarının optimal paydalanıw.
- Solay etip, finanslıq qadaǵalawdıń tiykarǵı wazıypası finanslıq iskerliktegi nızam buzılıwları anıqlaw, saplastırıw hám aldın alıwdan ibarat.

2.2. Finanslıq qadaǵalaw teoriyalari

Jáhánde mámleketlik finanslıq qadaǵalaw onıń haqıyqıy nızamına muwapıq kórip shıǵılıwında mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıw

hám jámiyet turmısınń tártipke salıwındaǵı orıń hám áhmiyetin atap kórsetiw zárúrli áhmiyetke iye. Búgingi kúnde mámleketlik finanslıq qadaǵalawdan nátiyjeli paydalanıw mámlekettiń ekonomikasında júz beretuǵın processlerge operativ hám nátiyjeli tásir kórsetiw, qadaǵalaw häreketleriniń finanslıq iskerliginiń eń ústin turatuǵın baǵdarları boyınsha zárúrligin támiyinlewge múmkinshilik beredi.

Demek, jámiyet turmısı kóp tárepten mámleketlik finanslıq qadaǵalaw nátiyjeliline baylanıslı bolıp, bunda mámleketlik basqarıwdıń eń zárúrli funkciyalarannan biri qabil etilgen nızam normaları sheńberinde finanslıq resurslar hám mámleketlik múlikti basqarıw maqsetke muwapıqlıǵı hám nátiyjeligin anıqlawǵa baǵdarlangan bolıwı kerek.

Ekonomikalıq ádebiyatlarda «finanslıq qadaǵalaw»ǵa baylanıslı kóplegen anıqlamalar berilgen. Solay etip, finanslıq qadaǵalaw - bul finanslıq sisteması basqarıw funkciyası bolıp tabıladı, onıń járdeminde bul sistemasıń bir buwının basqarıwshı subyekt onıń iskerligi tuwrılıǵı hám nátiyjeligi tuwrısında tolıq hám isenimli maǵlıwmat aladı.²² Finanslıq qadaǵalaw - finanstı basqarıw elementi sıpatında eki tiykarǵı: bólistiriw hám qadaǵalaw funkciyası arqalı xarakterlenedi.²³

Bazar qatnasıqlarınıń jańa sistemasına ótiw hám jańa finanslıq sisteması qalıplestiriwde finanslıq qadaǵalaw teoriiyası, onıń mazmunı, orıń hám dúziliwın islep shıǵıw menen kóplegen alımlar shuǵıllanıw ózleriniń pikirlerin aytıp ótken. Házirgi waqıtta GMDA mámleketleri hám bazar ekonomikası rawajlangan mámleketler alımlarınıń pikirlerin úyrenip shıǵıw paydalı bolıp tabıladı.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw metodologiyası hám dúziliwiniń teoriyalıq hám ámeliy táreplerin kórip shıǵıw **V.M.Rodionov, V.I.Shleinikov, G.B.Polyak, T.E.Gvarliani, S.V.Cherepshanov, L.N.Ovsyannikov, E.YU.Gracheva, N.S.Malein, D.A.Allaxverdyan, E.A.Voznesenskiy, I.A.Belobjeskiy, YU.A.Danilevskiy, S.S.Nosova, YU.M.Itkin, S.O.SHoxin, L.I.Voronina** hám taǵı basqa alımlardıń ilimiy miynetlerinde ashıp berilgen.

²² Гварлиани Т. Е., Черепшанов С. В. Налогообложение и финансовый контроль [Электронный ресурс] // Исследования методологии финансового контроля - 2003. - № 4. - С. 14. - Режим доступа: <http://www.auditfin.com>.

²³ Решительно С.М., Сафинава М.Ф., Шнырева О.И. Современные системы внутреннего контроля: учебное пособие. – Ростов н/д: Феникс, 2016.

Bul boymsha tómente, biz alımlardıń pikirlerin keltirip ótemiz:

V.M.Rodionov hám **V.I.Shleynikovlar** pikirlerine kóre, «Finanslıq qadaǵalaw - bul finanslıq qatnasıqlardı basqarıw sistemasınıń funkciyalarınan biri bolıp, onıń tiykarǵı wazıypası basqarıw qararlarınń logikalıǵı hám nátiyjeligin anıqlaw maqsetinde, bul qatnasıqlardıń anıq basqarılatuǵın obyekt dárejesinde tuwrı islewin qadaǵalaw bolıp tabıladı. Olardı ámelge asırıw dárejesi, jaǵdaydıń jaqsılanıwına tásir kórsetiwi múmkin bolǵan organlarǵa tiyisli bolǵan awıswılardı anıqlaw».²⁴

E.A.Voznesenskiydiń kózqarası boymsha, «Finanslıq qadaǵalaw tekǵana finanslıq emes, al xojalıq iskerligi ústinen qadaǵalaw bolıp, basqa qadaǵalaw túrleri menen birgelikte ámelge asırıwı» - dep esaplaydı.

G.B.Polyak, «Finanslıq qadaǵalaw finanslıq jobaları atqarıwıń támiyinlew, buxgalteriya esabınıń isenimligi jáne onıń ámeldegi támiyinlew, muwapıqlıǵı boymsha xojalıq júrgiziwshi nızam normalarına kárxanalar hám mákemeler iskerligi subyektler, mámleketlik aktivler, finanslıq resurslardan nátiyjelerin analiz qılıw, mámleketlik aktivler, finanslıq resurslardan paldalanıw nátiyjeligi, sonıń menen birge potencial rezervlerdi anıqlaw boymsha procesi» - sıpatında qaraydı.²⁵

Finanslıq qadaǵalaw anıqlamaların ulıwmalastırsaq, ol jaǵdayda qadaǵalaw obyektini finans - xojalıq iskerligi barısın támiyinlew quralı retinde kórip shıǵılıw tártibi bolıp tabıladı. «Finanslıq qadaǵalaw» anıqlaması talqılanıwın bahalaw tiykarında izertlewshilerdiń **T.E.Gvarliani** hám **S.V.Cheremshanov** finanslıq qadaǵalawdıń tiykarǵı táreplerin sistemalastırdı hám ulıwmalastırdı:

- informaciyalıq sisteması retinde;
- qadaǵalawshı organlardıń iskerligi retinde;
- mámleketlik qadaǵalaw túri retinde;
- pul aylanısları qadaǵalawı retinde;
- qadaǵalaw subyektleriniń finans - xojalıq iskerligin ámelge asırıw ústinen qadaǵalaw sisteması retinde;
- finanslıq basqarıw funkciyası retinde;

-finanslıq operaciyalardı teksetiw boymsha qadaǵalawshı organlar tárepinen ámelge asırılatuǵın ilajlar kompleksi.²⁶

L.N.Ovsyannikov, «Mámleketlik finanslıq qadaǵalawı bul mámlekettiń nızamlı, shólkemlestirilgen, basqarıw hám huqıqtı qorǵaw ilajları sisteması arqalı óziniń finanslıq mápleri hám puqaralardıń finanslıq máplerin nızamlı qorǵaw huqıqm ámelge asırıwı» - dep ataydı.

E.YU.Gracheva, «Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw - bul jámiyette puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin támiyinlew boymsha nátiyjeli finanslıq siyasat alıp barıwda mámlekettiń wákilligine iye organlarınıń mámleket hám municipal pul qarjıların toplaw, bólistiriw, qayta bólistiriw hám olardan paldalanıw procesinde nızamǵa ámel qılıw boymsha iskerligi» - dep esaplanadı.

N.S.Malein, «Finanslıq qadaǵalaw - finanslıq, kredit hám xojalıq shólkemleri (mákemeleri)niń jobalardıń atqarıw procesinde finanslıq, byudjet, salıq, kredit, esap - sanaq hám kassa intizamın támiyinlewge qaratılǵan hám pul qarjılarınıń nızamlıǵı, tiykarlanǵanlıǵı hám aqılǵa uǵraslıǵın tekseriwden ibarat nızam normaları menen tártipke salınıwshı iskerligi» - dep atap ótedi.

D.A.Allaxverdyan, «Finanslıq qadaǵalaw - mámleket qadaǵalawınıń strukturalıq bólegi, ekonomikalıq basqarıw hám jobalaw pútkil sistemasınıń elementi» - dep esaplaydı.

E.A.Voznesenskiy, «Finanslıq qadaǵalaw - mámleket hám jámiyetlik shólkemleriniń, keńeytirilgen qayta óndiriste jobalı saykeslikke ámel qılıw maqsetlerinde oraylastırılǵan hám jergilikli pul fondların qalıplestiriw jáne olardan paldalanıw processleriniń tiykarlı ekenligin tekseriwden ibarat iskerlik» - dep esaplaydı.

I.A.Belobjeskiy, «Ekonomikalıq qadaǵalaw qabil etilgen basqarıw qararlarınıń tiykarlanǵanlıǵı hám nátiyjeligin hám olar ornlanıwınıń nátiyjelerin bahalaw maqseti menen basqarıwshı obyektiniń iskerlik alıp barıw procesi hám haqıyqıy jaǵdayın qadaǵalaw jáne tekseriw sistemasın óz ishine aladı», jáne ol, «Finans - xojalıq qadaǵalaw, bul qadaǵalaw wazıypaları júkletilgen mámleket hám jámiyetlik shólkemleriniń (kárxanalar, birlespeler, mákemeler) hám materiallıq óndiris jáne óndirislik emes tarawlarınıń finans -

²⁴ Родионов В.М., Шлейников В.И. Финансовый контроль: учебник. М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2002. - С. 16.

²⁵ Финансы. Докладное обращение. Кредит: учеб. для студентов вузов / под ред. Г.Е. Павлова. 4-е изд., перераб. и доп. М.: ЮБВИТИ-ДАНА, 2011. С. 444 - 447.

²⁶ Гварлиани Т.Е., Черемшанов С.В. Палеобюджетное и финансовый контроль // Аудит и финансовый анализ. 2003. № 4. С. 35.

xojalıq iskerligi üstinen bul iskerliginiñ ekonomikalıq nátiyjeligin qalı bahalaw, xojalıq hám finanslıq operacijalardıñ nızamlığı, tuwrılıǵı hám maqsetke muwapıqlıǵın, socialistik müliktiñ saqlanıwın, óndiris nátiyjeligin hám mámleketlik byudjet dáramatların asırıwdıñ ishki xojalıq mümkinshiliklerin anıqlaw maqsetinde ámelge asıratuǵın qadaǵalaw sisteması ekenligin» - dep atap ótedi.

YU.A.Danilevskiy, «Ekonomika hám óndiristi basqarıw ulıwma mexanizminiñ zárúrli wazıypaları hám ajıralmaytuǵın strukturalıq bólimlerinen biri esaplanıp, finans, kredit, óndiris kórsetkishlerin óz ishine aladı» dep esaplaydı hám de onıñ pikiri boyınsha qadaǵalaw sheńberine pulda kórsetilgen tovar - materiallıq baylıqlardı islep shıǵarıw, bólistiriw, olardı paydalanıw hám tutınıw kiredi.

S.S.Nosova, «Ekonomikalıq qadaǵalaw islep shıǵarıw üstinen insaniyat jaratqan oǵada nátiyjeli qadaǵalaw bolıp tabıladı. Ol baha, miynet haqı, payda, óndiris qárejetleri hám payda, ssuda procenti, renta, salıq, pul hám t.b. arqalı ámelge asıradı» - dep kórsetedi.

YU.M.Itkin, «Mámleketlik qadaǵalaw organlarınıñ wazıypası, bárinen bunn, mámleketlik nızamlar hám prezident pármalarınñ atqarıwın; joqarı atqarıw organ tárepinen ajratılǵan byudjet qarjılar baǵdarlarınñ nızamlığı, tuwrılıǵı hám maqsetke muwapıqlığı; hükimet jáne onıñ shólkemleri iskerliginiñ nátiyjeligi, finanslıq hám materiallıq resursların basqarıwdıñ barlıq dárejelerinde mámleketlik qarjıları nátiyjeli hám ünemlep sarıplanıwın tekseriwge jóneltiriwi», sonday - aq ol, «qadaǵalawdıñ wazıypası jol qoyılǵan shetke shıǵıw normaların maman belgilewden ibarat, qalǵan barlıq shetke shıǵıwları atıp kórsetiw hám saplastırıw talap etedi. Basqarıwdıñ ishki hám sırtqı xojalıq processlerin baqlaw, tekseriwdi ámelge asıradı eken, qadaǵalaw bazar ekonomikasında, bul háreketlerdiñ hámmesi tek nátiyjeli basqarıw ushın paydalı bolǵanda ǵana ámelde barlıq huqıqqa iye» dep esaplaydı.

S.O.Shoxin hám L.I.Voronina pikirleri boyınsha «Finanslıq qadaǵalaw degende qadaǵalaw wazıypaları júkletilgen mámleketlik hám kárxana (mákeme, shólkem)lar finans - xojalıq iskerliginiñ ekonomikalıq nátiyjeligin qalı bahalaw maqseti menen bul iskerlik üstinen qadaǵalawdıñ kóp tárepleme tarmaqlarındaǵı sistemasın, xojalıq hám maqsetke muwapıqlıǵın anıqlawdı jáne mámleketlik byudjet dáramatlarınıñ rezervlerin anıqlawı» - dep esaplaǵan.

Joqarı qadaǵalaw organları xalıqaralıq shólkeminiñ (INTOSAI) IX Kongressinde 1977 jil qabıl etilgen, «Qadaǵalawdıñ maqseti» 1 - statyasında «Qadaǵalawdı shólkemlestiriw jámiyetlik finanslıq resurslardı basqarıwdıñ zárúrli elementi esaplanadı, sebebi bunday basqarıw jámiyet aldındaǵı juwappershilikti keltirip shıǵaradı. Qadaǵalaw qandayda maqset bolıp qalmastan, al tártipke salıw sistemasınıñ ajıralmaytuǵın bólegi bolıp tabıladı, onıñ maqseti jaǵdaydı durıslaw ilajların kóriw, ayırım jaǵdaylarda ayıpkerlerdi juwappershilikke tartıw, jetkizilgen zıyan ushın pul qarjıların óndirip alıw yamasa kelesinde bunday buzılıwların aldın alıw yaki kemeytiw mümkinshiligin iyelew ushın imkaniyatı barınsha dáslepki basqıshqa qabıl etilgen standartlardan sheginiwlerdi hám nızam qaǵıydalarınñ buzılıwların, materiallıq resurslarınñ nátiyjeligi hám ünemlep sarıplanıwın anıqlawdan ibarat»²⁷ - dep esaplanadı.

Solay etip, biz avtorlar tárepinen pikirimizshe finanslıq qadaǵalaw degende, bul xojalıq júrgiziwshi subyekterdiñ (isbilermenlik iskerligi menen baylanıslı bolǵan) haqıyqıy jaǵdayın úyreniw menen birgelikte buxgalteriya esabı, esabati, normativ hám basqa maǵlıwmatlardan paydalanıwǵa tiykarlanǵan xojalıq operacijaları hám processleriniñ nızamlığı, isenimligi, maqsetke muwapıqlığı hám ekonomikalıq nátiyjeligin kompleks túrde, bir - biri menen tıǵız baylanıslı jaǵdayda úyreniw bolıp tabıladı. Sonlıqtan da finanslıq qadaǵalaw - bul xojalıq hám finanslıq operacijalar hám processlerdi ámelge asırıw, basqarıw obykti menen basqarıwdıñ baylanısın támiyinlew usılı boladı,²⁸ degen juwmaqqqa keldik.

2.3. Finanslıq qadaǵalawda metodikalıq usıllar

Finanslıq qadaǵalaw procesinde indukciya hám dedukciya usıllarınan keñ paydalanıladı. Ishki xojalıq qadaǵalawında izertlewdiñ indukciya uslınan paydalanılsa, basqarmalıq hám sırtqı qadaǵalawda, ulıwmalastırılǵan sintetikalıq kórsetkishlerden jeke hám birden - bir dálillerge ótiw jolı menen tiykarlanǵan juwmaqlar alıwǵa mólsherlengen dedukciya usılı nátiyjeli bolıp tabıladı. Bul jerde qadaǵalaw háreketleriniñ úzliksizligi ózgeshelikke iye: sintetikalıq

²⁷ Лишская Декларация руководящих принципов контроля. Правовое регулирование государственного финансового контроля в зарубежных странах. М., 1998. — Ч. 4 (Преамбула).

²⁸ Бул авторлар tárepinen берілген аңғалма болып табылады.

hám analitikalıq buxgalteriya esabı registrleri arqalı buxgalteriya hám statistikalıq esabatların ulıwmalastırılğan kórsetkishlerinen baslanısh (dáslepki) hújjetlerdiń pütün (tolıq) yamasa ayırım bólimlerin kórip shıǵıwdı óz ishine aladı. Qadaǵalawda dedukciya usılınan paydalanıw ekonomikanı basqarıw nátiyjeligi hám huqıqıy normalarǵa ámel qılıwdı hár tárepleme úyreniw imkaniyatın beredi.

Aytp ótilgenlerdi esapqa alsaq, mámleketlik finanslıq qadaǵalawdı tekseriw obyektiniń haqıyqıy jaǵdayın izertlew menen sáykes túrde esap, esabat, normativ hám basqa ekonomikalıq maǵlıwmatlardan paydalanıw tiykarında finans - xojalıq operaciyalar jáne processlerdiń nızamlıǵı, tuwrılıǵı, maqsetke muwapıqlıǵı hám ekonomikalıq nátiyjeligin kompleks, bir - birine baylantılı túrde úyreniw arqalı anıqlaw múmkin.

Qadaǵalaw usılları mazmunı boyınsha ekonomikalıq ádebiyatlarda eki gruppǵa ajratıw múmkin:

- ulıwma qadaǵalaw usılları;
- ayrıqsha qadaǵalaw usılları.

Ulıwma qadaǵalaw usıllarına analiz hám sintez, dedukciya hám indukciya, uqsashlıq hám modellestiriw, sistemalı analiz, funkcional - muǵdarlıq analiz sıyaqlı bolıp tabıladı.²⁹

Analiz (analysis - jaylastırıw) - predmetti strukturalıq (onıń qásiyetleri, belgileri, qatnasıqları boyınsha) bólimlerge ajratıp pikir yamasa ámeliy úyreniwdi óz ishine alǵan izertlew usılı bolıp tabıladı. Ajratılğan bólimlerdiń hár qaysısı birden - bir birlik boyınsha óz aldına (óndiris hám finans - xojalıq iskerligin kompleks tekseriw) analiz etiledi.

Sintez (synthesis - birlestiriw, sáykeslestiriw, dúziw) - obyektiniń pütün jaǵdayda, birlikte jáne onıń bólimleri menen óz - ara baylanısta úyreniw usılı esaplanadı. Finanslıq qadaǵalawda sintez usılı analiz usılı menen baylanısh, sebebi ol analiz procesine ajratılğan obyektlerdi birlestiriw, olar arasında baylanıs ornataw hám predmetti birden - bir birlik retinde (islep shıǵarıw jobasınıń atqarıwın qadaǵalaw hám t.b.) anıqlaw imkaniyatın beredi.

Indukciya (induktio - jekeden ulıwmaǵa ótkeriw) - obyekt elementleriniń kópshilik belgileri tuwrısında ulıwma juwmaq barlıq

belgilerdi emes, al usı kópshiliktiń ayrıqsha amawlı bir elementlerin úyreniw tiykarında shıǵarıladı, yaǵnıy jeke faktorlarda ulıwma juwmaqlarǵa shekem intellektual juwmaq shıǵarıw (musalı, debitorlıq qarızlar tekseriw dáslep analitikalıq esap maǵlıwmatları boyınsha, keyin - sintetikalıq maǵlıwmatlar boyınsha ótkeriledi).

Dedukciya (deducion ulıwmadan jekege ótkeriw) - obyektiniń jaǵdayı pütün izertlenedi, logikalıq pikirler tiykarında onıń strukturalıq elementleri tuwrısında juwmaq shıǵarıladı, yaǵnıy ulıwmadan jekege intellektual juwmaq (musalı, debitorlıq qarızlar tekseriw dáslep sintetikalıq esap maǵlıwmatları, keyin analiz boyınsha ótkeriledi).

Uqsashlıq (analogia - uqsawlıq) - bir obyektin basqası menen uqsatıw tiykarında úyreniwge erisiletuǵın ilimiy juwmaq shıǵarıw usılı. Uqsatıw usılı túrli obyektlerdiń bazı tárepleri uqsawına tiykarlanǵan jaǵdayda finanslıq qadaǵalawda qollanılğan standartlastırıw hám modellestiriw tiykarın quraydı.

Modellestiriw - ilimiy úyrenilip atırǵan obyektin uqsashlıǵı menen, negiziniń zárúrli qırlarına iye bolǵan modeller menen almastırıwǵa tiykarlanǵan ilimiy úyreniw usılı. Finanslıq qadaǵalawda qadaǵalaw - tekseriw ótkeriw processleri standartları (modelleri) qollanıladı.

Sistemalı analiz - izertlew obyektin sistemalı payda etiwshi elementler jıyındısı retinde úyreniw bolıp tabıladı. Finanslıq qadaǵalawda sistemalı analiz obyektin qırların olardıń ámel etiwine tásir etiwshi barlıq faktorlarǵa iye sistema retinde bahalawdı názerde tutadı. Bul usıl finanslıq qadaǵalawda keń paydalanıladı, sebebi ekonomikanıń barlıq buwınlarınıń óndiris hám finans - xojalıq iskerligin bahalawǵa sistemalı jantasıwǵa kómeklesedi.

Funkcional - muǵdarlıq analiz izertlewdiń ámel qılıw procesinde joybarlastırıw hám quramalı sistemalar sintezin óz ishine alıwshi islep shıǵarıwdı injener tayarılaw basqıshında obyektlerdi úyreniw bolıp tabıladı (texnologiyalıq processlerdiń ekonomikalıq nátiyjeligin joybarlastırıw hám bahalaw).

Finanslıq qadaǵalawdıń jeke usılları ekonomikalıq ilimlerdiń jetiskenlikleri tiykarında ámeliyatta islep shıǵılǵan ayrıqsha qadaǵalaw usılların ózinde sáwlelendiredi. Bul usıllar qadaǵalawdıń maqset hám wazıypalarına baylanısh qalıpleseedi.

²⁹ Статисти С.В., Статров Н.С., Шолов С.О., Жуков В.А. Государственный финансовый контроль. Учебник. - СПб.: Питер, 2004 г.

Finansliq qadağalawdıń jeke usılların tómenдегі gruppаға birlestiriw múmkin: organoleptikalıq; analitikalıq; hújjetli ulıwmalastırıw; qadağalaw nátiyjelerin ámelge asırıw.³⁰

Organoleptikalıq (leptikos - alıw, qabıllawға beyim) - sezim shólkemleri járdeminde anıqlanadı. Finansliq qadağalawdıń organoleptikalıq usıllarına tómenдегіler kiredi: inventarizaciya; qadağalaw ólshemi; saylanba jalpı qadağalaw; texnologiyalıq qadağalaw; ximiya - texnologiyalıq qadağalaw; ekspertizalar; xızmet tekseriwleri.

Inventarizaciya - organoleptikalıq usıllar nátiyjesinde qadağalaw obyektlerin tekseriw. Bul processtń mánisi kórik, qayta esaplaw, salmaqlaw, ólshew jolı menen obyektlerdiń bar ekenligi hám ornında ótkeriledi. Finansliq qadağalawda tovar - materiallıq baylıqlar hám pul qarjılarınıń saqlanǵanlıǵın, sonıń menen birge esap - sanaq qatnasıqları hám basqa hújjetlerdiń birlestiriliwi haqıyqıy qadağalawdıń tiykarǵı usılı retinde qollanıladı. Mámleketlik finansliq qadağalawdıń barlıq túrlerinde paydalanıladı. Mámleketlik múliklerdiń saqlanıwın támiyinlewde inventarizaciya aǵımдаǵı qadağalaw tiykarǵı usılı esaplanǵan jaǵdayda ishki xojalıq qadağalawın ámelge asırıwda ayrıqsha áhmiyetke iye boladı.

Qadağalaw ólshemi - qurılıs - montaj jumısları haqıyqıy ornlanǵanın tekseriw procesinde hám de basqa qadağalawshı organlar tárepinen jumıslar hám túrli xızmetler kólemin qadağalawı ótkeriliwinde qollanılauǵın haqıyqıy qadağalaw usılı esaplanadı.

Tañlap qadağalaw - xojalıq iskerliginiń sapa xarakteristikaların statistikalıq izertlew usılı. Jalpı qadağalaw texnikalıq tárepten atqarıwınıń ilajı bolmaǵan jaǵdaylarda finansliq qadağalawda paydalanıladı.

Jalpı qadağalaw úyrenilip atrǵan obyektin haqıyqıy jaǵdayın statistikalıq izertlew usılı (esabat dáwirinde jumıs waqtınan paydalanıw, óndiris normaların baqlawda xronometraj qadağalaw ótkeriw hám t.b.).

Texnologiyalıq qadağalaw - injener óndiris - texnikalıq tayarlıǵı, sonıń menen birge shıǵarıǵan ónimniń sapası, óndiristiń dáslepki, aǵımдаǵı hám keyingi qadağalaw procesinde kárxananıń basqa

xızmetlerin hám texnikalıq qadağalaw bólimi tárepinen ámelge asırǵan, onıń texnikalıq sharayatlar hám mámleketlik standartqa muwapıqlıǵın baqlaw usılı. Texnologiyalıq qadağalaw túrлерinen biri óndiris texnologiyasınıń qolaylıǵı, materiallıq resurslar sarıplanıwı hám tayar ónim shıǵarıw normalarınıń tiykarlanǵanın tekseriw ushın qollanılauǵın óndiriske shiyki zat ónim hám materiallardı qadağalawda kiritiliwi esaplanadı.

Ximiya - texnologiyalıq qadağalaw - ónim óndiriw ushın jáne tovar (jumıs, xızmet)lardıń sapa xarakteristikaları ushın paydalanılǵan shiyki zat ónim hám materiallardıń dáslepki sapasını baqlaw usılı bolıp tabıladı. Ushın awqatlanıwda ol konditer ónimleriniń kaloriyasın anıqlaw, dam sapaları, azıq - awqatlıq ónimlerdiń basqa sapalı hám muǵdarlıq kórsetkishleri receptlerine tolıq ámel qılıw ushın qollanıladı.

Ekspertizanıń túrli kórinisleri - texnologiyalıq, sud - buxgalteriya, kriminalistika hám texnologiyalıq qadağalaw menen óz - ara baylanısqa iye bolǵan amawlı máselelerdi izertlewde basqa ekspertiza menen qollanılǵan ekspertiza bahalaw usılı.

Joybarlar hám smeta hújjetleri ekspertizası - talap hám talapға iye bolmaǵan montajlaw úskenelerin satıp alıw hám qurılıs obyektlerin kóteriwe joybar - smeta hújjetlerinde sawlelendirilgen qurılıs shólkemlestiriw, sanaatlastırıwdiń norma hám normativleri aldınǵı texnologiyalıq dárejeni tekseriw bolıp tabıladı. Ekspertizanı joybar - smeta hújjetleriniń buyırtpashı - kárxana, iri qurılıslar boyınsha bolsa - shólkem, olardı qarjılandırıwshı amawlı bólimler ótkeredi.

Xızmet tekseriwleri - lawazımlı shaxslar tárepinen, sonday - aq xalıq xojalıǵınıń túrli buwınlarında óndiris qatnasıqların tártipke salıwshı normativ - huqıqıy hújjetlerge xızmetkerler hám jumısshılardı ámel qılıwların jalpı tekseriw usılları bolıp tabıladı. Bul usıllar tiykarınan háreketтегі nızam buzılıwları, materiallıq zıyan júzege keliwin tekseriwde qollanıladı.

Tájiriyebe - joybarlastırılǵan yamasa ornlanǵan processler nátiyjelerin tekseriw ushın finansliq qadağalaw maqsetke muwapıq túrde ilimiy qoyılǵan tájiriyebe. Ol joybarlastırılǵan processte barıwın tekseriw yamasa berilgen sharayatlarda onıń tákirarlanıwın baqlaw imkaniyatın beretuǵın anıq esapqa alınǵan sharayatlarda ótkeriledi.

³⁰ Стопанин С.В., Стороженко Н.С., Шолом С.О., Жуков В.А. Государственный финансовый контроль. Учебник. - СПб.: Питер, 2004 г.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalawdı ótkeriwde paydalanılatuǵın esap - analiz usılları tómendegilerden ibarat:

- ekonomikalıq analiz;
- statistikalıq esap - sanaqlar;
- ekonomika - matematikalıq usıllar.

Ekonomikalıq analiz - hádiyse hám processlerdiń nátiyjelerin shártlewshi sebepli baylanıslardı kórsetip beriw ushın finanslıq qadaǵalawda paydalanılǵan usıllar sisteması. Ekonomikalıq analiz shólkemniń islep shıǵarıw hám finans - xojalıq iskerliginiń dáslepki, aǵımdaǵı hám keyingi qadaǵalawın ótkeriwde qollanıladı.

Statistikalıq esap-sanaq - ekonomikalıq informaciyada tikkeley qatnaspaytuǵın baha hám muǵdarlıq xarakteristikalarǵı alıw usılı. Olar muǵdarlıq baylanıs hám qatnasıqlardıń bir qunınan basqa anıqlaw xarakteristikalarına ótiwde yamasa shamalaw bahalardı durıslawda real muǵdarlıq qatnasıqlar yamasa anıqlastırılarda tákirar islep shıǵarıw mútájligi júzege kelgende qollanıladı. Finanslıq qadaǵalawda statistikalıq esap - sanaqlar quralı menen óndiris quwatları, óndiris dinamikasınıń paydalanıw koefficienti anıqlanadı.

Ekonomikalıq - matematikalıq usıllar - byudjet joybarın islep shıǵarıwda, jobalaw basqırında olardı optimallastırw maqsetinde, sonıń menen birge xojalıq processleri rawajlandırılǵannan keyin xojalıq processleri nátiyjelerine faktorlardıń tásirini anıqlawda qollanıladı. Atap aytqanda, bul ónimniń ózine túser bahası, óndiristegi qosımsha qárejetler, islep shıǵarıw jobası atqarıwı korrelyasiya analizi bolıp tabıladı.

Finanslıq qadaǵalawda qollanılatuǵın hújjetli usıllar tómendegilerden ibarat:

- informaciyalıq modellestiriw;
- hújjetlerdi izertlew;
- kameral tekseriwler;
- normativ - huqıqiy tártipke salıw.

Informaciyalıq modellestiriw - model kóriniside qadaǵalanatıwın obyektiń sawlelendiriwshi maǵlıwmatlar jıyındısı. Informaciyalıq modellerdi qalıplestiriwde qadaǵalaw obyektleri xarakteristikasınıń tolıqlıǵı, bar ózgeriwshilerdi hám olardı qabıllaw, analiz qılıw ushın qolaylıǵın támiyinlew zárúr. Qadaǵalawda modellestiriwdiń maqseti, jobalı ólshemler sheńberinde tártipke salıw

qararların islep shıǵarıw, awısıw hám gúmanlardı anıqlaw, keńeytirilgen tákirar islep shıǵarıw processlerinde qatnasıw, keyingi jaǵdaydı úyreniw ushın obyekt haqqındaǵı zárúrli maǵlıwmatlı alıw esaplanadı. Modellestiriwde obyektler tuwrısında normativ - huqıqiy, shártnamalıq, esap, esabat hám basqa maǵlıwmatlardan paydalanıladı. Bunday sawlelendiriwde finanslıq aǵımlar, tiykarǵı fondlar obyektleri, tovar - materiallıq baylıqlar, pul qarjıları, shártnamalıq, normativ - huqıqiy hám esap maǵlıwmatları sistemasındaǵı kórinisini informaciyalıq model dep esaplaw múmkin.

Hújjetlerdi izertlew - xojalıq operaciyalarınıń tuwrılıǵı, maqsetke muwapıqlıǵı, nátiyjeligi, keńeytirilgen tákirar islep shıǵarıw procesiniń tártipke salıwshı nızamlı hám normativ - huqıqiy hújjetlerge olardıń saykesliginiń hújjetli qadaǵalaw usılı bolıp tabıladı.

Kameral tekseriwler - kapital qoyılmalar, sonıń menen birge qadaǵalaw organları tárepinen usınılǵan orınlangan qurılıs - montaj jumıslarınıń joybarlaw hújjetleriniń sapasınıń hújjetli qadaǵalaw bolıp tabıladı.

Normativ - huqıqiy tártipke salıw - keńeytirilgen tákirar islep shıǵarıw procesinde normativ - huqıqiy hújjetlerdiń ózgerisiniń anıqlaw ushın finanslıq qadaǵalawda paydalanılatuǵın usıllar sisteması bolıp tabıladı.

2.4. Finanslıq qadaǵalaw sisteması jáne onıń elementleri

Ózbekstan Respublikası Esap palatası tárepinen Joqarı audit shólkemleriniń xalıqaralıq standartları (ISSAI) tiykarında sırtqı audit ilajların joybarlaw hám ótkeriwdi shólkemlestiriw, olar sheńberinde finanslıq, nátiyjelik hám muwapıqlıq auditlerin ótkeriw boyınsha mámleketlik finanslıq qadaǵalawında qawıp-analizdi ámelge asırıw standartları islep shıǵıldı hám tastıyqlandı. Sırtqı isler ministrligi menen birgelikte Joqarı audit shólkemleriniń xalıqaralıq standartların (ISSAI) engiziw, xızmetkerler mamanlıǵın asırıw, tájiriye almaslaw hám aldınǵı tájiriyelerdi ámeliyatta qollaw ushın Joqarı audit shólkemleriniń xalıqaralıq shólkemi (INTOSAI)ne aǵza bolıwı támiyinleniw jobalastırılmaqta.³¹

³¹ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw sistemasınıń jáne de jetilistiriw is-ilajları haqqında»ǵı PF-6300-sanlı pátentiniń 27.08.2021.

Joqarı qadaǵalaw organlarınıń Xalıqaralıq shólkeminiń (INTOSAI) 1977 jil oktyabr ayında IX Kongressi¹² tárepinen qabıl etilgen Lima deklaraciyasında Basqarıw boyınsha kórsetpelerde atap ótilgen finanslıq qadaǵalawda tiykarınan:

- májbúriy finanslıq resursların basqarıw elementi sıpatında;
- qadaǵalawshı organlar ǵárezsizligin nızamshılıqta bekkemlew;
- dáslepki hám haqıyqıy nátiyjeler ústinen zárúr ekenligin anıqlaw;
- ishki hám sırtqı qadaǵalawdıń bolıwı;
- kommerciyalıq surlarǵa ámel etiliw tiykarında áshkaralıq hám ashıqlıǵın támiyinlew.

Bunda Evropa mámleketleri, sonday - aq, Lima tiykarında GMDA Joqarı qadaǵalaw organları iskerliginiń ulıwma principleri haqqında deklaraciya qabıl etildi. Finanslıq qadaǵalawdıń Joqarı organları iskerligin tiykarlaytuǵın principler qatarına nızamlılıq, ǵárezsizlik, obyektivlik, kepillilik, nátiyjelilik, tastıyqlanıwshılıq, áshkaralıq, kásiplik ádep - etika qaǵıydalarına ámel qılıw kiritilgen.

Sonlıqtan mámlekette finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw barısında finanslıq - huqıqıy qatnasıqlardıń barlıq qatnasıwshılarınıń finanslıq intizamı bekkemlenip barıwına jáne finanslıq qadaǵalaw organlarına óz juwapkershiligi atqarıwın tolıq támiyinleniwine múmkinshilik beredi.

Mámleket iskerligi tiyisli principlerge tiykarlanadı. Finanslıq iskerlik mámleket iskerliginiń biri bolıp, finanslıq qadaǵalaw finanslıq iskerliginiń ajıralmaytuǵın bólegi bolǵanı ushın, bul principler finanslıq qadaǵalawǵa tán bolıp tabıladı.

Finanslıq qadaǵalaw principlerine tómendegiler kiredi:
Nızamlılıq principini túsiniǵi tar hám keń mániste anlatılıwı múmkin. Tar mániste, háreketler yamasa xızmetlerdiń nızamlıǵı - bul olardıń normalarǵa muwapıqlıǵın kórsetedi, al keń mániste bolsa, nızamlılıq principine ámel qılıw - bul nızamlar hám normativ - huqıqıy hújjetlerdiń ornlanıwı bolıp tabıladı.

Sistemalılıq principini - bul ilajlar jıyındısı bolıp, ol finanslıq qadaǵalaw sistemasınıń tiykarǵı maqsetine erisiw ushın barlıq ilajlardıń maksimal koncentraciyasın belgileydi, bul finanslıq nızam

buzılıwların kútiw hám anıqlaw; basqarıw sistemasınıń barlıq dárejelerinde basqarıw organların rawajlandırıwǵa qaratılǵan, olardıń óz - ara baylanıslıǵı hám birin - biri tolıqtırılıwın esapqa alıp ámelge asırılatuǵın ilajlardıń kompleksiligi; sheshiwshi baylanıstı anıqlaw, bul birinshi nábette ámelge asırılıwı zárúr bolǵan shólkemlestirilgen jumslardı hám keyinirek ámelge asırılıwı múmkin bolǵan ilajlardı anıqlawdı anlatadı.

Jobalıq principini mámlekettiń finanslıq iskerliginiń taǵı bir principini bolıp tabıladı. Bul principini mánisi, mámlekettiń barlıq finanslıq iskerligi pütün finanslıq - jobalaw sistemasına tiykarlanadı, onıń dúzilisi, quramı, tastıyqlanıwı hám ámelge asırılıwı tártibi tiyisli normativ - huqıqıy hújjetler menen belgilenedi. Finanslıq jobalaw, sonıń menen birge finanslıq qadaǵalawdı tuwrı ámelge asırıwǵa járdem beredi, bunda tiykarınan sistemalı esaplanadı. Jobalıq principini barlıq finanslıq qadaǵalaw organlarına tán bolıp tabıladı, sebebi olardıń iskerligin tuwrı jobalaw tiyisli wazıypalar hám funkciyalardıń tolıq hám waqtında atqarıwına járdem beredi.

Ǵárezsizlik principini finanslıq qadaǵalaw organları basqa mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları, sonıń menen birge siyasiy hám basqa jámiyetlik shólkemleri qadaǵalawı hám auditorlıq iskerligi kóz qarásınan ǵárezsiz bolıwın anlatadı. Qadaǵalaw hám auditorlıq iskerligi nátiyjelerin ózgertiw maqsetinde mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organlarına tásir ótkeriwge jol qoyılmaydı hám nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte jazalanadı, bul bolsa qadaǵalaw predmetine hár qanday kúshli materiallıq yamasa morallıq tásir diń jol qoyılmawın anlatadı.

Obyektivlik principini qadaǵalaw haqıyqıy faktlerdi analiz qılıwdı hám olardı kórip shıǵıwdıń hár táreplemeligin óz ishine aladı. Obyektivlik principini tekserilgen faktlerdiń mazmunın basqarıw organlarınıń nızamları, tiykarǵı qaǵıydaları, kórsetpeleri hám buyırıqları menen salıstırıwlar tiykarında qadaǵalaw nátiyjelerin tuwrı, tolıq hám obyektiv túsindiriwdi belgileydi.

Kásiplik principini obyektivlik principinen kelip shıǵadı, sebebi finanslıq qadaǵalaw salasında obyektiv qararlar qabıllaw ushın qadaǵalaw shólkemleriniń lawazamlı shaxsları óz tarawı qanıgeleri bolıwı, yaǵnıy finanslıq qadaǵalaw boyınsha tiyisli maǵlıwmat, tájiriye hám tiyisli kónlikpelerge iye bolıwı kerek.

¹² Динская Декларация руководящих принципов контроля. Принципы регулирования государственного финансового контроля в зарубежных странах. М., 1998. - Ч. 4 (Приложение).

Áshkaralıq principini mámleket, kommerciyalıq yamasa basqa nızam menen qáwıpsızlıgın támiyinleytuğın sırlardıń saqlanıwı shárti menen mámleketlik finanslıq qadağalaw shenberinde ótkerilgen qadağalaw - audit hám ekspert - analiz ilajları nátiyjeleri haqqında mağlıwmatlardıń ǵalabalılıǵı hám ǵalaba xabar quralları ushın ashılıǵı bar ekenligin ańlatadı.

Demek bular sistema astında óz - ara baylanıslılıǵı hám tártibi olardı bir pütün sıpatında kórip shıǵıwǵa múmkinshilik beretuğın elementler kompleksi túsiniledi.

«Finanslıq qadağalaw sisteması» hám «finanslıq qadağalaw organları sisteması» túsinipleri ortasındaǵı baylanıslılıǵına itibar qaratıw kerek. Finanslıq qadağalaw organları sistemasında strukturalıq dúzilis túsiniledi. Bul óz - ara tásirinde hám qatnasıqlarında finanslıq qadağalawdı ámelge asıratuğın organlar jıymdısın ańlatadı. Demek, bul finanslıq qadağalawdıń ayrıqsha bólimleri jıymdısı emes, al olardıń qosılıwı, óz - ara tásiiri hám baylanıslılıǵı bolıp tabıladı.

Finanslıq qadağalaw sisteması tówendegi elementlerdi óz ishine aladı:

- huqıqıy qollap - quwatlaw;
- qadağalawshı subyektler;
- basqarılatuğın subyektler;
- ámelge asırılıw tártibi.

Finanslıq qadağalaw sistemasınıń iskerligine tiyisli nızamlar hám normativ - huqıqıy hújjetler bul tarawdaǵı sistema retinde qadağalawdıń tiykarǵı túsiniplerin omatıwı, funkciyaları hám wazıypaların mámleketlik hám jergilikli ózin - ózi basqarıw hákimiyat organları ortasında bólistiriliwi, qadağalaw subyektleri hám obyektleri ortasındaǵı huqıqıy hám ekonomikalıq qatnasıqlardı tártipke salıwı kerek.

Finanslıq qadağalawdı úsh baǵdarda xarakterlew múmkin:
Birinshiden, finanslıq qadağalaw - bul finansı basqarıw funkciyası retinde, bir tárepten, finanslıq jobalaw hám boljaw, finanslıq buxgalteriya esabı hám statistikalıq wazıypaları boyınsha birlestiriw quralı bolsa, basqa tárepten, bul finanslıq analiz hám tártipke salıw wazıypaları boyınsha ámelge asıwıwdıń zárúrli shárti esaplanadı. Bul finanslıq qadağalawdı integraciyalasqan rolin atqarıwına múmkinshilik beredi, onıń kem bahalanıwı finanslıq

basqarıw nátiyjeligin sezilerli dárejede páseyttiredi. Qabıl etilgen basqarıw qararlardıń nátiyjeligin bahalaw hám sol tiykarda ekonomikalıq sheginiwge erisiw ushın basqarıwdıń barlıq dárejelerinde finanslıq resurslardı qalıplestiriw hám analiz qılıw processleriniń nızamlılıǵın, maqsetke muwapıqlılıǵın, nátiyjeligin qadağalaw hám tekseriw boyınsha kóp ólshemli sistema sıpatında qaralıwı kerek.

Ekinshiden, finanslıq qadağalaw - bul finanslıq qadağalaw organları yamasa olardıń bólimleri hám juwapkershiligi, sonıń menen birge ámeldegi nızam hújjetleri qaǵıydalarına tiykarlanıp qadağalawdı ámelge asıwǵa juwapker táreplerdiń hár tárepleme hám maqsetke muwapıq finanslıq hám huqıqıy iskerligi bolıp tabıladı. Ol finanslıq - xojalıq iskerligi ushın basqarılatuğın obyekttegi jumıslardıń haqıyqıy jaǵdayın belgilewden ibarat bolıp, pul qarjıların toplaw, bólistiriw, olardan paydalanıw procesinde nızam ústinligin, finanslıq intizamdı hám nátiyjelilikti támiyinlewge qaratılǵan. Finanslıq qadağalaw ekonomikalıq hám finanslıq operaciyalardı olardıń isenimliliǵi, nızamlılıǵı, qalıslılıǵı hám nátiyjeligin tekseriwdi támiyinleydi.

Úshinshiden, finanslıq qadağalaw - bul ámeldegi nızamǵa tiykarlanıp mámleket, aymaq, tamaq organları, jergilikli ózin - ózi basqarıw organları, xojalıq júrgiziwshı subyektler tárepien finanslıq jobalawdıń tuwrılıǵın, pul qarjıları túsiminiń túsıwi, tolıqlılıǵı hám waqtında atqarılıwın qadağalaw boyınsha iskerliginiń shólkemlestiriw hújjetleri menen tártiplestiriledi.

Finanslıq qadağalawdıń tiykarǵı maqsetinen kelip shıǵıp:

- mámleket ıqtıyarında bolǵan mámleketlik hám jergilikli byudjetlerde toplanǵan finanslıq resurslardan paydalanıwıwdıń nızamlılıǵı hám nátiyjeligin tekseriw;
 - ekonomikanıń mámleketlik sektorında toplanǵan finanslıq resurslardan paydalanıwıwdıń maqsetke muwapıqlılıǵı hám racionalılıǵın belgilew;
 - byudjet qarjıların xojalıq júrgiziwshı subyektler tárepien sarıplanıwınıń nızamlılıǵı hám tiykarlanǵanlıǵın anıqlaw;
 - byudjet sistemasındaǵı pul qarjılardı hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlardı tartıwdıń isenimliliǵı hám tolıqlılıǵın anıqlaw;
 - puqaralardıń materiallıq mápleri qorǵalıwın tekseriw.
- Qadağalaw subyektleri tówendegi tiykarǵı talaplardıń muwapıqlılıǵı hám tolıqlılıǵına baylanıslı:

a) qadağalaw turaqlı, úzliksiz túrde ámelge asırılwrı kerek;

b) qadağalaw ámelge asırılatuğın dáwirde waqtında bolwrı hám qadağalaw subyektlernin qamtıp alıwda tolıq bolwrı kerek;

v) qadağalaw operativ, nátiyjeli, áshkaralı hám kóp qırılı bolwrı kerek;

g) finanslıq qadağalaw sisteması iskerliginiń nátiyjeliligi ushın qadağalawshı subyektlernin juwapkershiligi hám xojalıq júrgiziwshi subyektlernin qadağalaw nátiyjeleri ushın minnetlilikin názerde tutatuğın juwapkershilik bolır kerek.

Quram nátiyjeleri tiykarında dáslep «mámleketlik finanslıq qadağalaw» túsiniğın qalıplestiriw múmkin, bul quramğa «qadağalaw» hám «finanslıq qadağalaw»dı túsiniw ushın zárúrli parıqlardı óz ishine aladı, yaғnıy mámleketlik finanslıq qadağalaw bul túrlerdin sintezi bolıp tabıladı, maqsetlerdi ámelge asırw hám mámleket tárepinen belgilengen turmıshlıq máplerdi támiyinlew ushın mámleketlik finanslıq qadağalawdin tiyisli subyektleri tárepinen ámelge asırılatuğın finanslıq qadağalaw bolıp tabıladı.

Mámleket kóleminde finanslıq qadağalawdı ámelge asırwda tómendegi tiykarǵı funkciyalardı atqarıwı múmkin:

Siyasiy qáwipsizlik funkciyası - bul mámleketlik finanslıq qadağalaw mámleket, aymaqlar, tarmaqlar hám xojalıq júrgiziwshi subyektlernin finanslıq siyasatın tabıslı ámelge asırwǵa, úy xojalıqların byudjetlestiriwge járdem beriw ushın mólsherlengen.

Informaciyalıq - analitikalıq funkciyası - bul mámleketdin finans sistemasına individual faktorlar hám olardıń jámi tásirin anıqlaw, byudjet procesiniń barısı, maqsetli byudjet jamǵarmalarınin atqarılwı, finans bazasınıń túrli segmentleri iskerlik kórsetiwı hám finanslıq jaǵdaylarda kelip shıǵatuğın qáwip qáterlerdin aldın alıw, mámleket, aymaqlar, tarmaqlar, xojalıq júrgiziwshi subyektler, úy xojalıqların finanslıq resursların hám olardan paydalanıw nátiyjeliligini anıqlaydı.

Korruptsiyaǵa qarsı gúresiw funkciyası - bul mámleketlik finanslıq qadağalaw profilaktika ilajların ámelge asırıp atırǵan hám ámeldegi poziciyanı buzıw jaǵdayların anıqlaǵanlıǵı, paraxorlıqtıń tarqalıwına tosqı bolǵanlıǵı hám korruptsiyaǵa qarsı sharalar tuwrısında xalıqtıń xabarlılıq dárejesin asırǵanlıǵında bolıp tabıladı. Demek, mámleketlik finanslıq qadağalaw korruptsiyanı keltirip shıǵarıwshı faktorlardın huqıqtı qollaw ámeliyatına tásirin

kemeytiwge, korruptsiyaǵa qarsı qáwipsizlikke ámel qılıwǵa járdem beredi.

Metodikalıq funkciya - bul pútkil mámleketlik finanslıq qadağalaw sisteması ushın, onıń barlıq elementleri: qadağalaw subyektleri hám obyektleri ushın normativ - hújjetlerdin huqıqiy tiykarlanǵanlıǵı hám kúshke iye bolǵan kórsetpeli támiyatın islep shıǵıwdan ibarat.

Bul funkciyanı ámelge asırw mexanizmi sonnan ibarat, bul mámleketlik finanslıq qadağalawdin bul túrine kiretuğın qadağalaw subyekti, tek mámleketdin basqarılatuğın subyektleri tárepinen qadağalaw ilajların ámelge asırwdin sapaın hám tolıqlıǵın qadağalaydı.

Bul jaǵdayda qadağalawdin obyekt - subyekt sheńberi tómendegi she boladı: qadağalaw obyektı mámleketdin mámleketlik finanslıq qadağalawdin boysınıwshı (basqarılatuğın) subyektleri bolıp, subyekt bul subyektler tárepinen ózleriniń qadağalaw juwapkershiligin ámelge asırw bolıp tabıladı.

Transformaciyalıq funkciyası - bul principi boyınsha xalıqaralıq hám milliy nızamlardıń óz - ara tásirinde jatadı. Bul jerde, xalıqaralıq institutlar tárepinen finanslıq qadağalaw máseleleri boyınsha islep shıǵılǵan yamasa jańa usınıslardı turaqlı institucionalizasiya qılıw procesi haqqında bannaqta. Usınıń menen birge, xalıqaralıq finanslıq qadağalaw institutlarınin usınısların milliy ámeliyatta institucionalizasiya qılıw procesi eki basqıshta ámelge asırıldı, jobalaw basqıshınan ámelge asırw basqıshına shekem nızamshılıq konsolidaciyalasıwdan ibarat. Jobalaw basqıshında milliy qadağalaw ámeliyatı ushın en sáykes bolǵan xalıqaralıq institutlardın usınısların tańlaw ámelge asırıldı hám ámelge asırw basqıshında olar nızamshılıq sistemasınıń barlıq dárejelerinde birlestiriledi.

Profilaktikalıq funkciya - bul finanslıq qadağalaw nızamlardı buzıw faktlerin anıqlaw hám kárxanalar, xojalıq júrgiziwshi subyektler tárepinen keleshekte ámeldegi normativ - huqıqiy hújjetler talaplarına ámel etpewlik jaǵdayların keltirip shıǵaratuğın hádiyselerdi joq etiwge járdem beriwden ibarat.

Informaciyalıq funkciyası - bul qadağalaw waqtında alınǵan maǵlıwmatlar jeterli qararlardı qabıllaw hám paydalanıwdı ámelge

asırw ushın tiykar bolıp, sol sebepli obyektin normal islewi támiyilenip tekseriledi.

Mobilizaciyalıq funkciyası - bul qadaǵalaw dáwirinde tekǵana kemshilikler, al kárxanalar iskerligindegi unamlı hádiyseler de anıqlanadı. Sonday - aq, aldınǵı tájiriye retinde, basqa kárxanalarǵa da qollanılıwı múmkin.

Demek byudjet qarjıları hám ulıwma mámleket finansına tiyisli qadaǵalaw, qadaǵalaw - reviziya, qadaǵalaw hám fiskal háreketlerdi ámelge asırıwshı mámleketlik organlarınıń iskerligi ayrıqsha amawlı nızamlar hám normativ - huqıqiy hújjetler menen tártiplestiriledi.

Mámleketin finanslıq qadaǵalaw organları tiykarınan ayrıqsha orındı iyeleydi, olardıń óz - ara tásirini hám muwapıqlastırılıwı sisteması talapqa juwap bermese, onday jaǵdayda byudjetin pul qarjılarını basqarıw boyınsha bazı jaǵdaylarda qadaǵalawdan shette qalıw funkciyalardıń negizsiz tákirarlanıwı júz beriwı múmkin. Bul tekǵana qadaǵalawshı organlardıń juwappershiligin azayıwına alıp kelmeydi, bálki qadaǵalaw ushın ajratılǵan byudjetten pul qarjılarınıń tiykarısız sarıplanıwı da alıp keledi. Sonlıqtan mámleketin finanslıq qadaǵalaw boyınsha pul qarjıladı minimallastırw ushın hár qyılı qadaǵalawshı organlar tárepinen ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw ilajların turaqlı muwapıqlastırw hám sáykeslestiriw zárúr.

Búgingi kúnde, Ozbekstan Salıq kodeksinde qadaǵalawshı organlardıń huqıqları bekkemlengen. Ozbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 78 - statyasında Esap palatasınıń roli hám onıń mámleketlik byudjetten pul qarjılarınıń sarıplanıwın qadaǵalawshı organ sıpatında belgilengen.

Tirek sózler:

Finanslıq qadaǵalaw principleri; finanslıq qadaǵalaw elementleri; finanslıq intizam; mámleketlik finanslıq qadaǵalaw; mámleketlik finanslıq qadaǵalaw; mámleketlik byudjet; byudjetten tısqari emes finanslıq qadaǵalaw metodları; finans qadaǵalaw maqsedli fondlar; finanslıq qadaǵalaw metotları; finans qadaǵalaw organları; finanslıq qadaǵalaw sistemasi.

Qadaǵalaw sorawları

1. Finanslıq qadaǵalaw degende neni túsinisiz?
2. Finanslıq qadaǵalaw wazıypaları qanday?

3. Finanslıq qadaǵalawdıń teoriyalıq tiykarların aytıń.
4. Finanslıq qadaǵalaw elementlerin aytp berin.
5. Finanslıq qadaǵalaw principlerin aytıń.
6. «Finanslıq qadaǵalaw» terminin qanday túsinikke iye?
7. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw neden ibarat?
8. Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw neden ibarat.
9. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organların aytp berin.
10. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları wazıypaları nelerden ibarat?

Testler

1. Qadaǵalawdıń bas maqsedi jaylastırılǵan kapitaldaǵı payda normasını asırıw maqsedinde mámleketke ajratılǵan qarjıladı minimallastırwıdan ibarat.

- a) Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw
- b) Byudjet qadaǵalawı
- c) Bajıxana qadaǵalawı
- d) Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw

2. Obyektivlik principini

a) qadaǵalaw nátiyjeleri, tekserilgen dálillerdin mazmunı nızamlar, jollamalar hám lawazımlı shaxslardıń iskerligin baqlawdı tártipke salıwshı basqarıw shólkemleriniń buyıqları menen salıstırw tiykarında tuwrı, tolıq hám obyektiv túsiniriwdi názerde tutadı.

b) qadaǵalaw ilajların ótkeriwde qadaǵalaw obyektiniń barlıq táreplerin jáne onıń óz - ara baylanısların vertikal hám gorizantal basqarıw sistemaları boyınsha kórip shıǵılıwın názerde tutadı.

c) qadaǵalawshı - revizorlar kásiplik sheberliginiń joqanlıǵın hám olardı bar nızam hújjetlerine tolıq ámel qılwrarın talap etpeydi.

d) jámiyet itibarına ǵalaba xabar quralı arqalı túrli finanslıq jobalar joybarların, olardıń atqarıwı boyınsha esabatları, finanslıq iskerlikte tekseriw hám baqlaw nátiyjeleri mazmunın jetkiziwdi názerde tutadı.

3. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw sistemasınıń elementlerin kórsetin.

- a) Qadaǵalaw principleri
- b) Qadaǵalawdıń abzallıǵı
- c) Qadaǵalaw wazıypası

d) Qadağalawdın bar ekenligi

4. Mámleketlik finanslıq qadağalawdın tuwrı anıqlamasın tabıń.

a) Mámleketlik finanslıq qadağalaw mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organlarınıń huqıqıy normaları menen tártiplestiriletuǵın mámleketlik finans resurslarınıń qalıplesiwi, bólistiriliwi, maqsetke muwapıq hám nátiyjeli isletiliwi ústinen baqlaw sheńberinen finanslıq huqıq normaları menen tártiplestiriletuǵın maqsetli iskerlik bolıp tabıladı.

b) Mámleketlik finanslıq qadağalaw dáslep mámleketlik finans resurslarınan maqsetke muwapıq hám nátiyjeli paydalanıwı, mámleket mülkinen aqılǵa uǵras paydalanıwın támiyinlewge qaratılǵan iskerlik bolıp tabıladı.

c) Mámleketlik finanslıq qadağalaw mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organlarınıń huqıqıy normaları menen tártiplestiriletuǵın mámleketlik finans resurslarınıń qalıplesiwi, bólistiriliwi, maqsetke muwapıq hám nátiyjeli isletiliwi ústinen baqlaw jáne mámlekettiń mápin gózlep alıp barılǵan qadağalaw bolıp tabıladı.

d) Mámleketlik finanslıq qadağalaw basqarıw sistemasınıń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, mámleket ekonomikasi hám finans sistemasınıń nátiyjeli ámel etiwiniń zárúrli shárti bolıp tabıladı.

5. Jámiyet itibarına ǵalaba xabar quralı arqalı finanslıq iskerlikti tekseriw hám qadağalaw nátiyjelerin jetkiziwde kórinetuǵın principi anıqlań.

a) Áshkaralıq

b) Obyektivlik

c) Nızamlılıq

d) Qanıygelik

6. Finanslıq qadağalawdın ulıwma usıllarınan nadurısın anıqlań.

a) Finanslıq analiz

b) Funkcional - muǵdarlıq analiz

c) Analiz hám sintez

d) Dedukciya hám indukciya

7. Qaysı juwapta finanslıq qadağalawdın obyektı nadurıs kórsetilgen?

a) Sawda balansı

b) Payda, ózine tıser bahası

c) Túrli dárejedeǵı byudjetlerdiń dáramatları hám qárezetleri

d) Kárxanalar dáramatları hám aylanıs qárezetleri

8. Tómendegilerden qaysısı finanslıq qadağalawdın wazıypasına kirmeydi?

a) Ekonomikanı mámleket qolında oraylastırıw, byudjetti mámleket hákimiyatı máplerin gózlegen jaǵdayda sarıplaw názerde tutıladı.

b) Mámleketlik finans resurslarınıń maqsetke muwapıq isletiliwin, mámleket hám jergilikli mülikten nızamlı túrde hám aqılǵa uǵras paydalanıwdı baqlaw názerde tutıladı.

c) Mámleketlik byudjet hám mámlekettiń byudjetten tısqarı maqsetli fondlarınıń qalıplesiwi hám isletiliwin baqlaw názerde tutıladı.

d) Xojalıq subyektleri tárepinen buxgalteriya esabı hám esabatın tuwrı júrgiziliwin baqlaw, xojalıq operaciyalarınıń buxgalteriya hújjetlerinde tuwrı sáwlelendiriliwin tekseriw názerde tutıladı.

9. Jobalıq principiniń mánisin anıqlań?

a) Qadağalaw subyektleri jılıq, shereklik hám aylıq qadağalaw ilajların ótkeriw jobaları tiykanında óz jumsların ámelge asıradı.

b) Joqarı organlardıń qararları tómengi organlar ushın májburiylik názerde tutadı, orınlarda qadağalaw jobaların orınlawda operativlik penen tapsırılǵan jumstıń birden - bir basqarıwdı sáykeslestiredi.

c) Joybarlastırılǵanlardan awıstıwları waqtında hám tolıq anıqlaw, olardıń sebepleri hám ayıpkerleri, sonıń menen birge jol qoyılǵan unamsız nátiyjelerdi durıslaw hám jetkizilgen materiallıq zıyanını qaplanıwın támiyinlewde kórsetilgen.

d) Qadağalaw ilajların ótkeriwde qadağalaw obyektiniń hámme tárepleri hám basqarıw strukturasınıń vertikal hám gorizontál boyınsha onıń hámme sistemaları kórip shıǵılıwı kerekligen anılatadı.

10. Tómendegiler finanslıq qadağalawdın qaysı tárepin sáwlelendiri: qadağalaw subyektı, qadağalaw obyektı, qadağalaw predmeti, qadağalaw procesi ...

a) finanslıq qadağalaw elementleri

b) finanslıq qadağalaw principi

- c) finansliq qadağalaw tiykarları
- d) finansliq qadağalaw funkciyaları

11. Finansliq qadağalaw subyektlerin kórsetiń.

- a) Finans organları
- b) Bilimlendiriw mákemeleri
- c) Densawlıqtı saqlaw mákemeleri
- d) Kárxanalar, shólkemler

12. Qadağalaw principi qadağalaw - revizor kásiplik sheberliginiń joqarılıgın hám nızam hújjetlerine tolıq ámel qılıwların talap etedi.

- a) Qániygelik
- b) Obyektivlik
- c) Nızamlılıq
- d) Ashkaralıq

13. Qadağalaw organların nızamğa muwapıq xızmet kórsetiwın, jámiyet hám puqaralardıń máplerin qorğawın támiyinleniwın názerde tutadı.

- a) Nızamlılıq
- b) Obyektivlik
- c) Qániygelik
- d) Ashkaralıq

14. Qadağalaw organlarınan qararlardı qabıl etiwshi xızmetkerlerdiń málim dárejede aralaspawlıgın názerde tutadı.

- a) Aralaspawlıq
- b) Obyektivlik
- c) Qániygelik
- d) Ashkaralıq

3-BAP. FINANSLIQ QADAĞALAWDÍ SHÓLKEMLESTIRIW TÚRLERI, FORMALARÍ HÁM USÍLLARÍ

- 3.1. Finansliq qadağalawdı ámel qılıw tarawları
- 3.2. Finansliq qadağalawdıń túrleri, formaları
- 3.3. Finansliq qadağalawdıń usılları

3.1. Finansliq qadağalawdı ámel qılıw tarawları

Mámleketimizde sanlı ekonomikanı rawajlandırıw, barlıq tarawlar hám salalarda, eń dáslep mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları, xojalıq subyektleri iskerliginde zamanagóy informaciyalıq - kommunikaciya texnologiyaların ámeliyatqa engiziw boyınsha bir qatar ilajlar ámelge asırıldı. Atap aytqanda, elektron húkimet sistemasın jetilistiriw, bağdarlamalıq ónimler (dástúrli kompleksler) hám informaciyalıq texnologiyalardıń jergilikli bazarı rawajlandı. Respublikamızda sanlı industriyanı jedel rawajlandırıw hám de ekonomikanıń básikeylesligin asırıwğa baylanıslı búgingi kúnde finansliq qadağalawdıń maqset hám wazıypaları, túrleri hám formaları túpten ózgermekte. Endi ol tekğana jazalaw maqsetinde emes, bálki mámlekettiń óz wazıypaların orınlaw ushın zárúr bolğan pul qarjılarınıń tolıq toplanıwı hám byudjet qarjılarınınan maqsetke muwapıq nátiyjeli sarıplanıwın qadağalaw maqsetinde másláhát hám kórsetpeler beriw sıyaqlı wazıypalardı orınlap atır.

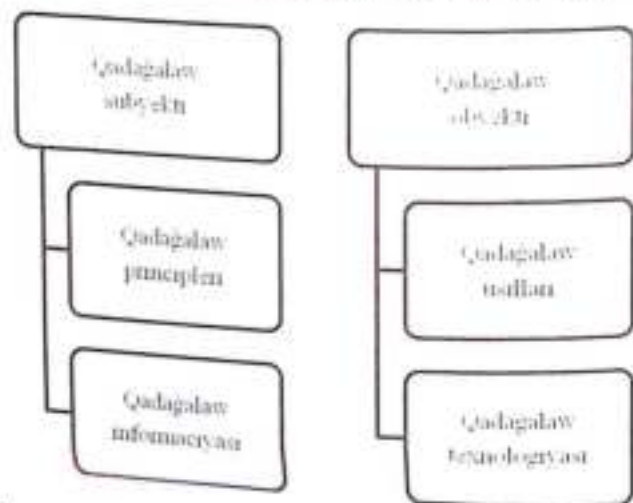
Finansliq qadağalaw ámel qılıw tarawına qaray mámleketlik hám mámleketlik emes finansliq qadağalawdan ibarat.³³

Mámleketlik finansliq qadağalaw bul mámlekettiń tiykarǵı nızamlarına tayanatıgın hám húkimet jáne taǵı basqarıw konkret shólkemleri ekonomikalıq - huqıqtıy háreketiniń kompleksli hám maqsetke bağdarlangan sisteması bolıp tabıladı. Finansliq qadağalawdı shólkemlestiriwde mámlekettiń Konstituciyası sheshiwshi roldi oynaydı.³⁴ Onıń huqıqtıy reglamentiniń mámlekettiń tipine, onıń social - siyasiy bağdarlarına, ekonomikalıq rawajlanıw dárejesine, menshiklik túrleriniń qatnasına baylanıslı. Mámleketlik finansliq qadağalaw JIÓ bólistiriliwiniń qun proporciyaların baqlawğa

³³ Vahobov, A.V, Malikov, T.S: Moliya, Darılık, T: «Noshiro» Toshkent 2011-y. -711 b.

³⁴ Ózbekstan Respublikası Konstituciyası, 08.12.1992

qaratılğan. Bul qadaǵalaw mámleketlik finans resursların qalıplestiriw, olardıń tolıq hám waqtında túsip turıwı hám olardan maqsetli paydalanıw menen baylanıshı bolǵan pul resursların háreketiniń barlıq kanallarına (tarqatıladı) tiyisli esaplanadı.

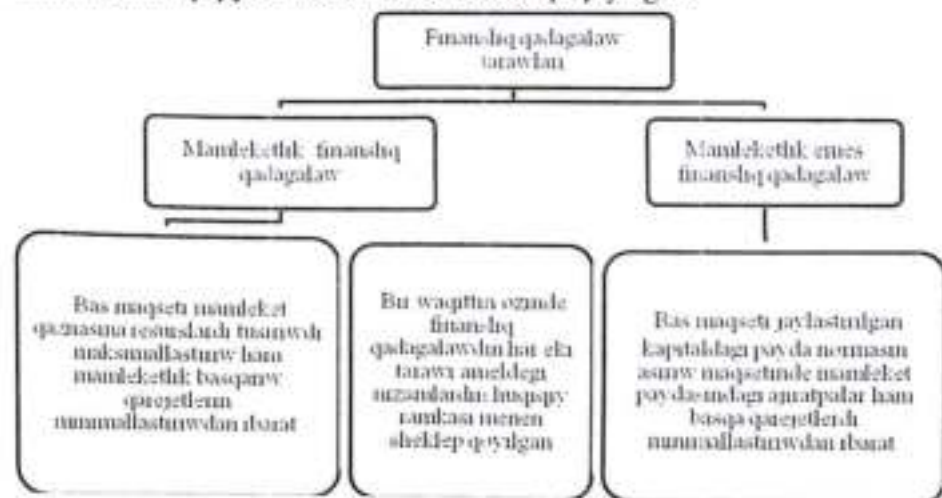
3.1 – súwret. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw mexanizmi

Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw mámlekettiń bar ekenligin zamanagóy modelinde mámleketlik emes finanslıq iskerliginiń sezilerli dárejede tarqalıwın esapqa alıp, ol qamtıp alǵan finanslıq iskerliginde zárúrli ornı tutadı.

Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalawı, mámleketten ayrıqsha bolıp esaplanıw, máńisan xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń, sonday-aq mámlekettiń finanslıq iskerligi ústinen qadaǵalaw rejiminiń támiyinlewge qaratılǵan. Usınıń menen birge, ol mámleket qáwenderliginde emes, bálki qadaǵalawdıń gárezsizligi hám qalıshlıǵın támiyinlewı kerek bolǵan ayrıqsha hám gárezsiz subyektlar tárepinen ámelge asırıldı.

Finanslıq qadaǵalawdıń mámleketlik hám mámleketlik emes tarawları (kórinisleri, túrleri) qadaǵalawdı ámelge asırıw metodlarınıń uqsashlıǵına qaramastan, ózleriniń keyingi maqsetleri boyınsha bir-birinen túpten pańq etedi. Mámleketlik finanslıq qadaǵalawınıń bas maqseti mámleket qaznasına resurslardı túsiriwdi maksimallastırıw hám mámleketlik basqarıw qárejetlerin minimallastırıw bolsa, buǵan

keri jaǵdayda mámleketlik emes finanslıq qadaǵalawdıń (ásirese, firma ishindegi finanslıq qadaǵalawdıń) bas maqseti jaylastırılǵan kapitaldaǵı payda normasını asırıw maqsetinde mámleket paydasındaǵı ajratılǵan qarjılar hám basqa qárejetlerdi minimallastırıwdan ibarat. Bir waqtıń ózinde finanslıq qadaǵalawdıń hár eki tarawı bar nızamlardıń huqıqiy ramkası menen sheklep qoyılǵan.

3.2 - súwret. Finanslıq qadaǵalawdıń tarawları

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw mámlekettiń finanslıq siyasatın ámelge asırıwǵa hám finanslıq turanlıq ushın sharyatlardı jaratıwına qaratılǵan. Bul, bárinen burın, barlıq dárejedeги byudjetler hám byudjetten tısqari maqsetli fondlardı islep shıǵıw, talqılaw, tastıyqlaw hám atqarıw, kárxana hám shólkemler, bankler hám finanslıq korporasiyalardıń finanslıq iskerligi ústinen qadaǵalawdı anılatadı. Eger ulıwma milliy ekonomikalıq mápler menen belgilengen bolsa, mámleketlik finanslıq qadaǵalawlarda mámleketlik sektorında jáne jeke hám korporativ biznes sektorlarında baqlaw hám tekseriwlerdi ámelge asırıw huqıqına iye esaplanadı. Biraq ekonomikanıń mámleketlik emes sektorında mámleket tárepinen ámelge asıratuǵın finanslıq qadaǵalaw tek salıqlar hám basqa májbúriy tólewlerdi de qosıp alǵan jaǵdayda mámleket aldındaǵı pul minnetlemeleriniń atqarıw tarawların, olarǵa ajratılǵan byudjet subsidiyaları hám kreditlerin sarıplawda maqsetke muwapıqlıq hám

nizamlıqtın ámel etiwı hám sonın menen birge, húkimet tárepinen belgilengen pul esap - sanaqların shólkemlestiriw, buxgalteriya esabı hám esabatlarđı júrgiziw qaǵıydalarına ámel etiwın óz ishine aladı.

Ulıwamámleketlik jáne basqarmalıq finanslıq qadaǵalawlar birgelikte mámleketlik finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestirip, mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları tárepinen alıp barladı. Bunda mámleketlik finans resurslarınıń qalıplesiwi, bólistiriliwi, maqsetke muwapıqlıǵı hám nátiyjeli isletiliwi ústinen, sonın menen birge mámleketlik hám jergilikli múlikten nızamlı paydalanıw ústinen finanslıq nızamshılıq tiykarında tártiplestiriletuǵın iskerlik túsiniledi. Bul iskerliktiń tiykarǵı maqseti qadaǵalaw obyektleri iskerligindegi kemshiliklerdi anıqlaw hám lawazımli shaxslardı jazalawda ǵana emes, bálki eskertiw hám jol qoyılıwı múmkin bolǵan nızam buzılıwların aldın alıwdan ibarat.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw byudjet haqqındaǵı nızam hújjetleriniń finanslıq qadaǵalaw obyektleri tárepinen buzılıwı jaǵdayların anıqlaw, saplastırıw hám oǵan jol qoymaw maqsetinde mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları tárepinen ámelge asıradı.

Byudjettiń tiyisli dárejesine baylanıslı jaǵdayda, mámleketlik finanslıq qadaǵalaw respublika dárejesinde hám jergilikli dárejede ámelge asıradı.³⁵

Respublika dárejesinde - Ózbekstan Respublikası respublika byudjetiniń, mámleketlik maqsetli fondları byudjetleriniń hám Ózbekstan Respublikası respublika byudjetinen qarjılanatuǵın byudjet shólkemleri byudjetten tısqarı maqsetli fondlarınıń dúziliwi jáne atqarıwı ústinen ámelge asıradı.

Jergilikli dárejede - Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetiniń, wálayatlar hám Tashkent qalalıq jergilikli byudjetleriniń, Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetinen, wálayatlar hám Tashkent qalalıq jergilikli byudjetlerinen qarjılanatuǵın byudjet shólkemleri byudjetten tısqarı maqsetli fondlarınıń dúziliwi jáne atqarıwı ústinen ámelge asıradı. Mámlekettiń finanslıq qadaǵalawdı mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları tárepinen tastıyıqlaytuǵın tekseriwdiń jılıq jobalarına muwapıq ámelge asıradı.

Jobadan tısqarı mámleketlik finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıwǵa:

□ Ózbekstan Respublikası Prezidenti yamasa Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń;

□ Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organına byudjet haqqındaǵı hújjetleriniń nızam buzılıwları faktleri tuwrısında maǵlıwmatlar kelip túsken jaǵdaylarda mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları basshıları qararları tiykarında jol qoyıladı.

□ Ózbekstan Respublikası Esap palatası;

□ Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi jáne onıń iqtıyarındaǵı wákillikli organlar;

□ Mámleketlik Salıq komiteti hám bajxana komiteti;

□ Nızamǵa muwapıq basqa wákillikli mámleketlik qadaǵalaw organları.

Ózbekstan Respublikası Esap Palatası Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjet joybarları parametrlerin qalıplestiriw hám olardıń social - ekonomikalıq rawajlanıwdıń ústin turatuǵın táreplerine sáykesligin sistemalı analiz etedi, qabıl qılınıp atırǵan mámleketlik hám aymaqlıq baǵdarlamalardı finanslıq támiyinlew dárekleri auditin támiyinleydi.

Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi jáne onıń iqtıyarındaǵı wákillikli organlar bolsa byudjet sistemasındaǵı byudjet qarjılarınan maqsetli jáne aqılǵa uǵras paydalanıw ústinen mámleketlik finanslıq qadaǵalawdı, pensiyalar jáne taǵı basqa tiyisli tólewlerdi belgilew hám óz waqtında tólew boyınsha ornalıǵan qaǵıydaların qollanıwın qadaǵalaw; qamsızlandırıw qatnasıqların qadaǵalawın, auditorlıq iskerligin tártipke salıw hám basqa qadaǵalaw xızmetlerin ámelge asıradı. Mámleketlik Salıq komiteti hám bajxana komiteti óz náwbetinde mámleketlik byudjet hám mámleketlik maqsetli fondları dáramatlar bólegi boyınsha qadaǵalawdı ámelge asıradı.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw tekǵana byudjet qadaǵalawı, bálki mámleketlik organlar tárepinen ótkeriletuǵın barlıq qadaǵalawları óz ishine aladı. Atap aytqanda, xojalıq júrgiziwshi subyektlardi mámleket tárepinen qadaǵalaydı. Bunday qadaǵalaw Ózbekstan Respublikasınıń nızamına³⁶ tiykarlanıp alıp barladı. Bul Nızam xojalıq júrgiziwshi subyektlar iskerligin mámleket tárepinen qadaǵalaw menen baylanıslı qatnasıqlardı tártipke saladı. Usı

³⁶ Ózbekstan Respublikasınıń «Xojalıq júrgiziwshi subyektlar iskerligin mámleket tárepinen qadaǵalaw haqqındaǵı 717-ı-sanlı nızam», 24.12.1998.

nizamning 4 - statyasida keltirilgan xojalıq jürgiziwshi subyektlar iskerligin mámleket tárepinen qadaǵalaw tómendegiler tiykarında ámelge asırıldı:

- tekseriw, sonday - aq baqlaw, qadaǵalaw tártibinde tekseriw;
- statistikalıq maǵlıwmatlar hám basqa da dáreklardi analiz qılıw;
- basqarmaǵa tiyisli organlardı tekseriwden ótkeriw.

Xojalıq jürgiziwshi subyektlar iskerligin statistikalıq maǵlıwmatlar hám basqa da dáreklardi analiz qılıw arqalı mámleketlik qadaǵalaw, sonın menen birge basqarmaǵa tiyisli organlardı tekseriwden ótkeriw nızam hújjetlerine muwapıq ámelge asıradı.

Xojalıq jürgiziwshi subyektlar iskerligin mámleketlik qadaǵalaw tómendegi prinsiplerge tiykarlanadı:

- qadaǵalawshi organlar iskerliginde nızamlıq, qalıshq hám áshkaralıq;
- yuridikalıq hám fizikalıq táreplardin huqıqları hám nızamlı máplerin qorgaw;
- xojalıq jürgiziwshi subyektlardin iskerligine qoslawlıq.

Qadaǵalaw tártibinde tekseriw qadaǵalawshi organlar tárepinen amawlı wákillikli organ yamasa onın aymalıq bólimleri menen kelisimli tártipte hám múddetlerde ámelge asıradı.

Óz nábwetinde mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw xojalıq ishindegi, jámiyetshilik hám ǵárezsiz qadaǵalawǵa bólinedi.¹⁷

Xojalıq ishindegi finanslıq qadaǵalaw kárxana hám shólkemlardin ekonomikalıq hám finanslıq xızmetleri tárepinen ótkeriledi. Bul jerde finanslıq qadaǵalawdin obyektı retinde kárxana, shólkem hám mákemelardin xojalıq hám finanslıq iskerligi sıpatında shıǵadı.

Xojalıq ishki finanslıq qadaǵalawı xojalıq jürgiziwshi subyektlardin finans - ekonomikalıq xızmetleri tárepinen subyektdin finanslıq aktivlerin: pul qarjılarının háreketinin buxgalteriya esabı hám esabatların jürgiziw iskerligin kárxananın mámleket, finans - bank mákemeleri sherikligi hám óz xızmetkerleri aldındaǵı finanslıq minnetlemelardi onlaw jaǵdayları kárxanalardin likvididlik dárejesin, finanslıq turaqlıǵın qadaǵalaw bolıp tabıladı. Xojalıq ishki finanslıq qadaǵalawın ámelge asırıwda ishki audittin áhmiyeti úlken bolıp tabıladı.

Ishki audit - bul firma ishindegi auditorlıq xızmeti bolıp, bas firma orayında iskerlik kórsetiw menen bir qatarda filiallar hám bólimler quramında ishki tekseriw iskerligi boyınsha ámelge asırıldı. Ishki audit boyınsha iskerligi kárxanalarda finans - xojalıq iskerligin jetilistiriw, tuwrı hám aqlıǵa uǵras basqarıw boyınsha qararlardı qabıllawǵa kómeklesiw, minimal túrde resurslardan paydalanıw arqalı maksimal túrde paydalılıq hám rentabellik dárejesin támiyinlewge qaratiladı.

Ishki xojalıq qadaǵalawı xojalıq jürgiziwshi subyektlardin túrli resursları hám potencialın saqlap qalıw hám olardan nátiyjeli paydalanıwda, olardin finanslıq iskerliginde nızamshılıq hám intizamǵa ámel etiwın támiyinlewde zárúrlı rol oynaydı. Bul jerde mámleketlik máplerdi qorgaw kózqarasınan byudjet shólkemlerinde ishki finanslıq qadaǵalawdı tiyislisinshe shólkemlestiriw arqalı mámleketlik byudjetten ajratılǵan pul qarjıların sarıplawda nızamshılıq hám intizamǵa ámel etiwın támiyinlew menen baylanıslı esaplanadı. Usının sebebinen finanslıq qadaǵalaw ultıwma sistemasında tek xojalıq ishki qadaǵalawın onın bir bólegi retinde ajratıw ózin tolıq aqlamaydı. Ishki finanslıq qadaǵalaw sisteması tuwrısında atap ótiw durs boladı, sebebi bul qadaǵalaw xojalıq jürgiziwshi subyektlar, ultıwma byudjet shólkemleri hám mákemeleri jáne olardin ayırım strukturalıq dúzilisleri finanslıq iskerligi ústinen xojalıq jürgiziwshi subyektlar, byudjet shólkemleri hám mákemeleriniń óz amawlı bólim (buxgalteriya, financ)leri tárepinen finanslıq qatnasıqlarda nızamshılıq hám intizamǵa ámel etiwı máseleleri boyınsha ótkeriletuǵın tekseriwden ibarat.

Mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları, sonın menen birge nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte dizimge alınǵan mámleketlik emes kommerciyalıq bolmaǵan shólkemleri, ǵalaba xabar quralları jámiyetshilik qadaǵalawı subyektlari bolıp tabıladı. Qadaǵalawdin obyektı onın aldına qoyılǵan wazıypalarga muwapıq túrde anıqlanadı. Jámiyetshilik finanslıq qadaǵalawının obyektı bolıp, mámleketlik finans organları hám olardin lawazımlı shaxslarının ózlerine nızamshılıq penen júkletilgen minnetlemelardi atqarıwı menen baylanıslı iskerligi bolıp tabıladı. Mámleketlik organlar lawazımlı shaxsın jeke turmısı, islewshiler maǵlıwmatları, sonın menen birge mámleket sın yamasa nızam menen

¹⁷ Vahobov A.V., Malikov T.S., Moliya: umumjazariy masalalar, o'quv qo'llanma. Toshkent moliya instituti. - Toshkent, 2008. - 322 b.

qorqalatuğın basqa sirdan ibarat mağlıwmatlar, sonın menen birge, sorastırıw, dáslepki tergew shólkemleri hám sud iskerlik júrgiziwdegi arawlı bir jumıslar hám materiallar jámiyetshilik qadağalawınıń obyektı esaplanbaydı. Jámiyetshilik finanslıq qadağalawınıń predmeti bolsa puqaralardıń finans salasındağı huqıqları, mápleri nızamlı buzılıwı, puqaralardıń óz huqıq hám erkinliklerin ámelge asırıwına tosiqlar jaratılıwı, insan turmısında nızamğa qılap túrde qandayda bir minnetleme júkletiliwi yamasa ol nızamğa qılap túrde juwapkershilikke tartılıwına alıp kelgen mámleketlik organlar hám olardıń lawazımlı shaxsları tárepinen hújjetleriniń nızam buzılıwları, sonın menen birge olardıń óz xızmet wazıypaların orınlawda byurokratiyalıq hám nemquraydılıqqa qatnas bolıwı jağdayları bolıp tabıladı. Puqaralıq jámiyeti institutları (mámleketlik emes kommerciyalıq bolmağan shólkemleri, xalıqaralıq jáne shet el mámleketlik emes kommerciyalıq bolmağan shólkemleriniń wákilxanaları hám filialları bunnan tisqari, puqaralardıń ózin - ózi basqarıw organları), Ózbekstan Respublikasında belgilengen tártipte dizimnen ótken hám iskerlik júrgizip atırған galaba xabar quralları tán alınıp atırған jámiyetshilik finanslıq qadağalawdıń subyektleri esaplanadı. Jámiyetshilik qadağalaw subyektleri óz iskerligin ámelge asırıwda puqaralardıń huqıqları, erkinlikleri hám nızamlı máplerine ámel etiwı shárt.

3.2. Finanslıq qadağalawdıń túrleri, formaları

Búgingi kúnde nızamshılıq dárejesinde finanslıq qadağalawdıń «túri», «forması» hám «usılı» túsiniqleri ortasında anıq parıq joq jáne bul boyınsha alımlar ortasında bir sheshimge kelmegen, bul bolsa hár qıylı jantasıwlarğa alıp keledi. Bulardı túsiniw ushın, bazı alımlardıń finanslıq tekseriw, gúzetiw, baqlaw, inventarizaciyalaw, reviziyalaw, monitoring, qadağalaw hám basqa usılların boyınsha kózqarasların óz ishine aladı yaki basqasha aytqanda, óz nábwetinde, olardı finanslıq qadağalaw formaları dep ataydı.

Finanslıq qadağalaw forması - bul finanslıq qadağalaw funkciyaların orınlawğa qaratılған qadağalaw häreketlerin sırtqı tásirini hám shólkemlestiriwi bolıp tabıladı.

Finanslıq qadağalaw usılı - qadağalaw ilajların ámelge asırıwdıń ayrıqsha metodi, usılı esaplanadı.

Finanslıq qadağalaw usılların onıń formalarınan ajratıp turatuğın tiykarğı ózgesheligi sonda, usıllar gárezsiz mániske iye emes hám hár qanday finanslıq qadağalaw formasınan ayrıqsha paydalanıp bolmaydı.

Solay etip, finanslıq qadağalawdıń tiykarğı formaları bul **audit, tekseriw, reviziya, monitoring, buxgalteriya esabı, auditorlıq hám finanslıq monitoring** bolıp tabıladı.

Finanslıq qadağalaw usılları qadağalaw ilajların ámelge asırıwdıń ayrıqsha usılları bar. Finanslıq qadağalawdı ámelge asırıwda ulıwma ilimiy usıllar - **analiz hám sintez, indukciya hám dedukciya, uqsashlıq hám salıstırıwlar, arawlı ekonomikalıq hám hújjetli analiz, faktik izertlewler, matematikalıq esaplawlar, inventarizaciya, qadağalaw ólshemleri** qollanıladı.

Sırtqı tásirler hám usıllardı tańlaw qadağalawshı organınıń maqsetleri hám wazıypalarına, sonın menen birge basqarılatuğın subyekttiń ayrıqsha ózgesheliklerine hám basqa shártlerge baylanıslı.

Qayta kórip shıǵıw - basqarılatuğın subyekttiń finans - xojalıq iskerligin tolıq, hár tárepleme, sistemalı hám obyektiv tekseriw menen baylanıslı finanslıq qadağalaw forması esaplanadı. Bul málim bir múddet dawamında hám tastıyqlanған baǵdarlamağa muwapıq tiyisli subyekt óziniń finans - xojalıq iskerliginiń ekonomikalıq nátiyjeligi, nızamlıǵı, isenimligi hám maqsetke muwapıqlıǵı, ekonomikalıq hám finanslıq operaciyalardıń nátiyjeligi tekseriletuğın qadağalaw häreketler sisteması bolıp tabıladı.

Demek, finanslıq qadağalaw sisteması óz quramında qadağalawshılar hám qadağalanatuğınlar menen birge qadağalawdıń túrleri, formaları hám usıllarında jamleydi.

Finanslıq qadağalawdıń tabıslı hám nátiyjeli ótkeriliwi onıń shólkemlestiriliw dárejesine hám qadağalawdıń túrleri hám onı ótkeriwdiń usıllarına baylanıslı.

Finanslıq qadağalaw túrleri bolıp:³⁸

- ulıwmamámleketlik finanslıq qadağalaw;
- basqarmalıq (vedomostvolıq) finanslıq qadağalaw;

³⁸ Bayjanov S.X., Daniyarov Q.D. Finans. Oqıw qollanba. - T.: «Ózbekiston faylasatları milliy jamiyati» 2019, b. 72

- xojalıq ishindeki finanslıq qadağalaw;
- jamaatshilik (jamiyetlik) finanslıq qadağalawı;
- gárezsiz (erkin) finanslıq qadağalaw.

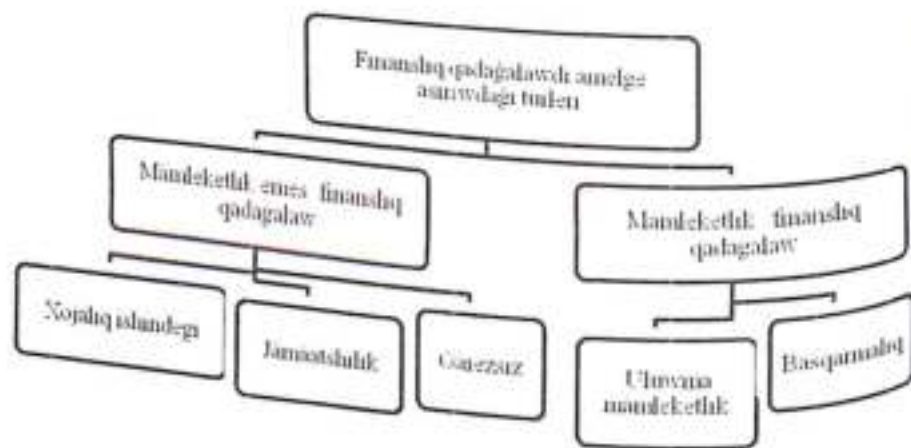
Ulwmamámleketlik finanslıq qadağalaw mámleketlik hákimiyat organları bul túrdegi finanslıq qadağalawdıń baslı maqseti dáramatlardıń túsip turıwı hám mámleket qárejetleriniń sarıplanıwı boyınsha mámleket hám jamiyettiń máplerin támiyinlewden ibarat.

Basqarıwmalıq (vedomostvolıq) finanslıq qadağalaw ministrliktiń qadağalaw - reviziya basqarmaları hám basqa strukturalıq dúzilimleri tárepinen ámelge asırılıp, sol basqarmağa boysınwshı kárxana, shólkem hám mekemelerdiń xızmetin qamtıydı.

Xojalıq ishindeki finanslıq qadağalaw kárxana hám shólkemlerdiń ekonomikalıq hám finanslıq xızmetleri tárepinen ótkeriledi. Bul jerde finanslıq qadağalawdıń obyektı sıpatında kárxana, shólkem hám mekemelerdiń xojalıq hám finanslıq xızmeti bolıp tabıladı.

Jamaatshilik (jamiyetlik) finanslıq qadağalaw mámleketlik emes shólkemler tárepinen ámelge asırıladı.

Gárezsiz (erkin) finanslıq qadağalaw amawlı organlar: auditorlıq firmalar hám basqa xızmetler tárepinen ótkeriledi.

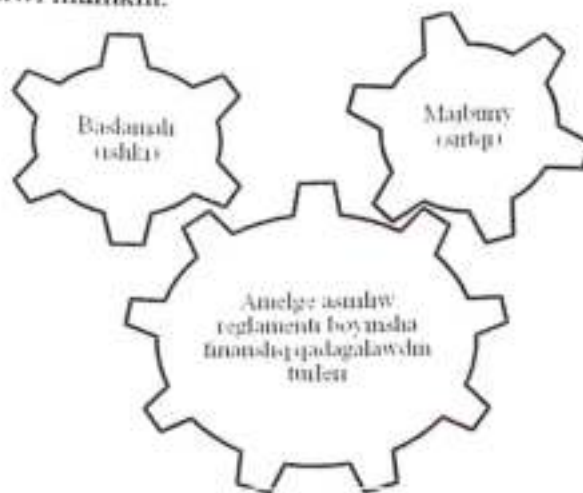
3.3 - súwret. Finanslıq qadağalawdı ámelge asırıwshı subyektlere qaray túrleri

Finanslıq qadağalawdıń formaları tómendegi kriteriyalar boyınsha klassifikaciyalanadı:³⁹

- ❖ ámelge asırılıw reglamenti boyınsha;
- ❖ ótkeriliw waqtı boyınsha;
- ❖ qadağalaw subyektleri boyınsha;
- ❖ qadağalaw obyektleri boyınsha.

Ámelge asırılıw reglamenti boyınsha finanslıq qadağalawdıń formaları tómendegishe alıp barılıw múmkin: májbúriy (sırtqı); erkin (ishki).

Yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń finanslıq iskerligi ústinen májbúriy (sırtqı) qadağalaw nızam tiykarında ámelge asırıladı. Bular, tiykarınan sırtqı, gárezsiz qadağalawshılar tárepinen ámelge asırılatuğın salıq tekseriwleri, byudjet resurslarınan maqssetli paydalanıw ústinen qadağalaw, kárxana hám shólkemlerdiń finans - buxgalteriya esabatları mağlıwmatların májbúriy tastıyqlanıwına tiyisli bolıwı múmkin.

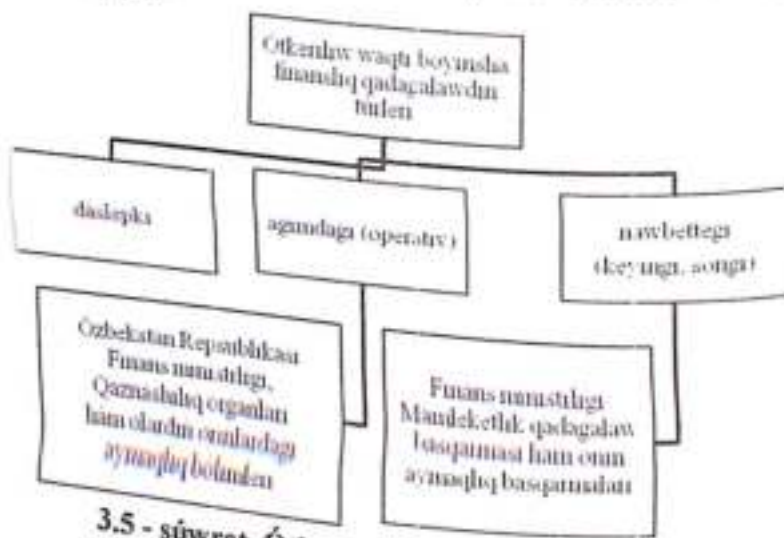
3.4 - súwret. Ámelge asırılıw reglamenti boyınsha finanslıq qadağalawdıń formaları

Baslamalıq (ishki) finanslıq qadağalaw finanslıq nızam menen belgilenbesede, taktikalıq hám strategiyalıq maqssetlerge erisiwde finanslıq basqarıwdıń ajıralmas bólegi esaplanadı.

³⁹ Vahobov A.V., Malikov T.S., Moliya: umumnazariy masalalar, o'quv qo'llama. Toshkent Motiya instituti. - Toshkent, 2008. - 122 b.

Ótkiriliw waqtı boyınsha finanslıq qadaǵalawdıń formaları tómendegilerdi óz ishine aladı: dáslepki; aǵımdaǵı (operativ); nábettegi (kelesi, sońǵı).

Dáslepki finanslıq qadaǵalaw finanslıq operaciyları bolmastan aldın ámelge asırıladı hám finanslıq qáte - kemshiliklerdiń aldın alıw yamasa olardı eskertiwde zárúrli áhmiyetke iye. Finanslıq qadaǵalawdıń bul forması pul qarjılarınıń únemsiz hám nátiyjesiz sarplawınıń aldın alıw ushın qárejetlerdiń finanslıq tárepten tiykarlanǵan bolıwın ańlatadı. Dáslepki finanslıq qadaǵalaw materiallıq hám finanslıq resurslardı nátiyjesiz isletiliwiniń aldın alıwǵa xızmet etip, bul qadaǵalawdı ámelge asırıw procesinde qosımsha pul qarjılarını tartıw múmkinshilikleri, kórilgen qárejetlerdiń tiykarlıǵın ańıqlaw múmkin. Qadaǵalawdıń bul túrinde xojalıq operaciylarınıń finanslıq yamasa byudjet jılınıń baslanıwınan aldın nızamlar hám normativ - huqıqıy hújjetler talaplarınıń ózgerisi tiykarında alınadı.

3.5 - súwret. Ótkiriliw waqtı boyınsha finanslıq qadaǵalawdıń túrleri

Macrodejeje bunday qadaǵalawǵa misal retinde mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıwınıń makroekonomikalıq kórsetkishleri boljawları tiykarında barlıq dárejedeǵı byudjetlerdi hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlarınıń finanslıq jobaların dúziw hám tastıyqlaw procesin kórsetiw múmkin. Mikrodejejeje bolsa olar finanslıq jobalar

hám smetalar, kredit hám kassa arzaları, biznes - jobalardıń finanslıq bólimleri, boljaw balansların dúziw, sherikliktegi iskerlik haqqında shártname hám t.b. lardan ibarat bolıwı múmkin.

Aǵımdaǵı (operativ) finanslıq qadaǵalaw pul pitimleri, finanslıq operaciylar, ssuda hám subsidiyalardı beriw hám t.b.lardıń procesi waqtında ámelge asırıladı. Finanslıq qadaǵalawdıń bul forması pul qarjılarını alıw hám olardı sarplaw procesinde payda bolıwı múmkin bolǵan nızam buzılıwları eskertedi, finanslıq intizamını bekkemleniwine hám pul qarjılarını esap - sanaqlarınıń waqtında ámelge asırılıwına óz tásirini kórsetedi. Bul jerde buxgalteriyalıq esap boyınsha alıp barılatuǵın xızmetleri úlken áhmiyetke iye boladı.

Keyingi finanslıq qadaǵalaw finanslıq hám buxgalteriyalıq esabatlar hújjetlerin analizlew hám salıstırıw jolı menen ámelge asırılıp, onıń bul forması ekonomikalıq subyektlar finanslıq aktivleri nátiyjeligin, finanslıq strategiya baǵdarların ámelge asırıwdaǵı nátiyjeligin, finanslıq qárejetlerdi olardıń boljawları menen salıstırılıwın hám t.b.lardı bahalawǵa mólsherlengen.

3.6 - súwret. Qadaǵalaw subyektlari boyınsha finanslıq qadaǵalawdıń túrleri

Qadagalawdın subyektlari boyınsha finanslıq qadagalaw.⁴⁰

- Prezidentlik finanslıq qadagalawı;
- Parlamentlik finanslıq qadagalawı;
- hükümetlik nızamshılıq organları hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organlarını finanslıq qadagalawı;
- atqarıwshı hákimiyat organları finanslıq qadagalawı;
- finans - kredit shólkemleriniń finanslıq qadagalawı;
- firmalıq - ishki finanslıq qadagalawı;
- auditorlıq finanslıq qadagalawı;
- hám taǵı basqalar.

3.3. Finanslıq qadagalawdın usılları

Finanslıq qadagalawdı ámelge asırıwda bir neshe usıllardan paydalanıladı. Tekseriw ótkeriw ornına qaray, salıq, bajixana hám basqa da organlar tárepinen ámelge asırılatuǵın mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqari maqsetli fondlar boyınsha finanslıq qadagalaw kameral hám jaylasqan orında ótkeriletuǵın tekseriwlerge bólinedi:

Kameral tekseriw usınılǵan esabatlar hám hújjetler tiykarında tiykarında finanslıq qadagalaw (tekseretuǵın organ) subyekti jaylasqan orında tekseriletuǵın obyektke shıqpastan ámelge asırılatuǵın hújjetli tekseriw túri esaplanadı.

Jayında (ornında) ótkeriletuǵın tekseriw tekseriletuǵın obyekt jaylasqan ornınıń ózinde ámelge asırıladı hám finanslıq - ekonomikalıq qadagalawdı ámelge asırıwda hújjetli jáne haqıyqıy qadagalaw metodlarınan paydalanǵan jaǵdayda ámelge asırıladı.

Subyekt xojalıq xızmetin qamtıp alıwdıń tolıqlıǵına qaray reviziyanıń tómendegi túrleri bar:⁴¹

- tolıq (barlıǵın qamtrytuǵın);
- belgili bir bólimin;
- bir baǵdardaǵı;
- kompleksli.

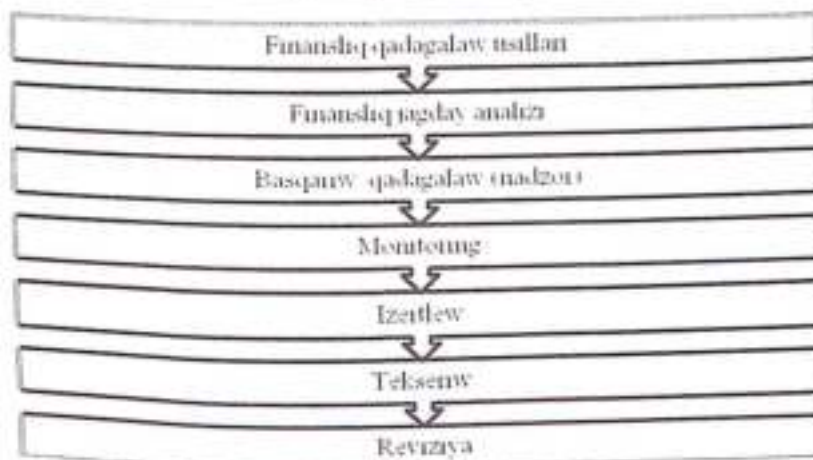
⁴⁰ Vabobova V., Malikov T.S., Moliya usunnazariy masalalar, o'quv qo'llanma. Toshkent moliya instituti, - Toshkent, 2008. - 322 b.
⁴¹ Bayjanov S.X., Daniyarov Q.D. Firman. O'quv qo'llanma. - T.: «O'zbekiston faylasullari milliy jamiyati», 2019, b. 78

Hújjetler hám finans - xojalıq operaciyalardı tolıq qamtıp alıwına qaray jalpi jáne bólek (tańlamalı) tekseriw túrlerine bólinedi.

Jalpi tekseriwde makeme, kárxana, shólkemniń hámme finans - xojalıq operaciyalari hám hújjetleri tolıq tekseriledi, bólek (tańlamalı) tekseriwde tek onıń bir bólegi (tańlamalı tártipte) hújjetler, operaciyalar, materiallıq bahalıqlar tekseriledi.

Bólek (tańlamalı) tekseriwde tek onıń bir bólegi tańlamalı tártipte hújjetler, operaciyalar, materiallıq bahalıqlar tekseriledi.

Tekserilip atırǵan máseleler qamtıp alıwına qaray kompleks, tańlamalı hám tematikalıq (maqsetli) túrlerge bólinedi.

3.7 - súwret. Finanslıq qadagalawdın usılları

Kompleks tekseriw bul xojalıq subyekti finans - xojalıq iskerligin málim dáwir hár tárepleme tekseriw bolıp tabıladı. Bunday tekseriw procesinde organlar iskerliginiń óz - ara baylanısqan ekonomikalıq hám yuridikalıq táreplerin úyreniw ushın ótkeredi, bunda hújjetli jáne haqıyqıy tekseriwdiń túrli metodikalıq usıllarınan maksimal paydalanıp ámelge asırıladı.

Xojalıq operaciyalarınń nızamlıǵı, isenimligi hám ekonomikalıq maqsetke muwapıqlıǵı maman qánigeler tárepinen kompleks tekseriw ámelge asırǵanda anıqlanadı.

Finanslıq hám xojalıq operaciyalarınń qamtıp alıwı dárejesine qaray reviziya tómendegi úsh toparǵa bólinedi:

tolıq túrindegi reviziya;
tańlama túrindegi reviziya;
kombinacialastırılǵan reviziya.

Tańlamalı tekseriw xojalıq subyekti buxgalteriyalıq esap yamasa finans - xojalıq iskerliginiń ayırım máselelerin tekseriw bolıp tabıladı. Ol gárezsiz tekseriw arqalı yamasa kompleks tekseriwdiń bir bólegi retinde ámelge asıradı. Tańlamalı tekseriw nátiyjeleri ayrıqsha ulıwmalastıratuǵın hújjette yamasa kompleks tekseriw nátiyjeleri boyınsha ulıwma jámleme kompleks hújjette sáwlelendiriliwi múmkin.

Tematikalıq (maqsetli tekseriw) qadaǵalaw obyektı bolǵan finans - xojalıq iskerligi túriniń yamasa anıq jónelis (temanı)ti tekseriw bolıp tabıladı, finans - xojalıq iskerliginiń tárepleri hám aldınnan anıqlanǵan sorawlar boyınsha izertlew jolı menen tekseriwdi ótkeriw esaplanadı. Tańlamalı tekseriw, tematikalıq tekseriw nátiyjeleri ayrıqsha yamasa ulıwma hújjette sáwlelendiriledi.

Izertlew kárxana hám shólkemler iskerliginiń ayırım táreplerin óz ishine aladı. Izertlew procesinde orınlanǵan jumslar, materiallar, janılıǵı hám energiyaniń sanplanıw kólemleri qadaǵalaw túrinde ólshenedi. Sonıń menen birge, izertlew soraw, baqlaw hám inspekciya qılıw jaǵdayları arqalı da ámelge asırılıwı múmkin.

Basqarıw qadaǵalawı (baqlaw) finanslıq iskerliginiń málim bir túrine (mısalı, qamsızlandırıw, investiciyalıq, bank hám basqa xızmetler) licenziya alǵan ekonomikalıq subyektler ústinen qadaǵalaw organları tárepinen ámelge asırılatuǵın qadaǵalawdı ańlatadı. Nızam buzılıwları licenziyanıń shaqırıp alıwma alıp keletuǵın ornatılǵan (belgilengen) qaǵıydalar hám normativlerge ámel etiwı ústinen qadaǵalawdı ańlatadı.

Finanslıq jaǵday analizi usılında xojalıq iskerliginiń nátiyjelerine, finanslıq jaǵdayına ulıwma baha beriw maqsetinde udayı tákirarlanatuǵın yamasa jılıq finanslıq hám buxgalteriya esabattarın detallastırılǵan túrde iyreniw, analiz qılıw ámelge asırıladı.

Reviziya finanslıq qadaǵalawdıń bir qansha keń tarqalǵan metodı sanalıp, qadaǵalawdıń haqıyqıy hám hújjetli usılların qollanıw járdeminde ámelge asırılatuǵın kárxana, shólkem hám mákemeler finans - xojalıq iskerligin óz - ara baylanısqa kompleks tekseriwinen ibarat esaplanadı. Reviziya qadaǵalanıp atırǵan obyekt iskerligindegi

kemshilikler hám qáte kemshiliklerdi tabıw ushm, yaǵnıy ámelge asırılǵan xojalıq operaciyalardıń maqsetke muwapıqlıǵı, tiykarlanǵanlıǵı, ekonomikalıq nátiyjeligi, finanslıq intizamǵa ámel etilgenligi, buxgalteriya esabı hám esabattarı maǵlıwmatlardıń isenimligin anıqlaw ushm ámelge asırıladı.

Tirek sózler:

Finanslıq qadaǵalaw formaları; qadaǵalaw usılları; qadaǵalaw reglamenti; reviziya; inventarizaciya; qadaǵalaw obyektleri; qadaǵalaw subyektleri; ulıwma mámleketlik finanslıq qadaǵalaw; basqarmalıq finanslıq qadaǵalaw; xojalıq ishindegi finanslıq qadaǵalaw; jámaátshilik (jámıyetlik) finanslıq qadaǵalaw; gárezsiz (erkin) finanslıq qadaǵalaw; dáslepki finanslıq qadaǵalaw; aǵımdaǵı finanslıq qadaǵalaw; keyingi (sońǵı) finanslıq qadaǵalaw.

Qadaǵalaw sorawları

1. Finanslıq qadaǵalaw qanday áhmiyetke iye?
2. Finanslıq qadaǵalaw ámel qılıw tarawı neler kiredi?
3. Finanslıq qadaǵalawdıń mámleketlik hám mámleketlik emes tarawların atap ótiń.
4. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw qanday ámelge asırıladı?
5. Jobadan tısqarı mámleketlik finanslıq qadaǵalaw qanday qararǵa tiykarlanadı?
6. Xojalıq júrgiziwshi subyektlerdi mámleketlik qadaǵalaw ilajları principlerin atap ótiń.
7. Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw degende neni túsinesiz?
8. Ámelge asırıw reglamenti boyınsha finanslıq qadaǵalawdı túsindirip beriń.
9. Ótkeriliw waqtı boyınsha finanslıq qadaǵalawdı aytıp beriń.
10. Finanslıq qadaǵalaw formaların sanap beriń.
11. Finanslıq qadaǵalawdıń qanday usılları bar?

Testler

1. Finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw reglamentine qaray formaların kórsetiń.
 - a) Baslamalıq (ishiki), májbúriy (sırtqı)
 - b) Dáslepki, juwmaqlawshı

c) Turaqlı, turaqsız

d) Baslamalıq, ishki

2. Ámelge asırıw kórsetiń. waqıtına kóre finanslıq qadaǵalawdıń formaların kórsetiń.

a) Dáslepki, aǵımdaǵı, keyingi

b) Ishki hám sırtqı

c) Jalpı, tańlanma

d) Májbúriy, baslamalı

3. Anıq dáwir boyınsha, ayırım máseleler boyınsha qadaǵalaw obyektlerin tekseriw hám iskerligin bahalaw bul ...

a) tematikalıq qadaǵalaw

b) kompleks qadaǵalaw

c) qospa qadaǵalaw

d) alternativ qadaǵalaw

4. Aǵımdaǵı qadaǵalaw bul ...

a) finanslıq qadaǵalaw ótkeriw forması esaplanadı.

b) finanslıq qadaǵalaw túri esaplanadı.

c) finanslıq qadaǵalawdı obyektlerge kóre túri esaplanadı.

d) finanslıq qadaǵalaw usılı esaplanadı.

5. Hújjetler tiykarında tekseriw qanday ataladı?

a) Kameral tekseriw

b) Tańlanma tekseriwi

c) Buxgalteriya tekseriwi

d) Informaciya tekseriwi

6. Salıq, bajxana hám byudjet qadaǵalawı qanday qadaǵalaw?

a) Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw

b) Auditorlıq finanslıq qadaǵalaw

c) Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw

d) Jámiyetshilik finanslıq qadaǵalaw

7. Bas maqseti jaylastırılǵan kapitaldaǵı payda normasını asırıw maqsetinde mámleketke ajratılǵan qarjılardı minimallasırıwdan ibarat.

a) Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw

b) Byudjet qadaǵalawı

c) Bajxana qadaǵalaw

d) Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw

8. Jámiyetshilik qadaǵalawı bul ...

a) mámleketlik emes shólkemler tárepinen alıp barıladı.

b) joqarı organlar tárepinen alıp barıladı.

c) ishki finans bólimi tárepinen alıp barıladı.

d) hókümet tárepinen alıp barıladı.

9. Finanslıq qadaǵalaw ámel qılıw tarawına kóre qanday qadaǵalawlardan ibarat?

a) Mámleketlik hám mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw

b) Jalpı hám tańlanma qadaǵalaw

c) Májbúriy hám gárezsiz qadaǵalaw

d) Ishki hám sırtqı qadaǵalaw

10. Mazmunı boyınsha qanday qadaǵalawlar bar?

a) Hújjetli hám faktik

b) Kompleks hám birden bir

c) Jobalı hám jobadan tısqarı

d) Dáslepki hám qayta qadaǵalaw

11. Finanslıq qadaǵalaw ámelge asırıwshı subyektlerine kóre qanday qadaǵalawlarǵa bólinedi?

a) Ulıwmámleketlik, basqarmalıq, xojalıq ishindegi, jámiyetshilik hám gárezsiz

b) Joqarı hám jergilikli dárejedegi, jámiyetshilik hám gárezsiz

c) Atqarıwshı hákimiyat, jergilikli ózin - ózi basqarıw organları

d) Ishki hám sırtqı, ulıwmámleketlik hám basqarmalıq

12. Ministrlik kóleminde ótkeriletuǵın finanslıq qadaǵalaw bul ...

a) basqarmalıq qadaǵalaw

b) sırtqı qadaǵalawı

c) jámiyetshilik qadaǵalaw

d) ishki qadaǵalaw

13. Finanslıq operaciyalar orınlanganнан keyin mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları tárepinen ámelge asıratuǵın qadaǵalaw bul ...

a) keyingi qadaǵalaw

b) dáslepki qadaǵalaw

c) aǵımdaǵı qadaǵalaw

d) basqarmalıq qadaǵalaw

14. Finansliq operaciyalar atqaruvı procesinde qaznashılıq bólimleri, finans organları hám mámleketlik salıq xızmeti organları tárepinen ámelge asıratuǵın qadaǵalaw bul ...

- a) aǵımdaǵı qadaǵalaw
- b) keyingi qadaǵalaw
- c) dáslepki qadaǵalaw
- d) ishki qadaǵalaw

15. Finansliq operaciyalar atqarılǵanǵa shekem qaznashılıq bólimleri hám finans organları tárepinen ámelge asıratuǵın qadaǵalaw bul ...

- a) dáslepki qadaǵalaw
- b) aǵımdaǵı qadaǵalaw
- c) keyingi qadaǵalaw
- d) sırtqı qadaǵalaw

II BÓLIM. FINANSLÍQ QADAǵALAWSHÍ MÁMLEKETLIK ORGANLAR HÁM ONÍŃ ÁHMIYETI

4-BAP. ULÍWMAMÁMLEKETLIK QADAǵALAW ORGANLARÍ FINANSLÍQ QADAǵALAWDÍ SHÓLKEMLESTIRIWDEGI ROLI

4.1. Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń finansliq qadaǵalawdı ámelge asırwdaǵı áhmiyeti

4.2. Parlamentlik qadaǵalawdıń obyektleri hám subyektleri

4.3. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń finansliq qadaǵalawdı ámelge asırwdaǵı áhmiyeti

4.1. Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń finansliq qadaǵalawdı ámelge asırwdaǵı áhmiyeti

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında bekkemlengen hákimiyattı bólistirilw principi Prezidentlik hám wákillikli húkimet organları tárepinen atqarw hákimiyatı organlarınıń finansliq iskerligin qadaǵalawdı názerde tutadı. Bunday qadaǵalaw, eń dáslep, respublika hám jergilikli byudjetlerdi, mámleketlik maqsetli byudjetten tısqarı maqsetli fondlardıń joybarların kórip shıǵırwda, qabıllawda jáne olardıń ornlanıwı haqqında esabatlardı tastıyqlawda ámelge asırılada.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında belgilenip ótilgen 78 - statyasınıń 8 - bántine sıykes Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjeti qabil qılıw hám onıń ornlanıwı boyınsha qadaǵalap baradı. Sonday - aq xalıq deputatları ayaqlarǵa berilgen byudjet qarjılarınan maqsetli paydalanıw menen birge jergilikli byudjetlerdiń ornlanıwın qadaǵalap baradı. Bunnan tısqarı, wákillikke iye organlar juwapkershiligine ayırım tarawlarda byudjet qarjılarınan paydalanıw boyınsha qadaǵalawdı ámelge asırw belgilengen.⁴²

Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Nızamshılıq palatası mámleketti reformalaw hám modernizaciyalawdıń mámleket basshısı tárepinen alǵa súrilgen ústin turatuǵın baǵdarları jáne anıq maqsetli wazıypaları tiykarında islep shıǵılǵan nızamshılıq iskerligi

⁴² Vahobov A.V., Malikov T.S., Moliya: umumxıziriy masalalar, o'qov qo'llama. Toshkent Moliya instituti. - Toshkent, 2008. - 322 b.

Ekki palatadan (Senat hám Nızamshılıq) ibarat bolǵan Oliy Majlis tárepinen salıqlar, jıymılar, salıqsız tólewler muǵdarın belgileydi, mámleketlik byudjetti kórip shıǵadı hám tastıyıqlaydı, sonıń menen birge mámleketlik byudjettiń atqarıwı haqqındaǵı esabatlardı da tastıyıqlaydı. Finanslıq nızamlardı kórip shıǵadı hám qabil etedi. Sonday - aq, bir waqıtın ózinde mámleketlik ishki hám sırtqı qarızdıń tiyisli (shegaralıq) dárejesin belgilewde Oliy Majlis tárepinen ámelge asıladı.

4.2. Parlamentlik qadaǵalawnıń obyektleri hám subyektleri

Parlamentlik qadaǵalaw degende parlamenttiń nızam shıǵarıwshı organı retinde atqarıwshı hókümet, birinshi orında hókümet iskerligi ústinen qadaǵalaw túsiniledi.

Bulardıń barlıǵı mámleketlik hákimiyatı ámelge asırıwda, nızam ústinligin támiyinlewde, xalıq hákimiyatın ámelge asırıwda parlamenttiń ústin turatuǵın áhmiyetke iye ekenliginen kelip shıǵadı.

Joqarı nızam shıǵarıwshı organ iskerligin demokratiyalastırıw, huqıqiy tiykarın jetilistiriw procesinde mámleketlik hákimiyat organları sistemasında parlamenttiń roli hám áhmiyeti sezilerli dárejede ósti.

Parlamentlik qadaǵalawdı júrgiziw boyınsha mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organlarınıń parlament aldındaǵı juwapkershiligin kúsheytiw, qatnasıqlardı tártipke salıw maqsetinde nızam qabıllandı.⁴³ Bul jerde nızamdı tayarlawda parlamentlik qadaǵalaw salasındaǵı milliy tájiriyebe, sonday - aq bul máselede yurist - alim hám ekspertlerdiń teoriyalıq kóz qaraları jáne shet el tájiriyebesi, atap aytqanda Germaniya, Franciya, Angliya, Polsha, Finlyandiya, Shveciya, Shveycariya, Chexiya, AQSH hám Yaponiya sıyaqlı 30 dan artıq mámleketler nızamshılıǵı hám ámeliyatı hár tárepleme úyrenip shıǵılǵan.

Mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organlarınıń jáne olardıń lawazımlı shaxslarınıń Ózbekstan Respublikası Konstituciyası hám nızamların, Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi palatalarınıń hám olar organlarınıń qararların, mámleketlik baǵdarlamaların atqarıw, sonıń menen birge óz juwapkershiligine júkletilgen wazıypalar jáne

funkciyalardı ámelge asırıw boyınsha iskerligi parlamentlik qadaǵalaw obyektı esaplanadı. Egerde, operativ - qıdırıw iskerligin ámelge asırıwshı organlardıń, sorastırıw hám tergew organlarınıń, sudtıń is júrgiziwindegi amawlı bir jumıslar hám materiallardı, sonıń menen birge notarial is júrgiziwdiń amawlı bir materialların kórip shıǵıw menen baylanıshı bolǵan iskerlik Parlamentlik qadaǵalawınıń obyektı bolmaydı.

Parlamentlik qadaǵalaw subyektleri tómendegiler belgilendi:

- Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Nızamshılıq palatası;
- Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Senatu;
- Nızamshılıq palatasınıń, Senatıń komitetleri, komissiyaları;
- Nızamshılıq palatasındaǵı siyasiy partiyalar fraksiyaları, deputatlar gruppaları;
- Nızamshılıq palatası deputatları;
- Senat aǵzaları;
- Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń İnsan huqıqları boyınsha wákili (ombudsman).

Parlamentlik qadaǵalaw formaları tómendegilerden ibarat:

- keyingi jil ushın Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik byudjeti, mámleketlik maqsetli fondlarınıń byudjetlerin jáne salıq hám byudjet siyasatınıń tiykarǵı baǵdarların qabıllaw, sonıń menen birge mámleketlik byudjet atqarıwınıń barısın kórip shıǵıw;
- mámlekettiń social - ekonomikalıq rawajlanıwı ushın eń zárúrli máseleleri boyınsha Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń hár jilǵı esabatların kórip shıǵıw;
- mámlekettiń social - ekonomikalıq rawajlanıwınıń ayırım aktual máseleleri boyınsha Ózbekstan Respublikası Bas Wáziriniń esabatın esitiw;
- hókümet aǵzalarınń óz iskerligine tiyisli máseleler boyınsha Nızamshılıq palatası, Senat májilislerinde maǵlıwmatların esitiw;
- Ózbekstan Respublikası Esap palatasınıń esabatların esitiw;
- Ózbekstan Respublikası Bas prokurorınıń esabatın esitiw;
- Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankı basqarıwı baslıǵınıń esabatın esitiw;
- parlamentlik sorawı;
- Nızamshılıq palatası deputatınıń, Senat aǵzasınıń sorawı;

⁴³ Ózbekstan Respublikasınıń «Parlamentlik qadaǵalaw» haqqında ÓRQ-403-sanlı nızamı. 11.04.2016.

• Nizamshılıq palatası, Senat komitetleri tárepinen mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organları basshılarınıń maǵlıwmatların esitiw;

• nızam hújjetleriniń atqarıwı jaǵdayın, huqıqtı qollaw ámeliyatın Nızamshılıq palatasınıń, Senatnıń komitetleri tárepinen úyreniw hám nızam astı hújjetleriniń qabıl etiliwi boyınsha olar tárepinen monitoringti ámelge asırıw;

• parlamentlik tekseriw.

Parlamentlik qadaǵalaw nızamǵa muwapıq basqa formalarda da ámelge asırılıwı múmkin.

Parlamentlik qadaǵalaw forması finanslıq qadaǵalaw procesinde tómendegi jaǵdaylarda itibar beriledi.

Mámleketlik byudjet joybarı Ministrler Kabineti tárepinen aǵımdaǵı jıldıń 15 oktyabrinen keshiktirmey Esap palatasınıń juwmaǵı menen birge Oliy Majlis palatalarına kiritiledi. Mámleketlik byudjet joybarı fraksiyalarda, deputatlar gruppalarında, Nızamshılıq palatasınıń komitetlerinde dáslepki túrde talqılanadı, olar mámleketlik byudjet joybarı boyınsha pikirler hám usınıslardı islep shıǵadı. Byudjet hám ekonomikalıq reformalar komiteti kelip túsken pikirler hám usınıslardı ulıwmalastırıp jáne mámleketlik byudjet joybarın Nızamshılıq palatası tárepinen kórip shıǵıw máselesi boyınsha juwmaq tayarlaydı. Mámleketlik byudjet joybarın, nızam jolı menen de, úsh oqırında kórip shıǵıladı. Mámleketlik byudjet joybarı Nızamshılıq palatası tárepinen kórip shıǵılıp atırǵanda ol fraksiyalardıń, deputatlar gruppalarınıń, Nızamshılıq palatası komitetleriniń kelip túsken pikirler hám usınısların inabatqa alǵan jaǵdayda jeterlishe jetkiziw ushın Ministrler Kabinetine jiberiledi. Bunnan soń mámleketlik byudjet joybarın Nızamshılıq palatası qayta kórip shıǵıwı ushın kiritedi. Mámleketlik byudjetinıń joybarı boyınsha qarar aǵımdaǵı jıldıń 15 noyabrinen keshiktirmey qabıl etedi. Bunnan soń Senatqa jiberiledi. Mámleketlik byudjet Senatnıń Byudjet hám ekonomikalıq reformalar máseleleri komiteti tárepinen dáslepki túrde kórip shıǵadı hám mámleketlik byudjet boyınsha qarar aǵımdaǵı jıldıń 15 dekabrinen keshiktirmey qabıl etedi.

Mámleketlik byudjetinıń atqarıwı ústinen Nızamshılıq palatası qadaǵalawdı ámelge asıradı, yaǵnıy Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı tárepinen usınılǵan mámleketlik byudjet atqarıwınıń barısı

haqqındaǵı maǵlıwmatı hám zárúr materiallar tiykarında finans jiliniń hár sheregindegi byudjet atqarıwınıń barısını kórip shıǵadı. Nızamshılıq palatası Ministrler Kabineti tárepinen esap beriw jılınan keyingi jıldıń 15 mayınan keshiktirmey Esap palatasınıń juwmaǵı menen birge usınǵan mámleketlik byudjetinıń atqarıwı haqqındaǵı jıllıq esabatı fraksiyalar, deputatlar gruppaları hám Nızamshılıq palatasınıń komitetlerinde dáslepki túrde talqılau tiykarında kórip shıǵadı hám tastıyıqlaydı.

Ministrler Kabinetiniń ótken jıldıǵı social - ekonomikalıq rawajlanıw juwmaqları hám keyingi jil ushın kórilgen tiykarǵı ústin turǵanlıǵı haqqındaǵı hár jilǵı esabatı Bas Wázir tárepinen Oliy Majlis palatalarına usınıs etedi. Fraksiyalar, deputatlar gruppaları, Oliy Majlis palatalarınıń komitetleri Ministrler Kabinetiniń hár jilǵı esabatın dáslepki túrde kórip shıǵadı jáne pikirler hám usınıslardı islep shıǵadı hám bul Nızamshılıq palatasınıń, Senatnıń májilisinde májbúriy túrde jáne hár tárepleme talqılanadı. Nızamshılıq palatası, Senat zárúr bolǵan jaǵdaylarda óz májilislerinde Bas wázirdinıń mámlekettin social - ekonomikalıq rawajlanıwınıń ayırım aktual máseleleri boyınsha esabatın parlamentlik soraw tártibinde esitiwi múmkin.

Nızamshılıq palatası hám Senat zárúr bolǵan jaǵdaylarda óz májilislerinde húkimet aǵzalarınıń óz iskerligine tiyisli máseleler boyınsha maǵlıwmatı esitiwi múmkin.

Nızamshılıq palatası hár jılı, esap beriw jılınan keyingi jıldıń 15 mayınan keshiktirmey óz májilisinde Esap palatasınıń esabatın esitedi. Bul esabat dáslepki túrde Nızamshılıq palatasınıń Byudjet hám ekonomikalıq reformalar komiteti tárepinen kórip shıǵıladı. Esap palatasınıń esabatın esitiw juwmaqları boyınsha Nızamshılıq palatası qarar qabıl etedi, qarar qabıl etilgen kúnnen baslap 10 kún ishinde Esap palatasına hám Senatqa jiberiledi. Sonnan Esap palatasınıń esabatı dáslepki túrde Senatnıń Byudjet hám ekonomikalıq reformalar máseleleri komiteti tárepinen kórip shıǵıladı. Esap palatasınıń esabatın esitiw juwmaqları boyınsha Senat qarar qabıl etedi, qarar qabıl etilgen kúnnen baslap 10 kún ishinde Esap palatasına hám Nızamshılıq palatasına jiberiledi.

Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankı basqarıwı baslıǵınıń Senatqa nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte usınılǵan hár jilǵı

esabati Senatning keyingi majlisida daslep Byudjet ham ekonomikalq reformalar maseleleri komiteti tarepinen korip shugiladi. Bul esabatni esitiw juwmaqlari boyinsha Senat qarar qabil etedi, qarar Ozbekstan Respublikasi Orayliq bankine jiberiledi.

Nizamshiliq palatasinin, Senatning komitetleri jana qabil etilgen nizamlar atqarwini tamiyinlew ushin nizam asti hujjetlerinin waqtinda qabil etiliwi boyinsha monitoringti amelge asiradi. Monitoringti amelge asirw juwmaqlari Nizamshiliq palatasinin, Senatning komitetleri majlislerinde korip shugilawu mumkin.

Oliy Majlis palatalarinin qospa qarari menen jamiyet ham mamlekettin en zarurli mablerine qatnas etiwshi, mamleket qawipsizligi tiykarlarina, onin turaqli rawajlanawina unamsiz tasir korsetiwi mumkin bolgan amawli bir faktlerdi yamasa waqiyalardi uyreniw maqsetinde parlamentdik qadagalawlari otkeriliwi mumkin. Nizamshiliq palatasi ham Senat parlamentlik qadagalawni otkeriw ushin Nizamshiliq palatasi deputatlari ham Senat agzalari arasidan komissiya duzedi.

Komissiya parlamentlik qadagalawni otkeriwde tomendegilerge haqli:

- mamleketlik hakimiyat ham basqariw organlarinin wakillikke iye qanigeler, ekspertler ham alimlardi komissiya jumisina qosiw;

- mamleketlik hakimiyat ham basqariw organlaridan, basqa organlardan, sonin menen birge puqaralardan zarurli magliwmatlardi sorap aliw;

- mamleketlik hakimiyat ham basqariw organlarinin, basqa organlardin lawazimli shaxslarini, sonin menen birge puqaralardi tusindirmeler beriw ushin usniw.

Komissiya orinlangan jumis haqqinda Oliy Majlis palatalari tarepinen belgilengen muddette olardi xabardar etedi.

Parlamentlik qadagalaw natijelerin korip shugirw boyinsha Nizamshiliq palatasi, Senat jane olardin organlari majlisleri ashuq ham ashkara otkeriledi. Zarurlik tuwilganda, Nizamshiliq palatasi, Senat ham olardin organlari jabuq majlis otkeriw haqqinda qarar qabilawu mumkin. Majlislerge mamleketlik hakimiyat ham basqariw organlarinin, mamleketlik emes kommerciyalq bolmagan sholkemlerini, ilimiy makemelerden qanigeler ham alimlar jane galaba xabar qurallaridan tartilawu mumkin. Parlamentlik qadagalaw

natijeleri galaba xabar qurallarında ham Nizamshiliq palatasinin, Senatning rasmiy veb - saytlarında jariyalanawu mumkin.

Juwmaqlap aytatuwin bolsaq, joqarida korip shuqqan nizamlar Oliy Majlistin Parlamentlik qadagalawni amelge asirw boyinsha iskerligin jane de jetilistiriwge, sonin menen birge, mamleketlik hakimiyat ham basqariw organlarinin parlament aldindaqi juwapershiligin kusheytiw imkaniyatini beretuwin qosimsha mexanizmlerdi engiziwge xizmet etedi. Sonday - aq, Konstituciya jane nizamlar talaplarnin atqarwini ustinen Parlamentlik qadagalawni amelge asirwudin birden - bir sistemaqa salingan nizamshiliq bazasini jaratip, mamleketlik hakimiyat ham basqariw organlarinin juwapershiligin jane de kusheyttiredi. Bul huqiqiy hujette Parlamentlik qadagalaw subyektlari jane obyektleri anuq belgilep berildi, onin formaları bekkemlenip qoyildi. Parlamentlik qadagalaw natijeleri boyinsha koretuwin is ilajlar, onin natijeleri boyinsha iskerlik jurgiziw mexanizmleri tartipke salindi.

4.3. Ozbekstan Respublikasi Ministrlar Kabinetinin finansliq qadagalawdi amelge asirwidaqi ahmiyeti

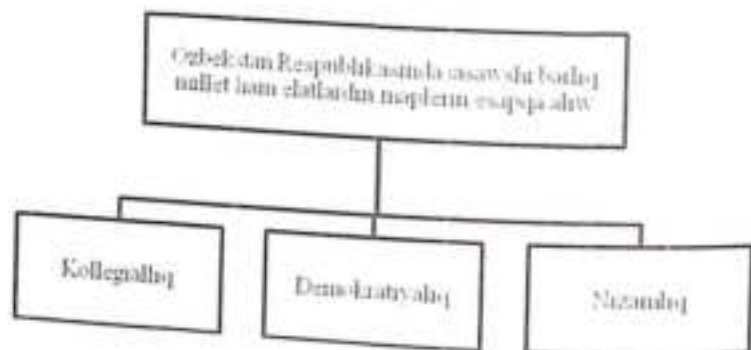
Ministrlar Kabineti - Ozbekstan Respublikasi Hukimeti atqariwshi hakimiyatning joqari organi bolip, ekonomika, socialliq ham madeniy tarawdin natijeli iskerlik korsetiwge basshiliq etiwdi. Ozbekstan Respublikasi nizamlari, Ozbekstan Respublikasi Oliy Majlisi qararlari, Ozbekstan Respublikasi Prezidentinin parmanlari, qararlari ham buyriqlari atqarwini tamiyinleydi.

Ozbekstan Respublikasi Ministrlar Kabineti mamleketlik basqariw organlari sistemasina ham ozi sholkemlestiretuwin xojaliq basqariw organlari sistemasina basshiliq etedi ham oz iskerliginde Ozbekstan Respublikasi Prezidenti ham Ozbekstan Respublikasi Oliy Majlisi aldinda juwapker bolip, nizamshiliq huqiqqama iye.

«Ozbekstan Respublikasi Ministrlar Kabineti haqqinda»qi qabil etilgen jana baspadaqi Nizamda⁴⁴ jariyalandi.

Ozbekstan Respublikasi Ministrlar Kabineti oz iskerliginde bir qatar principlerge tiykarlanadi.

⁴⁴ Ozbekstan Respublikasinin «Ozbekstan Respublikasi Ministrlar Kabineti haqqinda»qi ORQ-591-sonli jana baspadaqi Nizami. 10.12.2019.

4.2 - súwret. Ministrler Kabineti óz iskerliginde tiykarlanatuđın principler

O'zbekiston Respublikası Ministrler Kabineti quramına O'zbekiston Respublikası Bas Wáziri, onıń ornibasarlari, ministrler, mámleket komitetleriniń baslıqları kiredi. Qaraqalpaqstan Respublikası hókümetiniń baslıđı Ministrler Kabineti quramına óz lawazımın boymsha kiredi.

Ministrler Kabineti wazıypaları:

- ekonomikalıq, social - mádeniy processlerdi basqaradı, menshikliktiń barlıq túrlerin sáykeslestiriw, salmaqtrń teńligi, ekonomikanı monopoliyadan shıǵarıw, bazar ekonomikasınıń huqıqiy mexanizmin iske túsiiriw tiykarında erkin isbilermenlik ushın sharayatlar jaratadı;

- xojalıq júrgiziwdiń jańa formaları - konsernler, konsorsiumlar, tarmaqlar aralıq birlespeler, túrli assosiasiyalar hám basqa usıǵan uqsas shólkemlerdi qurıwǵa hám bekkemlewge járdemlesedi, ekonomikanı rawajlandırıw hám xalıqtıń mıtajliklerin qanaatlandıırıw zárúrliginen olardıń iskerligin bađdarlaydı hám muwapıqlastıradı;

- O'zbekiston Respublikasında pul hám kredit sistemasin bekkemlew ilajların ámelge asırıwǵa kómeklesedi, birden bir baha siyasatın ótkeriw, miynetke pul tólew muđdarınıń belgilengen normaların jáne sociallıq támiyinát dárejesin támiyinlew ilajların ámelge asıradı;

- O'zbekiston Respublikası mámleketlik byudjet, sonıń menen birge O'zbekiston Respublikasınıń ekonomikalıq jáne sociallıq

rawajlandırıw keleshek kórsetkishlerin hám eń zárúrlı bağdarlamaların islep shıǵıwdı jáne olardıń atqarıwın quraydı;

- basqarıw strukturasını jetilistiriw haqqında, ministrlikler, mámleketlik komitetler, basqarmalar jáne O'zbekiston Respublikası mámleketlik hám xojalıq basqarıwdıń basqa organların dúziw, qayta shólkemlestiriw hám saplastırıw haqqında usınıslar islep shıǵadı;

- ilim hám texnikanı rawajlandırıw, tábiyy resurslardan aqılǵa uǵras paydalanıw hám olardı qorǵaw ilajların ámelge asıradı;

- puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin, olardıń miynet etiwge, sociallıq hám huqıqiy qorǵalıwına bolǵan máplerin támiyinlew jáne qorǵaw ilajların kóredi, sociallıq támiyinát sistemasin rawajlandıradı;

- densawlıqtı saqlaw, xalıq tálimin rawajlandırıw hám jetilistiriwdiń tiykarǵı bağdarların belgileydi, mádeniyattı rawajlandırıwǵa kómeklesedi;

- O'zbekiston Respublikasınıń mámleketlik qávipsizligi hám qorǵalıw qábiletin, mámleketlik shegaralar qorǵalıwın támiyinlew, mámlekettiń máplerin qorǵaw, jámiyetlik tártipti saqlaw ilajların ámelge asırıwǵa járdemlesedi;

- mámleketlik basqarıw organlarınıń tábiyyatı qorǵaw ilajların birgelikte ótkeriw jáne respublika hám xalıqaralıq áhmiyetke iye bolǵan iri ekologiyalıq bağdarlamalardı ámelge asırıw boymsha iskerligin muwapıqlastıradı, iri avariýalar hám páleketlerdiń, sonıń menen birge tábiyy apatların aqıbetlerin saplastırıw ilajların kóredi;

- O'zbekiston Respublikasınıń shet eller hám xalıqaralıq shólkemlerdegi ornın támiyinleydi, hókümetler aralıq shártname hám pitimler dúzedi, olardı ornılaw ilajların kóredi;

- sırtqı ekonomikalıq iskerlik, ilimiy - texnikalıq hám materiallıq sheriklik salasında bassılıqtı ámelge asıradı.

Ministrler Kabineti ministrlikler, komitetler, basqarmalar hám mámleketlik basqarıwdıń basqa organlarınıń iskerligi ústinen qadaǵalawdı ámelge asıradı hám olardıń hújjetleri bar nızam hújjetlerine qayshı kelgen jađdaylarda olardı biykarlaw huqıqına iye. Sonıń menen birge mámleketlik finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıwshı organlar wazıypalar hám funkciýalar tártibin belgileydi.

Ministrler Kabineti óz huqıqları boymsha:

- O'zbekiston Respublikası mámleketlik byudjetti islep shıǵıw hám atqarıw, sonıń menen birge O'zbekiston Respublikası Hókümeti

iqtyarındağı anıq maqsetli mámleketlik fondlardı qalıplestiriw hám olardan paydalanıw máselelerin;

- basqarıw strukturasını jetilistiriw máseleleri, Ózbekstan Respublikasınıń jáne onıń ayırım regionların ekonomikalıq jáne social - mádeniy rawajlandırıw baǵdarlamaları joybarların;

- mámleketlik qımbathı qaǵazların shıǵarıw kólemi jáne Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik ishki hám sırtqı qarız kólemin kórip shıǵıw haqqındağı usınısların;

- sahqıqlar hám basqa májbúriy tólewler stavkaların belgilew jáne ózgeris haqqındağı usınısların;

- mámleketlik múlik obyektlerin menshiklestiriw baǵdarlamalarınń joybarları jáne menshiklestiriwden alınǵan pul qarjılardan paydalanıwdań tiykarǵı baǵdarları haqqındağı usınısların;

- belgilep qoyılǵan mámleketlik bahalar qollanılatuǵın ónimler, tovarlar hám xızmetler kestegin;

- nızamshılıq tártibinde Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Nızamshılıq palatasına kirgizetuǵın nızamlar joybarların;

- xalıqaralıq shártnamalar hám pitimlerdi imza qoyıw haqqındağı usınısların ámelge asıradı.

Finanslıq basqarıwdıń ulıwma basqarıw organı retinde Ministrler Kabineti mámleketlik byudjetti kórip shıǵadı, finanslıq basqarıwdıń birden - bir ulıwma orayı sıpatında kórinedi.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen Byudjet kodeksine⁴⁵ tiykarlanıp tówendegilerge itibar beriledi:

- mámleketlik byudjet hám mámleketlik maqsetli fondlar byudjetleri, sonıń menen birge salıq hám byudjet siyasatınıń tiykarǵı baǵdarları joybarların islep shıǵıw procesin quraydı jáne muwapiqlastırıp baradı;

- mámleketlik byudjet hám mámleketlik maqsetli fondlar byudjetleri, sonıń menen birge salıq hám byudjet siyasatınıń tiykarǵı baǵdarları joybarların kórip shıǵıw jáne tiyisli juwmaq usınıw ushin Ózbekstan Respublikası Esap palatasına jiberedi;

- byudjet boyınsha joybarın kórip shıǵadı hám tastıyıqlaydı;

- byudjet boyınsha Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń palatalarına usınıs etedi;

- mámleketlik basqarıw organlarınıń mámleketlik byudjet hám mámleketlik maqsetli fondlar byudjetlerin atqarıw boyınsha iskerligin muwapiqlastırıp baradı jáne qadaǵalaydı;

- mámleketlik byudjettiń hám mámleketlik maqsetli fondlar byudjetleriniń atqarıwı haqqındağı esabatlardı hár sherekte kórip shıǵadı;

- ótken finans jılı ushin mámleketlik byudjettiń hám mámleketlik maqsetli fondlar byudjetleriniń atqarıwı haqqındağı esabatlardı sırtqı audit ótkeriw jáne bahalaw ushin Ózbekstan Respublikası Esap palatasına jiberedi;

- mámleketlik byudjettiń hám mámleketlik maqsetli fondlar byudjetleriniń tiyisli dáwirdegi atqarıwı haqqındağı esabatlardı tastıyıqlaw ushin Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Nızamshılıq palatasına usınıs etedi;

- Ózbekstan Respublikası Byudjet kodeksine tiykarlanıp, atap aytqanda kórilgen finans jılı dawamında mámleketlik byudjet hám mámleketlik maqsetli fondlar byudjetleri parametrlerine ózgerisler kiritiw haqqındağı usınıslardı kórip shıǵadı;

- Ózbekstan Respublikası respublika byudjetiniń qosımsha dáreklerinen paydalanıw haqqında qararlar qabil etedi;

- Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń rezerv fondı qarjılarınan paydalanıw haqqında qararlar qabil etedi.

Joqandaǵılar menen bir qatarda Ministrler Kabineti aǵındağı finans jılı ushin mólsherlengen mámleketlik byudjet defisitligin tastıyıqlanǵan sheklengen muǵdarı artqan jaǵdayda Finans ministrliginiń usınısına baylanısh Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń palatalarına mámleketlik byudjet qárejetlerin kemeytiw haqqında usınıslar kiritedi.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti jıldıń hár shereginde mámleketlik byudjet atqarıwınıń Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi usınatuǵın juwmaqların kórip shıǵadı. Sonıń menen birge, Finans ministrligi tárepinen esap beriw jılman keyingi jıldıń birinshi apreline shekem usınılǵan mámleketlik byudjetiniń atqarıwı haqqındağı esabatlardıń Ózbekstan Respublikası Esap palatasına ol sırtqı audit hám bahalaw ótkiziwi ushin esap beriw jılman keyingi jıldıń besinshi apreline jiberedi. Ózbekstan Respublikası Esap palatası mámleketlik byudjetiniń atqarıwı haqqındağı esabatqa tiyisli juwmaǵın esap beriw

⁴⁵ Ózbekstan Respublikası Byudjet Kodeksi, 26.12.2013.

jilnan keyingi jildin oninshi mayman keshiktirney Özbekstan Respublikasi Ministrler Kabinetine usimis etedi.

Özbekstan Respublikasi Ministrler Kabineti mámleketlik byudjetin atqarwi haqqında esabatti Özbekstan Respublikasi Esap palatasinin jazba juwmağı menen birge esap beriw jilnan keyingi jildin on besinshi mayman keshiktirney Özbekstan Respublikasi Oliy Majlisinin Nizamshılıq palatasına usimis etedi.⁴⁶

Tirek sózler:

Ulıwмамleketlik finanslıq qadağalaw organları; Ministrler Kabineti; Oliy Majlis; Nizamshılıq palatasi; Senat; Deputat; Senator; Parlamentlik qadağalaw; Parlamentlik qadağalaw subyektleri; Parlamentlik qadağalaw obyektleri.

Qadağalaw sorawları

1. Oliy Majlis Senatının finanslıq qadağalawdı ámelge asırıw salasındaǵı rolin aytın.
2. Özbekstan Respublikasında Oliy Majlis palataları tárepinen ámelge asırıǵan Parlamentlik qadağalawdıń tiykarǵı baǵdarları nelerden ibarat?
3. Parlamentlik qadağalaw subyektlerin sanap berin.
4. Parlamentlik qadağalaw qanday formalarda ámelge asıradı?
5. Nizamshılıq palatasi hám Senat tárepinen parlamentlik qadağalawın ótkeriw ushın komissiya qanday ornına iye?
6. Özbekstan Respublikası Ministrler Kabinetine tolıq anıqlıq berin.
7. Özbekstan Respublikası Ministrler Kabineti óz iskerligi boyınsha qanday principlerge tiykarlanadı?
8. Özbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń májilislerinde sheshiletuǵın máselelerdi aytın.
9. Özbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń byudjet salasındaǵı wazıypaları nelerden ibarat?
10. Özbekstan Respublikası Oliy Majlisi finanslıq qadağalawdı ámelge asırıwda qanday áhmiyetke iye?

Testler

1. Özbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 78 - statyası 8 - bántine muwapıq qaysı organǵa qadağalaw kepilligi berilgen?

- a) Özbekstan Respublikası Oliy Majlisine
- b) Özbekstan Respublikası Finans ministrligine
- c) Özbekstan Respublikası Ekonomika ministrligine
- d) Özbekstan Respublikası Ministrler Kabinetine

2. Özbekstan Respublikası Oliy Majlis Senati qadağalaw salasında qanday wazıypalarǵa iye?

a) Mámleketti reformalaw hám modernizaciyalawdıń ústin turatuǵın baǵdarları jáne anıq maqsetli wazıypaları tiykarında islep shıǵılǵan nizamshılıq iskerligi baǵdarlamasınıń qadağalawın ámelge asıradı.

b) Basqarıw strukturasını jetilistiriw máseleleri, Özbekstan Respublikasınıń jáne onıń ayırım regionların ekonomikalıq jáne social - mádeniy rawajlandırıw baǵdarlamaları joybarların islep shıǵadı.

c) Investiciya joybarların ámelge asırıǵan buyırtpashılar hám kesip alıwshılardıń jeke hám qarızǵa alıńǵan pul qarjılarını barter mexanizmin jaqsılaw boyınsha usımsız islep shıǵadı.

d) Mámlekettiń pul - kredit hám finans siyasatınıń tiykarǵı baǵdarların islep shıǵıw jáne ámelge asırılıwın muwapıqlastıradı.

3. Özbekstan Respublikasınıń «Parlamentlik qadağalaw haqqında»ǵı 403 - sanlı Nızamı qashan qabıllandı?

- a) 2016 jil 11 aprel
- b) 2017 jil 11 aprel
- c) 2016 jil 10 dekabr
- d) 2015 jil 10 dekabr

4. Özbekstan Respublikası Ministrler Kabineti óz iskerliginde qanday principlerge tiykarlanadı?

- a) kollegiallıq, demokratiyalıq, nızamlıq
- b) qalıslıq, nızamlıq
- c) sistemalıq, demokratiyalıq, nızamlıq
- d) qalıslıq, áshkaralıq, nızamlıq

5. Tómendegilerden qaysısı Parlamentlik qadağalawdıń obyektı bolıwı múmkin emes?

a) Operativ - qıdırıw iskerligin ámelge asırıwshı organlardıń, sorastırıw hám tergew shólkemleriniń, sudtıń jumıs júrgiziwdegi amawlı jumıslar hám materiallardı sonıń menen birge atqarıw jumısı

⁴⁶ Özbekstan Respublikası Byudjet Kodeksi, 26.12.2013.

jürgiziw jáne notarial jumıs júrgiziwdiń amawlı bir materialların kórip shıǵıw menen baylanısh iskerligi

b) Mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organlarının jáne olardıń lawazımlı shaxslarınıń Ózbekstan Respublikası Konstituciyası hám nızamların ámelge asırıw boyınsha iskerligi

c) Mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organlarının jáne olardıń lawazımlı shaxslarınıń Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi palatalarınıń hám olardıń shólkemleri qararların ámelge asırıw boyınsha iskerligi

d) Mámleketlik hákimiyat organlarının jáne olardıń lawazımlı shaxslarınıń mámleketlik baǵdarlamaların atqarıw, sonıń menen birge óz juwappershiligine júkletilgen wazıypalar jáne funkciyalardı ámelge asırıw boyınsha iskerligi

6. Ózbekstan Respublikasınıń «Parlamentlik qadaǵalaw haqqında»ǵı nızamı ne maqsette qabıllandı?

a) Parlamentlik qadaǵalawdı alıp barıw boyınsha iskerligin jetilistiriwge jáne mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organlarınıń parlament aldındaǵı juwappershiligin kúsheytiw, qatnasıqlardı tártipke salıw maqsetinde.

b) Mámleketlik byudjetti tastırıqlaw jáne onıń atqarıwın qadaǵalaw, Ózbekstan Respublikası respublika byudjetiniń qosımsha dáreklerinen paydalanıw maqsetinde

c) Ózbekstan nızamları, Oliy Majlis palataları qararları atqarıwı ústinen qadaǵalawdı támiyinlew maqsetinde

d) Parlament aldında esap organları hám lawazımlı shaxslardıń esabatların tırlaw, mámleketlik byudjettiń hám mámleket maqsetli fondları byudjetleriniń atqarıwı haqqındaǵı esabatları hár sherekte kórip shıǵıw maqsetinde

7. Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi degende neni túsinesiz?

a) Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi 2 palatadan, yaǵnıy Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Senatu hám Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Nızamshılıq palatasınan ibarat bolıp, Pralament qadaǵalawın

b) Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi 2 palatadan, yaǵnıy Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Senatu hám Ózbekstan

Respublikası Oliy Majlisiniń Nızamshılıq palatasınan ibarat bolıp, amawlı qadaǵalawın

c) Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi 2 palatadan, yaǵnıy tómen hám joqarı palatalardan ibarat bolıp, finanslıq qadaǵalawın

d) Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi 2 palatadan, yaǵnıy tómen hám joqarı palatalardan ibarat bolıp, sırtqı qadaǵalawın

8. Ózbekstan Respublikasında Oliy Majlisi palataları tárepinen ámelge asırılǵan Parlamentlik qadaǵalawdıń tiykarǵı baǵdarlarına tómendegilerden qaysısı kirmeydi?

a) insan huqıqların ámel etpewlik salasındaǵı qadaǵalaw

b) Ózbekstan nızamları, Oliy Majlis palataları qararları atqarıwı ústinen qadaǵalaw

c) Ózbekstan Prezidentiniń zárúrli siyasiy máseleler boyınsha pırmanların tastırıqlaw arqalı qadaǵalaw

d) mámleketlik byudjetti tastırıqlaw jáne onıń atqarıwın qadaǵalaw

9. Parlamentlik qadaǵalaw subyektlerine tómendegilerden qaysısı kirmeydi?

a) Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti

b) Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Senatu

c) Senat aǵzaları

d) Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisiniń Nızamshılıq palatası

10. Ózbekstan Respublikasınıń «Parlamentlik qadaǵalaw haqqında»ǵı nızamdı tayarlawda milliy tájiriye, yurist hám ekspertlerdiń pikirleri, shet mámleketler tájiriyeleleri hár tárepleme úyrenip shıǵıldı.

a) 30 dan artıq

b) 30 ǵa jaqın

c) 20 dan artıq

d) 20 ǵa jaqın

5-BAP. ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI ESAP PALATASI HÁM FINANSLÍQ QADAĞALAWDI SHÓLKEMLESTIRIWDEGI ORNI

5.1. Ózbekstan Respublikasi Esap palatasin shólkemlestiriw ornı hám maqseti

5.2. Esap palatasınıń wazıypaları hám onıń áhmiyeti

5.3. Esap palatası finanslıq qadağalawı hám onıń nátiyjeleri

5.1. Ózbekstan Respublikası Esap palatasın shólkemlestiriw ornı hám maqseti

Jáhan tájiriybesine tiykarlanıp mámleketlik byudjetinń atqarıwı, mámleketlik aktivler hám passivlerdin jaǵdayı jáne háreketi, qımbat bahalı metallar hám taslar menen operaciyalar ámelge asırılıwı, altın - valyuta rezervlerin basqarıw, shet el investiciyaların tartıw hám onnan nátiyjeli paydalanıw, mámleketinń sırtqı qarızınń waqtında qaytarılıwın turaqlı monitoringi hám qadağalawın támiyinlew maqsetinde Esap palatası⁴⁷ dúzildi.

Mámleketti reformalaw hám rawajlandırıwdıń házirgi basqırında Ózbekstan Respublikası Esap palatası aldında eń zárúrli wazıypalardı belgilew boyınsha Esap palatası iskerligi túpten jetilistirildi.⁴⁸

Búgingi kúnde Ózbekstan Respublikası Esap palatası sırtqı audit hám finanslıq qadağalawdin eń joqarı organı esaplanadı. Mámleketlik byudjet, byudjetten tısqarı maqsetli fondlar jáne basqa fondlarǵa túsimlerdin tolıqlıǵı, maqsetli hám nátiyjeli qalıplesiwi hám atqarıwın, mámleketlik aktivler hám passivler tartılǵan pul qarjıların qayta tolırılıwı, valyuta rezervleri jáne sırttan tartılǵan pul qarjıların qayta tolırılıwı, basqarılıwı hám ıqtıyarlı turde monitoring hám mámleketlik qadağalawın ámelge asıradı.

Búgingi kúnde ashıqlıq reformalardı ilgeri süriwshi tiykarǵı principlerden bolıp, bunda «Ashıq byudjet» portalı pul qarjılarınıń sarıplanıwı ústinen tekǵana parlament hám jámiyetshilik qadağalawı, bálki puqaralardıń byudjet qarjıların isletiliwi boyınsha qatnasıwın

⁴⁷ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan Respublikası Esap palatasın shólkemlestiriw haqqında» PF-3093-sanlı pırmamı, 21.06.2002.

⁴⁸ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan Respublikası Esap palatasınıń iskerligin túpten jetilistiriw is ilajları haqqında» PF-5147-sanlı pırmamı, 10.08.2017.

asırwǵa xızmet etedi. Sonlıqtan puqaralardıń jámiyetimiz ushın ayaqlardaǵı iygiliqli hám aktual máselelerdi sheshiwge qaratılǵan baslamaların qollap - quwatlawda bul portal múnásip xızmet etedi.

Esap palatasınıń óz huqıqları boyınsha qabil etken qararların mámleketlik organlar hám menshiklik túrine hám gárezli bolıwına qaramastan organlar jáne olardıń lawazımlı shaxsları tárepinen atqarıwı májbúriy esaplanadı.

Esap palatası mámleketlik byudjet joybarları parametrlerin qalıplestiriw hám olardıń social - ekonomikalıq rawajlanıwdıń ústin turatuǵın táreplerine súykesligin sistemalı analiz etiw menen birge, qabil qılınıp atırǵan mámleketlik baǵdarlamalardı finanslıq támiyinlew dárekleri auditin támiyinlep baradı. Mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlar dáreklerinen pul qarjıları tolıq túsiwin úyrenip baradı jáne qadağalaydı. Bul bolsa, zamanagóy informaciyalıq texnologiyaların qollawdı keńeytiw arqalı byudjet dáramatların asırıwdı anıqlaydı hám rezervlerdi baǵdarlaydı. Óz gezeginde byudjet sisteması byudjetler hám byudjetten tısqarı basqa pul qarjıları esabınan qárejetlerdin nátiyjeligi hám nızamlıǵın auditten ótkeredi, olardı barlıq dárejelerde kemeytiw boyınsha rezervlerdi anıqlaydı.

Esap palatasına Ózbekstan Respublikası pul - kredit hám valyuta siyasatı, mámleketlik aktivler hám minnetlemeler jaǵdayı, altın - valyuta rezervlerin basqarıwdı, sonıń menen birge, qımbat bahalı metallar hám taslar menen ámelge asırılıwshı operaciyalardı sırtqı auditten ótkeriw wazıypasın da atqaradı.

Esap palatası óziniń iskerligin júrgiziwde belgili huqıqlarǵa iye:⁴⁹

- mámleketlik hákimiyat hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organlar jáne shólkemlerden tiyisli maǵlıwmatlardı sorap aladı;
- mámleketlik organlardıń maǵlıwmatların, sonıń ishinde banklerdin maǵlıwmatlar bazasınan paydalanadı;
- mámleketinń pul qarjılarınıń bank esapbetlerindegi hám birden - bir qaznashılıq esapbetlerindegi háreketi haqqındaǵı maǵlıwmatlardı sorap aladı;

⁴⁹ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan Respublikası Esap palatasınıń iskerligin túpten jetilistiriw is ilajları haqqında» PF-5147-sanlı pırmamı, 10.08.2017.

• mamlakatlik organlar xizmetkerlerin, mamlakatlik emes auditorliq qanigelardi qadagalaw otkeriwge tartadi.

Özbekstan Respublikası Esap palatası Finans ministrligi hám Mamlakatlik salıq komiteti menen sheriklikti, sonın ishinde byudjet shólkemleri, byudjetten tısqan qarjı alıwshılar, basqa mamlakatlik organlar jáne shólkemlerdi birgelikte qadagalawdı rejlestiriw hám ámelge asırıw máseleleri boyınsha sheriklikti dúzedi. Esap palatası aldın ala kelisilip alınıwı belgilengen barlıq máseleler boyınsha tiyisli juwmaqlar beredi.

Sonın menen birge, Özbekstan Respublikası Prezidenti apparatına hám Özbekstan Respublikası Ministrler Kabinetine Özbekstan Respublikası Prezidentiniń párman hám qararları, tolıq hám waqıtında ornlanbaǵanlıǵı, sonday - aq olardıń atqarılıwı procesi haqqındaǵı maǵlıwmat «ijro.gov.uz» informaciyalıq sisteması arqalı tolıq haqıyqı túrde hám waqıtında usınıs etilmegenligi, sonın menen birge korruptsiyaǵa qarsı gúresiw boyınsha ishki qadagalaw sistemasınıń engiziliwine hám de nátiyjeli iskerlik kórsetiwine tiyisli sharalar waqıtında ámelge asırılmaǵanlıǵı ushın ministrliklerdiń, komitetlerdiń, basqarmalardıń, jergilikli mamlakatlik hákimiyat organlarınıń hám basqa organlardıń basshılarınıń juwapkershilikke tartıw haqqında usınıslar kiritedi. Usı jerde Esap palatasınıń, byudjet hám smeta - shtat intizamın buzǵanlıqta, sonın menen birge onıń nızamlı iskerligine tosqanlıq etkenlikte ayıplı shaxslardı belgilengen tártipte basqarıw juwapkershilikke tartadı. Özbekstan Respublikasınıń ekonomikalıq máplerin qorǵaw maqsetinde mamlakatlik bajı tólemeslik sudqa mırájat etiwge de haqlı bolıp tabıladı.

5.2. Esap palatasınıń wazıypaları hám onıń áhmiyeti

Mamlakatlik basqarıw organı sıpatında Esap palatası óziniń funkciya hám wazıypaları arqalı júzege asadı.

Esap palatasınıń tiykarǵı wazıypaları:

- qabıl qılınıp atırǵan mamlakatlik baǵdarlamalardıń finanslıq támiyinlew dárekerleri menen támiyinlengenligin;
- byudjet procesiniń ashıqlıǵın támiyinlew tártibine ámel etiliwin;

- túrli dárejedegi byudjet hám basqa fondlarǵa pul qarjılar túsimleriniń tolıqlıǵın;

- jasırın ekonomikanı kemeytiwge qaratılǵan sharalardıń ámelge asırılıwın;

- túrli dárejedegi byudjet hám basqa fondlardıń dáramatların kóbeytiw rezervlerin;

- túrli dárejedegi byudjet hám basqa fondlardıń ámelge asırılıp atırǵan qárejetleri nátiyjeligi hám de nızamlıǵın;

- mamlakatlik investiciya joybarlarınıń maqsetke muwapıqlıǵın hám de tiykarlanganlıǵın;

- mamlakatlik byudjet hám jergilikli byudjetler ortasındaǵı koefficienttiń maqul túsetuǵınlıǵın;

- altın - valyuta rezervleriniń basqarılıwı hám qımbat bahalı metallar hám taslar menen ámelge asırılatuǵın operaciyaları boyınsha qadagalaw jumsların alıp baradı.

Özbekstan Respublikasınıń nızamına tiykarlanıp Esap palatasınıń bir qatar qosımsha wazıypalar júkletildi.⁵⁰

Bunda Esap palatası byudjet sisteması byudjetleriniń hám de belgilengen tártiptegi basqa fondlardıń dáramatların kóbeytiw rezervlerin zamanagóy informacion - kommunikaciyalıq texnologiyaların paydalanıw arqalı anıqlaw hám sarıplawda ámelge asırıwı múmkin.

Sonın menen birge, nızamǵa kiritilgen ózgeris hám qosımshalarǵa qarayı, Esap palatası:⁵¹

- jasırın ekonomikanı kemeytiwge qaratılǵan sharalardıń ámelge asırılıwın úyrenedi hám de qadagalaydı;

- mamlakatlik basqarıw organlarında, sonın menen birge ustav fondında (ustav kapitalında) mamlakatlik úlesi 50% hám onnan artıq bolǵan shólkemlerde korruptsiyaǵa qarsı gúresiw boyınsha ishki qadagalaw sistemasin engiziw, onıń nátiyjeli iskerlik kórsetiwine tiyisli sharalardıń ámelge asırılıwı ústinen qadagalaydı.

Mamlakatlik byudjet hám mamlakatlik maqsetli fondlar byudjetleri joybarınıń dúziliwin olardıń kórsetkishleri tiykarlanganlıǵın anıqlaw, olardıń dáramatların prognóz qılıw hám de

⁵⁰ Özbekstan Respublikasınıń «Özbekstan Respublikası Esap palatası iskerligin jetilistiriw atırǵanlıǵı qatnası menen Özbekstan Respublikasınıń ayırım nızam hújjetlerine ózgeris hám qosımshalar kiritiw haqqında»ǵı ÓRQ-712-sanlı nızamı, 27.08.2021.

⁵¹ Özbekstan Respublikasınıń «Özbekstan Respublikasınıń Esap palatası haqqında»ǵı ÓRQ-546-sanlı nızamı, 01.07.2019.

qärejetlerdi joybarlaw, qanz siyasati hám byudjetler aralıq qatnasıqlar sapasına baha beriw maqsetinde Esap palatası tárepinen úyrenilip analiz etiledi. Sol ushin mámleketlik byudjet haqqındaǵı nızam joybarı hám orta múddetli dáwir ushin fiskal strategiya boyınsha juwmaq berip baradı. Qabil qılıp atırǵan mámleketlik baǵdarlamalar boyınsha joybarlardı finanslıq támiyinlew ushin pul qarjıların waqtında ajratılıwın, onıń nátiyjeligine tibar qaratadı. Mámleketlik buyırpashılar tárepinen ámelge asırılıp atırǵan mámleketlik satıp alınǵan zatlarınń nátiyjeligi, nızamlıǵı, usıllarınń ashıqlıǵın asırıwǵa qaratılǵan usınıslardı tayarlaydı.

Mámlekette túrli dárejedeǵı byudjet procesi nızamshılıq hújjetlerinde belgilengen tártipte onıń ashıqlıǵın támiyinlew boyınsha maǵlıwmatlardı jaylastırw múddetlerinde ámel etiw ushin tiyisli ilajlardı arap shıǵadı. Byudjet kodeksine tiykarlanıp xalıqaralıq normalar hám de standartlarǵa muwapıqlıǵın ámelge asırıwda byudjet procesindeǵı shetke shıǵıwları anıqlaw hám aldın alıw, son day aq, Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetiniń, wálayatlar hám Tashkent qalalıq jergilikli byudjetleriniń dúziliw hám atqarıw, olardıń proporciyalıǵın analiz etip otradı. Usı jerde, joqarı turıwshı hám tómén turıwshı byudjetler ortasındaǵı belgilengen hám ajratılǵan pul qarjıları normativleri, byudjetler aralıq ajratılatuǵın transfertlardıń tiykarlanǵanlıǵın úyrenip barw mene birge joqarı turıwshı hám tómén turıwshı byudjetler ortasındaǵı qärejetler boyınsha minnetlemelerdiń shegaralanıwı tuwnlıǵın bahalaydı.

Salıq salıw sistemasın, salıq hám bajıxana hákimshiligin analiz qılıw hám de bahalaw tiykarında byudjet sisteması byudjetleri dáramatların kóbeytiw rezervlerin anıqlaw hám de olardıń baǵdarlanıwın támiyinlew ilajların kóredi. Salıq hám bajıxana tólewleri jıynalıwı dárejesiniń salıq túrleri hám de ayaqlar kesimindeǵı sistemalı analizin ótkeriw mene birge, onıń tarmaqlar hám ayaqlar kesimlerinde tómenlewine tásir kórsetiwshı faktorları anıqlanadı. Bul jerde, salıq salıw obyektleri hám salıq salınatıwın baza qanıp alınıwınń tolıqlıǵı, mánzilli baǵdarlanıwı boyınsha qadaǵalawdı hám de mámleketlik organlar tárepinen salıqlar hám basqa májbúriy tólewlerdi esaplaw ushin paydalanatıwın maǵlıwmatlar bazasınıń isenimligin bahalaydı. Salıq hám bajıxana haqqındaǵı nızam buzılıwın hám onıń sebeplerin analiz etedi, usı

nızamshılıqta jetilistiriw, salıq hám bajıxana jeńilliklerin biykarlaw, sonıń menen birge salıq stavkaların ózgeritiw boyınsha usınıslar kiritiw múmkin. Salıq salınatıwın bazanı keńeytiw arqalı salıqlardıń tolıq jıynalıwın hám salıq tólewshiler tolıq esapqa alınıwın támiyinlewde finans hám mámleketlik salıq organlarınń juwapkershiligi artıp barıladı.

Esap palatası mámleketlik byudjetiniń, mámleketlik maqsetli fondlar hám basqa fondlar byudjetleriniń dúziliwi boyınsha monitoringin júrgiziw menen birge qadaǵalaw jumsların alıp baradı. Sonıń mene bire, mámleketlik múlikti menshiklestiriw hám de ijarǵa beriwden alınatıwın pul qarjıların byudjetler túsimlerine, mámleketlik úlesi bolǵan kárxanalardıń finans - xojalıq iskerligin dividendlerdiń tuwrı esaplanıwın hám tóleniwine, ekonomika tarmaqları kárxanaları iskerliginiń byudjet sisteması byudjetlerine qosımsha túsimler rezervlerin anıqlawǵa jóneltirilgen analizin ámelge asıradı. Esap palatası sonıń menen, mámleketlik byudjet, mámleketlik maqsetli fondlar hám basqa da fondlar qarjılarınan maqsetli, aqlıǵa úǵras nátiyjeli paydalanılıwı jáne qärejetler bólegi atqarılıwı boyınsha monitoringti júrgiziwde, byudjet ssudaları hám kredit liniyalarınan maqsetli paydalanılıwı ústinen qadaǵalaw jumsların ámelge asıradı.

Esap palatası shet eldeǵı diplomatiyalıq wákilxanalar hám konsultıq mákemeleri, xalıqaralıq shólkemler janındaǵı missiyaları hám wákilxanaları tárepinen shet el valyutasındaǵı pul qarjılardan tuwrı hám maqsetli paydalanılıwı, Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti hám Finans ministrliginiń bank esapbetlerindeǵı pul qarjılar qalıplesiwi nızamlıǵı, olardıń maqsetli hám nátiyjeli sarıplanıwı ústinen qadaǵalaw jumslarında júrgizedi.

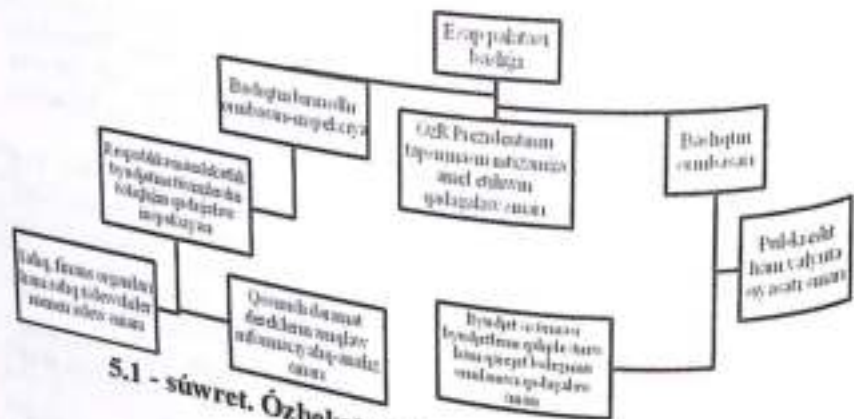
Mámleketlik byudjet, byudjetten tisqari maqsetli fondlardan pul qarjılarınıń sarıplanıwı haqqındaǵı jıllıq esabatti sırtqı auditten hám bahalawdan ótkeredi, olar boyınsha Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetine juwmaqlar shıǵarıp usınıslar beredi. Sonday - aq, túrli dárejedeǵı byudjetlerden qarjılar hám mámleket tárepinen pul qarjıların tartıw esabınan ámelge asırılıp atırǵan investiciyalıq joybarlar boyınsha monitoring alıp baradı. Bul investiciyalıq joybarlardıń tolıq hám de nátiyjeli atqarılıwın qadaǵalaydı.

Esap palatası óziniń iskerliginde bank sistemasınıń finanslıq turaqlıǵın, milliy valyutanı bekkemlew, onıń satıp alınǵan zat

qábiletin asırıw, pul massasın hám pul agregatların maqul túsetuǵınların hám de bankten usqarı pul aylanbasın kemeytiw boyınsha ilajlardı analiz etedi hám bahalap baradı. Ózbekstan Respublikası sırtqı sawda aylanbasınıń hám tólew balansınıń jaǵdayın analiz etiw menen ishki valyuta bazarında valyutaǵa bolǵan talap hám usınısı, milliy valyuta konvertaciyası boyınsha qadaǵalawdı ámelge asıradı.

Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik kepilligi astında alınǵan sırt el kreditleri hám de grantları qarjılarınan nátiyjeli hám aqılǵa uǵras paydalanıwı, sonıń mene birge mámleketlik qarızlardı nátiyjeli basqarıw boyınsha monitoring ótkeredi hám olarǵa waqtında xızmet kórsetiliwı ústinen qadaǵalaw jumısların alıp baradı.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti yamasa olardıń kepillik berilgen organlar tárepleriniń biri retinde qatnasıp atırǵan altın - valyuta rezervleri menen baylanıslı operaciyalardı ámelge asırıw boyınsha barlıq qararlardı kelisip aladı hám de valyuta, eksport hám import operaciyaların ótkeriliwiniń nızamlıǵı ústinen qadaǵalawdı ámelge asıradı. Shet el banklerge nátiyjeli jaylastırıw hám qayta jaylastırıw boyınsha altın - valyuta rezervlerin hám sırtqı aktivlerdi basqarıw boyınsha tiyisli usınıslar islep shıǵadı.

5.1 - súwret. Ózbekstan Respublikası Esap palatasınıń strukturalıq dúzilisi

Ózbekstan Respublikası Prezidenti apparatına korrupciyaǵa qarsı gúresiw boyınsha ishki qadaǵalaw sistemasın júrgiziw arqalı nátiyjeli iskerlik kórsetiwı ústinen monitoring ótkerip olardıń nátiyjeleri boyınsha maǵlıwmat beredi. Bunda korrupciyaǵa qarsı gúresiw boyınsha ishki qadaǵalaw sistemasın waqtında júrgiziwge tosqınlıq qılıp atırǵan faktorlardı anıqlaydı, sonıń menen birge olardı sistemalı túrde analiz etedi. Esap palatası nızamǵa muwapıq basqa wazıypa hám funkciyalardı ámelge asırıwı múmkin.

Búgingi kúnde Esap palatası funkciyası⁵² keńeytilmekte, atap aytqanda, Esap palatası basqarıw xızmetkerleriniń sheklengen sanı dáslepki waqtta 63 shtat birliginde bolǵan bolsa, endi onıń sanı 110 shtat birliginde belgilendi. Járdemshi hám texnik xızmetkerler sanı muǵdarı óz aldına belgilendi. Sonday - aq Esap palatası barlıq xızmetkerleri wákillikleri boyınsha Prezident administraciyasınıń tiyisli xızmetkerleri menen teńlestiriledi.

Esap palatası Komissiyası dúzildi hám oǵan tómendegi wazıypalar júkletilgen:⁵³

- mámleketlik finanslıq qadaǵalaw ilajları nátiyjeleri boyınsha byudjet nızam buzılıw jaǵdaylarınń aldın alıw hám olardıń profilaktikası sheńberinen ministrlik hám basqarmalar tárepien ámelge asırılǵan jumıslardı talqılaw;
- mámleketlik finanslıq qadaǵalaw hám ishki audit iskerligin shólkemlestiriw hám de ámelge asırıwdıń xalıqaralıq usılları hám qurallarnı engiziw boyınsha usınıslardı kórip shıǵıw;
- normativ - huqıqiy hújjetlerdegi qarama-qarsılıqlardı saplastırıw, olardı jetilistiriw hám de óz áhmiyetin joııtqan normativ - huqıqiy hújjetlerge ózgeris kirgiziw boyınsha ministrlik hám basqarmalardı usınıslar beriw;
- finanslıq nızam buzılıwlarınń profilaktikası hám olardıń aldın alıwdı názerde tutatıwın perspektivalı baǵdarlardı belgilew;
- ishki audit xızmetlerin iskerligi nátiyjelerin talqılaw hám de ishki auditorlar juwapkerligi hám juwapkershiligin asırıw sheńberinen usınıslardı kórip shıǵıw.

⁵² Ózbekstan Respublikasınıń «Ózbekstan Respublikasınıń Esap palatası haqqındaǵı ÓRQ-546-sınlı nızamı» 01.07.2019.

⁵³ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw sistemasın jáne de jetilistiriw is - ilajları haqqındaǵı PF-6300-sınlı Páramarı» 27.08.2021.

Esap palatasının iskerligi máseleleri, lawazımlı shaxsları ortasında minnetlemelerdiń ishki bólistiriliwi, jumıslardı júrgiziw tártibi Esap palatası baslıǵı tárepinen tastıyqlanatuǵın reglamentinde belgilenedi.

Esap palatası óz iskerligin funkciyası boyınsha qadaǵalawdı támiyinlew zárúrliginen kelip shıǵıp qadaǵalaw jumıslarınıń jılıq baǵdarlaması tiykarında alıp barıladı. Qadaǵalaw jumıslarınıń jılıq baǵdarlaması Esap palatası baslıǵı tárepinen tastıyqlanadı.

Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi palatalarınıń sorawları tiykarında ótkeriletuǵın qadaǵalaw ilajları Esap palatası qadaǵalaw jumıslarınıń jılıq baǵdarlamasına kiritiledi.

Qadaǵalaw jumıslarınıń jılıq baǵdarlaması atqarıwın shólkemlestiriw Esap palatasının buyıǵı tiykarında ámelge asırıladı, bunda lawazımlı shaxsları arásınan hár bir qadaǵalaw ilajın shólkemlestiriw ushın juwapkershiler tayınlanadı.

Esap palatasına Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen lawazımǵa tayınlanatuǵın hám keyin Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi Senati tárepinen tastıyqlaytuǵın baslıq basshılıq etedi.

Esap palatasının baslıǵı sıpatında tómendegi juwapkershilikke iye:

- Esap palatası iskerligine basshılıq etedi;
- Esap palatası funkciyasına tiyisli tekseriwler haqqında qararlar qabıl etedi hám onıń ornlanıwı boyınsha qadaǵalaw alıp baradı;
- Ózbekstan Respublikası Prezidenti hám Oliy Majlisi palatalarına Esap palatasının iskerligi boyınsha jılıq esabatlar beredi.
- Esap palatası baslıǵının birinshi ornbasarı, yaǵnıy Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjetke túsimlerdiń tolıqlıǵın qadaǵalaw inspekciyası baslıǵı esaplanadı. Inspekciya óz quramına qosımsha dáramat dáreklerin anıqlaw informaciyalıq - analiz sınıarı jáne Salıq finans organları hám salıq tólewshiler menen islew sınıarın aladı.
- Inspekciya baslıǵı Ózbekstan Respublikası Esap palatası baslıǵının birinshi ornbasarı esaplanadı jáne Ózbekstan Respublikası Prezidenti Mámleket másláhátshisinin birinshi ornbasarına teńlestiriledi.

Mámleketlik byudjetke túsimlerdiń tolıqlıǵın qadaǵalaw inspekciyasına tómendegi tiykarǵı wazıypalar júkletiledi:⁵⁴

- salıq salıw sisteması hám bajıxana boyınsha analiz qılıw hám bahalaw tiykarında byudjet dáramatların kóbeytiw rezervlerin anıqlaw hám olardıń tartılıwın támiyinlew;

- salıqlar túrleri hám aymaqlar kesiminde salıq hám bajıxana tólewleriniń jıynalıwshılıq dárejesin sistemalı analiz qılıw, onıń tarmaq hám aymaqlar kesiminde tómenlewine tásir etiwshi faktorlar hám olardıń aqıbetlerin anıqlaw;

- aymaqlardıń ayrıqsha qásiyetleri hám salıq tólew potencialın esapqa alıp mámleketlik byudjet dáramatları boljaw kórsetkishlerdiń qalıslıǵı hám tiykarlanǵanın bahalaw;

- salıq salıw obyektleri hám salıq salınatuǵın bazanı tolıq qamtıp alıw ústinen qatań qadaǵalaw ornatiw, mánzilli baǵdarlar, sonday - aq salıq hám basqa finans organlarınıń informaciyalıq sistemaları maǵlıwmatların analiz hám monitoring qılıw tiykarında qalıplestiriw;

- mámleketlik organlarınıń salıqlar hám basqa májbúriy tólewlerdi esaplaw ushın paydalanılatuǵın maǵlıwmatlar bazalarınıń isenimligin bahalaw;

- dáramatlar boljawın sapalı qalıplestiriw hám ornılaw, salıq salınatuǵın bazanı keńeytiw, salıqlardıń jıynalıwshılıǵı hám salıq tólewshiler esabının tolıqlıǵın támiyinlewde finans hám salıq inspekciyalarınıń juwapkershiligin asırıw jáne olarǵa hár tárepleme kómeklesiw ilajların kóriw.

Esap palatası baslıǵı taǵı bir ornbasarına Byudjet sisteması byudjetleriniń qalıplestiriliwi hám qárezet bóleginiń atqarıwın qadaǵalaw sınıarı hám Pul - kredit hám valyuta siyasatı sınıarı boıynadı. Esap palatası baslıǵına zárúr jaǵdaylarda strukturalıq dúzilisine xızmetkerlerdiń belgilengen ulıwma sanı boyınsha ózgerisler kiritiw huqıqı berilgen.

5.3. Esap palatası finanslıq qadaǵalawı hám onıń nátiyjeleri

Esap palatası óz juwapkershiligine júkletilgen wazıypalar hám minnetlemeler boyınsha tekseriwlerdi júrgiziwde dáslepki hám de

⁵⁴ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Salıq hákimshiligin ópten jetilistiriw, salıqlar hám basqa májbúriy tólewlerdiń jıynalawın asırıw is-ilajları haqqında»ǵı PP - 5116-sonlı pátent. 18.07.2017.

agimdağı qadağalaw formasında qadağalaw, tekseriw hám úyreniw formasında ámelge asıradı. Esap palatası óz juwappershiligine júkletilgen wazıypalardı ámelge asırıw maqsetinde kórsetpeler hám usınıslar qabil etiw menen birge analitikalıq mağlıwmatlar hám de juwmaqlar tayarlap baradı. Esap palatası Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti, wálayatlar hám Tashkent qala jergilikli byudjetleri joybarları hám olardıń atqarılıwın sırtqı auditten ótkeredi.

Esap palatası tárepinen ámelge asırılauıǵın qadağalaw formaları hám túrlerine qosımsha ámeliyatqa tómendegiler engizildi:⁵⁵

- finanslıq audit; Bul buxgalteriya (byudjet) esabı júritiliwın, finanslıq esabatlardıń haqıyqılıǵın, finanslıq resurslardan maqsetli hám nızamlı paydalanǵanlıǵın hám de dáramatlardıń tolıqlıǵın, sonıń menen birge, finanslıq operaciyalardıń nızamlılıǵın bahalawdı názerde tutadı.

- muwapıqlıq auditi; Bul konsolidaciyalasqan hám tartılǵan byudjet qarjılarınan paydalanıwda, mámleket satıp alınǵan zatların ámelge asırıwda, sonıń menen birge, dáramatlardıń tolıqlıǵın támiyinlew hám biznes processlerinde normativ-huqıqiy hújjetler talaplarına ámel etilgenligin hám olardıń mámleketlik baǵdarlamalarına muwapıqlıǵın tekseriw hám bahalawdı názerde tutadı.

- nátiyjelik auditi. Bul qadağalaw obyektinde qárejetler, subsidiyalar, jeńillikler hám preferenciyalardıń nátiyjeligi, ajratılǵan pul qarjılardan paydalanıwdıń puxtalıǵın, belgilengen maqsetli kórsetkishlerdiń atqarılıwın, konsolidaciyalasqan byudjet hám tartılǵan pul qarjılar esabınan ámelge asırılıp atırǵan joybarlardıń maqsetke muwapıqlıǵı hám nátiyjeligin, sonıń menen birge, mámleket hám aymaqlıq baǵdarlamalardıń finanslıq támiyinlew dárekleri menen támiyinlengenligin bahalaw hám analiz qılıwdı názerde tutadı.

Esap palatası, Finans ministrligi hám ishki audit xızmetlerin hár sherekte ǵalaba xabar quralları wákilleri qatnasıwında jámiyetshilikke óz esabatların járiyalap baradı. Finanslıq qadağalaw ilajları tekǵana qadağalaw jumıslarınıń jılıq baǵdarlamasına kiritilgen subyektlerde ámelge asırıladı (kameral qadağalaw hám nızamda belgilengen basqa jaǵdaylar buǵan kirmeydi).

«Mámleketlik audit» dástúrli kompleksleri iske túsip:

- byudjet shólkemleri, mámleket maqsetli fondları hám belgilengen tártipte islengen basqa fondlarda *ótkerilgen barlıq* mámleketlik finanslıq qadağalaw ilajları, sonday - aq ishki audit xızmetleriniń audit ilajları «Mámleketlik audit» baǵdarlamasında dizimge alındı;

- hár bir qadağalaw ilajı ushın úyreniletuǵın sorawlar, ilajlardıń predmeti, mağlıwmatlardı jıynaw hám analiz ótkeriw rejimin óz ishine alǵan qadağalaw ilajın ótkeriw jobası dúzildi;

- «Mámleketlik audit» baǵdarlamasında dizimge alınbaǵan qadağalaw ilajları nızamǵa qayshı esaplanadı;

- barlıq mámleket finanslıq qadağalaw ilajları, sonday-aq ishki audit xızmetleriniń audit ilajları nátiyjelerine tiyisli barlıq túrdegi hújjetler (mámleket siri yamasa nızam menen qorǵawlanatuǵın basqa sırdı quraytuǵın mağlıwmatlar bunnan tisqari) «Mámleket audit» baǵdarlamasında jıynaladı;

- mámleket finanslıq qadağalaw ilajlarında anıqlanǵan jaǵdaylar boyınsha qadağalaw ilajı ótkerilgen shólkemniń jazba pikiri qadağalaw ilajı tamamlanǵandan keyin 5 kún múddette «Mámleket audit» baǵdarlamasına jaylastırıladı.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń párman hám qararları waqtında hám de sapalı atqarılmaǵanlıǵı, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń párman hám qararların, atqarırıw tuwrısındaǵı mağlıwmat «ijro.gov.uz» informaciyalıq sisteması arqalı tolıq, haqıyqiy túrde hám waqtında usınıs etilmegenligi ushın, sonıń menen birge keyingi qadağalaw procesinde korrupciyaǵa qarsı gúresiw boyınsha ishki qadağalaw sistemasınıń engiziliwine hám nátiyjeli iskerlik kórsetiwine tiyisli sharalar waqtında ámelge asırılmaǵanlıǵı anıqlanǵan jaǵdayda Esap palatası ministrlıklar, komitetler, basqarmalar, jergilikli mámleketlik hákimiyat organları hám basqa shólkemlerge olardıń xızmetkerlerine intizamlı jaza ilajların qollaw tuwrısında usınıslar kergizedi.

Esap palatasınıń kórsetpesi anıqlanǵan kemshilikler hám nızam buzılıwları tuwrısındaǵı hám de olardı saplastırıw, sonıń menen birge bunday nızam buzılıwlardıń júzege keliwine múmkinshilik jaratıwshı sebepler hám sharayatlardı saplastırıw boyınsha sharalar kóriw haqqında talapları óz ishine aladı.

⁵⁵ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Mámleketlik finanslıq qadağalaw sistemasın jáne de jeńilsetiriw is-ilajları haqqında» PF-6300-sanlı párman, 27.08.2021.

Esap palatasının kórsetpesi ol jaǵdayda kórsetilgen múddette yamasa, eger múddet kórsetilmegen bolsa, ol qadaǵalaw obyektine kiritilgen kúnnen baslap 30 kún ishinde atqarılıwı kerek. Kórsetpeni ornılaw múddeti Esap palatası bashǵının qararı menen taǵı sol múddetke, lekin bir retten aspaǵan jaǵdayda uzaytırılıwı múmkin. Kórsetpeniń atqarılıwı nátiyjeleri boyınsha kórilgen ilajlar tuwrısında Esap palatası qadaǵalaw obyektı basshısı yamasa onıń joqarı turıwshı organ tárepinen jazba túrinde xabarlı etedi.

Esap palatasının usınısı Esap palatası bashǵı yaqı Ózbekstan Respublikası Esap palatasının Reglamentinde belgilengen jaǵdaylarda Esap palatası bashǵının birinshi ornbasarı yamasa ornbasarları tárepinen qabıl etiledi.

Esap palatasının usınısı anıqlanǵan kemshilikler haqqındaǵı informaciyanı hám intizamlı jaza ilajların qollaw máselesin kórip shıǵıw, sonıń menen birge bunday kemshiliklerdiń júzege keliwine múmkinshilik jaratıwshı sebepler hám sharayatlardı saplastırıw tuwrısındaǵı talaptı óz ishine alıwı kerek.

Esap palatasının usınısı kiritilgen kúnnen baslap 1 aydan keshiktirmey atqarılıwı kerek.

Usınıstıń atqarılıwı nátiyjeleri boyınsha kórilgen ilajlar haqqında Esap palatası jazba túrinde xabarlı etiledi.

Esap palatası tárepinen Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń tapsırmaları hám Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi palatalarınıń sorawları boyınsha ótkerilgen qadaǵalaw nátiyjeleri boyınsha, sonıń menen birge qadaǵalaw obyektiniń arawlı bir salası hám iskerligin úyreniw nátiyjeleri boyınsha analitikalıq maǵlıwmat tayarlanadı.

Esap palatasının tekseriwleri Esap palatasının bashǵı, ol bolmaǵan jaǵdayda Esap palatası bashǵınıń ornbasarı imza qoyılǵan Esap palatasının buyrǵına muwapıq ámelge asıradı.

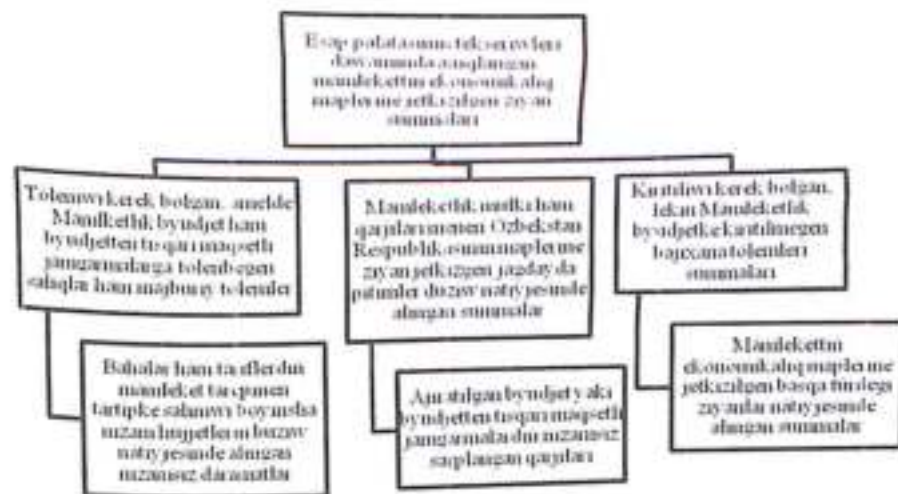
Esap palatasının qadaǵalaw iskerligi Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń social - ekonomikalıq siyasat máseleleri hám shólkemlestirilgen - qadaǵalaw máseleleri boyınsha mámleket másláhátshileri menen kelisim yarım jılıq hám jılıq qadaǵalaw jumsları baǵdarlamaları tiykarında ámelge asıradı.

Qadaǵalaw ilajlarınń yarım jılıq hám jılıq baǵdarlamaları tiykarında tekseriwlerdi ámelge asırǵanda Esap palatası ministrlık hám basqarmalarınń juwapker xızmetkerlerin, sonıń menen birge

maman ǵárezsiz ekspertlerdi qosqan jaǵdayda nızam buzılıwlarınń túri hám ózgesheligin, sebeplerin anıqlaydı jáne olardı bir sistemǵa saladı.

Jámleme akt boyınsha tekseriw obyektinen alınǵan sheshimlerge juwap beriwde tekseriwshı shaxslar tárepinen 5 kún ishinde tekseriw obyektiniń kelispewshilik bildirgen siltawları tiykarlanǵanı jóninde juwmaq dúziledi.

Tekseriw obyektı tárepinen bildirilgen juwmaqlardı qosımsha kórip shıǵıw ushın Esap palatası wákillikli organlarınń maman qánigelerin qosıwı hám olardan tiyisli juwmaqtı talap etiwı múmkin.

5.2 - súwret. Esap palatasının tárepinen anıqlanǵan mámleketniń ekonomikalıq máplerine jetkilgen ziyán summalari⁵⁶

Ózbekstan Respublikası Prezidenti hám Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi palatalarınıń tapsırmaları boyınsha tekseriwlerdi ámelge asırıwda Esap palatası tárepinen tekseriw nátiyjeleri boyınsha analitikalıq maǵlıwmatlar tayarlanıp, olarda anıqlanǵan

⁵⁶ ÓZR MK, MSK hám Esap palatasının 2006 jil 11 dekabrdegi 101, 2006-52, 11-133-sanlı qararı menen testıyqlanǵan Nizamsız tiykarlanıp tayarlandı.

kemshilikler hám mámlekettiń ekonomikalıq máplerine jetkizilgen zıyanlar kórsetiledi hám bul tiyisli organğa usınıs etiledi.

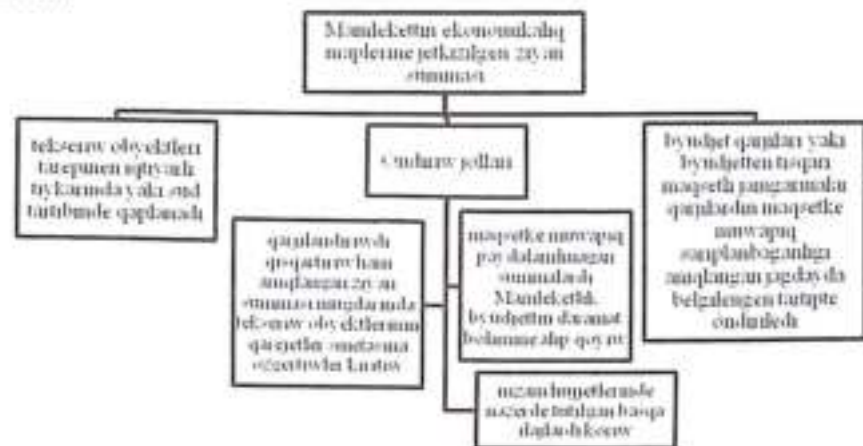
Qadaǵalaw procesinde tekserilip atırǵan obyektlerdiń finans - xojalıq iskerliklerinde salıqlar hám basqa májbúriy tólewlerdi esaplap shıǵarıw ushın paydalanıp atırǵan maǵlıwmatlar bazasınıń haqıyqıylıǵın tekseriw barısında mámleketke zıyan keltiriliwi, anıqlanǵan kemshilikler hám nızam buzılıwlar anıqlanǵanda onı saplastırıw, mámleketke jetkizilgen zıyanınıń omın qaplaw hám de nızam buzılıwlar boyınsha ayıpker shaxslardı juwapkershilikke tartıw ilajların kóredi. Sonday - aq, anıqlanǵan máseleler, ámeldegi tosıqlar hám kemshiliklerdiń qısqaşa xarakteristikası, sonıń menen birge olardı saplastırıw boyınsha analitikalıq maǵlıwmatta ótkerilgen úyreniw yamasa analiz tuwrısındaǵı ulıwmalastırılǵan maǵlıwmatlar tiykarında usınıslar beriledi. Demek, mámleketlik byudjet dáramatlarınń tastıyqlanǵan prognozi atqarılmawı hám byudjetke tólewler boyınsha salıq qarızdarlıǵı anıqlanıwı jaǵdayda Esap palatası Ózbekstan Respublikası Finans ministrligine, Mámleketlik Salıq komitetine, Mámleketlik bajıxana komitetine jáne aymaqlıq finans, salıq hám bajıxana xızmeti organlarınń basshılarına intizamlı jaza ilajların qollaw tuwrısında usınıslar kiritedi.

Esap palatası jámleme akt imzalanǵan kúnnen baslap 20 kún dawamında tekseriw obyektı yamasa onıń tiyisli mámleketlik hákimiyat hám basqarıwındaǵı joqarı organına kórsetpe jiberedi, ol qadaǵalaw ilajı dawamında anıqlanǵan nızam buzılıwları saplastırıw boyınsha anıq háreketler hám ilajlar dizimin óz ishine aladı.

Esap palatası tekseriwleriniń jinayat quramı belgilerin óz ishine alǵan materiallar tekseriw obyektleri lawazımlı shaxslarınıń háreketlerine huqıqıy baha beriw ushın prokuratura organlarına tapsırıladı.

Esap palatası materialları boyınsha anıqlanǵan jetkizilgen zıyanınıń qálegen tártipte qaplanǵan, belgilengen tártipte yamasa sudtıń sheshiwshi qararı boyınsha óndirilgen summaları tiyisli byudjet esapbetlerine yamasa byudjetten tısqarı maqsetli fondlardıń esapbetlerine belgilenedi jáne mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlardıń dáramatlar hám qárejjetlerin klassifikaciyalawdıń ayrıqsha paragrafi retinde esapqa almadı. Esap palatasınıń ótkerilgen qadaǵalaw ilajları nátiyjeleri boyınsha

anıqlanǵan pul qarjıladı atap kórsetiw ushın Finans ministrligi mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlardıń dáramatlar hám qárejjetleri klassifikaciyasında qosımsha paragraflar ashıladı.

5.3 - súwret. Mámlekettiń ekonomikalıq máplerine jetkizilgen zıyan summasınıń óndiriw tártibi hám jolları⁵⁷

Mámleketlik organlar hár ayda, esap beriw ayınan keyingi aydıń 5 künine shekem Esap palatasın qabil etilgen sharalardıń nátiyjelerinen xabarlı etip, zıyan summasınıń óndiriw tuwrısında tastıyqlaytuǵın hújjetler qosımsha etiledi.

Bul kórsetpeler, Esap palatası tekseriwleriniń materialları menen anıqlanǵan ekonomikalıq zıyan summasınıń óndiriw boyınsha kórilgen sharalar ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw maqsetinde hár sherekte, esabat sheregimen keyingi aydıń 5 künine shekem 1 qosımshada keltirilgen forma boyınsha kóriw nátiyjelerin óz - ara salıstırıw ámelge asırıladı.

Olardıń ayıbına kóre Esap palatası kórsetpeleriniń waqtında hám tolıq atqarıwı támiyinlenbey atırǵan tekseriw obyektleri jáne Finans ministrligi, Mámleketlik salıq komiteti jáne Finans ministrligi janındaǵı byudjetten tısqarı maqsetli fondlardıń atqarıwshı direktorialarınıń lawazımlı shaxslarına jaza sharaları qollanıladı.

⁵⁷ ÓzR MK, MSK hám Esap palatasınıń 2006 jil 11 dekabrdegi 101, 2006-52, 11-133-sanlı qararı menen tastıyqlanǵan Nızamǵa tiykarlanıp tıyarlardı.

jinayat qurami belgileri bar bolgan bolsa tiyisli materiallar kórsetilgen lawazimli shaxslardi tiyisli juwappershilikke tartiw máselesin kóriw ushin Ózbekstan Respublikasiniń Bas prokuraturasina tapsirladi.

Mámleketlik byudjet tuwrısındaǵı nızam joybarı ekspertizası hám orta múddetli dáwir ushin fiskal strategiya analizi nátiyjeleri, mámleketlik byudjet hám mámleketlik maqsetli fondları byudjetleriniń atqarıwı tuwrısındaǵı jılıq esabattı sırtqı auditten ótkeriw hám de bahalaw nátiyjeleri, siyasiy partiyalarǵa finanslıq hám basqa pul qarjıların kelip túsiwi hám de bul pul qarjılardan maqsetli paydalanılıwı ústinen qadaǵalaw nátiyjeleri boyınsha, sonıń menen birge nızamda belgilengen basqa jaǵdaylarda Esap palatası tárepinen juwmaq tayarlanadı.

Esap palatası baslıǵı yaqı Ózbekstan Respublikası Esap palatasınıń Reglamentinde belgilengen jaǵdaylarda Esap palatası baslıǵınıń birinshi ornbasarı yamasa ornbasarları tárepinen imzalanadı.

Esap palatasınıń kórsetpeleri hám usınısların ornlawdan bas tartiw yamasa waqtında atqarnawlıq, maǵlıwmatlar bazasınan hám de informaciyadan paydalanıw mümkinshiligin bernew, bilqastan naduns informaciyanı usınıs etiw, nızamlı iskerligine tosǵınlıq etkenlik, sonıń menen birge onıń iskerligine aralasqanlıq jáne onıń lawazimli shaxsları juwappershiligine júkletilgen wazıypalardıń hám de funkciyalardıń nızamlı túrde atqarılıwına tosǵınlıq jasaw maqsetinde qandayda bir formada tásir kórsetiw nızamda belgilengen juwappershilikke sebep boladı.

Tirek sózler:

Esap palatası; Esap palatası wazıypaları; Esap palatası finanslıq qadaǵalawı; Esap palatası finanslıq qadaǵalaw túrleri; Esap palatası finanslıq qadaǵalaw formaları; Esap palatası finanslıq qadaǵalaw reglamenti; finanslıq audit; muwapıqlıq auditi; nátiyjelik auditi; «ashıq byudjet» portalı; mámleketlik audit; mámleketlik byudjet; «ijro.gov.uz» informaciya hám qadaǵalaw sistema; ishki qadaǵalaw.

Qadaǵalaw sorawları

1. Ózbekstan Respublikası Esap palatasınıń dúziliwiniń jáne onıń maqsetleri?

2. Esap palatası óz iskerligin ámelge asırıw procesinde qanday huqıqlarǵa iye?

3. Esap palatasınıń tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat?

4. Esap palatasınıń mámleketlik byudjetin auditin ámelge asırıw salasında qanday funkciyalardı atqaradı?

5. Esap palatasınıń byudjet sisteması byudjetlerine dáramatların kóbeytiw rezervlerin anıqlaw hám baǵdarlaw funkciyaları nelerden ibarat?

6. Esap palatası baslıǵınıń wazıypaları nelerden ibarat?

7. Esap palatası baslıǵınıń ornbasarı haqqında qısqasha maǵlıwmat berin.

8. Esap palatasınıń mámleketlik byudjetine túsimlerdin tolıqlıǵın qadaǵalaw inspekciasına qanday tiykarǵı wazıypalar júkletiledi?

9. Mámlekettin ekonomikalıq máplerine jetkizilgen ziyan summası qanday jollar menen óndiriledi?

Testler

1. Ózbekstan Respublikası Esap palatası tómendegilerden qaysısını atqaradı?

a) Mámleketlik byudjet hám mámleket maqsetli fondları byudjetleri dáramatlar atqarıwı boyınsha monitoring ótkeredi.

b) Ózbekstan Respublikası respublikalıq byudjetin qosımsha dáreklernen paydalanıw haqqında qararlar qabil etyudi.

c) Mámleketlik byudjetin hám mámleket maqsetli fondları byudjetleriniń atqarıwı haqqındaǵı esabatlardı hár sherekte kórip shıǵadı.

d) Jergilikli salıqlar hám basqa májburiy tólewlerdin stavkaların belgileydi.

2. Makroekonomikalıq kórsetkishler, byudjet parametrleri processlerin sistemalı úyrenip barıw jáne olardıń nızam talaplarına muwapıqlıǵın qadaǵalaw barıw qaysı organnıń wazıypası esaplanadı?

a) Ózbekstan Respublikası Esap palatası

b) Mámleketlik Salıq komiteti

c) Mámleketlik qadaǵalaw Bas basqarması

d) Finans ministrligi

3. Esap palatasi öz juwapkershiligine jükletilgen wazıypalardı qanday principler tiykarında ámelge asıradı?

- a) Nızamlıq, qalıslıq, gárezsizlik, áshkaralıq
- b) Qatanlıq, áshkaralıq, gárezsizlik, gúzetiwlik
- c) Obyektivlik, qalıslıq, gárezsizlik, gúzetiwlik
- d) Nızamlıq, qalıslıq, gárezsizlik, gúzetiwlik

4. Esap palatasi huqıqları naduris berilgen juwaptı kórsetiń.

a) Qadaǵalaw organlarınıń jobadan tısqarı tekseriwler ótkeriw haqqındaǵı qararların, eger olardı ótkeriw ushın jeterlishe tiykarlar bolmasa, biykarlaw

b) Öz iskerligi boyınsha tekseriwler ótkeriw waqtında mámleket organları hám olardıń wákilleri, mámleketlik emes auditorlıq xızmeti hám ayırım qanıgelerde olarda qatnasıw ushın qosıw

c) Mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organları, mákemeler, kontoralar, kárxanalar hám shólkemler, banklerden öz huqıqına kiretuǵın máseleler boyınsha informaciya, maǵlıwmatlar hám hújjetlerdi belgilengen tártipte soraw hám alıw

d) Nızamshılıqtı jetilistiriw, mámleket organları, kárxanalar hám shólkemler iskerligin jaqsılaw maqsetinde qadaǵalaw ilajları nátiyjeleri boyınsha usınıslar kiritiw

5. Tómendegilerden qaysısı Ózbekstan Respublikası Esap palatasın shólkemlestiriwdiń maqseti esaplanbaydı?

a) Xojalıq júrgiziwshi subyektlar, úy xojalıqları dáramatları hám qárejetlerin normativ nızamlar tiykarında qadaǵalaw

b) Shet el investiciyaların tartıw hám onnan nátiyjeli paydalanıw, mámleket sırtqı qarızın waqtında qaytarılıwın turaqlı monitoringi hám qadaǵalawın támiyinlew

c) Qımbat bahalı metallar hám taslar menen operaciyalardı ámelge asırılıwın jáne altın - valyuta rezervlerin basqarıw

d) Ózbekstan Respublikasında mámleketlik byudjetniń atqarıwı, mámleket aktivleri hám passivleriniń jaǵdayın jáne háreketin qadaǵalaw

6. Tómendegilerden qaysısı Esap palatasi tekseriwleri procesinde mámleketniń ekonomikalıq máplerine jetkizilgen zıyan summalarına kirmeydi?

a) Mámlekettan alınǵan hám qaytarılmaǵan qarızlar

b) Bahalar hám tariflerdiń mámleket tárepinen tártipke salınıwı boyınsha nızam hújjetlerin buzıw nátiyjesinde alınǵan dáramatlar

c) Kiritiliwi kerek bolǵan, lekin mámleketlik byudjetke kiritilmegen bajıxana tólewleri

d) Mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlarına tólenbegen salıqlar hám májburiy tólewler

7. Ózbekstan Respublikası Esap palatasınıń mámleketlik byudjetke túsimlerdiń tolıqlıǵın qadaǵalaw inspekciyası bashǵı qanday lawazımǵa teńlestiriledi?

a) Ózbekstan Respublikası Prezidenti Mámleket másláhátshisiniń birinshi ornbasarına

b) Ózbekstan Respublikası Prezidenti Mámleket másláhátshisiniń ekinshi ornbasarına

c) Ózbekstan Respublikası Prezidenti Mámleket másláhátshisine

d) Ózbekstan Respublikası Esap palatasi bashǵı ornbasarına

8. Mámleketlik byudjet dáramatların boljaw kórsetkishlerdiń qalıslıǵı hám tiykarlanǵanın bahalaw wazıypası qaysı organdı jükletilgen?

a) Mámleketlik byudjetke túsimlerdiń tolıqlıǵın qadaǵalaw inspekciyasına

b) Mámleketlik bajıxana komiteti hám aymaqlıq basqarmalarına

c) Jergilikli ózin - ózi basqarıw organlarına

d) Finans ministrigine hám onıń aymaqlıq bólimlerine

9. Ózbekstan Respublikası Esap palatasi quramında tikkeley bashıqqa boysınıwshı qanday sınar iskerlik júrgizedi?

a) Ózbekstan Respublikası Prezidenti tapsırmaların ornlawda atqarıw intizamına ámel etiwın baqlaw sınarı

b) Pul - kredit hám valyuta siyasatı sınarı

c) Salıq, finans organları hám salıq tólewshiler menen islew sınarı

d) Byudjet sisteması byudjetleriniń qalıplestiriliwi hám qárejet bóleginiń atqarıwın qadaǵalaw sınarı

10. Esap palatasına bashıq sıpatında kim basshılıq etyudi?

a) Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen lawazımǵa tayınlanatuǵın hám azat etetuǵın jáne keyinirek Oliy Majlis Senatı tárepinen tastıyıqlaytuǵın shaxs

b) Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen lawazımǵa tayınlanatuǵın, tastıyıqlaytuǵın hám azat etetuǵın shaxs

- c) Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi Senati tárepinen tastıyqlaytuǵın hám azat etetuǵın shaxs
- d) Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen lawazımǵa tastıyqlaytuǵın jáne keyinirek Oliy Majlis Senati tárepinen tayınlanatuǵın hám azat etetuǵın shaxs

12. Ózbekstan Respublikası Esap palatası bul ...

- a) joqarı sırtqı audit hám finanslıq qadaǵalaw organı esaplanadı.
- b) finans qadaǵalawınıń joqarı organı esaplanadı.
- c) mámleketlik qadaǵalawdı ámelge asıratuǵın finanslıq qadaǵalawınıń joqarı organı esaplanadı.
- d) byudjet qadaǵalawı organı esaplanadı.

6-BAP. FINANSLÍQ QADAǴALAWSHÍ ORGANLAR HÁM ONÍŇ SHÓLKEMLESTIRIWSHILIK ORNÍ

- 6.1. Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı, onıń finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriwi
- 6.2. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması strukturalıq dúzilisi hám wazıypaları
- 6.3. Finans ministrliǵı Qaznashılıǵı byudjet atqarıwın qadaǵalawdaǵı ózgesheligi

6.1. Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı, onıń finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriwi

Byudjet sistemasındaǵı reformalarda Ózbekstan Respublikasında ámelge kiritilgen Byudjet kodeksi⁵⁸ mámleketlik finansı basqarıwdıń huqıqıy tiykannı jáne de bekkemlew, byudjet siyasatınıń ústinligin belgilep alıw, byudjet qarjılarınınan paydalanıw nátiyjeligin joqarılatıw hám mámleket xızmetlerin usınıw sapasını jaqsılawǵa qaratılǵan. Bul kodeks Ózbekstan Respublikasınıń byudjet sisteması byudjetlerin joybarlaw, dúziw, kórip shıǵıw, qabıllaw, tastıyqlaw, atqarıw, mámleket tárepinen pul qarjılarını tartıw hám byudjet haqqındaǵı nızam hújjetleri atqarıwın qadaǵalaw salasındaǵı qatnasıqlardı tartıpkе saladı.

Byudjet kodeksiniń IX bólimi «Byudjet sisteması byudjetleriniń atqarıwın qadaǵalaw» dep atalıp, mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organlarınıń finanslıq qadaǵalawın júrgiziwdegi wákillikleri keltirilgen.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw sistemasında Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı, Oraylıq bank, Mámleketlik Salıq komiteti hám olardıń tómenǵı buwınları ayrıqsha ornı tutadı. Finans - kredit sisteması mákemeleri tárepinen ámelge asıratuǵın qadaǵalawlardıń mazmunı hám maqseti belgilengen wákillik boymsha ámeliy talaplar menen belgilenedi.

Finans organlarınıń kóp qırılı qadaǵalaw iskerligi byudjetti jobalaw, finanslıq jobalar hám smetalar joybarların kórip shıǵıw, byudjettiń barlıq dáramatların toplaw, mámleketlik byudjet penen

⁵⁸ Ózbekstan Respublikası Byudjet Kodeksi. 26.12.2013.

tiyisli finans jılı ushın kórilgen ilajlardı finanslıq támiyinlew procesinde ámelge asıradı.

Ózbekstan Respublikası Finans ministrliğı²⁹ mámleketlik basqarıw organı esaplanadı.

Finans ministrliğı respublika byudjetinde dáramatlar, qárejetler boyınsha atqarıw ushın, finanslıq resurslardı ulıwma respublika mütájliliklerine baǵdarlaw jumısların shólkemlestiriw ushın juwap berip otıradı. Ózbekstan Respublikası Finans ministrliğı, Qaraqalpaqstan Respublikası Finans ministrliğı, wálayatlar, Tashkent qalalıq hákimlikleri finans basqarmaları hám rayon (qala)lar hákimlikleri finans bólimleri, mámleketlik qamsızlandırıw kompaniyaları, sonın menen birge, olarǵa qarastı mámleketlik kárxanalar, mákemeler hám shólkemler Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵınıń birden - bir sistemasın quraydı.

Finans ministrliğı óz sistemasına kiretuǵın kárxanalar, mákemeler hám shólkemler iskerligin tuwrıdan - tuwrı yamasa ózi quraytuǵın organlar arqalı muwapıqlastıradı hám baǵdarlaydı. Mámlekettiń finans organları iskerligin túpten jetilistiriw, salıq - byudjet siyasatına qatań ámel etiwın támiyinlew, ekonomikanıń real sektori tarmaqların jáne sociallıq tarawdı turaqlı, proporcional hám jedel rawajlandırıw, jergilikli byudjetlerdiń dáramat bazasın bekkemlew, byudjet qarjılarınan nátiyjeli paydalanıwǵa baǵdarlangan wazıypaları, jumıs túrleri hám usılların qayta kórip shıǵıw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı jáne onıń bólimleri iskerliginiń ústin turatuǵın baǵdarları belgilep beriledi.

Finans organları wazıypaları:

• ekonomikalıq ósiwdi, ekonomikalıq hám sociallıq tarawlardı, investiciyalıq joybarlardı finanslıq támiyinlew hám bekkemlewde birden - bir mámlekettiń salıq - byudjet siyasatın ámelge asırıw;

• ekonomika hám xalıqqa salıq júgin kemeytiw, óndiris, nátiyjeligin támiyinlewde salıqlar hám basqa májbúriy tólewlerdiń tolıq toplanıwında olardıń stavkaların optimallasırıw;

• byudjetler aralıq qatnasıqlardı túpten jetilistiriw, túrli byudjetleriniń dáramatlar bazasın keńeytiw, ekonomikalıq

potencialdan tolıq hám nátiyjeli paydalanıw, aymaqlar ekonomikasın modernizaciyalaw hám diversifikaciyalaw;

• finanslıq resurslardı ekonomikalıq rawajlanıwdıń eń ústin turatuǵın baǵdarlarına, sociallıq tarawdı, belgilengen normalarǵa muwapıq olardı real finanslıq támiyinlew dárekeleri menen bekkemlewge, bul tiykarda kreditorlıq hám debitorlıq qarızların kemeytiwge jámlew;

• ekonomikanıń bazalıq tarmaqları finanslıq turaqlıǵın támiyinlew, tovarlar hám xızmetlerdiń ayırım túrlerine baha hám tarifler belgilew tártibin jetilistiriw jáne tólew intizamın bekkemlew;

• byudjet sistemasındaǵı byudjet qarjılarınan maqsetli, aqlıǵa uǵras paydalanıw ústinen mámleketlik finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw, qatań únemlew, óndiris hám aylanıs qárejetlerin kemeytiw, mámleketlik organlar menen birgelikte keń qamtlıǵan profilaktika jumsların alıp barıw;

• valyuta - finans siyasatınıń tiykarǵı principi hám usılların qalıplestiriw, mámlekettiń valyuta resursların kóbeytiw hám olardan nátiyjeli paydalanıw boyınsha usınıslar islep shıǵıw;

• puqaralardıń pensiya támiyinatı salasında mámleketlik siyasatınıń tiykarǵı baǵdarların islep shıǵıw, pensiyalar hám basqa tiyisli tólewlerdi belgilew hám waqtında tólew boyınsha ornatlıǵan qaǵıydalardıń qollanıwın muwapıqlastırıw jáne olardı qadaǵalaw;

• qamsızlandırıw shólkemleriniń huqıq hám nızamlı mápleri iskerligin qadaǵalaw, mámlekettiń finans bazarların rawajlandırıw boyınsha mámleketlik siyasatı ámelge asırıwda qatnasıw;

• kadrlar tayarlaw, qayta tayarlaw hám mamanlıǵın asırıw sistemasın shólkemlestiriw, juwapkershiligine júkletilgen wazıypalardıń waqtında hám sapalı atqarıw ushın finans organları xızmetkerleriniń juwapkershiligin joqarılatıw.

Finans organları tómendegi funkciyalardı ámelge asıradı:

• aymaqlar boyınsha fondlarǵa pul qarjıların ajratıw kvotaların belgilew;

• mámleketlik hám jergilikli byudjetlerdi dúziwde salıqtı jobalaw;

• baha belgilew, xalıq xojalıǵı jáne social - mádeniy tarawdı pul qarjıları menen támiyinlew salasında qárejetler smetasın dúziw, tastıyqlaw hám atqarıwdıń qaǵıydaların belgilew;

²⁹ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Finans organları iskerligin jáne de jetilistiriw is-ilajları» haqqındaǵı PQ-2647-sanlı qararı, 18.03.2017.

- banklar tärepinen byudjetniñ kassa atqarıwı tärtibine ámel etiwın, byudjet qarjıları esabınan ámelge asıratuǵın ilajlardı qadaǵalaw;
- finans - valyuta siyasatın, valyuta jobasın dúziw hám atqarıw, resursların kóbeytiw boyınsha usınıslar islep shıǵıw;
- respublika byudjeti hám valyuta jobasınıñ atqarıwı sheńberinen jılıq esabatlar tayarlaw;
- tovar (jumıs, xıxmet)lar nomenklatura boyınsha shegaralıq bahaları hám tariflerin tastıyqlanıwın qadaǵalaw;
- qımbat bahalı qaǵazlar bazarın, onıñ emissiyası hám háreketin qadaǵalaw;
- auditorlıq iskerligin tärtipke salıwshı normativ - huqıqiy hújjetlerdi, milliy standartların óz wákillikleri boyınsha islep shıǵıw, tastıyqlaw;
- auditorlıq shólkemleri tärepinen licenziya pitimlerinde kórilgen talaplar hám shártlerin qadaǵalaw;
- dawagerlerge auditor ilimiy tájiriye sertifikatın alıwları ushın ilimiy tájiriye talapların belgilew;
- salıq másláhátshisi hám aktuariy ilimiy tájiriye sertifikatların alıw ushın oqıtıw baǵdarlamasın hám ilimiy tájiriye imtixanların tapsırıwın tastıyqlaw;
- auditor, aktuariy hám salıq másláhátshisi ilimiy tájiriye sertifikatların beriw hám olardı biykarlaw;
- akционерlik hám juwapkershiligi sheklengen jámiyetlerdiñ birden - bir reestrin júrgiziw hám qımbat bahalı qaǵazlardı dizimge alıw;
- shet el investordardıñ iskerligin finans hám salıqlar menen tärtipke salıw;
- shet el kreditlerin tartıw boyınsha ekspertiza ótkeriw hám kreditlerdiñ kelip túsiwın esapqa alıw;
- túrli dárejedeги byudjetlerdiñ atqarıwı, qárejetler smetası atqarıwı boyınsha buxgalteriya esabatları tärtibin belgilew;
- byudjet kárxanaları, birlеспeleri, shólkemleri hám mákemelerdiñ finans - xojalıq iskerligin qadaǵalaw;
- qadaǵalaw hám tekseriw nátiyjeleri boyınsha anıqlanǵan kemshiliklerdi saplastırıw boyınsha kórsetpeler beriw;

- puqaralardıñ tiyisli xat, usınıs hám shaǵımlarınıñ waqtında kórip shıǵılıwın támiyinlew.

6.2. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması strukturalıq dúzilisi hám wazıypaları

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw byudjet haqqındaǵı nızam hújjetleriniñ finanslıq qadaǵalaw obyektleri tärepinen buzılıwı jaǵdayların anıqlaw, saplastırıw hám oǵan jol qoymaw maqsetinde mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları tärepinen ámelge asadı.

Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı janında Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması iskerlik júrgizedi.⁶⁰

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarma finanslıq nızam buzılıwları profilaktikasın, byudjet sisteması byudjetler qarjıları maqsetli sarplanıwın, finanslıq qadaǵalaw obyektleri tärepinen byudjet nızamsılıǵına, sonıñ menen birge byudjet hám smeta - shtat intizamına ámel etiwı ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıwshı mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organı esaplanadı.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarma óz iskerliginde Ózbekstan Respublikası Konstituciyası, Byudjet kodeksi hám basqa nızamlarına, Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi palatalarınıñ qararlarına, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniñ pármanları, qararları hám buyırıqlarına, Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniñ qararları hám buyırıqlarına, óz kórsetpelerine, sonıñ menen birge basqa nızam hújjetlerine ámel etedi. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarmasınıñ óz wákillikleri boyınsha qabıl etilgen qararları mámleket hám xojalıq basqarıw organları, jergilikli atqarıwshı hókümet organları, basqa organlar hám olardıñ lawazımlı shaxsları jáne puqaralar tärepinen atqarıwı májbúriy esaplanadı. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarma Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı oraylıq apparatınıñ strukturalıq dúzilisi esaplanadı hám óz iskerliginde tikkeley Ózbekstan Respublikası Finans ministrine boısnadı hám esabat beredi.

Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalalıq mámleketlik finanslıq qadaǵalaw basqarmaları óz iskerliginde tikkeley

⁶⁰ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniñ «Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵınıñ Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması tuwralı nızamı tastıyqlaw haqqında»ǵı 570-sanlı qararı. 24.10.2017.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarmaǵa boysınadı hám esabat beredi.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarmasınıń aymaqlıq basqarmaları yuridikalıq tárep esaplanadı, Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik gerbi simvolı túsrilgen hám mámleket tilinde óz atı jazılǵan mórge, ǵárezsiz balansqa, Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń Qaznashılıǵında hám qaznashılıq esapbetlerine iye boladı.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarma jáne onıń aymaqlıq basqarmalarınıń wazıypaları bolıp:

□ byudjet shólkemlerinde byudjet qarjılarını basqarıw hám byudjet esabın júrgiziw boyınsha amawlı avtomatlastırılǵan baǵdarlamalıq ónimler járdeminde byudjet shólkemleriniń finanslıq iskerligin monitoring qılıw;

□ byudjet nızamshılıǵı boyınsha byudjet shólkemlerinde sistemalı tiykarda profilaktika jumısların alıp barıw;

□ pul qarjılar hám materiallıq baylıqlar kemisliklerine jol qoyıw, qárejetler smetası hám shtatlar kestelerin dúziw, tastıyqlaw jáne atqarıw tartıbinıń buzılıw jaǵdayların tereń analiz qılıw hám dúzetiw;

□ aralıqtan qadaǵalawdı keń kólemde qollaw, zamanagóy informaciyalıq texnologiyalar hám maǵlıwmatlar bazası járdeminde tekseriw obyektleri hám maqsetlerin anıqlawda byudjet shólkemlerin tekseriw nátiyjeligin joqarılatıw;

□ Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqan maqsetli fondları qarjılarınan paydalanıwda byudjet nızamshılıǵına hám smeta - shtat intizamına ámel etiwın qadaǵalaw;

□ Ózbekstan Respublikası hám onıń wákilliginde tartılǵan kreditlerden (qarızlardan), gumanitar járdem qarjılarınan maqsetli paydalanıw boyınsha qadaǵalaw;

□ mámleketlik maqsetli hám basqa fondlar qarjılarınan paydalanıwda nızamǵa ámel etiwın qadaǵalaw;

□ óz wákilligi boyınsha yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń múrájetterin kórip shıǵıw hám nızamlı máplerine ámel etiwın támiyinlew;

□ finans inspektori lawazımı engizilgen shólkemlerde akciz salıǵın tuwrı esaplanıwı hám waqtında tóleniwın qadaǵalaw.

Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması ushın bir qatar ózgerisler hám qosımshalar kiritildi.⁶¹

Usıǵan baylanıslı paxta tazalaw kárxanalarında esapqa alıw hám esabattıń haqıyqıylıǵı ústinen mámleketlik qadaǵalawdı ámelge asırıwın támiyinlew boyınsha **tómenдегі qosımsha wazıypalar júketildi:**

• paxta shıyki zat ónimin qabıllaw, qayta islew hám tayar ónimlerdi realizaciyalaw processlerin zamanagóy informacion - kommunikaciyalıq texnologiyaları arqalı monitoring qılıw hám profilaktika ilajların shólkemlestiriw;

• paxta shıyki zat ónimin qayta islewden alınǵan tayar ónimler haqıyqıy muǵdarın jáne islep shıǵarıw procesi tastıyqlanǵan normativlerge muwapıqlıǵın tekseriw;

• qabıl etilgen paxta shıyki zat ónimi jáne onı qayta islewden alınǵan tayar ónimler háreketi esabı hám esabatları haqıyqıylıǵın qadaǵalaw;

• awıl xojalıǵı óndiriwshilerinen qabıl etilgen paxta shıyki zat ónimi ushın ámelge asırǵan juwmaqlawshı esap - sanaqlardıń tuwrılıǵın qadaǵalaw;

• tayarlanǵan tuxımlıq shigitlerdiń texnikalıq talaplar jáne túrlerdi jaylastırıwdıń belgilengen tapsırmalardı muwapıqlıǵın qadaǵalaw;

• maǵlıwmatlar bazasını qalıplestiriw, ulıwmalastırıw hám esabın júrgiziw arqalı nızam buzılıwları jaǵdayları aldın alıw boyınsha profilaktika jumısların alıp barıw.

Sonıń menen birge, mámleketlik finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw procesinde anıqlanǵan kemshiliklerdi saplastırıw, maqsetsiz hám nızamǵa qayshı qárejetlerdi, pul qarjıları hám tovar - materiallıq baylıqlar kemisligin óndiriw, paxta shıyki zat ónimi jáne onıń ónimleri muǵdarın anıqlanǵan kemislikke tiykarlanıp esabatlardan shıǵarıp taslaw jáne qadaǵalaw obyektini ayıpker shaxsların juwapkershilikke tartıw boyınsha májbúriy kóriniske iye usınıslar kiritiw.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarma jáne onıń aymaqlıq basqarmaları tómendegі funkciyalardı ámelge asıradı:

⁶¹ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń «Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması towrılıq nızamǵa ózgerisler hám qosımshalar kirgiziw haqqında»ǵı 363-ıslıq qararı, 15.05.2018.

a) byudjet shólkemlerinde byudjet qarjılarını basqarıw hám byudjet esabın júrgiziw boyınsha amawlı avtomatlastırılğan baǵdarlamalıq ónimler járdeminde byudjet shólkemleriniń finanslıq iskerligin turaqlı monitoring qılıw salasında:

- qárejetler smetasına kiritilgen byudjetten ajratılatuǵın pul qarjılardı haqıyqıylıǵın hám normativlerge muwapıqlıǵın qadaǵalaw;

- miynetke qarjılardı tólew boyınsha belgilengen razryadlarǵa, lawazım is haqıları, ústemeler, qosımshalar hám basqa tólewler muǵdarların qadaǵalaw;

- xızmetkerlerdiń sheklengen ulıwma sanına, gruppaları ortasındaǵı óz - ara koefficientleri hám shtat normativlerin qadaǵalaw;

- tarifkaciya dizimlerin dúziwdiń nızam hújjetleri menen belgilengen tártibi hám normativlerin qadaǵalaw;

b) byudjet nızamshılıǵına ámel etiw boyınsha byudjet shólkemleri menen sistemalı tiykarda profilaktika jumısların alıp barıw salasında:

- byudjet sisteması byudjetleri qárejetlerin jobalaw dáwirinde profilaktika jumısların kúsheytiw jáne onıń nátiyjeligin joqarılatıw;

- elektron túrde byudjet sisteması byudjetleri, hár qıylı fondlar qarjılarınıń háreketi tuwrısında tiyisli dáreklerden almatuǵın maǵlıwmatlardı analiz qılıw tiykarında finanslıq nızam buzılıwları qáwipi bolǵanda profilaktika jumısların alıp barıw;

- aymaqlıq finans organları hám qaznashılıq bólimlerinde byudjet nızamshılıǵına ámel etiwın támiyinlew sheńberinen profilaktika jumısların alıp barıw;

v) byudjet shólkemlerinde anıqlanıp atırǵan pul qarjıları hám materiallıq baylıqlardı talan - taraj qılıw, kemisliklerge jol qoyıw, qárejetler smetası hám shtatlar kestelerin dúziw, tastıyqlaw jáne atqarıw tártibin buzıw hám byudjet nızamshılıǵın basqasha túrde buzıw jaǵdayların tereń analiz qılıw hám olardı júz beriw sharayatların dúrislaw boyınsha anıq ilajlardı islep shıǵıw salasında:

- finanslıq nızam buzılıwları profilaktikasın alıp barıw ushın maǵlıwmatlar bazasın qalıplestiriw, ulıwmalastırıw hám esabın júrgiziw;

- byudjet sisteması byudjetler hám fondlar qarjılarınınan paydalanıwda aralıqtan baqlaw sistemasın hám kameral qadaǵalawdı engiziw arqalı tekseriwler nátiyjeligin joqarılatıw;

- finanslıq qadaǵalaw hám nızam buzılıwları profilaktikası formaları jáne usılların jáne de jetilistiriw boyınsha usınıslar islep shıǵıw;

- anıqlanıp atırǵan sistemalı hám xarakterli finanslıq nızam buzılıwların analiz qılıw hám olardı saplastırıw boyınsha finanslıq qadaǵalawdı jetilistiriwde komissiyalar aralıq keńeske tiyisli usınıslar kiritiw;

g) aralıqtan qadaǵalawdı keń kólemde qollaw, zamanagóy informaciyalıq texnologiyalar hám maǵlıwmatlar bazası járdeminde tekseriw obyektleri hám maqsetlerin anıqlaw jolı menen bir waqıtta byudjet shólkemlerin tekseriw nátiyjeligin joqarılatıw salasında:

- bir aymaq yamasa tarawda anıqlanǵan finanslıq nızam buzılıwları boyınsha respublika aymaǵındaǵı qadaǵalaw obyektlerinde sistemalı tekseriwlerdi ótkeriw;

- finanslıq nızam buzılıwların sebeplerin hám olarǵa múmkinshilik jaratıwshı sharayatlardı saplastırıw boyınsha finanslıq qadaǵalaw obyektlerine usınıslar kiritiw;

- byudjet sisteması byudjetleri qarjılardan paydalanıw nátiyjeligin joqarılatıw hám maqul túsetuǵını boyınsha analitikalıq jumıslardı ámelge asırıw jáne tiyisli usınıslar islep shıǵıw;

d) mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqarı maqsetli fondları qarjılardan paydalanıwda byudjet nızamshılıǵına jáne byudjet, smeta - shtat intizamına ámel etiwı ústinen finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw salasında:

- mámleketlik byudjet hám byudjetten tısqarı maqsetli fondları qarjılardan maqsetli paydalanıwında byudjet hám smeta - shtat intizamına ámel etiwın qadaǵalaw;

- mámleketlik investiciya baǵdarlamaların ámelge asırıw ushın oraylasqan dáreklerden ajratılǵan pul qarjılardan maqsetli paydalanıwın qadaǵalaw;

- sociallıq napaqalar hám materiallıq járdem tólewleri ushın ajratılǵan pul qarjılardan maqsetli paydalanıwın qadaǵalaw;

- shet eldegi diplomatiyalıq mákemeleri tárepinen shet el valyutasındaǵı pul qarjılardan tuwrı hám maqsetli paydalanıwın qadaǵalaw;

- byudjet ssudalarınan maqsetli paydalanıwın qadaǵalaw;

- byudjet shölkemleriniñ byudjetten tısqarı maqsetli fondların düziw hám olardan paydalanıw tártibine ámel etiwın qadaǵalaw;
 - mámleketlik satıp alınǵan buyırtpaları salasındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiwın qadaǵalaw;
 - nızam hújjetleriniñ dáslepki qadaǵalawda yamasa tekseriwde anıqlanǵan nızam buzılıwlar jaǵdayları saplastırılıwın qadaǵalaw;
 - mámleketlik qadaǵalaw hújjetlerin ulıwmalastırıw, olar boyınsha tiyisli maǵlıwmatlar hám usınıslar tayarlaw;
 - mámleketlik finanslıq qadaǵalaw nátiyjelerinde anıqlanǵan kemshiliklerdi saplastırıw, maqsetsiz hám nızamǵa qayshı qárejetlerdi, pul qarjıları hám tovar - materiallıq baylıqlar kemisligin óndiriw, qadaǵalaw obyektı ayıpker shaxsların juwapkershilikke tartıw boyınsha usınıslar tayarlaw;
 - qadaǵalaw ilajların muwapıqlastırıw hám kórsetpeli tárepten támiyinlew;
 - basqarıw nızam buzılıwları haqqındaǵı jumislardı júrgiziw, nızamda kórilgen basqarıw jaza qollaw haqqındaǵı qararlardı atqarıwın shölkemlestiriw;
 - mámleketlik finanslıq qadaǵalaw nátiyjeleri boyınsha prokuratura organlarına tapsırılǵan materiallar háreketin monitoring qılıw;
- e) Ózbekstan Respublikası hám onıń wákilliginde tartılǵan kreditlerden (qarızlardan), sonıń menen birge gumanitar járdemi qarjılarınan maqsetli paydalanıwı ústinen finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw salasında:
- tartılǵan kreditlerden (qarızlardan) hám kredit liniyalarınan maqsetli paydalanıwın qadaǵalaw;
 - gumanitar járdemi hám texnikalıq kómeklesiw qarjılarınan maqsetli paydalanıwın qadaǵalaw;
 - investiciyalıq joybarlar ushın byudjet sisteması byudjetleri jáne grant qarjıları esabınan ajratılǵan pul qarjılarınıñ maqsetli sarıplanıwı, joybar - smeta hújjetlerin qadaǵalaw;
- j) mámleketlik maqsetli hám basqa fondları, sonıń menen birge Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı janındaǵı fondlar qarjılarınan paydalanıwda nızamǵa ámel etiwı ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw salasında:

- mámleketlik maqsetli fondları qarjılarınan paydalanıwın qadaǵalaw;
- jol fondınan ajratılǵan qarjılarınan maqsetli paydalanıwın qadaǵalaw;
- jol fondı qarjıları esabınan buyırtpashı - shölkemlerge ajratılǵan pul qarjılardan maqsetli paydalanıwın qadaǵalaw;
- jol fondınıñ qarjıları esabınan jol hám basqa obyektlerde ornlanǵan qurılıs, rekonstrukciya, kapital remontlaw hám ekspluataciya jumisları kólemleri esabatlarında hám haqıyqıy qárejetler buxgalteriya hújjetlerinde tuwrı sawlelengenligi, shıyki zat ónim hám basqa materiallardı normativlerge tiykarlanıp esaptan shıǵarıwın qadaǵalaw;
- suwǵarılatuǵın jerlerdiñ meliorativ jaǵdayın jaqsılaw fondınan buyırtpashı - shölkemlerdi saqlaw ushın ajratılǵan pul qarjılardan maqsetli paydalanıwın qadaǵalaw;
- meliorativ baǵdarlama boyınsha suwǵarılatuǵın jerlerdi meliorativ jaǵdayın jaqsılaw ilajları ushın ajratılǵan pul qarjılar ajratıw, rekonstrukciyalaw hám remontlaw - qayta tiklew jumislarına maqsetli sarıplanıwı jáne ornlanǵan jumislar kólemlerin esabatlarında hám haqıyqıy qárejetlerin buxgalteriya hújjetlerinde tuwrı sawlelengenligin qadaǵalaw;
- suwǵarılatuǵın jerlerdiñ meliorativ jaǵdayın jaqsılaw fondınıñ meliorativ texnikasını satıp alıw ushın ajratılǵan (uzaq múddetli jenillikli lizing, qarız) qarjılarınan maqsetli paydalanıwın qadaǵalaw;
- byudjetten tısqarı Pensiya fondı qarjılarınıñ maqsetli sarıplanıwın qadaǵalaw;
- puqaralarǵa pensiyalar, sociallıq napaqalar, kompensaciya hám basqa tólewlerdi tuwrı tayarlanıwı, esaplanıwı, waqtında qarjılandırıwın qadaǵalaw;
- shölkemlestiriw - huqıyqıy formasına qaramastan shölkemlerdegi puqaralardıñ pensiya stajında bolǵan jumıs stajın tastıyıqlaytuǵın hám miynet haqı haqqındaǵı hújjetler tuwrılıǵın qadaǵalaw;
- medicinalıq - miynet ekspert komissiyaları xızmeti iskerligin qadaǵalaw;
- jeke jamǵarıp barılatuǵın pensiya esapbetlerine jamǵarıp barılatuǵın májbúriy pensiya pullarınıñ tuwrı hám tolıq esaplap shıǵılıwı, waqtında tóleniwı jáne Xalıq bankı jáne onıñ filiallarında

puqaralarning jeke jamg'arip barlatuqin pensiya esapbetlerindegi qarjilarin maqsetli paydalanıwı jáne procentler tuwrı esaplap shıgılıwın qadaqalaw;

- byudjetten usqarı bilimlendiriw hám medicinalıq mäkemelerinin materiallıq - texnikaıq bazasın rawajlandırıw fondı qarjıların maqsetli sarıplanıwın qadaqalaw;

- mámleketlik satıp alıw buyırtpası ushın awıl xojalıqı ónimlerin jetistiriw hám awıl xojalıqın texnika menen úskenelewdi maqsetli finanslıq támiyinlew fondı qarjılarının esap - sanaqlarğa tiykarlangan jaqdayda tolıq hám waqtında ótiwi jáne olardan maqsetli paydalanıwın qadaqalaw;

- bántlikke kómeklesiw mámleketlik fondı, menshiklestiretuqın kárxanalarğa kómeklesiw fondı, Aral boyı regionın rawajlandırıw fondı, Respublika maqsetli kitap fondı, «Taza ishımlık suwı» fondı hám nızam hújjetlerine muwapıq basqa fondlar qarjıların maqsetli sarıplanıwın qadaqalaw;

z) óz wákillikleri boyınsha yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń mürájetlerin kórip shıgıw jáne olardıń huqıqları, erkinlikleri hám nızamlı máplerine ámel etiwın támiyinlew salasında:

- yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń, sonıń menen birge finanslıq qadaqalaw obyektleriniń mürájetlerin kórip shıgıw;

- kelip túsken hám kórip shıgılğan mürájetlerin ulıwmalastırıw, analiz qılıw hám olardıń nátiyjeleri boyınsha tiyisli sharalar kóriw;

i) finans inspektori lawazımı engizilgen kárxanalarda akciz salıqın tuwrı esaplanıwı hám waqtında tóleniwı boyınsha qadaqalaw ornattıw salasında:

- finans inspektorları iskerligin muwapıqlastırıw;

- Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen kestesi tastroıqlaytuqın kárxanalarda ayrıqsha ónim túrleri boyınsha akciz salıqın tuwrı esaplanıwı hám waqtında tóleniwın qadaqalaw;

- akciz salıqı tólenetuqın ayırım túrdegi tovarlardıń akciz markaları menen tolıq markalanıwı hám alınğan akciz markaları sanınıń islep shıgarılğan ónim kólemine muwapıqlıqın salıstırıw;

- akciz salıqı salınatuqın ayırım túrdegi ónimlerdi satılıwı boyınsha belgilengen tártiplerge ámel etiwın qadaqalaw;

- hár ayda akciz markalarınıń haqıyqatta bar ekenligin xatlaw, ziyanlangan akciz markaların joıtıwğa tapsırıwdan aldın olardıń sanın buxgalteriya esabatlarına muwapıqlıqın úyreniw;

- haqı aldın ala tólenbegen ónimdi qarıydarğa júklep jónetiwi, akciz salıqı boyınsha esabat buzıp kórsetiliwi, akciz salıqı esaplanıwı hám tóleniwı jáne akciz markaları menen markalaw tártibiniń buzılıwı, ósimlik mayı kárxanalarında tayar ónim shıgıwınıń belgilengen normativleri atqarılmaw jaqdayları haqqında tiyisli ilajlar kóriw ushın wákillikli organlardı operativ xabarlı qılıw.

Mámleketlik finanslıq qadaqalaw Bas basqarma jáne onıń aymaqlıq basqarmaları nızam hújjetlerine muwapıq tómendegi huqıqlarğa iye:

- mámleket hám xojalıq basqarıwı shólkemlerinen, banklerden, qaznashılıq bóliminen, sonıń menen birge basqa organlardan mámleketlik finanslıq qadaqalawdı ámelge asırıw sheńberinen zárur bolğan maqlıwmatlardı soraw hám alıw;

- qadaqalaw obyektleriniń elektron maqlıwmatlar bazası hám informaciyalıq resurslardan paydalanıw;

- basqa mámleketlik finanslıq qadaqalaw organları, ministrlık hám basqarmalardıń ishki audit hám finanslıq qadaqalaw xızmetlerin menen maqlıwmat almaslaw;

- qaznashılıq bóliminen byudjet sisteması byudjetleri, hár túrli fondlar qarjılarının háreketi tuwrısında maqlıwmatlar soraw hám alıw;

- jazba soraw tiykarında banklik hám kommerciyalıq sırđı quraytuqın byudjet shólkemleri jáne byudjet qarjıları alıwshılar haqqında maqlıwmatlardı alıw;

- Xalıq banki filiallarınan puqaralardıń jeke jamg'arip barlatuqın pensiya esapbetlerine kelip túsken pensiya pulları tuwrısında maqlıwmatlardı soraw hám alıw;

- mámleketlik satıp alınğan buyırtpaları boyınsha sawdalardı ótkeriwshi shólkem hám mäkemelerdiń amawlı maqlıwmat baza portalınan paydalanıw;

- amawlı kásiplik bilimlerdi talap etetuqın máselelerdi kórip shıgıw ushın mámleket hám xojalıq basqarıw shólkemleri jáne taqı basqa organlardıń qanıgelerin ekspert retinde qosıw;

- qadağalaw obyektiniñ lawazımlı hám basqa juwapker shaxslardan payda bolatuğın máseleler boyınsha túsindirmeler beriwdi talap qılıw;

- qadağalaw obyektiniñ lawazımlı hám basqa juwapker shaxslarınıñ túsindirmeler beriw hám qadağalaw ilajı nátiyjeleri boyınsha rásmiylestiriletuğın hújjetlerdi imza qoyıwdan bas tartqanlıǵı haqqındaǵı aktti dúziw;

- kassa hám kassa mashinaları, bazalar, arxivler hám basqa imaratlardı mórlew, jasamalı, jalǵan hám basqa ózimshellik belgileri anıqlanǵan jaǵdayda qadağalaw obyektiniñ tiyisli hújjetlerin alıp qoyıw, lawazımlı shaxslarınan tiykarǵı qurallar, tovar - materiallıq baylıqlar, pul qarjıları hám esap - sanaqlardı xatlawdan ótkeriw talap qılıw;

- anıqlanǵan qáte hám kemshiliklerdi saplastırıw, maqsetsiz hám nizamǵa qayshı qárejetlerdi, pul qarjıları hám tovar - materiallıq baylıqlar kemisligin óndiriw, qadağalaw obyektini ayıpker shaxsların juwapkershilikke tartıw boyınsha kerelikli usınıslar kiritiw.

finans organları hám byudjet mákemeleri tárepinen byudjet hám finans nuzamshılıǵı hám byudjet mákemelerinen shıǵarıw menen baylanısh bolǵan basqa nuzamshılıq hújjetlerine amel etiw hám támiyinlew ushın qadağalawdı ámelge asırıw

respublika hám jerliq byudjetlerdiñ keńin órnatıw ushın túraqı qadağalawdı támiyinlew

kommunal xızmetler hám elektir energiya ushın byudjet qarǵıwı sırtqı hújjetlerge amel etiw ushın túraqı hámde tekshiriwler ótkazıp turıw

byudjet mákemeleri tárepinen shıtarlı keset - shota nuzamına amel etiw hám qadağalaw

infamya hám basqırıw organları basqırılardıñ byudjet processine nuzamshılıq turında shıtarlıq hújjetlerin toǵatıw

6.1 - súwret. Mámleketlik finanslıq qadağalaw Bas basqarmasınıñ tiykarǵı wazıypaları

Mámleketlik finanslıq qadağalaw Bas basqarma jáne onıñ aymaqlıq basqarmaları tómendegilerge májbúr:

- ózine júkletilgen wazıypa hám funkciyalardı sapalı orınlaw;

- mámleketlik finanslıq qadağalaw nátiyjelerine tiyisli hújjetlerde kórilgen informaciyalardıñ isenimligi, qalıshlıǵı hám tolıqlıǵın támiyinlew;

- mámleket sırlarınıñ jáne qadağalaw obyektleriniñ nızam menen mápleri qorǵalıwın támiyinlew;

- aymaqlıq basqarmalar tárepinen anıqlanǵan xarakterdegi nızam buzǵanlıǵı tuwrısında Ózbekstan Respublikası Finans ministrligine xabardar qılıw.

6.3. Finans ministrliǵı Qaznashılıǵı byudjet atqarıwın qadağalawdaǵı ózgesheligi

Finans organları ishinde qaznashılıq sisteması finanslıq qadağalawdı ámelge asırıwda zárúrli orın iyeleydi.

Mámleketlik byudjetiniñ barlıq dáramatların birden - bir qaznashılıq esapbetine kiritiwden, sonıñ menen birge, mámleketlik byudjetiniñ qárejetlerin sol esapbetten tólewden ibarat.⁶²

Mámleketlik byudjet qaznashılıq atqarıwınıñ tiykarǵı principi kassanıñ birden - birliǵı jáne buxgalteriya esabı hám esabatların shólkemlestiriwdiñ birden - birliginen ibarat bolıp tabıladı. Mámleketlik byudjetiniñ qaznashılıq atqarıwı nızam hújjetlerinde belgilep qoyılǵan arnawlı wákillikli finans organı jáne onıñ aymaqlıq bólimleri tárepinen ámelge asırıladi.

Mámleketlik finanslıq basqarıw - mámleket óz wazıypaların nátiyjeli orınlawın támiyinlew, finanslıq resurslardı baǵdarlawda málim nátiyjegе erisiw, birden - bir sistema tiykarında finanslıq resurslardı bólistiriw hám paydalanıw, nátiyjede ekonomikalıq turaqlastırıw, jámiyet rawajlanıwı ushın sharayat jaratıw boyınsha mámleket tárepinen belgilenetuğın ilajlar jıyındısı bolıp tabıladı.

Mámleketlik finanslıq basqarıwdıñ institucional quramında, basqa wákillikli organlar menen bir qatarda, qaznashılıqta ayrıqsha zárúrli orın iyeleydi. Qaznashılıq - byudjetten pul qarjılarını alıwshılardıñ

⁶² Ózbekstan Respublikasınıñ Finans ministrliǵınıñ «Ózbekstan Respublikasınıñ byudjet sistemasınıñ byudjetleriniñ qazna atqarıwı qayrıldarınıń taqıyqlaw haqqındaǵı 2850-sanlı boyırǵı. 22.12.2016.

minnetlemelerin ijaraga qabul etedi ham byudjet sholkemlerine yetkizip berilgen tovar (jumi, xizmet)lar ushin qaznashiliqni atnan ham olardi tapsirmasina qaray wakillikni oz juwapkershiligine aladi ham byudjet qarjilarini maqsetli isletiliwin tamiyinlew ham qadaqalaw tiykarinda tolewlerdi amelge asiradi.

Mamleketlik byudjetni qaznashilq atqariwi degende mamleketlik byudjet, mamleketlik maqsetli fondlari ham basqa byudjetten tisqari fondlardi qarjilari toplantuwin ham bul pul qarjilardi aniq belgilengen bagdarlar boyinsha qarejetler amelge asiratuwin birden - bir qaznashilq esabpeti arqali mamleketlik byudjetni atqariwi jane sol arqali mamleketlik finansni maqsetli ham natiyjeli basqariwdi sholkemlestiriw tusiniledi.

Mamleketlik byudjet qaznashilq ornlawina shekem bolgan dawirde byudjet atqariwi procesi tomendegi basqishlarda amelge asirgan edi:

- byudjet tusimlerin bolistiriw;
- tiyisli byudjetlerde toplanan pul qarjilardi byudjetten aliwshilardi olarga xizmet korsetiwshi banklerde ashilgan esabpetlerine otkeriw.

Mamleketlik byudjet atqariwinin bunday tartibinde byudjet qarjilarini keyingi jagdayi putkilley paydalaniwshilardi itiyarna baylanisli bolip qaldi. Mamleketlik byudjet qarjilaridan qaysi darejede natiyjeli ham aqilga ugras paydalanagan bolsa tekqana buxgalteriya esabatlari arqali keyingi qadaqalaw usillaridan paydalanip tekseriw mumkin edi.

Ushu mashqalalardi itibarga alip, Mamleketlik finansni basqariw sistemasini reformalaw ilajlari sheberinde Ozbekstan Respublikasi Finans Ministrligi sistemasinda byudjetni qaznashilq arqali atqariw ushin juwapker bolgan institucional struktura duzildi.

Mamleketlik byudjetni qaznashilq atqariwin amelde qollaw esabman byudjet sistemasini jane de reformalaw, zamanagoy informatsiyaliq texnologiyalardan paydalanip byudjet qarjilarini maqsetli sarplaniri ustinen qadaqalawdi kusheytiw, barliq darejedegi byudjet daramatlari ham qarejetlerin basqariw natiyjeligin joqarlatiw maqsetinde Finans ministrligi mamleketlik byudjetni qaznashilq atqariwin amelde qollaw ham korsetpe basqarmasi jane jergilikli finans organlarini qaznashilq bolimleri negizinde Ozbekstan

Respublikasi Finans ministrligi Qaznashilqi jane onu aymaqliq bolimleri duzildi.⁶³

Bul mamleketlik finansni basqariwdi huqiqiy tiykarini jane de bekkemlew, byudjet siyasatini ustun turwin belgilep aliw, byudjet qarjilaridan paydalaniw natiyjeligin joqarlatiw ham mamleketlik xizmetlerin usiriw sapasini jaqsilawga qaratilgan.

Ozbekstan Respublikasini byudjet sistemasini byudjetleri, sonu menen birge basqa maqsetli fondlar byudjetlardi daramatlar ham qarejetlardi qaznashilq atqariwin amelge asiriw tartibini belgileydi.

Ushu nizamlardi amel etiw byudjet sistemasini byudjetler ham byudjetten tisqari maqsetli fondlar byudjetlerini qaznashilq atqariwi procesinde qatnashishi Finans ministrligi ham aymaqliq finans organlari, qaznashilq bolimleri ham buyirtpashilarga qollanadi.

Ozbekstan Respublikasi Ministrlar Kabinetini qararinda yuridikaliq ham fizikalq tareplerge mamleket ham xojaliq basqariwi sholkemleri, mamleketlik hakimiyat ham jergilieli ozin - ozi basqariw organlari, kommerciyalq bankleri tarepinen korsetiletuwin barliq turdegi xizmetlerden erkin paydalaniwdi tamiyinleytuwin elektron canli imza gilitini sertifikatni beriw boyinsha mamleket xizmetlerin korsetiw tartibi belgilengen.⁶⁴

Qaznashilq bolimlerinde dizimnen otkeriliwi kerek bolgan huqiqiy minnetlemeler, sonu menen birge olarga ozgeris ham qosimshalar qaznashilq boliminde dizimnen otkerilgennen keyin kushke kiredi. Bunda huqiqiy minnetlemeler juzege kelgenin tasyiqlaytuwin hujjetler qaznashilq boliminde dizimnen otkeriw ushin finans jilmi 25 dekabrinen keshiktirmey usinis etedi.

Bunda «UzASBO» MF qa jalangan buyirtpashilar tolew tapsirmalari ham qaznashilq memorial orderlerin «UzASBO» MF ta qaliplesedi ham elektron hujjet turinde elektron sanli imza menen tasyiqlap qaznashilq bolimine jiberedi. «UzASBO» MF arqali elektron hujjet turinde elektron sanli imza menen tasyiqlap qaznashilq bolimine jiberilgen elektron tolew tapsirmalari ham qaznashilq memorial orderleri qagaz turinde rasmiylestemeydi.

⁶³ Ozbekstan Respublikasi Prezidentini «Mamleketlik byudjetni qazni atqariwi sistemasini jane de reformalaw is ilajlari haqqinda» PQ-394-sanli qarari, 28.02.2007.

⁶⁴ Ozbekstan Respublikasi Ministrlar Kabinetini «Mamleketlik xizmetleri oryatlari yanasa onlayn turinde (analizdan turip) rasmiy informatsiya resurslari arqali elektron canli qol gilitni dizimga aliw ham elektron canli qol gilitini sertifikatni beriw boyinsha mamleketlik xizmetlerin korsetiwdi basqariw reglamentini tasyiqlaw haqqinda» gi 3-48-sanli qarari, 10.05.2018.

Tölew tapsırmaları hám qaznashılıq memorial orderleriniń elektron túrinde rásmiylestiriwi hám olardaǵı maǵlıwmatlardıń tuwrılıǵı ushın buyırtpashılar juwapker esaplanadı.

Qárejetlerdi tölewge tölew tapsırmaları hám qaznashılıq memorial orderleri qaznashılıq bólimine tölew ámelge asıratuǵın sáneden keshi menen 1 jumıs kúni aldın usınıs etedi. Buyırtpashılar elektron tölew tapsırmaları hám qaznashılıq memorial orderlerini qaznashılıq bólimine «UzASBO» MF arqalı tölewdi ámelge asırw kúinde jiberiwi múmkin.

Bunda qaznashılıq bólimine usınılǵan tölew tapsırmaları hám qaznashılıq memorial orderleri 10 kún múddetke shekem ámel etedi. Buyırtpashılar qaznashılıq bóliminen tiyisli jeke qaznashılıq esapbetlerinen kóshirmeler hám olarǵa qosımshalardı aladı.

Bunda «UzASBO» MF qa jalǵanǵan buyırtpashılar kóshirmelerdi elektron hújjet kórinisinde «UzASBO» MF tan aladı hám elektron túrde usınılǵan kóshirmeler buyırtpashılarǵa qaǵaz kórinisinde usınıs etilmeydi.

Birden - bir qaznashılıq esapbetleri menen qamtıp alınbaǵan byudjet shólkemleri hám byudjet qarjıları alıwshılardı respublika byudjetinen finanslıq támiyinlew qaznashılıq bólimleri tárepinen olardıń bank esapbetlerine usı nızamlardıń 3 - qosımshaǵa muwapıq formada Finans ministrliginiń tarawları qarjılandırıwshı tiyisli basqarması tárepinen usınatuǵın byudjet qarjıların ótkeriw ushın sorawnamaǵa tiykarlanıp birden - bir qaznashılıq esapbetlerin ámelge asıradı.

Birden - bir qaznashılıq esapbetleri arqalı xızmet kórsetetuǵın buyırtpashılar finanslıq esabatları joqarı turıwshı organlarǵa, byudjet qarjıları bólistiriwshilerge hám aymaqlıq finans bólimlerine usınıwdan aldın finanslıq esabatlar kórsetkishlerin tiyisli esabat dáwirinde qaznashılıq bólimleri tárepinen ámelge asırǵan kassa qárejetlerine muwapıqlıǵın olarǵa xızmet kórsetiwshı qaznashılıq bólimleri menen salıstıradı. Buyırtpashılardıń esabatları tuwrı bolǵanda olar belgilengen formadaǵı shtamp qoyılǵan jaǵdayda qaznashılıq bólimleriniń byudjet esabı boyınsha wákillikli xızmetkerleri tárepinen imzalanadı.

Bunda «UzASBO» MF arqalı elektron sanlı imza menen tastıyqlap qaznashılıq bólimine jiberilgen elektron finanslıq

esabatlarını qaǵaz kórinistegi tiykarı qaznashılıq bólimine usınıs etilmeydi hám qaznashılıq bólimleriniń shtampı hám imzası menen tastıyqlanbaydı. Elektron finanslıq esabatlarınıń rásmiylestiriliwi hám olardaǵı maǵlıwmatlardıń tuwrılıǵı ushın buyırtpashılar juwapker esaplanadı.

Buyırtpashı basshısınıń buyırǵı menen qaznashılıq bólimi menen islew ushın buyırtpashınıń usı nızamlar talapları menen tanıtırılǵan juwapker xızmetkerleri belgilenedi. Buyırtpashınıń bul buyırǵınıń nusqası tiyisli qaznashılıq bólimine buyırtpashınıń qadaǵalaw xatı menen usınıs etedi.

Byudjet shólkemleri tárepinen sırtqı qarızlardıń tartılıwı, ssuda hám kreditler alınıwı, sonıń menen birge byudjet shólkemleri hám byudjet qarjıları alıwshılar tárepinen byudjetten ajratqan pul qarjılar esabınan lizing shártnamaların dúziw qadaǵan etiledi, nızamlar hújjetlerinde kórilgen jaǵdaylar buǵan kirmeydi.

Qaznashılıq bólimleri arqalı tölewler qaznashılıq ámeliyat kúni dawamında ámelge asıradı.

Bunda Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń buyırqlarına tiykarlanıp qaznashılıq ámeliyat kúni Finans ministrligi tárepinen tek dáramatlarıń qaznashılıq atqarıwı yamasa tek qárejetlerdiń qaznashılıq atqarıwı ushın belgileniwi múmkin.

Finans ministrligi Qaznashılıǵı mámleketlik finansı nátiyjeli basqarıw ushın da, onnan aqılǵa uǵras paydalanıwı ústinen qatar qadaǵalawdı támiyinlew ushın da bekkem orn aladı. Bul bolsa tómendegishe anıqlama beriw múmkin:

Birinshiden, qaznashılıq mámleketlik byudjetniń atqarıwı procesinde júzege keletuǵın dáramatlar hám barlıq qárejetlerdi birden - bir qaznashılıq esapbetinde ámelge asıradı. Pul qarjılardıń birden - bir qaznashılıq esapbetine salıq hám salıqsız dáramatlar kórinisinde kelip túsiwi finanslıq resurslardı operativ basqarıw hám mámleketlik byudjet qárejetlerin waqtında tölew ushın turaqlı tiykar jaratadı.

Ekinshiden, dáslepki qadaǵalawdı ámelge asırw ushın sharayat júzege keledi, yaǵnıy minnetlemelerdi qabıllaw procesi baslanadı, bunda byudjet shólkemi tárepinen smetada kórilgen pul qarjılar boyınsha keleshekte finanslıq qárejetlerdi ámelge asırw boyınsha minnetlemeler qaznashılıq shólkemlerinde dizimnen ótkeredi hám sol

tiykarda pul qarjilardın maqsetli häreketin tämiyinlew ushın orn jaratadı.

Qaznashılıqtıń birden - bir esapbetleri Ózbekstan Respublikasınıń Oraylıq bankinde ashıladı. Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankiniń aymaqlıq basqarmalarında qaznashılıqtıń birden - bir esapbeti subschyotları ashıladı. Respublika regionlarında mámleket qärejetlerin waqtında finanslıq tämiyinlewdi jetkiziw maqsetinde qaznashılıqtıń tapsuması menen Oraylıq bank tárepinen pútkil jumus kúni dawamında subschyotlarğa hám subschyotlardan pul qarjılarnıń ótkeriw shólkemlestiredi. Pul qarjılarnıń ótkeriw hám mámlekettiń pul qarjılarnıń sarplaw ushın tek Finans ministrliğı ruxsatı menen bank schyotların ashıw múmkin. Bul huqıq qaznashılıqqa Finans ministrliginiń buyıǵı menen júkletilgen.

Mámleketlik byudjettiń kassalıq atqarıwın ámelge asırıw procesinde qaznashılıq kommerciyalıq bankleri menen de shártname dúzedi.

Mámleketlik byudjettiń atqarıwı haqqındaǵı esabat qaznashılıq tárepinen Ózbekstan Respublikası Finans ministrligine usınıs etedi.

Qaznashılıq yuridikalıq hám fizikalıq táreplerge olar tárepinen artıqsha tólungen salıqlar, jıymılar hám basqa májbúriy tólewler summaları, nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte birden - bir qaznashılıq esapbetinen yamasa qaznashılıqtıń basqa bank esapbetlerinden qaytarıwın ámelge asıradı.

Finanslıq qadaǵalaw basqıshları qadaǵalawdı ámelge asırıwshı organ qadaǵalaw ilajları dáslepki qadaǵalaw finans shólkemlerdiń byudjetten hám byudjetten tısqarı qarjıları boyınsha dáramatlar hám qärejetler smetasınıń tastıyıqlanǵan byudjet klassifikaciyası elementlerine muwapıqlıǵı, smeta kórsetkishlerdiń tiykarlanǵan, tuwrı hám óz múddetinde dúzilgenin úyrenip, onı tastıyıqlaydı.

Shólkem maǵlıwmatları tiykarında oǵan bankte birden - bir qaznashılıq esapbetlerin ashadı, shólkem dáramatlar hám qärejetler smetası menen tanısıp shıǵadı.

Qaznashılıq bólimler aǵımındaǵı qadaǵalaw finans basqarmaları nızamında belgilengen múddetlerde shólkem finanslıq esabatlarınıń tuwrı hám tiykarlı maǵlıwmatlarğa muwapıq óz múddetinde dúzilgenin tekserip, olardı qabıl etedi.

Qaznashılıq bólimleri - qärejetlerdi byudjetten hám byudjetten tısqarı pul qarjılar esabınan qarjılanǵanda olardı tastıyıqlanǵan smeta hám normativ - huqıqiy hújjetlerge muwapıqlıǵın úyrenip, tiyisli hújjetler usınıs etkennen keyin ǵana qaznashılıq ruxsatnamaların beriw arqalı basqaradı;

- byudjetten hám byudjetten tısqarı pul qarjılar túsimin banktegi birden - bir qaznashılıq esapbetlerinde saqlaw arqalı basqaradı hám olar qärejetlerin tiyisli tastıyıqlaytuǵın hújjet (schyot - faktura, vedomost, chek, talapnama - arza)ler bar ekenligi teksergennen keyin ámelge asıradı;

- tólewlerdi ámelge asırıwdan aldın tiyisli shártname hám smeta hújjetleriniń nızamlıǵı hám bar ekenligin úyrenedi;

- byudjetten tısqarı pul qarjılar esap - sananıń júrgizedi;

- shólkem byudjetten tısqarı qarjılarnıń qaznashılıq organınıń finanslıq esabatlarında ulıwmalastıradı hám joqarı organlarğa usınıs etedi.

Qaznashılıq túsimlerdi túrli dárejedege byudjetler ortasında bólistiriw ushın juwapker esaplanadı. Qaznashılıq belgilengen byudjet klassifikaciyasına muwapıq, barlıq mámleket túsimlerin olardıń anıq kestesini boyınsha birden - bir qaznashılıq esapbetinde júrgiziliwin tämiyinleydi, nızam tiykarında qaznashılıqtıń birden - bir esapbetinen barlıq tólewlerdi ámelge asırıwǵa qaznashılıq juwapker esaplanadı.

Tirek sózler:

Finans ministrliğı; Finans ministrliğı wazıypaları; Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması; Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması huqıqları; «UzASBO» MF; «UzASBO» MF arqalı elektron sanlı imza, mámleketlik byudjet; byudjet dáramatları; byudjet qärejetleri; Qaznashılıq; Qaznashılıq wazıypaları; qaznashılıqtıń birden - bir esapbeti; schet - faktura; vedomost; chekler; talapnama - arzalar; elektron finanslıq esabat; valyuta - finans siyasatı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Finans ministrliginiń wazıypaları nelerden ibarat?
2. Finans ministrliğı qanday huqıq hám minnetlemelerge iye?

3. Finans ministrligi oraylıq apparatının quramı hám dúzilisin aytıp berin.

4. Finans ministrliginiń finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriwdegi roli hám áhmiyeti qanday?

5. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması huqıqları nelerden turadı?

6. Jergilikli finans organların aymaqlıq finansı basqarıwdaǵı omına anıqlama berin.

7. Jergilikli finans organları tárepinen finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıwdın ayrıqsha qásiyetleri nelerden ibarat?

8. Qazanashılıqtın wazıypaları nelerden ibarat?

9. Qazanashılıq qanday huqıqlarǵa iye?

10. Qazanashılıq qanday strukturalıq dúzilislerge iye?

11. Qazanashılıqta finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıwdaǵı áhmiyetin atap ótin.

Testler

1. Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń dáslepki nızamı qashan qabıl etilgen?

a) 1993 - jil 23 - noyabr

b) 1994 - jil 26 - dekabr

c) 1995 - jil 24 - oktyabr

d) 1996 - jil 26 - dekabr

2. Qaysı organ jergilikli byudjetler atqarıwı boyınsha aymaqlıq finanslıq organlar iskerligin baqlaw hám tekseriw huqıqına iye?

a) MFQBB jáne onıń aymaqlıq bólimleri

b) MSK jáne onıń aymaqlıq bólimleri

c) Finans ministrligi Qazanashılıq shólkemleri

d) Finans ministrligi jáne onıń aymaqlıq bólimleri

3. Finans ministrliginiń jańa nızamı qashan qabıl etilgen?

a) 2017 - jil 18 - mart

b) 2016 - jil 26 - dekabr

c) 2015 - jil 26 - dekabr

d) 2014 - jil 18 - mart

4. Birden - bir sahq - byudjet siyasatı júkletilgen?

a) Finans ministrligine

b) Mámleketlik Salıq komitetine

c) Finans ministrligi qaznashılıǵına

d) Esap Palatası shólkemlestiriwshi organǵa

5. Finans ministrligi Qazanashılıǵı qanday qadaǵalawdı ámelge asıradı?

a) Dáslepki finanslıq qadaǵalaw

b) Keyingi finanslıq qadaǵalaw

c) Barlıq finanslıq qadaǵalaw

d) Ağımdaǵı finanslıq qadaǵalaw

6. Finans ministrligi Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarmasınıń nızamı tastıyqlanǵan sáneni kórsetin.

a) 2017 - jil 24 - oktyabr

b) 2002 - jil 2 - iyul

c) 1993 - jil 24 - sentyabr

d) 2005 - jil 15 - iyul

7. Mámleketlik ishki hám sırtqı qarızlarına xızmet kórsetiw boyınsha wákilliklerin orınlaw qaysı organnıń wazıypası esaplanadı?

a) Finans ministrligi Qazanashılıǵınıń

b) Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarmasınıń

c) Mámleketlik Salıq komitetiniń

d) Finans ministrliginiń

8. Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń auditorlıq iskerligin licenziyalaytuǵın arnawlı wákillikli mámleket organı retinde atqaratuǵın funkciyasın kórsetin.

a) Auditorlıq iskerliginiń milliy standartların islep shıǵıw hám tastıyqlaw

b) Qadaǵalaw tártibin jetilistiriw hám ulıwma standartlardı islep shıǵıw

c) Licenziyalaw tártibin ápiwayılastırıw yamasa jetilistiriw tártibin islep shıǵıw

d) Mámleketlik emes qadaǵalawın nátiyjeli shólkemlestiriw hám gerekli sharalardı qollaw

9. Mámleketlik finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw boyınsha Finans ministrliginiń juwapkershiligine júkletilgen tiykarǵı wazıypasını kórsetin.

a) Jergilikli ózin - ózi basqarıw organları arqalı kem támiyinlengen shańaraqlarǵa beretuǵın sociallıq napaqalar menen támiyinleniwi hám waqtında tóleniwin baqlaw

b) Mámleketlik byudjetke yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden tólewlerdi ámelge asırıw

c) Respublikalıq social - ekonomikalıq rawajlandırıwdıń hám xalıqtı sociallıq qorǵawdıń turaqlı finanslıq negizin qurıw boymsha jumislardı muwapıqlastırıw

d) Salıq nızamı, salıqlar jáne byudjetten tısqarı Pensiya fondına májburiy tólewlerdiń waqtında esaplanıwı hám waqtında tóleniwin qadaǵalaw

10. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017 - jil 18 - marttaǵı «Finans organları iskerligin jáne de jetilistiriw ilajları haqqında» PQ - 2847 Qararı menen Finans ministrliǵı janında qanday fond dúzildi?

a) Byudjetten tısqarı Aral boyı aymaqların rawajlandırıw fondı

b) Byudjetten tısqarı ulıwma bilimlendiriw mektepleri, kásip - óner kolledjleri, akademiyalıq liceyler hám densawlıqtı saqlaw mákemelerin rekonstruksiyalaw fondı

c) Joqarı bilimlendiriw mákemeleriniń materiallıq - texnikalıq bazasın rawajlandırıw fondı

d) Awıllardı awıl xojalıǵı texnikası menen úskenelewdi mámleket tárepinen xoshametlew fondı

III BÓLIM. MÁMLEKETLIK FINANSLIQ QADAǴALAW

7-BAP. SALIQ QADAǴALAWI

7.1. Salıq qadaǵalawınıń ekonomikalıq mazmunı

7.2. Salıq qadaǵalawı formaları hám usılları

7.3. Salıq tekseriwlerin ótkeriw tártibi

7.4. Salıq xızmeti organları qadaǵalaw wazıypaları

7.1. Salıq qadaǵalawınıń ekonomikalıq mazmunı

Salıq qadaǵalawı, bul xojalıq júrgiziwshi subyektlar hám puqaralar tárepinen mámleket aldındaǵı salıq minnetlemeleriniń atqarılıwı ústinen qadaǵalawdı támiyinleydi.

Mámlekettiń finans siyasatın ámelge asırıw hám tiykarǵı nátiyjege erisiwde salıqlardı óndiriw yamasa salıqqa tartıw ózgesheliginiń roli ayrıqsha ornı tutadı. Sebebi, bul jıynawdıń tıp mánisi salıqlardıń byudjetke waqtında hám tolıq túsiriliwi menen tikkeley baylanıslı.

Salıq qadaǵalawı túsiniǵine aydınlıq kiritiw ushın, dáslep qadaǵalaw xarakteristikasına itibar beriw kerek. Qadaǵalaw hár qanday basqarıw procesiniń ajıralmaytuǵın bólegi retinde qadaǵalanatuǵın obyektiniń tuwrı islewin támiyinlew ushın zárúr esaplanadı.

Finanslıq qadaǵalaw sheńberinde salıq qadaǵalawı tiykarǵı formalarınan biri bolıp, onıń háreketi salıq qatnasıqları hám finanslıq qatnasıqlar quramına kiretuǵın salıqlardıń obyektiv xarakteri menen baylanıslı.

Salıq qadaǵalawı finanslıq qadaǵalawdıń elementi hám salıq mexanizminiń bir bólegi bolıp tabıladı. Salıq qadaǵalawı ilajları salıqqa tartıwdıń pútkil sistemasın óz ishine aladı hám ayrıqsha salıqlar, salıq tólewshiler gruppaları, aymaqlarǵa salıstrǵanda ámelge asınladı. Salıq qadaǵalawı pútkil ekonomikanı óz ishine aladı, salıqqa tartıw, buxgalteriya esabı hám esabatın júrgiziwdiń huqıqiy tiykarlarına ámel etiliwin támiyinleydi.

Salıq qadaǵalawı xarakteristikasını eki kózqarastan alıp qaraladı.⁶⁵ Demek, salıq qadaǵalawınıń mazmun - máńisin eki tárepten kórip shıǵıw múmkin. Birinshiden, ol ekonomikanı mámlket basqarıwdıń elementı yamasa funkciyası bolsa, ekinshiden, salıq qadaǵalawınıń bul tárepleri salıq nızamın ámelge asırıw boyınsha ayrıqsha wazıypanı atqaradı.

Salıq qadaǵalawı finanslıq qadaǵalaw obyektı bolıp, salıq nızamınıń tártiplestirilgen norması retinde belgileniwi múmkin, bul salıqlardıń tolıqlıǵı hám waqtında atqarılıwın, tuwrı esaplap shıǵılıwın hám byudjetke kiritiliwın támiyinleydi. Salıq qadaǵalawı bul salıqlar hám jıyımlar haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel qılıw, salıq nızam buzılıwların hám olardıń sebeplerin anıqlaw hám saplastırıw, esaplaw hám tólew maqsetinde Salıq kodeksinde⁶⁶ belgilengen jaǵdayda salıq organlarınıń óz wákillikleri boyınsha iskerligi esaplanadı.

Solay etip, salıq qadaǵalawı mámlketlik finanslıq qadaǵalaw sistemasında júdá zárúrli orın tutadı. Salıq organlarınıń qadaǵalaw funkciyası ámelge asırıw tekǵana salıq nızamınıń atqarılıwı, bálki mámlketlik byudjetke finanslıq resurslarınıń tikkeley qosılıwın támiyinleydi. Mámlketlik byudjetinń dáramatları boyınsha atqarılıwın támiyinlewde salıq qadaǵalawınıń ornı joqarı hám ayqın kózge taslanadı, sebebi mámlketlik byudjet dáramatlarınıń 80 - 85% i salıq túsimleri esabına tuwra keledi. Salıq organlarınıń qadaǵalaw salasındaǵı nátiyjeli iskerligisiz onıń tikkeley wazıypaların ornılaw múmkin emes.

Salıqqa tartıwdıń mazmunına itibar qaratsaq, ol hár qanday mámlkette turaqlı májbúrlaw túsiniǵi menen birge keledi: mámlket salıqqa tartıwdıń ayrıqsha sistemasın payda etedi hám barlıq yuridikalıq hám fizikalıq tárepler salıq tólewini, salıq nızamına ámel qılıwı shárt. Eger ol bul wazıypanı ornılawdan bas tartsa, onda ol ayrıqsha juwapkershilikke tartıladı.

Mámlkette salıq qadaǵalawı, bul wákillikli organlar hám olardıń lawazımli shaxsları tárepinen salıq nızamına ámel etil, byudjet hám byudjetten tısqarı fondlarǵa salıqlar hám jıyımlardıń esaplanıwı, tolıqlıǵı hám waqtında tóleniwi tuwrılıǵı boyınsha salıq tekseriwlerinń ótkeriw, salıq tólewshiler hám basqa juwapker shaxslardan

⁶⁵ Набиев А.С. Организация и методика проведения налоговых проверок: Учебное пособие - Махачкала: ДГУИИХ, 2012 с. 11

⁶⁶ Azərbaycan Respublikasının Salıq kodeksi, 30.12.2019.

túsindirmeler alıw, buxgalteriya esabı hám esabat maǵlıwmatların tekseriw, sonıń menen birge basqa shólkemlestiriwlerdi ámelge asıratuǵın iskerlik bolıp tabıladı. Sonday - aq, bul salıq diziminen ótkeriwdiń tolıqlıǵı hám waqtında atqarılıwı, esap - sanaqlardıń tuwrılıǵı, salıqlar hám jıyımlardıń barlıq dárejedeǵi byudjetlerge ótkeriliwi tolıq hám waqtında ámelge asırılıwı ústinen qadaǵalaw esaplanadı.

Mámlkette salıq qadaǵalawı maqseti, bul ulıwma ekonomikalıq qáwipsizlikni saqlaw ushın támiyinlew zárúr esaplanadı.

Mámlkette ekonomikalıq qáwipsizlikni támiyinlew tówendegishe:⁶⁷

- salıqqa tiyisli nızam buzılıwlarınń aldın alıw hám anıqlaw;
- salıq risklerin minimallaştırıw;
- jetiliske salıq sistemasın jaratıw hám basqalar.

Mámlkette fiskal siyasatı ámelge asırıwda salıq stavkaların asırıw yamasa salıq túrlerinń kóbeytiw arqalı bolmaydı. Sonlıqtan, salıq organları tárepinen salıqlar ústinen tolıq hám waqtında qadaǵalawdı dáwir talabınan kelip shıǵıp jetilistiriw zárúr.

Salıq mexanizmi onıń tiykarǵı elementlerinen biri bolǵan salıq qadaǵalawısız ámelge asırıw múmkin emes. Mámlketinń salıq qadaǵalawı tekǵana fiskal máselelerdi sheshiwde, al xojalıq júrgiziwshi subyektlar iskerligin tártipke salıw, ekonomikalıq jımayatlardı kemeytiw hám ekonomikalıq strukturalardı turaqlastırıwǵa ayrıqsha itibar qaratadı.

Salıq qadaǵalawı finanslıq qadaǵalaw forması bolıp tabıladı. Solay eken, salıq qadaǵalawı - bul xojalıq júrgiziwshi subyektlar iskerliginiń salıq hám finanslıq operaciyaları menen baylanısh iskerligi túrlerin basqarıw, finanslıq usıllar jáne salıqlar hám májbúriy tólewlerdi tolıq byudjet dáramatlarına toplaw esaplanadı.

Salıqlar mámlket ekonomikasınıń tiykarǵı dáregi bolǵanı ushın, ol óziniń salıq nızamshılıq qaǵıydalarınıń tolıq hám sapalı ámelge asırılıwınan kóbirek mápdar bolıp tabıladı.

Ulıwma salıq qadaǵalawın tówendegi ózgeshelikler menen xarakterlew múmkin:

⁶⁷ Пискарев В. Г. Налоги и налогообложение: учебник и практикум для прикладного бакалавриата / В. Г. Пискарев. - 6-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2019. - с. 36

Birinshiden, salıq qadağalawı mámleketlik qadağalawdıń biri bolıp, ol mámlekettiń qadağalaw iskerligin ámelge asırıwshı wákillikli mámleketlik organ tárepinen ámelge asırıladi.

Ekinshiden, salıq qadağalawı finanslıq qadağalawdıń tiykarǵı túri retinde xarakterlenedi. Salıq qadağalawı mámlekettiń finans sistemasınıń bir bólegi bolǵan dáramatlardı óndiriwdi támiyinleydi.

Úshinshiden, salıq qadağalawı mámleketlik qadağalawınıń qánigelestirilgen forması bolıp tabıladi. Bul, dáslep, salıq qadağalawı amawlı bir qánigelesken ayırıqsha wákillikli organ tárepinen ámelge asırılıwın ańlatadı.

Törtinshiden, salıq qadağalawınıń qánigelesiwi, onıń funkcionallıǵın belgileydi. Menshiklik, shólkemlesiw - huqıqiy túrine qaramastan, hár qanday yuridikalıq hám fizikalıq tárepler salıq qadağalawınıń obyektı esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası salıq nızamında salıq qadağalawın ámelge asırıwshı 2 wákillikli mámleketlik organ belgilengen:

- salıq xızmeti organları;
- bajıxana shegarası arqalı tovarlardı alıp ótiw menen baylanıslı salıq minnetlemeleriniń atqarılıwı ústinen qadağalawdı ámelge asırıwshı bajıxana organı.

Salıq qadağalawınıń subyektı bolıp qadağalawdı ámelge asırıwǵa wákillikli mámleket organı esaplanadı. Basqa tárepten, salıq tekseriwı tekǵana salıq nızam buzılıwları jaǵdayı, al salıqqa tiyisli nızam buzılıwlar bolmasa da ayırıqsha mániske iye bolıwı múmkin. Sebebi, salıq tekseriwın ótkeriw salıq tólewshilerge salıq tólewde ózlerin intizamlı hám tuwrı dep esaplaw imkaniyatın beredi.

Salıq qadağalawı 3 basqıstın ibarat:

- tekserilip atırǵan subyektler haqqındaǵı maǵlıwmatlardı jıynaw;
- toplanǵan maǵlıwmatlardı bahalaw;
- bahalanǵan maǵlıwmatlar tiykarında is - ilajlardı kóriw.

Hár qanday mámlekettiń salıq sisteması nátiyjeligi salıq qadağalawınıń nátiyjeli xızmet kórsetiliwine baylanıslı. Eger salıq tólewshı salıq organları tárepinen qadağalawdıń joq ekenligi yamasa salıq qadağalawı jetkilikli dárejede ámelge asırılmaǵanlıǵınan dárek berse, salıq tólewshiler óz salıq minnetlemelerin sanalı túrde atqarıp atırǵanlıǵınan guman tuwdırmaıw gerek.

Sol sebepli mámlekettiń ámeldegi salıq nızamında salıq qadağalawı usıllarına úlken itibar qaratılǵan. Salıq qadağalawınıń maqseti salıq tólewshiler tárepinen byudjetke májbúriy tólewlerdiń tolıq hám waqtında túsimin támiyinlew maqsetinde salıq minnetlemelerin ámelde orınlawdan ibarat. Eger qadağalaw nátiyjesinde salıq minnetlemesi óz kóleminde atqarılmasa, salıq tólewshı avtomatik túrde juwapkershilikke tartıladi. Sol sebepli salıq tólewshiler salıq tólewden bas tartqanlıq ushın biykarlap bolmaytuǵın jaza bar ekenin seze otırıp salıq minnetlemelerin sanalı túrde atqaradı.

Salıq qadağalawınıń nátiyjeligi onıń joqarı sapasına tiykarlanadı. Solay eken, salıq qadağalawın muǵdarlıq tárepten emes, al onıń sapasını turaqlı túrde asırıw ushın avtomatlastırıw hám salıq organları xızmetkerleriniń mamanlıǵın asırıw, maǵlıwmatlardı turaqlı úyreniw arqalı salıq tólewshilerdiń nızamlı mápleri hám huqıqları húrmet etilgen jaǵdayda unamlı nátiyjege erisiw múmkin.

Ulıwma alǵanda, salıq qadağalawı obyektleri salıq organları tárepinen úzliksiz túrde ámelge asırılatuǵın hám salıq qadağalawı túrlerinen biri bolǵan amawlı bir ilajlar jıyındısı bolıp tabıladi.

Ózbekstan Respublikası Salıq hákimshiligiń sistemasın jetilistiriwdiń eń zárúrli baǵdarları tómendegiler esaplanadı:

1. Mámleketlik salıq xızmeti organların salıq tólewshilerdiń biznes - sherigi hám máslahátshisi retindegi jańa imidjin jaratıw arqalı xızmet kórsetiwge baǵdarlanǵan mákemegе aylandırıw, hár bir xızmetker tárepinen «Salıq xızmeti — insaplı salıq tólewshilerdiń isenimli sherigi» degen maqsetli wazıypam orınlaw;

2. Salıq tólewshiler óz salıq minnetlemelerin iqtıyarlı orınlawı, biznesti nızamlı, ashıq hám qolay júrgiziw ushın maqul túsetuǵın sharayatlar jaratıw, salıq tólewshilerdiń qanaatlanıw dárejesiniń asırıwın támiyinlew;

3. Salıq hákimshiligi hám qadağalawınıń ulıwma jańa sistemasın jaratıw, sonıń menen birge, korrupciyalıq faktorlarǵa jol qoymaw boyınsha preventiv hám aldın alıw ilajların qollaw;

4. Salıq tólewleriniń waqtında hám bir túrdegi túsimin támiyinlew, basqarıw tártip - dástúrlerdı maksimal dárejede kemeytiw hám hám ápiwayılastırıw, salıq salınatuǵın bazanı keńeytiw hám ekonomikada qupıyalıq aylanbalardı kemeytiw esabınan byudjetlerdiń dáramat bólegin turaqlı qalıplestiriw;

Birinshiden, salıq qadağalawı mámleketlik qadağalawdıń biri bolıp, ol mámleketiń qadağalaw iskerligin ámelge asırıwshı wákilliklik mámleketlik organ tárepinen ámelge asırıladı.

Ekinshiden, salıq qadağalawı finanslıq qadağalawdıń tiykarǵı túri retinde xarakterlenedi. Salıq qadağalawı mámleketiń finans sistemasınıń bir bólegi bolǵan dáramatlardı óndiriwdi támiyinleydi.

Úshinshiden, salıq qadağalawı mámleketlik qadağalawınıń qánigelestirilgen forması bolıp tabıladı. Bul, dáslep, salıq qadağalawı amawlı bir qánigelesken ayrıqsha wakillikli organ tárepinen ámelge asırılıwın ańlatadı.

Tórtinshiden, salıq qadağalawınıń qánigelesiwi, onıń funkcionallıǵın belgileydi. Menshiklik, shólkemlesiw - huqıqiy túrine qaramastan, hár qanday yuridikalıq hám fizikalıq tárepler salıq qadağalawınıń obyektı esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası salıq nızamında salıq qadağalawın ámelge asırıwshı 2 wákilliklik mámleketlik organ belgilengen:

- salıq xızmeti organları;
- bajxana shegarası arqalı tovarlardı alıp ótiw menen baylanısh salıq minnetlemeleriniń atqarılıwı ústinen qadağalawdı ámelge asırıwshı bajxana organı.

Salıq qadağalawınıń subyektı bolıp qadağalawdı ámelge asırıwǵa wákilliklik mámleket organı esaplanadı. Basqa tárepten, salıq tekseriwi tekǵana salıq nızam buzılıwları jaǵdayı, al salıqqa tiyisli nızam buzılıwlar bolmasa da ayrıqsha mániske iye bolıwı múmkin. Sebebi, salıq tekseriwin ótkeriw salıq tólewshilerge salıq tólewde ózlerin intizamlı hám tuwrı dep esaplaw imkaniyatın beredi.

Salıq qadağalawı 3 basqıstın ibarat:

- tekserilip atırǵan subyektler haqqındaǵı maǵlıwmatlardı jıynaw;
- toplanǵan maǵlıwmatlardı bahalaw;
- bahalanǵan maǵlıwmatlar tiykarında is - ilajlardı kóriw.

Hár qanday mámleketiń salıq sisteması nátiyjeligi salıq qadağalawınıń nátiyjeli xızmet kórsetiliwine baylanısh. Eger salıq tólewshı salıq organları tárepinen qadağalawdıń joq ekenligi yamasa salıq qadağalawı jetkilikli dárejede ámelge asırılmaǵanlıǵınan dárek berse, salıq tólewshiler óz salıq minnetlemelerin sanalı túrde atqarıp atırǵanlıǵınan guman tuwdırmaıw kerek.

Sol sebepli mámleketiń ámeldegi salıq nızamında salıq qadağalawı usıllarına úlken itibar qaratılǵan. Salıq qadağalawınıń maqseti salıq tólewshiler tárepinen byudjetke májburiy tólewlerdiń tolıq hám waqtında túsimin támiyinlew maqsetinde salıq minnetlemelerin ámelde ornlawdan ibarat. Eger qadağalaw nátiyjesinde salıq minnetlemesi óz kóleminde atqarılmasa, salıq tólewshı avtomatik túrde juwapkershilikke tartıladı. Sol sebepli salıq tólewshiler salıq tólewden bas tartqanlıq ushın biykarlap bolmaytuǵın jaza bar ekenin seze otırıp salıq minnetlemelerin sanalı túrde atqaradı.

Salıq qadağalawınıń nátiyjeligi onıń joqarı sapasına tiykarlanadı. Solay eken, salıq qadağalawın muǵdarlıq tárepten emes, al onıń sapasınıń turaqlı túrde asırıw ushın avtomatlastırıp hám salıq organları xızmetkerleriniń mamanlıǵın asırıw, maǵlıwmatlardı turaqlı úyreniw arqalı salıq tólewshilerdiń nızamlı mápleri hám huqıqları húrmet etilgen jaǵdayda unamli nátiyjege erisiw múmkin.

Uırwma alǵanda, salıq qadağalawı obyektleri salıq organları tárepinen úzliksiz túrde ámelge asırılauǵın hám salıq qadağalawı túrlerinen biri bolǵan amawlı bir ilajlar jıyndısı bolıp tabıladı.

Ózbekstan Respublikası Salıq hákimshiligiń sistemasın jetilistiriwdiń eń zárúrli baǵdarları tómendegiler esaplanadı:

1. Mámleketlik salıq xızmeti organların salıq tólewshilerdiń biznes - sherigi hám máslahátshisi retindegi jańa imidjin jaratıp arqalı xızmet kórsetiwge baǵdarlanǵan makemege aylandırıp, hár bir xızmetker tárepinen «Salıq xızmeti — insaplı salıq tólewshilerdiń isenimli sherigi» degen maqsetli wazıypanı ornlaw;

2. Salıq tólewshiler óz salıq minnetlemelerin iqtiyarlı ornlawı, biznesti nızamlı, ashıq hám qolay júrgiziw ushın maqul túsetuǵın sharayatlar jaratıp, salıq tólewshilerdiń qanaatlanıw dárejesiniń asırıw támiyinlew;

3. Salıq hákimshiligi hám qadağalawınıń ulıwma jańa sistemasın jaratıp, sonıń menen birge, korrupciyalıq faktorlarǵa jol qoymaw boyınsha preventiv hám aldın alıw ilajların qollaw;

4. Salıq tólewleriniń waqtında hám bir túrdegi túsimin támiyinlew, basqarıw tártip - dástúrlerdi maksimal dárejede kemeytiw hám ápiwayılastırıp, salıq salmatuǵın bazanı keńeytiw hám ekonomikada qurıyalıq aylanbalardı kemeytiw esabınan byudjetlerdiń dáramat bólegin turaqlı qalıplestiriw;

5. Tekseriwden aldinqi analiz ham aralıqtan qadaǵalaw - analiz jumislarnıń ámelge asırıw ushın maǵlıwmatlardı tolıq jıynaw ham qayta islewdi támiyinleytuǵın zamanagóy, aldinqı informacion - kommunikaciyalıq texnologiyaların engiziw ilajların jáne de kúsheytıw;

6. Mámleketlik salıq xızmeti organları xızmetkerlerine korporativ etikanı sıńırıw, mámleketlik salıq xızmeti organlarınıń strategiyalıq maqset ham wazıypalarına erisiw ushın óz xızmet iskerligi nátiyjeligin asırıw motivaciyası sistemasın engiziw bolıp tabıladı.

Salıq qadaǵalaw maqsetinde usı Salıq kodeksinde⁶⁸ belgilengen mámleketlik organlar, mákemeler, shólkemler, kárxanalar ham lawazımlı shaxslar salıq tólewshilerdi salıq boyınsha esapqa alıw ushın zárúrli bolǵan maǵlıwmatlardı belgilengen tártipte salıq organlarına usınılıwı shárt esaplanadı.

Salıq qadaǵalawın ámelge asırıwda Ózbekstan Respublikasınıń jańa baspadaǵı Salıq kodeksi ham de Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti pármanı⁶⁹ negizinde Ministrler Kabineti tárepinen qabıl etilgen qaran⁷⁰ huqıqıy tiykar esaplanadı.

7.2. Salıq qadaǵalawı formaları ham usılları

Ózbekstan Respublikasınıń Salıq kodeksine muwapıq salıq qadaǵalawı tómendegi túrlerde ámelge asırıladı:

1. Salıq tólewshilerdi dizimge alıw; Salıq tólewshilerdi esapqa alıw - salıq tólewshilerdiń jaylasqan ornın, salıq salıw obyektlerin ham olarǵa tiyisli salıq salıw obyektlerin anıqlaw, belgilew, sonıń menen birge, salıq tólewshilerdi esapqa alıw ózgesheligine bar ózgerislerdi esapqa alıw, salıq tólewshilerdi salıq organlarında esapqa qoyıw esaplanadı.

2. Salıq salıw obyektleri ham salıqqa tartıw menen baylanıshlı obyektlerdi esapqa alıw; Salıq salıw obyektleri ham salıq salıw menen baylanıshlı obyektlerdi esapqa alıw - nızam hújjetlerinde belgilengen tártip ham shártlerge muwapıq ámelge asırıladı. Byudjet

⁶⁸ Ózbekstan Respublikasınıń Salıq kodeksi, 30.12.2019.

⁶⁹ Ózbekstan Respublikasınıń Prezidentiniń «Jasın ekonomikam qosqartıw ham salıq organları iskerligi nátiyjeligin asırıw boyınsha shólkemlesiw is-ilajlar haqqındaǵı PF-6098-sanlı Pármanı, 30.10.2020.

⁷⁰ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiń «Salıq qáwpi basqarıw, salıq qáwpi bar salıq tólewshilerdi (salıq agentlerin) anıqlaw ham salıq tekseriwlerin shólkemlestiriw ham ókiziw haqqındaǵı 1-sanlı qaran, 07.01.2021.

dáramatların esapqa alıw salıq organları tárepinen salıqlar ham byudjetke basqa májbúriy tólewlerdiń atqarılıwın, sonıń menen birge salıq tólewshiniń jeke esapbetinde esaplanǵan ham alınǵan járiymalar ham penyalar summaları boyınsha salıq minnetlemelerin kórsetiw arqalı ámelge asırıladı.

3. Qosılǵan qun salıǵı tólewshilerdi esapqa alıw; Qosılǵan qun salıǵı tólewshilerdi esapqa qoyıw wákillikli mámleketlik organı tárepinen belgilengen tártipte salıq organları tárepinen ámelge asırıladı. Qosılǵan qun salıǵı tólewshilerdi esapqa qoyıwǵa qoyılatuǵın talaplar bolsa Salıq kodeksiniń tiyisli elementlerinde belgilengen.

4. Salıq tekseriwleri; Salıq tekseriwleri Ózbekstan Respublikasınıń salıq nızamına sezilerli dárejede ámel etiliwin tekseriwde ámelge asırıladı.

5. Fiskal yadqa iye qadaǵalaw - kassa mashinalarınan paydalanıw; Fiskal yadqa iye qadaǵalaw - kassa mashinalarınan paydalanıw fiskal yadqa iye qadaǵalaw - kassa mashinalarınan paydalanıwdı ham sawda operaciyaların ámelge asırıwda yamasa naq pulǵa, bank tólew kartalarına, cheklerde xızmet kórsetiwde qarıydarǵa chek beriwge májbúr etedi.

6. Akciz tólenetuǵın tovarlardıń ayırım túrlerin markalaw ham akciz tólewlerin shólkemlestiriw; Alkogol, alkogolli ishimlikler, temeki ónimleri ham quramında temeki bolǵan basqa ónimler, pivodan tısqari, belgilengen shártler ham tártipte akciz markaları ham qadaǵalaw belgileri menen markalanıwı kerek. Akciz tólenetuǵın tovarlardı akciz salıǵı ham esapqa alıw - qadaǵalaw belgileri menen markalaw bul tovarlardı óndiriwshiler ham import etiwshiler juwapkershiliginde bolıp tabıladı. Bunnan tısqari, salıq organları akciz tólenetuǵın tovarlardı islep shıǵarıwdı ámelge asırıwshı salıq tólewshiler aymaǵında kepillikli mámleketlik organı tárepinen belgilengen tártipte akciz tólew postların quraydı.

7. Mámleketlik múlik obyektlerin esapqa alıw, bahalaw ham satıw rejimine ámel etiliwin tekseriw; Mámleket múlik esapqa alıw, bahalaw ham realizaciya qılıw rejimine ámel etiliwin tekseriw salıq organı tárepinen mámleketlik múlik obyektlerin esapqa alıw, saqlaw, bahalaw ham realizaciya qılıw (satıw) rejimine ámel etken jaǵdayda ámelge asırıladı, sonıń menen birge onı satıwdan túsken

tüsimlerdi toliq hám waqtında alıw boyınsha qadaǵalaw esaplanadı. Mámleketlik múlkine ótken múlkti esapqa alıw, saqlaw, bahalaw hám satıw tártibi Ózbekstan Respublikası húkimeti tárepinen belgilenedi.

8. Wákillikli organlar üstinen qadaǵalaw; Wákillikli organlar üstinen qadaǵalaw salıq organları tárepinen wákillikli organlar tárepinen byudjetke basqa (salıqlardan tısqarı) májbúriy tólewlerdiń tuwrı esaplanıwı, toliq óndiriliwi hám waqtında ótkeriliwi máseleleri sheńberinen ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw bolıp tabıladı.

Salıq qadaǵalawı tikkeley hám janapay qadaǵalaw formasında ámelge asırılıwı múmkin. Ámelge asırıw dáwiri boyınsha dáslepki, aǵımdaǵı hám keyingi salıq qadaǵalawına bóliw múmkin.

Wákilliklerdi ajratıw kózqarasınan salıq qadaǵalawı: húkimet tárepinen ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw; atqarıwshı hákimiyat organları tárepinen ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw; sud qadaǵalawına ajratıw múmkin. Salıq qadaǵalawı Finans ministrligi wákilligi sheńberinde, atap aytqanda, Salıq komiteti hám salıq organları arqalı ámelge asırıladı.

- Salıq tólewshilerde esapqa alıw
- Salıq salıw obyektlerin hám salıq salıw menen bir kúndi obyektlerde esapqa alıw
- Byudjetke hám memleketlik maqsatlı fondlarǵa móllet mızında esapqa alıw
- Kameral qadaǵalaw
- Naq pul túrinde kelip tısqarınan xronometraj
- Naq pul puzarawshı obyektler jumshalanın esabına hám haqıy-qtı sanınan mawazıqlıq tárepinen monitoring
- Salıq tekseriwleri
- Fiskal qutıw qadaǵalaw-kassamashıwları
- Akcız tólenetúǵın ayırım túrdegi tovarlar hám markalar ayırım kúrtawında faqatıw inspektorı lawazımın belgilew
- Móllet realizaciyalıw dan tısqarınan pul qaralın mólletler dáramatın az waqtında hám toliq mızında qadaǵalaw
- Májburıy tólewlerdi óndirw waqıtında ámelge asırılǵın memleketlik organlar towrınan qadaǵalaw
- Salıq monitoringi

7.1 - súwret. Salıq qadaǵalawı formaları⁷¹

Salıq kodeksinde⁷² salıq organları tárepinen salıq qadaǵalawın tómendegi formada ámelge asırılıwı belgilep berilgen:

- 1) salıq tekseriwleri;
- 2) salıq monitoringi.

Sonlıqtan salıq qadaǵalawı tiykarınan eki formada, yaǵnıy salıq tekseriw hám salıq monitoringi arqalı ámelge asırıladı eken.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti qararında⁷³ salıq tekseriwleri tómendegi túrlerge bólinedi:

- kameral salıq tekseriw;
- kóshpeli salıq tekseriw;
- salıq auditi.

Kameral qadaǵalaw salıq tólewshiler tárepinen usınıs etilgen salıq deklaraciyasın hám basqa hújjetlerdi úyreniw hám analiz qılıw tiykarında tikkeley salıq organları tárepinen ámelge asırılatuǵın, sonın menen birge salıq organları jaylasqan orında ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw bolıp tabıladı.

Kóshpeli salıq tekseriw salıq tólewshilerdiń salıqlar hám jıymlardı esaplap shıǵarıw hám tólew barsındaǵı ayırım minnetlemelerin, sonın menen birge salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerinde belgilengen basqa minnetlemeleri atqarıwın tekseriw bolıp tabıladı.

Salıq auditi málim bir dáwir ushın salıqlar hám jıymlardı esaplap shıǵarıw hám tólewdiń tuwrılıǵın tekseriw bolıp tabıladı.

Salıq monitoringi bolıp, salıq haqqındaǵı nızamshılıqqa ámel etiw, salıq monitoringi ótkerilip atırǵan yuridikalıq táreplerden salıqlar hám jıymlardı esaplawdıń tuwrılıǵı, toliq hám waqtında tólungenligin (ótkerip berilgenligin) ańlatadı.

Salıq monitoringin ótkeriw salıq monitoringi ótkeriletúǵın jıldıń 1 yanvarınan baslanadı hám salıq monitoringi ótkerilgen dáwirde keyingi jıldıń 1 iyulinde tamamlanadı.

Salıq tekseriwlerin ótkeriwde salıq tólewshiler huqıqlarǵa iye:

- salıq shólkemleri lawazımılı shaxslarınń tekseriw máselelerine baylanısı bolmaǵan talapların atqarmashıq;

⁷¹ Sol jerde.

⁷² Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiń «Salıq qıwıp husaraw, salıq qıwıp bar salıq tólewshilerdi (salıq agentlerin) auqlaw hám salıq tekseriwlerin shólkemlestirw hám ótkizw haqqında» 1-sımlı qaran. 07.01.2021.

- salıq tekseriwlerin ótkeriwde jeke ózi yamasa óz wákili arqalı qatnasıw;
 - salıq tekseriwin ámelge asırıwshı salıq organlarına salıq haqqındaǵı nızam hújjetleriniń orınlanıwına tiyisli máseleler boyınsha túsindirmeler beriw;
 - salıq tólewshi talap etip alınǵan hújjetlerdi salıq organına usınıs etpewine haqlı, eger bul hújjetler yamasa olardıń nusqaları aldın salıq shólkemlerine aldınǵı ótkerilgen kameral yamasa kóshpeli salıq tekseriwlerinde tolıq salıq monitoringin ótkeriw procesinde usınıs etilgen bolsa;
 - ekspertti biykar etiw hám ekspertti ózi kórsetken shaxslar arasınan belgilew haqqında ótinish qılıw;
 - salıq organı lawazımlı shaxsınıń ruxsatı menen ekspertiza ótkeriwde qatnasıw hám ekspertke túsindirmeler beriw, eksperttiń juwmaǵı menen tanısıw;
 - salıq tekseriwi materialları menen tanısıw hám tekseriw aktın alıw;
 - salıq shólkemleri lawazımlı shaxslarınıń nızamǵa qayshı minez - qılıqları boyınsha shaǵım qılıw;
 - kameral salıq tekseriwi nátiyjesi boyınsha talapnamada kórsetilgen ayırmashılıqlardıń tiykarlaması retinde salıq másláhátshileri shólkeminiń juwmaǵın usınıw.
- Kóshpeli salıq tekseriwleri yamasa salıq auditin ótkeriwde salıq tólewshiler tómendegi jaǵdaylarda salıq organı lawazımlı shaxsların salıq tekseriwin ótkeriw ushın ayaqqa hám orınlarǵa qoymawǵa haqlı:**
- kóshpeli salıq tekseriwin ótkeriw haqqındaǵı buyırıq belgilengen tártipte rásmiylestirilmegen hám buyırıq nusqası salıq tólewshige berilmegen bolsa, salıq tólewshi onı alıwdan bas tartqan jaǵdaylar bunnan tısqari;
 - tekseriwshi inspektor tekseriwdi belgilew haqqındaǵı buyırıqta kórsetilmegen, óz xızmet gúwalıǵın kórsetpegen bolsa;
 - salıq tekseriwin ótkeriwdiń múddetleri baslanbaǵan yamasa ótip ketken bolsa.
- Salıq tekseriwlerin ótkeriwde salıq tólewshilerdiń ayırım minnetdemeleleri:**

- tekseriwdi ótkeriwshi lawazımlı shaxstıń talabına kóre salıq tólewshi elektron formada dúzilgen hújjetlerdiń qaǵazdaǵı kóshirme nusqaların usınıwı shárt, elektron esapbet - fakturalardıń infomnaciyalıq sistemasında dizimge alınǵan elektron esapbet - fakturalar bunnan tısqari;
 - kameral salıq tekseriwi nátiyjeleri boyınsha talapnama alınǵan kúnнен baslap 10 kún múddette tiyisli salıqlar boyınsha anıqlastırılǵan salıq esabatın tolıq anıqlanǵan ayırmashılıqlardıń tiykarların tastıyıqlaytuǵın hújjetler menen usınıw.
- Kameral tekseriw ótkeriw ushın tiykarlar:**
- salıq qáwpin basqarıw sisteması tiykarında anıqlanǵan salıq haqqındaǵı nızam hújjetleri buzılıwı ámelge asırılǵanlıǵı qáwipi bar ekenliginde;
 - salıq tólewshi tárepinen usınıs etilgen salıq esabatında ayırmashılıqlar yamasa qáteler anıqlanǵanda;
 - salıq haqqındaǵı nızam hújjetleri talaplarınń buzılıwı jaǵdayları haqqında yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń mürájatları salıq organına túskende;
 - salıq tólewshi tárepinen aldın usınıs etilgen salıq esabatına salıstırǵanda tóleniwı kerek bolǵan salıq summasın azaytatuǵın yamasa kórilgen ziyán summasın kóbeyttiretuǵın anıqlastırılǵan salıq esabatı usınıs etilgende.
- Kameral salıq tekseriwiniń ulıwma múddeti 60 kúnнен asıwı múmkin emes.** Tekseriw buyırıq tiykarında ótkeriledi. Tekseriwshi qaǵıyda menen tastıyıqlanǵan sorawnamaǵa muwapıq hújjetlerdi usınıwdı soraydı. Óz gezeginde, hújjetler salıq tólewshi tárepinen sorawnama alınǵan kúnнен baslap 5 kún ishinde usınıs etiliwi kerek (salıq tólewshiniń arzasına kóre múddet uzaytırılıwı múmkin). Hújjetler tastıyıqlanǵan nusqalar kórinisinde usınıs etiledi. Tekseriw nátiyjeleri boyınsha juwmaq dúziledi.
- Kameral salıq tekseriwi nátiyjeleri boyınsha talapnama. Salıq organı tárepinen 2 kún múddette salıq tólewshige salıq esabatındaǵı ayırmashılıqlar yamasa qáteler anıqlanǵan jaǵdaylardı saplastırıw tuwrısında talapnama jiberiledi.
- Salıq tólewshi 10 kún múddette anıqlastırılǵan salıq esabatın tastıyıqlaytuǵın hújjetler menen usınıwı shárt. Hújjetler 15 kún ishinde salıq organı tárepinen kórip shǵıladı. Salıqqa tiyisli nızam

buziluvlarning ámelge asirilanligi jaǵdayı anıqlansa, tiyisli akt dúziledi. QQSı óndiriw boyınsha kameral tekseriw Ózbekstan Ministrler Kabinetiniń qararına muwapıq belgilenedi.⁷⁴

Salıq organınıń kameral salıq tekseriwi nátiyjeleri boyınsha qabıl etken sheshimi ústinen joqarı turıwshı salıq organına yamasa sudqa shaǵım qılıw múmkin.

Kóshpeli tekseriw ótkeriw ushin tiykarlar:

○ salıq qáwpin basqarıw sistemasi arqalı anıqlanǵan, salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerin buzıw qáwipi bar ekenligi;

○ fizikalıq yamasa yuridikalıq táreplerdiń salıq yamasa valyuta haqqındaǵı nızam hújjetleri buzılıwı jaǵdayları haqqındaǵı múrjátları, sonday - aq tovarlar hám xızmetlerdiń bahasını negizsiz asırıw jiberiw jaǵdayları tuwrısında, jolawshılardı jeńil avtotransport quralları menen tasıw boyınsha nızamǵa qarsı isbilermenlik iskerligi;

○ ǵalaba xabar qurallarında salıqqa hám valyutaǵa tiyisli nızam buzılıwlar haqqındaǵı maǵlıwmatlar járiya etilgende;

○ ótkerilip atırǵan kameral salıq tekseriwin qalıw ámelge asırıw maqsetinde qosımsha maǵlıwmatlar alıw zárurligi júzege kelgende;

○ valyuta operacijaları ámelge asırılıwınıń tiykarlanǵanlıǵı boyınsha monitoring alıp barıw procesinde salıq organı jibergen sorawnamǵa salıq tólewshı tárepinen hújjetler yamasa informaciya usınıs etilmegen yamasa tolıq usınıs etilmegende;

○ sud, prokuratura organlar, sonıń menen birge basqa mámleketlik organları hám shólkemlerinen salıq hám valyutaǵa tiyisli nızam buzılıwlar tuwrısında dárek beretuǵın informaciya túskende.

Kóshpeli salıq tekseriwi 10 kúnnen kóp bolmaǵan múddette ótkeriledi. Tekseriw buyırıq tiykarında ótkeriledi. Salıq tólewshiler tárepinen sawda hám xızmet kórsetiw qaǵıydalarına ámel etiliwi, sonday - aq olar tárepinen qadaǵalaw - kassa texnikası hám esap - sanaq terminalları qollanıwı boyınsha kóshpeli salıq tekseriwlerin shólkemlestiriw Mámleketlik salıq komitetiniń «Salıq sherik» AAT arqalı ámelge asırıladı.

Kóshpeli tekseriw ótkeriw sheńberinde:

• salıq salıw obyektlerin hám salıq salıw menen baylanıslı bolǵan obyektlerdi esapqa alıw boyınsha salıq qadaǵalawı ámelge asırıladı;

• xronometraj názerden baqlap ótkeriledi;

• qadaǵalaw kassa texnikası hám esap - sanaq terminalları qollanıwı, sonday - aq qadaǵalaw satıp alınǵan zatı arqalı tekseriledi;

• yuridikalıq tárep esaplanǵan salıq tólewshiniń jumsslı - xızmetkerleri haqıyqıy sanı hám salıq esabatındaǵı sawlelendirilgen jumsslı - xızmetkerler sanına muwapıqlıǵı tekseriledi;

• bazarlar, sawda kompleksleri hám olarǵa tutas bolǵan avtotransport qurallarınıń toqtap qalıw jaylarında salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiliwi tekseriledi;

• sawda hám xızmet kórsetiw qaǵıydalarına ámel etiliwi tekseriledi;

• jer astı qandan paydalanıwshı salıq tólewshiler tárepinen haqıyqıy qazıp alınǵan paydalı qazılmalar kólemi tekseriledi;

• salıq tólewshilerdiń tólew tapsırmaları hám salıq organlarınıń inkasso tapsırmaları bankler tárepinen waqtında atqarıwı tekseriledi;

• valyutanı tártipke salıw haqqındaǵı nızam hújjetlerine rezidentler hám rezidentler bolmaǵan tárepinen ámel etiliwi tekseriledi;

• salıq tólewshilerdiń aktivleri hám minnetlemeleri inventarizaciyaǵa ótkeriledi;

• hújjetler hám buyımlar alıp qoyıladı.

Kóshpeli salıq tekseriwi nátiyjeleri boyınsha akt 2 nusqada dúziledi. Kóshpeli salıq tekseriwi aktınıń bir nusqası salıq tólewshige akt penen tanısıp shıǵıp, onı alǵanlıǵı hám sánesi kórsetilgen imzası arqalı tapsırıladı.

Salıq auditi tómendegi jaǵdaylarda ótkeriledi:

• salıq tólewshı salıq táwekelshiliginiń joqarı qatlama tiyisli bolǵanda;

• kameral salıq tekseriwi nátiyjesi boyınsha anıqlastırılǵan salıq esabat, sonday - aq tastıyqlaytuǵın hújjetler usınıs etilmegende;

• qálegen saplastırılıp atırǵan yuridikalıq táreplerde (salıq másláhátshileri shólkemleriniń salıqlar boyınsha juwmaqları ámeldegi bolǵan salıq tólewshiler bunnan tısqari);

⁷⁴ Ózbekstan Ministrler Kabinetiniń «Qıstırǵan qas salıǵı hám de sbot et yuridikalıq tárepleri menen baylanıslı salıq hákimshiliginiń jetilistiriw is-ilajları haqqındaǵı 489-sanlı qarar. 14.08.2020.

- salıq tölewshilerdiñ jmayatlı isler boyınsha finans - xojalıq iskerligi baqlaw etiliwi boyınsha;

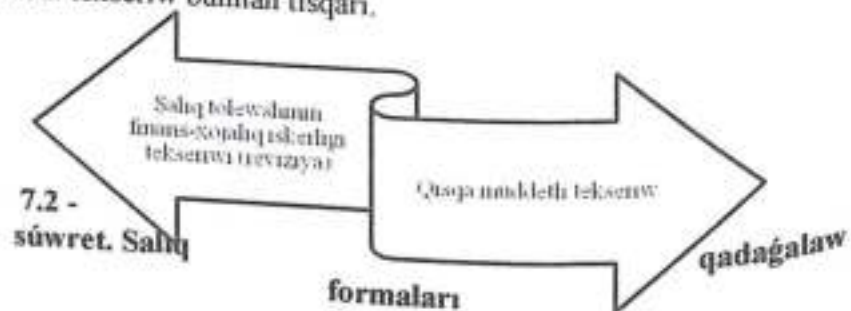
- iskerligin toqtatqan jeke tartiptegi isbilermenler, qatañ belgilengen muğdarğa yamasa deklaraciya tiykarında fizikalıq táreplerden dáramat salıgın töleytuğınlardan tısqari.

Salıq auditi ótkeriliwi baslanıwınan keminde 30 kalendar kún aldın salıq tölewshige salıq auditi ótkeriliwi haqqında xabamama jiberiledi. Salıqlardı tölewden bas tartıw belgileri ámelde bolsa, salıq organı Mámleketlik salıq komiteti menen kelisken jaǵdayda salıq tölewshini aldın ala xabarlı etpesten salıq auditin baslawǵa haqlı bolıp tabıladı. Salıq auditin ótkeriw múddeti 30 kúndi quraydı, biraq tekseriw múddeti 6 ayǵa shekem uzaytınlıwı múmkin.

Salıq auditin ótkeriw dawamında:

- aymaq hám imaratlardı kózden ótkeriw;
- zárur hújjetler, sonday - aq úshinshi shaxslardan hújjetler hám maǵlıwmatlar talap etip alınadı;
- hújjetler hám buyımlar alıp qoyıladı;
- salıq tölewshiniñ múlikleri inventarizaciyaдан ótkeriledi.

Salıq auditi nátiyjesine kóre 3 nusqada akt dúziledi. Aktiñ bir nusqası salıq tölewshige salıq auditi tamamlanǵannan keyin 3 jumıs kún ishinde tapsırıladı. Salıq tölewshiniñ salıq auditi aktındaǵı imzası onıñ salıq auditi nátiyjesine razılıǵın bildirmeydi. Salıq tölewshi salıq auditi nátiyjesi boyınsha jazba formadaǵı kelispewshiliklerin tastıyıqlaytuǵın hújjetlerdi qosımsha etken jaǵdayda 10 kún ishinde usınıwǵa haqlı. Kóshpeli salıq tekseriw hám salıq auditi Prezident janındaǵı Isbilermenlik subyektleriniñ huqıqları hám nızamlı máplerin qorǵaw boyınsha wákildi xabarlı etken jaǵdayda ámelge asırıladı, mámleket diziminen isbilermenlik iskerligin ámelge asırıwshı fizikalıq táreplerdi tekseriw bunnan tısqari.

Salıq qadaǵalawın waqtına qaray úsh túrin óz ishine - **dáslepki, aǵındaǵı hám keyingi qadaǵalaw** bolıp bólinedi.

Dáslepki qadaǵalaw salıq túsimlerin joybarlaw basqıshında, tekseriw túrleri hám usılların, sonday - aq salıq tölewshiler belgileytuǵın eñ tiykarǵı hám quramalılarnı anıqlawda ámelge asırıladı. Bul túrdegi qadaǵalaw ádette erte eskertiw dep ataladı.

Aǵındaǵı qadaǵalaw salıq organlarınıñ tiykarǵı iskerligi bolıp, salıq tölewshiniñ hújjetli hám kameral tekseriwlerin ulıwmalastıradı. Ol esabat dáwiri hám finanslıq jıl dawamında ótkeriledi, onıñ maqseti salıq tartibinde salıq minnetlemelerin atqarmawlıǵın salıq tölewden bas tartıwdı saplastırıwdan ibarat. Bul qadaǵalawdıñ tiykarǵı wazıypası salıq nızamshılıq buzılıwınıñ aldın alıwdan ibarat.

Keyingi qadaǵalaw esabat (salıq) dáwiri hám byudjet jılınıñ aqırında ámelge asırıladı. Keyingi qadaǵalaw keyingi finans jılında salıq organları ushın dáslepki qadaǵalawdı analiz qılıw tiykarında ámelge asırıladı joba dúziw hám qosımsha háreketlerdi kórip shıǵıw imkaniyatın beredi.

Sonı atap ótiw kerek, aldındaǵı eki túrdegi qadaǵalaw ekinshisine qaraǵanda kemirek qollanılardı. Bunday qadaǵalaw, mısali, salıq tölewshi óziniñ salıq minnetlemesi muǵdarı boyınsha salıq organları menen aldınan kelisip alındaǵı ámelge asırılıwı múmkin. Salıq deklaraciyanıñ tolırıwda puqaralar ádette salıq deklaraciyanıñ salıq organları xızmetkerleri járdeminde tolıradı.

Aǵındaǵı qadaǵalaw da kem ushıraydı, sebebi bunday qadaǵalaw salıq organları tárepien salıq minnetlemeleriniñ waqtında atqarılıwı üstinen qadaǵalaw alıp barıwı menen xarakterlenedi.

Ámelge asırılıw túrleri boyınsha salıq qadaǵalawı tómendegishe:⁷⁵

- arifmetikalıq tekseriw;
 - rásmiy tekseriw;
 - salıqlardı tölewdiñ belgilengen múddetlerine ámel etiliwin tekseriw hám hújjetlerdi usınıw ;
 - túrli hújjetlerdi salıstırıw.
- Salıq qadaǵalawı tarawına qaray:

⁷⁵ Соколик М.А. Классификация налоговых проверок как инструмент реализации налогового контроля в целях его развития / М.А. Соколик // Казахский экономический вестник. – 2016. – № 1. – С. 13-15.

○ tekserilip atirgan táreptiñ barlıq salıq minnetlemeleri üstinen kompleks qadaǵalawdı ámelge asırıw;

○ tek saylangan salıq túrleri boyınsha yamasa salıq tólewshiniñ amawlı bir iskerligi menen baylanıslı jaǵdayda ámelge asırılatuǵın temalı yamasa amawlı qadaǵalaw (salıq salıw obyektin tuwrı esapqa alıw).

Salıq qadaǵalawı informaciya deregine baylanıslı: a) hújjetli, hújjetlerdi tekseriwge tiykarlangan; b) eger tekserilip atirgan subyekttiñ jumısı rasında tekserilgen bolsa, ol jaǵdayda ol anıq qatlamǵa bólinedi. Mısalı, kárxananıñ müliki, sonday - aq pul qarjıları, qımbatlı qaǵazlar, imarat, transport quralları hám basqalardı inventarizaciya qılıw múmkin.

Salıq tekseriwı kólemine kóre qadaǵalaw tómendegilerge bólinedi: a) tekserilip atirgan obyektin salıq minnetlemeleri menen baylanıslı barlıq hújjetler hám basqa materiallar, tekseriledi; b) tekserilip atirgan obyektin omında tekseriwde.

Salıq qadaǵalawınıñ shólkemlestirilgen ózgesheligine qaray: a) aldınan joybarlastırılǵan, rejeli qadaǵalaw; b) salıq nızam buzılıwları yamasa salıq minnetlemeleri atqarılmagan jaǵdayda, bul haqqındaǵı maǵlıwmatlar kelip túskende ótkeriletuǵın qadaǵalaw, rejeden tisqan qadaǵalaw. Mısalı, eger yuridikalıq tárep qayta dúzgen bolsa yamasa óz iskerligin toqtatsa.

Salıq qadaǵalawı tekserilip atirgan yamasa tekserilip atirgan subyekttiñ kepilliklerine qaray: a) funktsional qadaǵalaw (auditor hám tekserilip atirgan shaxs ortasında baylanıslıq joq - salıq organları mámleket kárxanaların tekseredi); b) basqarıw kepillikler tártibinde tekseriw. Mısalı, joqan organ tómen organlar iskerligin tekseredi.

Bul jerde, birinshi náwbette, mámleketlik qadaǵalaw bul mámleket tárepinen wákillikli organlar (salıq hám bajıxana organları) arqalı ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw bolıp tabıladı. Bul jerde qadaǵalawdı yuridikalıq táreptiñ ózi ámelge asıradı yamasa óziniñ funktsional iskerligi arqalı ámelge asırıladı.

Ekinshiden, hár qanday qadaǵalaw «qadaǵalaw subyekti - qadaǵalaw astındaǵı obyekt» sxeması boyınsha ámelge asırıladı. Óz - ózin qadaǵalawda bolsa subyekti joq, obyekt joq, subyekti ózin basqaradı hám tekseredi. Eki tárep ortasında salıq qatnasıqları joq.

Sol sebepli xojalıq ishindegi salıq qadaǵalawınıñ áhmiyetine qaramay, onı mámleketlik salıq qadaǵalawı dep klassifikaciyalaw múmkin emes. Usınıñ sebebinen, auditorlar búgingi künde ǵalabalıǵı hám keñ tarqalǵanlıǵına qaramay, mámleketlik salıq qadaǵalawı bolmaydı.

Juwmaqlap aytqanda, salıq qadaǵalawı mámleketlik qadaǵalawdıñ zárúrli forması ekenligine isenim payda ettik. Mısalı, salıq qadaǵalawın ekologiyalıq yamasa sanitariyalıq qadaǵalawın shólkemlestiriw menen salıstırıp bolmaydı.

Sol qatnasıqtan salıq qadaǵalawı puqaralıq - huqıqiy tiykarda ámelge asırılatuǵın mámleketinñ finanslıq iskerligin, sonday - aq salıq minnetlemesin waqtında hám tolıq atqarıwın barlıq salıq tekseriwleri üstinen qadaǵalaw forması bolıp tabıladı.

Salıq qadaǵalawınıñ barlıq dárejelerin qamtıp alıwshı mámleketinñ materiallıq mápdarlıǵı salıqlardı tólemeslik qále ekonomikalıq, qále sociallıq bolsın, basqa barlıq máselelerden üstün turıwın ayqın kórsetip turıptı.

Salıq qadaǵalawı - salıq organları tárepinen salıq nızamınıñ atqarıwın qadaǵalaw, májbúriy pensiya tólewlerin jamǵarıp barılatuǵın pensiya fondlarına tolıq hám waqtında ótkeriw. Salıq qadaǵalawı tekǵana salıq nızamına ámel etiliwin, jamǵarıp barılatuǵın pensiya fondlarına májbúriy pensiya tólewleriniñ tolıq hám waqtında ótkeriliwin qadaǵalaw ǵana qalmaq, bálki salıqlar hám byudjetke basqa májbúriy tólewlerdin tuwrı esaplanıwı hám waqtında tóleniw, sonıñ menen birge, Ózbekstan Respublikası nızam hújjetlerine ámel etiliwin de qadaǵalaydı.

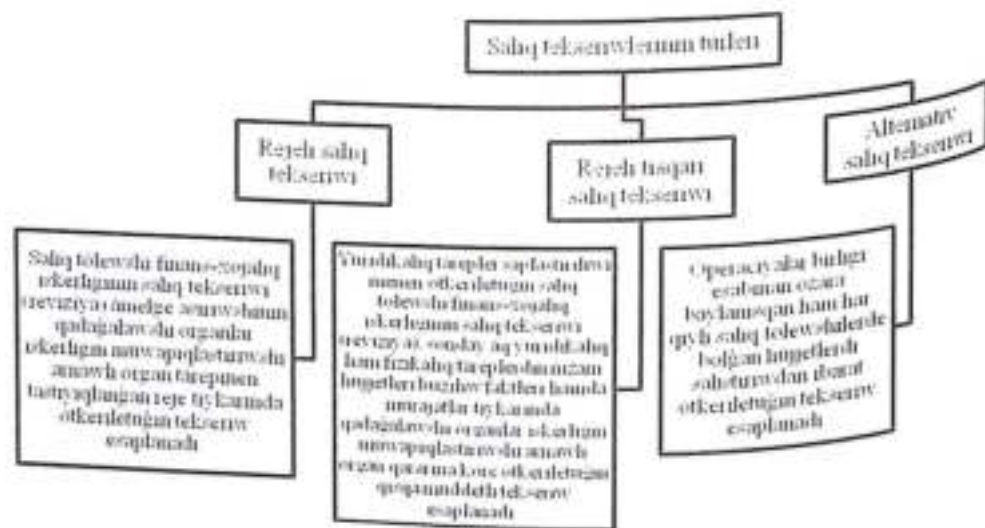
Salıq qadaǵalawınıñ maqseti hám wazıypaları hár túrli. Tiykarǵı wazıypa - salıq tólewden bas tartıwdıñ aldın alıw, mámleket dáramatların támiyinlew, Ózbekstan Respublikası nızamlarınıñ buzılıwların saplastırıw.

Salıqlardıñ tolıq tóleniw hám byudjetke esaplanıwın waqtında hám tolıq tekseriw, bárinen burın, nızam hújjetlerinde salıq organlarına berilgen huqıq hám minnetlemelerge, hújjetlerdi tekseriwge, yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden salıqlar hám jıyımlar jáne basqa tólewlerdi esaplap shıǵarıw hám tólewge baylanıslı boladı.

7.3. Salıq tekseriwlerin ótkeriw tártibi

Salıq tekseriwleri - bul salıq salasındaǵı nızam hújjetlerine tiykarlanıp, salıq tólewshilerdiń salıqlardı tólew boyınsha minnetlemelerin ornılaw haqqındaǵı maǵlıwmatlardı toplaw hám analiz etiwge qaratılǵan wákillikli mámleket organlarınń ekonomikalıq hám huqıqıy háreketleriniń quramalı hám maqsetli sisteması bolıp tabıladı.

Sonlıqtan salıq tekseriwleriniń maqseti salıq nızamın buzıw faktlerin anıqlaw, olarǵa sheklew, salıqlar hám jıymılar tolıq hám waqtında tólingenligi haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń isenimligin támiyinlew, sonıń menen birge, ámelge asırılǵan operaciyalar hám háreketlerdiń nızamlıǵın tekseriw hám de salıq nızamın buzıw faktlerin anıqlawdan ibarat. Solay etip, salıq tekseriwleri mámleketlik byudjetti tolırw hám salıq tólewshilerdi intizamlı qılıw imkaniyatın beredi.

7.3 - súwret. Salıq tekseriw túrleri

Búgingi kúnde rawajlangan mámleketlerde salıq qadaǵalawın jobalawdı avtomatlastırw kózqarasınan salıq hákimshiligin jetilistiriw boyınsha úlken tájiriye toplanǵan bolıp, ol salıq organlarınıń salıq

qaǵıydalarına ámel etiliwi ústinen qadaǵalawdı ámelge asırw boyınsha salıq organları iskerligin standartlastırw hám nátiyjeligin asırwǵa qaratılǵan.

Tekseriw ushın salıq tólewshilerdi tańlawdıń eń ápiwayı usılı tosınarlı tańlaw bolıp tabıladı. Basqa kóplegen usıllar menen salıstırǵanda, tosınarlı tańlaw ádette kemirek qosımsha dáramat keltiredi. Kóbinese salıq tólewshiler tańlawın jaratıw ushın tosınarlı tańlaw usılı qollanıladı, oǵan kóre tiykarǵı jıymılarınń qásiyetleri qosımsha túrde talqılaw bolıp tabıladı. Mısalı, **AQSH Federal Salıq basqarması** úzliksiz túrde yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń tosınarlı tańlap alınǵan deklaraciyalardıń sırtqı dereklerden alınǵan maǵlıwmatlardan paydalanǵan jaǵdayda tekseredi. Bul salıq tólewshiniń muwapiqlıǵın ólshew baǵdarlaması dep atalǵan arawlı baǵdarlama arqalı ámelge asırıladı. Bul tekseriwler nátiyjelerine kóre salıq tólewshilerdiń ulıwma sanı salıqlarǵa boyınbawlıq yamasa salıq tólewden bas tartıw dárejesin kórsetiw ushın bahalanadı. Bul maǵlıwmatlarǵa tiykarlanıp, salıq deklaraciyasın salıq tańlaw kriteriyaları islep shıǵılǵan bolıp, jetkizip beretuǵınlarǵa kelisiw arqalı salıq túsimlerin maksimal dárejede asırwdı kútiw múmkin.

Soǵan uqsas baǵdarlama **Kanada Mámleket salıq xızmetinde** ámelde boladı. Bul baǵdarlama sheńberinde fizikalıq tárepler jalpı dáramatlarınń bir bólegin jetillikli stavka boyınsha salıqqa tartılıw yamasa ulıwma salıqqa tartılmaytuǵının járiyalaw ushın tosınarlı saylanadı.

Batista kóplegen salıq xızmetleri tárepinen qollanılatuǵın eń keń tarqalǵan usıl salıq túsimleriniń tiykarǵı bólegin támiyinleytuǵın iri salıq tólewshilerdi tekseriwge barlıq ámeldegi resursların jıynaw bolıp tabıladı. Mısal ushın, **AQSH hám Kanadada iri salıq tólewshilerdiń** eń joqarı procenti salıq organlarınan yuridikalıq táreplerden almatuǵın dáramat salıǵın tuwrı esaplaw boyınsha úzliksiz túrde qadaǵalaw bolıp tabıladı. Bul tekseriw strategiyası kóplegen rawajlangan mámleketlerde keń tarqalǵan.

Tańlaw kriteriyalarınń bar bolıwı salıq komitetine barlıq máselelerdi qamtıp alǵan jaǵdayda salıq tekseriwleriniń ulıwma rejesin islep shıǵıw imkaniyatın beredi.

Hár bir regionda salıq tólewshilerdiń málim bir toparı salıqtıń byudjetke úzliksiz túrde túsıwin támiyinleydi. Bul kóplegen

mámleketlerdi, sonday - aq Avstriyanıń iri salıq tólewshilerdi qadaǵalaw ushın amawlı sistemalar hám shólkemlestirilgen aymaqlardı jaratılıwına alıp keldi.

Salıq tekseriwleri birinshi nábette tówendegilerge baǵdarlarǵa qaratılǵan:⁷⁶

isbilenlik iskerligin shólkemlestiriwdiń nızamlıǵın támiyinlew;

xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń, sonıń menen birge salıq tólewshilerdiń iskerligi anıqlaw;

fizikalıq táreplerden nızam hújjetlerinde belgilengen tólew baǵdarı boyınsha salıq minnetlemeleri;

tólewshiler - fizikalıq táreplerdiń salıqqa tiyisli nızam buzılıwların anıqlaw

Mámleketlik salıq xızmeti organı wákili tárepinen salıq tólewshige salıq tekseriwiniń ótkeriwdi baslawdan aldın:

• salıq tekseriwiniń maqseti menen tanıstırılıwı;

• óz xızmet gúwalıǵın, sonıń menen birge tekseriwlerdi ótkeriwge ruxsat berilgeni haqqındaǵı amawlı gúwalıǵın kórsetiw;

• nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte tekseriwlerdi atap kórsetiw dápterin tolıqtırılıwı;

• xojalıq júrgiziwshi subyektlar iskerligin tekseriwlerdi ámelge asırıwdıń muwapıqlastırılıw jobasınen kóshirme nusqasını yamasa qadaǵalawshı organlar iskerligin muwapıqlastırılıwshı amawlı kepillikli organdıń jobadan tısqari salıq tekseriwiniń ótkeriw haqqındaǵı sheshimi kóshirme nusqasını, sonıń menen birge Mámleketlik salıq xızmeti organınıń tiyisli salıq tekseriwiniń tayınlanǵanlıǵı haqqındaǵı buyırǵınıń jáne salıq tekseriwiniń ótkeriw baǵdarlamasınıń kóshirme nusqalarını tapsırıp, tilxat alıwı shárt.

Salıq tekseriwiniń ótkeriwge tiykar bolatuǵın hújjetlerdi salıq tólewshige tapsırılǵan waqıt salıq tekseriwiniń ótkeriw baslanǵan payıt dep esaplanadı. Salıq tólewshiniń usı hújjetlerdi alıwdan bas tartqanlıǵı salıq tekseriwiniń biykarlaw ushın tiykar bolmaydı. Salıq tólewshini usı hújjetlerdi alıwdan bas tartqan jaǵdayda, Mámleketlik salıq xızmeti organı wákili tárepinen onıń ózi hám salıq tólewshini

⁷⁶ Тюрина Ю.Г. Роль налоговых проверок в системе налогового контроля / Ю.Г. Тюрина // Актуальные проблемы теории и практики налогообложения: материалы IV Международной научно-практической конференции. ФГАОУ ВПО «Волгоградский государственный университет», 2015. - С. 236-241.

imzalıtuǵın akt dúziledi. Salıq tólewshini bul aktti imza qoyıwdan bas tartqan jaǵdayda, bul haqqında aktke tiyisli jazıw kiritiledi. Bunday jaǵdayda akt imzalanǵan payıt salıq tekseriwiniń ótkeriwdiń baslanıwı esaplanadı.

Salıq tólewshini Mámleketlik salıq xızmeti organınıń lawazımlı shaxsların tówendegi jaǵdaylarda salıq tekseriwiniń ótkeriw ushın aymaqqa hám orınlarǵa kiritpewine haqlı, eger:

• salıq tekseriwiniń ótkeriwge tiykar bolatuǵın hújjetler tapsırılmaǵan yamasa belgilengen tártipte rásmiylestirilmegen bolsa;

• tekseriwshiniń lawazımlı shaxs tekseriwini belgilew haqqındaǵı buyırqta kórsetilmegen, óz xızmet gúwalıǵın hám tekseriwlerdi ótkeriwge ruxsat berilgeni haqqındaǵı amawlı gúwalıǵın kórsetpegen bolsa;

• salıq tekseriwiniń ótkeriwdiń buyırqta kórsetilgen müddetleri baslanbaǵan yamasa ótip ketken bolsa;

• tekseriwshiniń lawazımlı shaxs tekseriwlerdi atap kórsetiw dápterin tolıqtırılıwdan bas tartsa.

Mámleketlik salıq xızmeti organınıń salıq tekseriwiniń ótkerip atırǵan lawazımlı shaxslarına salıq tólewshiniń aymaǵına hám orınına kiritiwine tosqınlıq etkenlik, tap sonıń menen birge Mámleketlik salıq xızmeti organı lawazımlı shaxslarınıń óz xızmet wazıypaların orınlawına tosqınlıq etkenlik nızamda kórilgen juwapkershilikke sebep boladı.

Mámleketlik salıq xızmeti organı lawazımlı shaxslarınıń óz xızmet wazıypaların orınlawına tosqınlıq etkenlik ushın juwapkershilikke tartılǵanlıq salıq tekseriwiniń biykarlaw ushın tiykar bolmaydı.

Salıq tekseriwiniń ótkerip atırǵan Mámleketlik salıq xızmeti organı lawazımlı shaxslarınıń nızamda belgilengen jaǵdaylardan yamasa sud sheshimi tiykarında ámelge asıratuǵın jaǵdaylardan basqa jaǵdaylarda turar jaylarǵa olarda jasawshı fizikalıq táreplerdiń qálew - shıdamlıǵınan tısqari yamasa oǵan qarsı túrde kiritiwine jol qoyılmaydı.

Mámleketlik salıq xızmeti organınıń salıq tekseriwiniń ótkerip atırǵan lawazımlı shaxsları tekserilip atırǵan salıq tólewshiden salıqlar hám basqa májbúriy tólewlerdi esaplap shıǵarıw, tólew menen baylanısh, tekseriw maqsetine tiyisli hám tekserilip atırǵan dáwirge tiyisli hújjetlerdi talap qılıw haqlı.

Salıq haqqındağı nızam hújjetleri buzılğanlıǵınan dárek beretuǵın hújjetler hám nızam buzılıwları predmetleri salıq tekseriwın ótkerip atırǵan Mámleketlik salıq xızmeti organı lawazımlı shaxsınıń tiykarlanǵan sheshimi tiykarında alıp qoyılıwı múmkin. Sonıń menen birge, salıq tólewshiniń iskerligin toqtatıp qoyıwǵa alıp keletuǵın hújjetler hám predmetlerdi alıp qoyıw tek sud qararı tiykarında ámelge asıradı. Hújjetler hám predmetlerdi túngi waqıtta - saat 23 - 00 den 06 - 00 ǵa shekem - alıp qoyıw jáne salıq tekseriwine tiyisli bolmaǵan hújjetler hám predmetlerdi alıp qoyıw qadaǵan etedi.

Mámleketlik salıq xızmeti organınıń lawazımlı shaxsı hújjetlerdi hám predmetlerdi alıp qoyıw haqqındağı qarardı usınıs etedi jáne qatnasıp atırǵan shaxslarǵa olardıń huqıq hám minnetlemelerin túsindiredi jáne olardı qálegen túrde tapsırıwdı usınıs etedi, ol bas tartqan jaǵdayda bolsa májbúriy túrde alıp qoyıw ilajların kóredi.

Hújjetler tıp nusqa yamasa salıq tólewshiniń imzası hám móri menen (mór bar bolǵan jaǵdayda) tastıyqlanǵan kóshirme nusqalar kórinisinde alıp qoyıladı. Hújjetler hám predmetlerdi alıp qoyıw haqqındağı protokol eki nusqada dúziledi, olardan biri hújjetler hám predmetler kimnen alıp qoyılǵan bolsa, sol shaxsqa tapsırılıp, tilxat alınadı. Protokoldı qabıllawdan bas tartılǵan jaǵdayda, Mámleketlik salıq xızmeti organınıń lawazımlı shaxsı bul haqqında protokolǵa tiyisli jazıw kiritedi. Bunday jaǵdayda protokoldıń bir nusqası hújjetleri hám predmetleri alıp qoyılǵan shaxsqa pochta arqalı buyırtpa xat penen jiberiledi jáne ol jiberilgen kúnnen baslap 3 kún ótkennen keyin tapsırılǵan esaplanadı. Salıq tólewshiniń banklerdegi esapbetleri boyınsha operaciyalardı toqtatıp turıw tek sud qararı tiykarında ámelge asıradı, jinayathı iskerlikten alınǵan dáramatlardı legallastırıw hám terrorizmdi finanslıq támiyinlew anıqlanǵan jaǵdaylar buǵan kirmeydi. Mámleketlik salıq xızmeti organı salıq tólewshiniń banklerdegi esapbetleri boyınsha operaciyalardı toqtatıp turıw haqqındağı arza menen sudqa tómenдегі jaǵdaylarda:

- salıq tekseriwın ótkeriwge salıq tólewshi tárepinen tosqınlıq etilgende;
- dáramatlar alıw ushın paydalanılıp atırǵan yaqı salıq salıw obyektin saqlaw menen baylanıslı ayaqlardı, imaratlardı kózden keshiriw ushın kiritiw salıq tólewshi tárepinen biykarlanǵanda;
- salıq tólewshi belgilengen mánzilde bolmaǵanda;

• salıq tólewshi tárepinen salıq esabata hám finanslıq esabat, kameral qadaǵalaw nátiyjeleri boyınsha parıqlardıń tiykarları yaqı anıqlastırılǵan salıq esabata belgilengen múddette usınıs etilmegende múrájat etiwge haqlı esaplanadı.

Salıq tekseriwlerin ótkeriwde zárúr jaǵdaylarda qatnasıw ushın ekspert qosılıwı hám ekspertiza tayınlanıwı múmkin. Bul máselelerdi túsindiriw ushın ilim, kórkem óner, texnika hám basqa tarawlar boyınsha amawlı bilim talap etilgen jaǵdayda ekspertiza tayınlanadı.

Ekspertiza belgilew haqqındağı qarar tekseriw ótkerip atırǵan lawazımlı shaxstıń ótinishi tiykarında Mámleketlik salıq xızmeti organınıń basshısı tárepinen qabıl etedi. Salıq tekseriwı sheńberinde háreketler ámelge asırǵanda nızamda kórilgen protokol dúziledi. Háreketlerdiń ámelge asırılıwında qatnasqan barlıq shaxslar protokoldı oqıp shıǵadı. Protokol Mámleketlik salıq xızmeti organınıń protokoldı dúzgen lawazımlı shaxsı, sonıń menen birge háreketlerdi ámelge asırıwda qatnasqan hám (yamasa) sol waqıtta bolǵan shaxslar tárepinen imzalanadı. Protokolǵa foto súwretler hám negativler, kino lentalar, video jazıwlar jáne háreketler ámelge asırǵanda ornlanǵan basqa materiallar qosımsha etiliwı múmkin. Mámleketlik salıq xızmeti organınıń lawazımlı shaxsları tárepinen salıq tekseriwı nátiyjeleri boyınsha salıq tekseriwı aktı dúziledi. Eger salıq tekseriwı pitkeninde salıq haqqındağı nızam hújjetleri buzılǵanlıǵı anıqlanǵan bolmasa, bul haqqında salıq tekseriwı aktında belgilenedi. Salıq tekseriwı aktı keminde úsh nusqada dúziledi hám barlıq nusqaları Mámleketlik salıq xızmeti organlarınıń salıq tekseriwın ótkerip atırǵan lawazımlı shaxsları tárepinen imzalanadı. Salıq tekseriwı aktınıń bir nusqası salıq tólewshige tapsırıladı. Salıq tólewshi salıq tekseriwı aktın alǵanda aktıń barlıq nusqalarına onı alǵan sáneni kórsetkende imza qoyıwı shárt. Salıq tekseriwı aktınıń Mámleketlik salıq xızmeti organında qalǵan nusqaları salıq tekseriwı materiallarına qosıp qoyıladı. Salıq tólewshi salıq tekseriwı aktın alıwdan bas tartqan jaǵdayda Mámleketlik salıq xızmeti organınıń lawazımlı shaxsı bul haqqında salıq tekseriwı aktına tiyisli jazıw kiritedi. Usı jaǵdayda salıq tekseriwı aktınıń bir nusqası salıq tólewshige pochta arqalı buyırtpa xat penen jiberiledi hám sol waqıttan baslap salıq tekseriwı pitken esaplanadı. Salıq tekseriwın ótkeriw ushın tiykar bolǵan hújjetlerdiń nusqaları, salıq tekseriwı sheńberinde ámelge asırǵan

hareketler haqqidagi protokol, inventarizatsiya aktlari, ekspertlarning jummasi, saliq tekserivi otkeriv vaqtida alingan materiallar, soni menen birge saliq tekserivi sheberinde hareketler amelge asirganligin tasyiqlyaytugin basqa hujjetler saliq tekserivi aktine qosip qoyilwi gerek. Saliq tekserivi materiallari Ozbekstan Respublikasi Mamleketlik saliq komiteti belgilegen tartipke qaray saliq tolewshi mamleket diziminen otkerilgen orndagi Mamleketlik saliq xizmeti organinda saliq tekserivi pitken kunnen baslap keyingi jumis kuninen keshiktirpesten dizimnen otkerilwi gerek. Saliq tekserivi materiallari Mamleketlik saliq xizmeti organinin basshisi yamasa basliq ornbasari tarepinen saliq tekserivi tamamlanganan kunnen baslap 10 jumis kuni otkennen, biraq 15 jumis kuninen keshiktirmesten korip shugiladi. Saliq tekserivi materiallari korip shugilip atirganda esaplangan yamasa artiqsha tolangen saliq ham basqa majburiy tolewler mugdari, saliq haqqidagi nizam hujjetleri buzilganligi belgileri bar ekenligi, qollanilip atirgan finansliq sanksiyalarning mugdari ham ozgesheligi, amelge asirgan saliqqa tiyisli nizam buzilwları ushin juwapershilikti jenillestirwshi yamasa salmaqlastirwshi jagdaylar, basqariw nizam buzilwları yamasa jinayat belgilerini bar ekenligi, soni menen birge saliq tekserivi materiallari korip shugiw ushin ahmiyetke iyelik etiw basqa jagdaylar aniqlanadi. Saliq tolewshi saliq tekserivi akti boynsha ozini jazba tusindirwlerin yamasa kelispewshiliklerin saliq tekserivi tawsilgan kunnen baslap 10 jumis kuni ishinde usinwga haqili. Usi jagdayda saliq tekserivi materiallari saliq tolewshini lawazimli shaxslari qatnasiwida korip shugiladi. Mamleketlik saliq xizmeti organi tekseriw materiallari korip shugiw sanesi, waqti ham jayi tuwrısında saliq tolewshi korip shugiwdan keminde 2 jumis kun aldın xabarlı etedi. Eger saliq tolewshi saliq tekserivi materiallari korip shugiwga keshirimli sebeplerge kore kelmewi tuwrısında Mamleketlik saliq xizmeti organın xabarlı etken bolsa, Mamleketlik saliq xizmeti organinin basshisi yamasa basliq ornbasari saliq tekserivi materiallari korip shugiwdi 3 jumis kuninen kop bolmagan muddetke keshiktirw tuwrısında qarar qabil etedi, bul haqqında saliq tolewshi xabarlı etedi. Eger saliq tolewshi qayta xabarmaga qaramastan saliq tekserivi materiallari korip shugiwga kelmese, usi materiallar,

sonday - aq saliq tolewshi tarepinen usinlgan tusindirmeler ham kelispewshilikler onin qatnasiwisiz korip shugiladi.

Saliq tekserivi materiallari saliq tolewshini qatnasiwida korip shugilganda protokol saliq tekserivi materiallari korip shugilan lawazimli shaxs, saliq tolewshi, soni menen birge olardi korip shugiwda qatnasgan basqa shaxslar tarepinen imzalanadi. Saliq tolewshi protokoldi imza qoyiwdan bas tartqanda yaki saliq tekserivi materiallari onin qatnasiwisiz korip shugilganda bul haqqında protokolga tiyisli jaziw kiritiledi. Saliq tekserivi materiallari saliq tolewshini qatnasiwida korip shugilganda protokol ush nusqada duziledi, olardan bir nusqasi saliq tolewshige beriledi. Saliq tolewshi protokoldi alganda protokoldin barliq nusqalarina on algan saneni korsetkende imza qoyiw shart. Saliq tolewshi protokoldi aliwdan bas tartqan jagdayda Mamleketlik saliq xizmeti organinin lawazimli shaxsi bul haqqında protokolga tiyisli jaziw kiritedi. Saliq tekserivi materiallari korip shugiw protokolnin Mamleketlik saliq xizmeti organında qalgan barliq nusqalari saliq tekserivi materiallari qosip qoyiladi. Mamleketlik saliq xizmeti organinin basshisi yamasa basliq ornbasari saliq tekserivi materiallari korip shugilganinan keyin 5 jumis kunnen keshiktirmesten tomendegilerdi nazerde tutatugin qarar qabil etedi:

- salıqlar, basqa majburiy tolewlerdi ham penyanı esaplawdi yamasa bunı biykarlawdi;
- saliq tolewshini saliqqa tiyisli nizam buzilwları juz bergenligi ushin juwapershilikke tartiwdi yamasa bunı biykarlawdi.

7.4. Salıq xizmeti organları qadağalaw wazıypaları

Ozbekstan Respublikasi Mamleketlik Salıq komitetinin⁷⁷ tiykarğı wazıypalar, funkciyalar, huqıqlar, iskerligin sholkemlestirw tartibi ham esabatın, soni menen birge, mamleketlik saliq xizmeti organlarinin funksional minnetlemeleri ham juwapershilikleri belgilep otilgen.

⁷⁷ Ozbekstan Respublikasini «Mamleketlik saliq xizmeti haqqında»gi 474-I-sanlı Nizami, 29.08.1997; Ozbekstan Respublikasi Prezidentini «Salıq hakimshiligin tipten jetilistirw, salıqlar ham basqa majburiy tolewlerdin jynalwshiligin asirw ilajlari haqqında»gi PF-5116-sanlı pamanı, 18.07.2017.; Ozbekstan Respublikasi Prezidentini «Respublika salıq organlari sistemasın jine de modernizatsiyalaw is-ilajlari haqqında»gi PQ-1257-sanlı qararı, 08.01.2019.; Ozbekstan Respublikasi Prezidentini «Mamleketlik salıq xizmeti organlari iskerligin tipten jetilistirw is-ilajlari haqqında»gi PQ-3892-sanlı qararı, 26.06.2018.

Salıq xızmeti organları wazıypaları bolıp:

- mámleketiń salıq siyasatın ámelge asırıw hám de salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiliwi, salıqlar hám jıymlardıń tuwrı esaplap shıǵılıwı, tolıq hám waqtında tóleniwı boyınsha qadaǵalawdı támiyinlew;

- Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjet hám mámleketlik maqsetli fondlarına salıqlar hám jıymlardıń salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerine muwapıq waqtında hám birdey túrdegi túsimin támiyinlew esabınan dáramatlar bólegin turaqlı qalıplestiriw;

- salıq tólewshiler hám salıq salıw obyektleriniń waqtında hám de isenimli esapqa alınıwın támiyinlew, olardıń tolıq qamtıp alınır mexanizmlerin salıq hákimshiligi procesine maǵlıwmatlardı tolıq jıynaw hám qayta islewdi támiyinleytuǵın zamanagóy informacion - kommunikaciyalıq texnologiyaları hám aldınǵı avtomatlastırılǵan analiz usılların keń engiziw arqalı jetilistiriw;

- salıq salınatuǵın bazanı keńeytiw boyınsha analiz qılıw hám tásirli sharalar islep shıǵıw, sonday - aq makroekonomikalıq kórsetkishlerdiń dinamikası hám ayaqlardıń salıq potencialın sistemalı analiz qılıw arqalı tásirli sharalar islep shıǵıw, salıqlar jıymın asırıw boyınsha sharalardı ámelge asırıw, salıq qadaǵalawın ámelge asırıwdıń zamanagóy usılların engiziw;

- pul qarjılarınıń nızamsız aylanıwı dáreklerine irkinish jasaw, xalıq penen pulı esap - sanaqlardı ámelge asırıwshı yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden naq pul túsiminiń tolıq hám waqtında tapsırılıwı boyınsha úzliksiz qadaǵalawdı támiyinlew;

- bazarlar hám sawda orınlarınıń finans - xojalıq iskerligi, olar tárepinen salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiliwi boyınsha qadaǵalawdı ámelge asırıw hám de olardıń ayaǵında anıqlanǵan huqıq buzılıwlar boyınsha tergewge shekem reviziya ótkerip, jımayat islerin tergewge tiyisililigine kóre prokuratura organlarına tapsırır;

- salıq tólewshilerge óz salıq minnetlemelerin qálegen orınları ushın maqul túsetuǵın sharayatlar jaratır, hár bir xızmetker tárepinen «Salıq xızmeti - insaplı salıq tólewshilerdiń isenimli sherigi» degen maqsetli wazıypanı sózsiz orınlaw;

- salıq tólewshilerdiń huqıqıy mádeniyatın asırıw boyınsha islerdi ámelge asırıw, salıqqa tiyisli huqıq buzılıwlardıń profilaktikası, olardı anıqlaw hám saplastırır boyınsha kompleks ilajlardı orınlaw;

- salıq tólewshilerge baylanıssız elektron xızmet kórsetiwge tolıq ótiw jolı arqalı salıq tólewshiler menen islesiwdi jetilistiriw;

- nızam hújjetlerin jetilistiriw hám salıq tólewshilerdiń iskerligin xoshametlew boyınsha usınıslar kiritiw;

- kadrlardı tańlaw hám ornın - ornına qoyır, mámleketlik salıq xızmeti organların joqarı ruwxıy - etikalıq sapalardı iye bolǵan maman xızmetkerler menen toltırır, sonıń menen birge, kadrlardı kásipeke tayarlaw hám qayta tayarlaw boyınsha sistemalı jumıslardı ámelge asırıw;

- mámleketlik salıq xızmeti organları xızmetkerlerine korporativ etikanı sińiriw, korrupsiya faktlerine keskin toqtatır boyınsha tásirli sharalardı, sonday - aq xızmetkerler mápleriniń qayshı keliwin sheshiw jolı menen ámelge asırıw, jumısqa buyırıpazlıq penen qatnas jasawdı toqtatır, sonıń menen birge, xızmetkerler ortasında huqıq buzılıwlar profilaktikasını támiyinlew, óz xızmet iskerligi nátiyjeligin asırıw motivaciyası sistemasın engiziw hám olar ushın xızmetti ótewdiń múnásip sharayatların jaratır kerek.

Salıq xızmeti organları funkciyaları bolıp:⁷⁸

1. Mámleketiń salıq siyasatın ámelge asırıw hám de salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiliwi, salıqlar hám basqa májbúriy tólewlerdiń tuwrı esaplap shıǵılıwı, tolıq hám waqtında tóleniwı boyınsha salıq qadaǵalawın támiyinleydi.

2. Mámleketlik byudjet hám mámleketlik maqsetli fondlarına salıqlar hám jıymlardıń salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerine muwapıq waqtında hám birdey túrdegi túsimin támiyinlew esabınan mámleketlik byudjet hám mámleketlik maqsetli fondlarınń dáramat bólegin turaqlı qalıplestirip baradı.

3. Salıq tólewshiler hám salıq salıw obyektleriniń waqtında hám de isenimli esapqa alınıwın támiyinlew, olardıń tolıq qamtıp alınır mexanizmlerin salıq hákimshiligi procesine maǵlıwmatlardı tolıq jıynaw hám qayta islewdi támiyinleytuǵın zamanagóy informacion - kommunikaciyalıq texnologiyaları hám aldınǵı avtomatlastırılǵan analiz usılların keń engiziw arqalı jetilistiredi.

4. Salıq salınatuǵın bazanı keńeytiw boyınsha analiz qılıw hám tásirli ilajlar islep shıǵıw, sonday - aq makroekonomikalıq

⁷⁸ Ózbekstan Respublikasınıń Ministrler Kabinetiniń «Mámleketlik salıq xızmeti organları iskerligin jıńıtıw jetilistiriw is-ilajları haqqındaǵı 320-sanlı qanun. 17.04.2019.

körsetkishlerdin dinamikasi hám aymaqlardin salıq potencialın sistemalı analiz qılıw arqalı tásirli ilajlar islep shıǵıw, salıqlar jıymın asırıw boyınsha ilajlardı ámelge asırıw, salıq qadaǵalawın ámelge asırıwdın zamanagóy usılların engizedi.

5. Pul qarjılarının nızamsız aylanıwı dárelerine toqtatıw, xalıq penen pullı esap - sanaqlardı ámelge asırıwshı yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden naq pul túsiminiń tolıq hám waqtında tapsırılıwı boyınsha úzliksiz qadaǵalawdı támiyinleydi.

6. Bazarlardı hám sawda orınlarının finans - xojalıq iskerligi, olar tárepinen salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiliwi boyınsha qadaǵalawdı ámelge asırıw hám de olardıń aymaǵında anıqlanǵan huqıq buzılıwlar boyınsha tergewge shekem tekseriw ótkerip, jinayat islerin tergewge tiyisligine kóre huqıq qorǵawshı organlarǵa tapsıradı.

7. Salıq tólewshiler óz salıq minnetlemelerin qálegen orınlawı ushın maqul túsetuǵın sharayatlar jaratıw, hár bir xızmetker tárepinen «Salıq xızmeti — insaplı salıq tólewshilerdin isenimli sherigi» degen maqsetli wazıypanı ornılaydı.

8. Salıq tólewshilerdin huqıqıy mádeniyatın asırıw boyınsha jumislardı ámelge asırıw, salıqqa tiyisli nızam buzılıwların profilaktikası, olardı anıqlaw hám saplastırwı boyınsha kompleks ilajlardı ornılaydı.

9. Salıq tólewshilerge baylanıssız elektron xızmet kórsetiwge tolıq ótiw jolı arqalı salıq tólewshiler menen islewdi jetilistiredi.

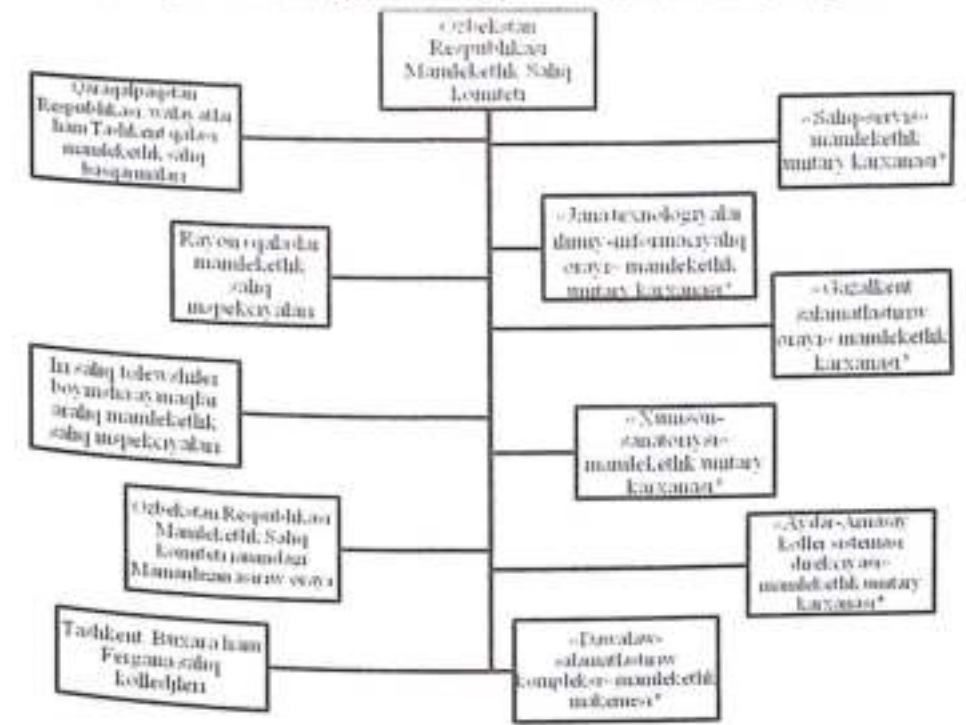
10. Nızam hújjetlerin jetilistiriw hám salıq tólewshilerdin iskerligin xoshametlew boyınsha usınıslar kiritedi.

11. Kadrlardı tańlaw hám ornalı ornına qoyıw, mámleketlik salıq xızmeti organların joqarı ruwxıy - etikalıq sapalarǵa iye bolǵan maman xızmetkerler menen toltırw, sonıń menen birge, kadrlar kásibin tayarlaw hám qayta tayarlaw boyınsha sistemalı islerdi ámelge asıradı.

12. Mámleketlik salıq xızmeti organları xızmetkerlerine korporativ etikasını sińiriw, korrupciya faktlerin keskin toqtatıw boyınsha tásirli ilajlardı, sonday - aq xızmetkerler mápleriniń qayshı keliwin sheshiw jolı menen ámelge asırıw, jumısqa buyırqaplıq penen qatnas jasawdı toqtatıw, sonıń menen birge, xızmetkerler ortasında huqıq buzılıwlar profilaktikasın támiyinlew, óz xızmet

iskerligi nátiyjeligin asırıw motivaciyası sistemasın engiziw hám olar ushın xızmetti ótewdin múnásip sharayatların jaratadı.

13. Aymaqlardı kompleks sociallıq - ekonomikalıq rawajlandırıw boyınsha mámleketlik salıq xızmeti organlarına biriktirilgen sektorlarda salıq salıw salasındaǵı sistemalı mashqalalardı úyreniw hám anıqlaw jáne olardı saplastırwı boyınsha usınıslar islep shıǵadı.

* xojalıq esabındaǵı shólkemler.

7.4 - súwret. Mámleketlik salıq komitetiniń strukturalıq quramı⁷⁹

Mámleketlik Salıq komiteti ózine júklengen wazıypa hám funkciyalardı ámelge asırıw ushın óz kepillikleri sheńberinde bir qatar huqıqlarǵa iye.

⁷⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentiniń «Mámleketlik salıq xızmeti organların iskerligin sıptan jetilistiriw is-ilajları haqqındaǵı PQ-3802-sanlı qanun, 26.06.2018.

Bul jerde Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti yamasa Ózbekstan Respublikası Prezidenti apparatına belgilengen tártipte normativ - huqıqiy hújjetler joybarları, sonıń menen birge, oǵan júklengen wazıypa hám funkciyalardı ornlaw menen baylanıslı bolǵan basqa hújjetlerdi kiritip baradı. Óz iskerliginde mámleket hám xojalıq basqarıw organları, jergilikli mámleketlik hákimiyat organları iskerligin belgilengen tártipte muwapıqlastırıw, sonday - aq zárúr bolǵan informaciyalardı, maǵlıwmatlardı, málimlemelerdi sorastırıp aladı.

Salıq tólewshilerdiń finanslıq hújjetlerin, shártnamaların (kontraktların), jobaların, smetalarnı, dáramatları haqqındaǵı deklaraciyalarnı hám de salıqlar hám jıyımlardı esaplap shıǵıw hám tólew, puqaralardıń jeke tártiptegi jamǵarıp barılatuǵın pensiya esapbetlerine jamǵarıp barılatuǵın májbúriy pensiya napaqaların tólew menen baylanıslı basqa hújjetlerin, sonday - aq elektron hújjetlerin, sonıń menen birge, eksport - import operaciyalarnı menen baylanıslı hújjetlerin belgilengen tártipte tekseriwler júrgizedi. Bul jerde, hújjetlerin ańırǵan kameral salıq tekseriwiniń qalıń ámelge asırıw maqsetinde qosımsha maǵlıwmatlar alıw zárúrligi júzege kelip nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte kóshpeli salıq tekseriwlerinde ámelge asırıw múmkin. Sawda, tovarlar satıw hám pullı xızmetler kórsetiw qaǵıydalarına ámel etiliwi, sonıń menen birge, naq pul túsimin bankke waqıtında tapsırılıwın, usınıń menen birge naq pul qarjılar yamasa plastik kartochkalar boyınsha tólew formasına qaray bahalardı jasalma túrde asırıw yamasa tómenletiw, qadaǵalaw - kassa mashinalarınan, nızam hújjetlerinde názerde tutılǵan jaǵdaylarda bolsa onlayn qadaǵalaw - kassa mashinaları yamasa virtual kassalardan, esap - sanaq terminallarınan paydalanıw, belgilengen tártipte talonlar hám cheklerdi beriw, naq túsimdi waqıtında hám tolıq kólemde inkassasiya qılıw (banklerge tapsırıw) máseleleri boyınsha tekseriwlerdi belgilengen tártipte muwapıq ámelge asırıwda nızam hújjetlerinde bunda, salıq qadaǵalawın fiskal yadlı qadaǵalaw - kassa mashinasında, belgilengen tártipte kassa mashinaları yamasa virtual kassalarda onlayn qadaǵalaw - kassa mashinaları yamasa virtual kassalarda saqlanıw ańırǵan maǵlıwmatlardan paydalanadı.

Salıq salınatuǵın bazanı ańıqlastırıw maqsetinde xojalıq jürgiziwshi subyektlar xızmetkerleriniń esabattaǵı hám haqıyqıy

sanınıń muwapıqlıǵı boyınsha monitoringti ámelge asırıwda salıq tólewshiden salıqlar hám jıyımlardıń tuwrı esaplanıwı, tolıq hám waqıtında tóleniwı menen baylanıslı zárúr hújjetler, maǵlıwmatlar talap qılınadı. Salıq tólewshi tárepinen esapqa alıw hújjetleri joǵaltıp qoyılǵan yamasa joq etilgen jaǵdaylarda mámleketlik byudjetine hám mámleketlik maqsetli fondlarına tóleniwı kerek bolǵan salıqlar hám de jıyımlar summasın salıq tólewshi haqqında ózinde bolǵan maǵlıwmatlar, sonıń menen birge, basqa sonday salıq tólewshiler haqqındaǵı maǵlıwmatlar tiykarında esap - sanaq qılıw jolı menen ǵárezsiz túrde belgilenedi.

Tirek sózler:

Mámleketlik salıq komiteti; salıq funkciyası; salıq elementi; salıq predmeti; salıq obyektı; salıq subyekti; salıq bazası; salıq stavkası; salıq qadaǵalawı; salıq tekseriw; salıq monitoringi; kameral salıq tekseriw; kóshpeli salıq tekseriw; salıq auditi; dásllepki salıq qadaǵalaw; aǵımdaǵı salıq qadaǵalaw; keyingi salıq qadaǵalaw.

Qadaǵalaw sorawları

1. Salıq qadaǵalawı degende neni túsinesiz?
2. Salıq qadaǵalawınıń qanday formaları bar?
3. Dáslepki salıq qadaǵalawǵa ne kiredi?
4. Aǵımdaǵı salıq qadaǵalawı degende neni bilesiz?
5. Keyingi salıq qadaǵalawına misal keltiriń.
6. Kameral salıq qadaǵalawı qalay qollanadı?
7. Kóshpeli salıq qadaǵalawı degende neni túsinesiz?
8. Salıq tekseriwleriniń qanday formaları bar?
9. Jobalı hám jobadan tısqari salıq tekseriw degende neni túsinesiz?
10. Salıq monitoringin alıp barıw nege tiykar boladı?
11. Salıq tekseriwiniń ótkeriw baǵdarlaması degen ne?
12. Salıq auditi qanday jaǵdaylarda ótkiziledi?

Testler

1. Ózbekstan Respublikası Mámleketlik Salıq komiteti qadaǵalaw - Bas basqarmasınıń wazıypası naduris kórsetilgen qatardı tabıń.

- a) Valyuta operaciyaları boyınsha esabatlardıń tolıqlığı hám obyektivligini baqlaw
- b) Salıq tólewshiler menen salıq nızamına ámel etiwın támiyinlew boyınsha iskerlik alıp barıw
- c) Puqaralardıń salıq nızam buzılıwları faktleri haqqındaǵı xatları, shaǵımları hám arızaların kórip shıǵıw
- d) Salıqqa tiyisli nızam buzılıwların anıqlaw, olardıń aldın alıw, olarǵa toqtatıw

2. Ózbekstanda 2018 - jıl 1 - yanvardan salıq qadaǵalawınıń qanday zamanagóy forması engizildi?

- a) Salıq monitoringi
- b) Salıq analizi
- c) Alternativ tekseriw
- d) Salıq demalı

3. Qaysı ayaqlarda salıq inspekiyalarına esap - sanaqlar haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń onlayn rejiminde beriliwın támiyinleytuǵın qadaǵalaw - kassa mashinaların qollaw arqalı naq pul túsimi ústinen avtomatlastırılǵan qadaǵalaw sisteması engizildi?

- a) Tashkent, Nókis qalalarında hám wálayat oraylarında
- b) Tashkent qalalıq hám Tashkent wálayatında
- c) Tashkent qalalıq hám wálayat oraylarında
- d) barlıq ayaqlarda

4. Qanday xojalıq júrgiziwshi subyektlerge salıq demalısların beriw formasındaǵı mámleket tárepinen qollap - quwatlawdıń jańa forması názerde tutılǵan?

- a) Waqtınshalıq finanslıq qıyınshılıqlarǵa dus kelgen hadal salıq tólewshilerge
- b) Barlıq hadal salıq tólewshilerge
- c) Waqtınshalıq finanslıq qıyınshılıqlarǵa dus kelgen barlıq salıq tólewshilerge
- d) Jeńilikke iye salıq tólewshilerge

5. Sahq hákimshiligi hám salıqqa tartıwdıń zamanagóy usılların, salıqlardıń tolıq jıynalwshılıǵı hám byudjetke waqtında túsiri ústinen nátiyjeli qadaǵalaw mexanizmlerin engiziw arqalı sahq - byudjet siyasatın jáne de jetilistiriw maqsetinde qanday komissiya dúzildi?

a) Ózbekstan Respublikası Salıq kodeksiniń jańa redakciyası joybarın tayarlaw boyınsha Respublikalıq komissiyası

b) Ózbekstan Respublikası Salıq kodeksiniń jańa redakciyası joybarın tayarlaw boyınsha Salıq komissiyası

c) Ózbekstan Respublikası Byudjet kodeksiniń jańa redakciyası joybarın tayarlaw boyınsha Byudjet komissiyası

d) Ózbekstan Respublikası Byudjet kodeksiniń jańa redakciyası joybarın tayarlaw boyınsha Respublikalıq komissiyası

6. Salıq tólewshilerdiń finans - xojalıq iskerligin jobalı tekseriw finans institutlarında ótkeredi?

- a) 5 jilda kóbi menen bir ret
- b) 4 jilda kóbi menen bir ret
- c) 1 jilda kóbi menen bir ret
- d) 3 jilda kóbi menen bir ret

7. Jobalı tekseriw mikrofirmalar, kishi kárxanalar hám fermer xojalıqlarında ótkeredi.

- a) 4 jilda kóbi menen bir ret
- b) 1 jilda kóbi menen bir ret
- c) hár jılı
- d) 2 jilda bir ret

8. Mámleketlik salıq xızmeti organlarınıń shtatlar sanın kemeytiw esabınan qanday inspekiya dúzildi?

a) Esap Palatası strukturasında Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjetke túsimlerdiń tolıqlıǵın baqlaw inspekiyası

b) Ministrler Kabineti janında Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjetke túsimlerdiń tolıqlıǵın baqlaw inspekiyası

c) Finans ministrliǵı strukturasında Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjetke túsimlerdiń tolıqlıǵın baqlaw inspekiyası

d) Oliy Majliske boysınıwshı Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjetke túsimlerdiń tolıqlıǵın baqlaw inspekiyası

9. Sahq tólewshi finans - xojalıq iskerligin tekseriwlerdi qadaǵalawshı organlar iskerligin muwapıqlastırıwshı arnawlı kepillikdi organ tárepinen tastıyqlanǵan jobası tiykarında ótkeriletuǵın tekseriw bolıp tabıladı.

- a) Jobalı salıq tekseriwi
- b) Jobadan tısqarı sahq tekseriwi
- c) Alternativ salıq tekseriwi

d) Salıq profilaktikasi

10. Yuridikalıq táreptiń saplastırılıwı qatnası menen ótkeriletuǵın salıq tólewshi finans - xojalıq iskerliginiń salıq tekseriw bolıp tabıladı.

a) Jobadan tısqarı salıq tekseriwi

b) Jobalı salıq tekseriwi

c) Alternativ salıq tekseriwi

d) Salıq profilaktikasi

11. Tómendegilerden qaysısı salıq qadaǵalawınıń forması esaplanadı?

a) Kameral qadaǵalaw

b) Kórikten ótkeriw

c) Salıstırmalı bahalaw

d) Awızsha sorap - sorastırıw

12. Salıq tekseriwi túrlerdi tuwrı kórsetilgen qatardı tabıń.

a) Jobalı hám jobadan tısqarı salıq tekseriwi

b) Kameral hám hújjetli salıq tekseriwi

c) Tıykarǵı hám qosımsha salıq tekseriwi

d) Jobalı hám altemativ salıq tekseriwi

8-BAP. BAJIXANA ORGANLARI QADAǴALAWIN SHÓLKEMLESTIRIW

8.1. Bajixana qadaǵalawınıń mazmunı hám onıń áhmiyeti

8.2. Bajixana qadaǵalawı túrleri

8.3. Bajixana xızmeti organları qadaǵalaw wazıypaları

8.1. Bajixana qadaǵalawınıń mazmunı hám onıń áhmiyeti

Bajixana qadaǵalawı, bunda birinshiden, mámlekettiń ekonomikalıq tárepten qáwipsizligin támiyinlew, ekinshiden, mámlekettiń sırtqı ekonomikalıq baylanıslardan túsimler, tólewlerdiń tolıq hám waqtında, nızamlı tiykarda túsıwin qadaǵalaydı.

Bajixana organları xızmeti mámlekettiń birden - bir bajixana siyasatın ámelge asırıw hám ekonomikalıq máplerin qorgaw maqsetinde iskerlik júrgizedi. Ózbekstan Respublikası Mámleketlik bajixana komiteti, Komitetiń Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar, Tashkent qalası boyınsha basqarmaları, bajixana ormları hám bajixana postları bajixana organları bolıp tabıladı.

Ózbekstan Respublikasınıń bajixana shegarası arqalı tovarlardı hám transport quraların alıp ótiw, bajixana tólewlerin óndiriw, bajixana rásmiylestiriwi, bajixana qadaǵalawın ámelge asırıw, sonday - aq bajixana haqqındaǵı nızam buzılıwları jaǵdaylarınıń aldın alıw, olardı anıqlaw hám olarǵa sheklew tártibin belgilew menen baylanısh qatnasıqlardı tártipke salıw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Bajixana kodeksi⁸⁰ qabıl etildi.

Sonday - aq bajixana qadaǵalawı boyınsha Ózbekstan Respublikasında 2021 jil 1 iyulden baslap bir qatar ózgerisler kiritilgen hám olar tómendegiler:

• «Aralıqtan elektron deklaraciyalaw bajixana postları» sınaq jol menen basqıshpa - basqısh shólkemlestiriw;

• Bajixana rásmiylestiriwi processlerin aralıqtan basqarıw, insan aralasıwı keskin qısqartırılıw;

• shegaralarda veterinariya hám fitosanitariya shólkemleri tárepinen tekseriw, tólewler óndiriw procesi onlayn ámelge asırıldı.

⁸⁰ Ózbekstan Respublikası Bajixana Kodeksi. 20.01.2016.

Mámleketimizde zamanagóy kommunikaciya texnologiyaldarınan paydalanıp, Ózbekstan Respublikası mámleketlik bajixana organlarınıń iskerligi nátiyjeligin arttırıwǵa qaratılǵan izbe - iz reformalar ámelge asırılmaqta. Jáhán sawda shólkemi, Jáhán bajixana organı hám basqa da xalıqaralıq shólkemlerdiń standartları menen usınısların milliy nızamshılıqta ámelge asırw boyınsha islenip atırǵan jumslar bajixana tártip - qaǵıydaların ápiwayılastırwdı talap etti.

Búgingi kúnde, kontrabanda, kontrafakt ónimlerin alıp ótiw, korupciya, nızamsız valyuta operaciyalarnıń hám bajixana tólewlerin tólewden bas tartıwǵa qarşı gúresiw usılları bajixana hákimshiliginin zamanagóy hám sinaqtan ótkerilgen usılların paydalanıw kerek.

Bajixana organlarınıń iskerligin jetilistiriw jáne nátiyjeligin arttırıw, «sanlı bajixana»nı qalıplestiriw, sonday - aq, bajixana isi tarawındaǵı ulıwma tán alınǵan xalıqaralıq normalar menen standartlardı milliy nızamshılıqqa tiykarlaw maqsetinde:

- bajixana tarawındaǵı normativ - huqıqiy bazanı jetilistiriw;
- bar kúsh hám qurallardı optimal qollanǵan jaǵdayda bajixana organları hám infradüzilme obyektleriniń institucionallıq tiykarların rawajlandırıw;
- sanlı ekonomika sheńberinde zamanagóy hám aldınǵı informacion - kommunikaciya texnologiyaların bajixana tarawına engiziw arqalı bajixana organlarınıń ashıqlıǵın jáne nátiyjeligin támiyinlew;
- bajixana organlarınıń fiskal funkciyaların ámelge asırwdı jetilistiriw, sırtqı ekonomikalıq jumıstı tarifli hám tarıfsız jaǵıman tártipke salıwdı ápiwayılastırw;
- kontrabanda hám bajixana haqqındaǵı nızam hújjetleriniń buzılıwına qarşı gúresiw;
- bajixana organları kadrların tayarlaw, qayta tayarlaw jáne qanıǵeligin hám sheberligin bunnan bilay da arttırıw, olardıń sociallıq qorǵalıwın kúsheytiw;
- xalıqaralıq shólkemler hám sırt ellerdegi bajixana xızmetleri menen óz - ara paydalı birge islesiwdi rawajlandırıw;
- «Bir ayna» bajixana informaciya sisteması shegara bajixana postlarında engiziliw;
- bajixana júk deklaraciyanıń rásmiylestiriw waqtı qáwip dárejesinen kelip shıǵıp, 3 sutkadan 1 sutkaǵa shekem qısqartılıw;

• bajixana qadaǵalawınıń alternativ túrlerin qollanıwdı keńeytiw arqalı tovarlardı bajixana menen birgelikte baqlap barıw jaǵdayları qısqartılıw;

• Ózbekstan Respublikası Mámleketlik bajixana komitetiniń qáwiplerdi basqarıw sisteması avtomobil shegara bajixana avtomobil shegara bajixana postlarında engiziliw;

• transport quralların waqtınsha alıp kiriwde tasıwshıǵa real waqt rejiminde elektron túrde qayta alıp shıǵıw múddeti tamamlanıwınan aldın waqtınsha alıp kiriw múddetin sozdırw hám tiyisli jıyımlardı tólewdi ámelge asırw imkanıyatı beriliw;

• «bajixana aymaǵında qayta islew» bajixana rejiminde qayta islew ónimleriniń shıǵıw normasınıń identifikaciya hám bahalaw metodi isbilermenlik subyektiniń ózi tárepinen islep shıǵılıw.

Bul Nızamda⁸¹ mámleketlik bajixana xızmeti organları iskerliginiń huqıqiy tiykarın belgilep bergen edi. Bunda tiykarınan bajixana organları kestesi, oǵan Joqarı áskeriy bajixana instituti hám Milliy kinologiya orayı kiritildi.

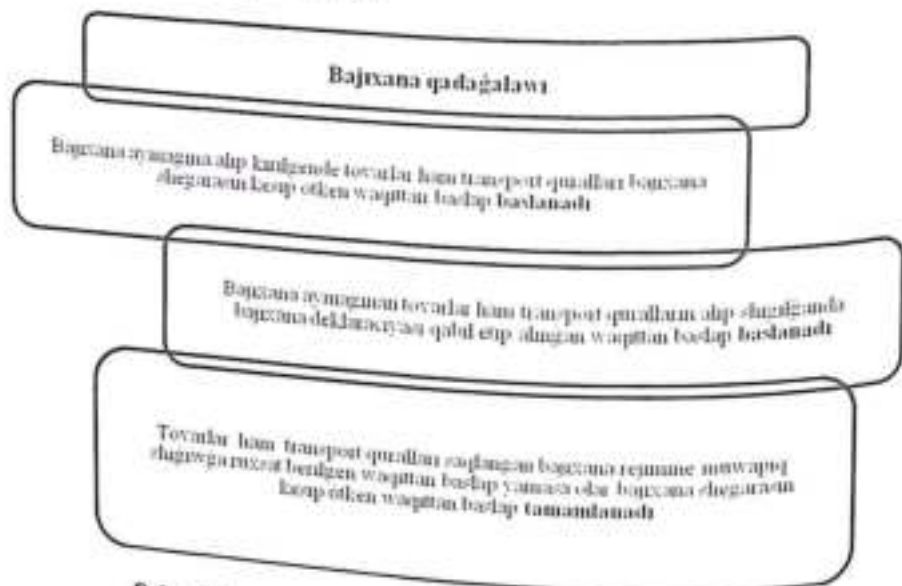
Bajixana qadaǵalawı Ózbekstan Respublikası Bajixana organlarınıń lawazımlı shaxsları tárepinen bajixana maqsetleri, bajixana kórigi (tovarlar hám transport quralların názerden keshiriw, bajixana qadaǵalawınıń bólek forması jol menen de shaxstı názerden keshiriw), tovarlar hám transport quralların esapqa alıw, fizikalıq hám lawazımlı shaxslardı awızsha soraw, esap hám esabat sistemasın tekseriw, waqtınsha saqlaw skladlarınıń, bos bazaların, bajixana bazaların, erkin bajixana zonaların, bajıstı sawda etetuǵın dúkanlar hám de tovarlar hám transport quralları bolıwı múmkin bolǵan aymaǵın hám bólmelerin yamasa bajixana organları qadaǵalaw kerek bolǵan iskerlik ámelge asırılmaı. Bajixana qadaǵalawın ámelge keshiriw arqalı ámelge asırıladı. Bajixana qadaǵalawın ámelge asırwda insan, haywan hám ósimliklerdiń turmısı hám den sawlıǵı ushın qáwipli bolmaǵan hám tovarlarǵa, transport qurallarına, shaxslarǵa zıyan keltirmeytuǵın texnikalıq qurallardan paydalanıw múmkin.

Bajixana qadaǵalawı bajixana organları tárepinen júkler, transport quralları, valyutalar hám valyuta baylıqlarınıń alıp kiriliwi,

⁸¹ Ózbekstan Respublikasınıń «Mámleketlik bajixana xızmeti haqqında»ǵı 472-ı-sanlı nızamı 18.10.2018. (jańa baǵıptı). Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan Respublikası Mámleket bajixana komitetin shólkemlestiriw haqqında» PF-1815-sanlı pıramanı. 08.07.1997.

alip shug'ulwi yamasa alip otiliwi rejimin basqariwshi nizamlar ham qag'ydalarga yuridikahq ham fizikalhq tareplerdin amel etiwine qaratilgan qadaqalaw bolip tabiladi.

Sonliqtan bajixana qadaqalaw nizam hujjetleri ham xalqaralhq shartnamalarina amel etiwine tamiyinlew ushin bajixana organlari tarepinen amelge asiriladi. Bajixana shegarasidan alip otiletugin tovarlar ham transport qurallari ustinen bajixana qadaqalawin tamiyinlew ushin bajixana organlari xizmetkerleri tarepinen otkeriletugin bajixana operaciyalari kompleks bajixana rasmiylestiriwi bolip tabiladi.

8.1 - súwret. Bajixana qadaqalawinın baslanıwı hám tamamlanıwı

Ózbekstan Respublikasınıń bajixana shegarası arqalı alip otiletugin hám shug'ulap jiberilgen tovarlar ham transport qurallari bajixana qadaqalawınan otkeriliwi shart.

Bajixana qadaqalawı zonaları bajixana shegaraları boylap, bajixana rasmiylestiriwi ornlarında, bajixana organlari jaylasqan jerlerde hám bajixana organlari tarepinen belgilenetugin basqa ornlarda dúziledi.

Bajixana qadaqalawı zonalarında islep shug'ulap, kommerciyalhq iskerlik hám taqı basqa iskerlikti amelge asırıwqa, sonın menen birge olardıń shegaraları arqalı transport qurallari, tovarlar hám shaxslardi alip otiwge bajixana organlarınıń ruxsati hám qadaqalawı astında jol qoyiladi.

Bajixana organlari erkin bajixana zonaları hám erkin bazalarda turqan tovarlar ustinen nizam hujjetlerinde belgilenen tartipte bajixana qadaqalawın amelge asırıwqa haqlı bolip tabiladi.

Bajixana aymağınıń bajixana haqqındaqı nizam hujjetlerine amel etiliwin tamiyinlew maqsetinde sholkemlestiriletugin, amawlı ajiratıp hám belgilep qoyilgan bólegi bajixana qadaqalawı zonası bolip tabiladi.

Bajixana qadaqalawı zonalarında islep shug'ulap, kommerciyalhq iskerligin hám t.b. iskerlikti amelge asırıwqa, sonın menen birge, olardıń shegaraları arqalı transport qurallari, tovarlar hám shaxslardi alip otiwge bajixana organlarınıń ruxsati menen bajixana qadaqalawı tiyarında jol qoyiladi. Bajixana shegarası arqalı tovarlar hám transport qurallarin alip otetugin yamasa qadaqalaw bajixana organlari juwapkershiligine júkletilgen iskerlikti amelge asırıwshi shaxslar bul organlarga dizimi hám usınıw tartibi nizam hujjetlerinde belgilenetugin hujjetler hám maqlıwmatlardı tapsiradi. Bajixana qadaqalawın amelge asırıw ushin bajixana organlari banklerden, basqa finans - kredit mákemelerinen hám xojahq júrgiziwshi subyektlerden eksport - import operaciyalari hám de qadaqalaw bajixana organlari juwapkershiligine júkletilgen iskerliginiń basqa túrlerine tiyisli maqlıwmatlardı alıwqa haqlı bolip tabiladi. Bajixana qadaqalawı ushin zárúr bolgan hujjetler shaxslar tarepinen keminde úsh ay saqlanıwı kerek.

Bajixana qadaqalawı zonaları túrleri:

• turaqlı bajixana qadaqalawı zonası - bajixana qadaqalawınan otiwı kerek bolgan tovarlar hám transport qurallari bul zonada úzliksiz turde turqan jaqdaylarda;

• waqtınsha bajixana qadaqalawı zonası - bajixana operaciyalari atqarilatugin ornlardan sirtta tovarlardıń hám transport qurallarinıń waqtınsha bajixana qadaqalawın amelge asırıw hám bajixana rasmiylestiriwin otkeriw, sonın menen birge bajixana organlari tarepinen turaqlı bajixana qadaqalawı zonasınan sirtta anıqlangan

tovarlarning ham transport qurallarining bajixana kolden keshiriwin ham bajixana korigin otkeriw zarurligi bolgan jagdayda.

«Jalpi» bajixana qadagalawin³² otkeriwden har tarepleme analiz tiykarında bajixana qadagalawı obyektlerin aniqlaw, sonin menen birge, sırtqi ekonomikalıq iskerlik qatnasıwshıları ushin basqarıw tosqınlıqlardı kemeytiw imkaniyatın beretuğın qawipti basqarıw sistemasına otiw nazerde tutılğan.

Usı qatnasıqtan bajixana qadagalawınan otiw ushin toıt jolaqti qollanıw nazerde tutatuğın qawiplerdi avtomatlastırılğan basqarıw sisteması engizilgen.

2018 jil 1 dekabrden baslap «sarı» jolaq bajixana deklaraciyası, hujjetler ham mağlıwmatlardı tekseriw boyınsha bajixana qadagalawı formaları qawip därejesi orta korsetkishke iye yamasa tosınarlı tañlawda aniqlanğan tovar ham transport quralları ham de «qızıl» jolaq bajixana qadagalawı formaları qawip därejesi joqarı korsetkishke iye yamasa tosınarlı tañlawda aniqlanğan tovar ham transport quralları ushin amelge asırıladı.

2019 jil 1 marttan baslap «jasıl» jolaq qawip därejesi tomen bolğan tovar ham transport quralların shıgarıp jiberiw haqqındağı qarar qabil etilgende, bajixana qadagalawı formaları olarğa salıstırğanda amelge asırılmaydı, al «kók» jolaq qawip därejesi orta korsetkishke iye yamasa tosınarlı tañlaw tiykarında aniqlanğan tovarlarğa salıstırğanda bajixana qadagalawı formaları olar shıgarıp jiberilgenen keyin amelge asırıladı.

«Sarı» ham «qızıl» jolaqlar sıykes turde 70% / 30% koefficientte tovar ham transport qurallarının qawip profileri yamasa tosınarlı tañlaw tiykarında qollanıladı. «Jasıl» ham «kók» jolaqlar amelge kiritilgen kunnen baslap bolsa procent qatnası Mámleketlik Bajixana komiteti tarepinen qawiplerdi avtomatlastırılğan basqarıw sistemasın qollaw nátiyjeligi monitoringi tiykarında belgilenedi.

«Kók» jolaqqa joneltirilgen tovarlarğa salıstırğanda bajixana qadagalawı Mámleketlik Bajixana komitetiniñ oraylıq apparatı jane onıñ aymaqlıq basqarmaları tarepinen amelge asırıladı.

2019 jil 1 marttan baslap alıp kiritiletuğın tovarlarning bajixana korigi videobaqlaw sisteması menen uskenelestirilgen ornılarda gana amelge asırıladı. Ol jagdayda 3 ay dawamında bajixana korigi prosedurası videojazıwı saqlanadı ham de Mámleketlik Bajixana komiteti oraylıq apparatı sistemağa jalğanadı.

8.2. Bajixana qadagalawı túrleri

Bajixana qadagalawı - bajixana organları tarepinen jukler, transport quralları, valyutalar ham valyuta baylıqlarının alıp kiriliwi, alıp shıgılıwı yamasa alıp otiliwi rejimin basqarıwshı nızamlar ham qağıydalarğa yuridikalıq ham fizikalıq tareplerdin amel etiwine qaratilğan qadagalaw bolıp tabıladı.

Bajixana qadagalawın amelge asırıw ushin bajixana organları banklerden, basqa finans - kredit makemelerinen ham xojalıq jurgiziwshi subyektlerden eksport - import operaciyaları ham de baqlaw bajixana organları juwapkershiligine jukletilgen iskerliginiñ basqa túrlerine tiyisli mağlıwmatlar esaplanadı.

Bajixana qadagalawı:

- bajixana shegarası arqalı alıp otılıp atırğan ham (yamasa) deklaraciyanıwı kerek bolğan tovarlarğa ham transport quralları ushin;

- usınılıwı kerek bolğan bajixana deklaraciyasına, tovarlar haqqındağı hujjetler ham mağlıwmatlar ushin;

- yuridikalıq ham fizikalıq tareplerdin tovarlardı bajixana shegarası arqalı alıp otiw, bajixana isi salasında xızmetler korsetiw menen baylanıslı, sonin menen birge ayırım bajixana rejimleri sheñberinde amelge asırılatuğın iskerligi ushin otkeriledi.

Yuridikalıq ham fizikalıq tareplerdin bajixana shegarasınan alıp otiletuğın tovarlar ham transport quralları üstinen bajixana qadagalawı bajixana organları xızmetkerleri tarepinen tomendegiler tiykarında otkeriledi:

- hujjetler ham mağlıwmatlardı tekseriw;
- awızsha soraw;
- informaciya alıw;
- bajixana nazerden keshiriwi;
- tovarlarning tamgalanılıgın tekseriw;

³² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bajixana hokimshiligini jeltiristiriw ham O'zbekiston Respublikasi Mámleketlik bajixana xızmeti organları iskerligi nátiyjeligin usırıw boyınsha qosımsha is ilajlar haqqındağı» PF-5582-sanlı pátmanı. 24.11.2018. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi» Mámleketlik bajixana xızmeti organları iskerligini táptan jeltiristiriw is ilajlar haqqındağı» PF-5414-sanlı pátmanı. 12.04.2018.

- bajixana kórigi;
- jeke kórik;
- bajixana identifikაციyalawı;
- bajixana baqlawı;
- imaratlar hám aymaqlardı tekseriw;
- tovarlardı hám transport quralların esapqa alıw, olardı esapqa alıw sistemasın tekseriw jáne bul tovarlardı hám transport quralların inventarizaciya qılıw;
- tovarlar shıǵarıp jiberilgeninen keyingi bajixana qadaǵalawı.

Bajixana qadaǵalawın ámelge asırıwda bajixana organları usınılǵan, bajixana maqsetleri ushin áhmiyetke iyelik etiw hújjetlerdi tekseredi.

Usınılǵan hújjetlerdi hám maǵlıwmatlardı tekseriw:

- hújjetlerdiń tiykarǵı rekvizitleri tolıq hám tuwrı toltırılǵanlıǵın;
- zárúr túrdegi imzalar hám mórlerdiń (elektron sanlı imza) bar ekenligin;
- dúrsılawlardıń tastıyqlanǵanlıǵın anıqlawdı óz ishine aladı.

Bajixana organlarına usınılǵan hújjetlerde kórsetilgen maǵlıwmatlardıń tuwrılıǵın tekseriw olardı tómendegilerden alınǵan maǵlıwmatlar menen salıstırw arqalı ámelge asıradı:

- usınılǵan basqa hújjetler hám informaciyalardan alınǵan maǵlıwmatlar;
- úshinshi shaxslardan hám basqa dáreklardan alınǵan maǵlıwmatlar;
- bajixana qadaǵalawınıń basqa formaların ótkeriw, bajixana statistikası maǵlıwmatların analiz etiw, informaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw arqalı qayta islew nátiyjeleri tiykarında alınǵan maǵlıwmatlar.

Bajixana kóriginen keshiriwi bajixana qadaǵalawı astındaǵı tovarlar hám transport quralları haqqındaǵı maǵlıwmatlardı, tovarlarda, júk artılǵan ıdıslarda, transport qurallarında hám transport qurallarınıń bólimlerinde plombalar, mórler hám basqa bajixana identifikაციyalaw quralları bar ekenligin tastıyqlaw maqsetinde ámelge asıradı.

Bajixana kórigi, nızam jolı menen de, tovarǵa bajixana deklaraciyası qabil etilgeninen keyin deklarant birgelikte ótkeredi.

Bunda tovarǵa bajixana deklaraciyası qabil etilgenge shekem bajixana kórigi:

- bajixana maqsetlerinde tovardı identifikაციyalaw;
- aytilǵan maǵlıwmatlardıń tuwrılıǵın anıqlaw;
- bajixana haqqındaǵı nızam hújjetlerin buzǵanlıq haqqındaǵı bar informaciyanı tekseriw;
- tańlap tekseriw principine ámel etken jaǵdayda qáwipti basqarıw sisteması tiykarında bajixana qadaǵalawın ótkeriw;
- deklaranttıń huqıqların ámelge asırıw zárúr bolǵan jaǵdayda ótkeriliwi múmkin.

Tovarlar shıǵarıp jiberilgeninen keyingi bajixana qadaǵalawı ámelge asırǵanda bajixana organları tovarlardıń bar ekenin tekseriwge, olardı qayta bajixana kóriginen ótkeriwge, bajixana deklaraciyasında kórsetilgen maǵlıwmatlardı qayta tekseriwge, hújjetlerdi jáne bul tovarlar menen ámelge asıratuǵın sırtqı ekonomikalıq operaciyalardı hám onnan keyingi kommerciyalıq operaciyaların tiyisli maǵlıwmatlardı tekseriwge haqlı. Tekseriw usı operaciyalardı tikkeley yamasa tikkeley bolmaǵan baylanıslı yamasa zárúrli hújjetlerge iye bolǵan yuridikalıq hám fizikalıq tárepler jaylasqan jerlerde ótkeriliwi múmkin.

Bajixana organları bajixana qadaǵalawı formaların qollawda tańlap alıw principine tiykarlanadı hám bajixana qadaǵalawınıń bajixana haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiwın tániyinleytuǵın formaları menen sheklenedi. Bajixana qadaǵalawı formasm tańlaw bajixana organı tárepien belgilenedi.

Bajixana qadaǵalawınıń amawlı bir formalarınan azat etiw Ózbekstan Respublikasınıń nızam hújjetlerine hám xalıqaralıq shártnamalarına muwapıq ámelge asıradı.

Bajixana qadaǵalawınıń ayırım formaların qollamaw yamasa olardan azat etiw yuridikalıq hám fizikalıq tárepler bajixana haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiw minnetlemesinen azat etilgenligin anılatpaydı.

Ózbekstan Prezidenti qararına⁸³ tiykarlanıp mámleket aymaǵına bajixana tólewlerisiz alıp kiritiletuǵın ónimlerdiń shegaralıq summası belgilendi:

⁸³ Ózbekstan Prezidentiniń «Fizikalıq táreplerden bajixana shegarasın ańǵalı tovarlardı alıp óıwdi jáne de sırtqıq salıw is-shajaratı haqqındaǵı» PQ-3512 sanlı qararı, 06.02.2018.

□ Ózbekstan Respublikasınıń xalıqaralıq aeroportları arqalı bajixana shegarasın kesip ótkende - 2000 (eki mın) AQSH dollari;

□ Ózbekstan Respublikası Mámleket shegarasındaǵı temir jol hám dárya ótkeriw punktleri arqalı bajixana shegarasın kesip ótkende - 1000 (bir mın) AQSH dollari;

□ Ózbekstan Respublikası Mámleket shegarasındaǵı avtomobil jolı (piyadalar jolı) ótkeriw punktleri arqalı bajixana shegarasın kesip ótkende - 300 (úsh júz) AQSH dollari.

□ xalıqaralıq pochta hám kurerlik posilkaları arqalı fizikalıq tárepler mánziline kiyatırǵan tovarlar ushın bir kalendar kvartal dawamında - 1000 (bir mın) AQSH dollari muǵdarında shegaralap belgilendi.

Aeroportlarda bajixana qadaǵalaw punktlerinde 2018 jıldan baslap «jasıl» hám «qızıl» jolaqlar payda boldı.

Bul sistema xalıqaralıq aeroportlarda 2018 jil 1 yanvardan, avtomobil hám temir jol ótkeriw punktlerinde 2021 jil 1 yanvardan kúshke kiritildi.

«Jasıl» jolaq - kirip keliw hám shıǵıp ketiw ornlarında arawlı belgilengen, fizikalıq táreplerdiń kommerciyalıq bolmaǵan maqsetlerdegi imza júgi hám baqlap barılıp atırǵan bagajdaǵı tovarlardı bajixana shegarasınan alıp ótiwi ushın mólsherlengen orn esaplanadı.

«Qızıl» jolaq - kirip keliw hám shıǵıp ketiw ornlarında arawlı belgilengen, fizikalıq táreplerdiń jazba formada deklaraciyanıwı kerek bolǵan imza júgi hám baqlap barılıp atırǵan bagajdaǵı tovarlardı, sonıń menen birge deklaraciyanıwı fizikalıq táreplerdiń iqtıyanna kóre ámelge asıratuǵın tovarlardı bajixana shegarasınan alıp ótiw ushın mólsherlengen orn esaplanadı. 16 jasqa tolmaǵan táreplerdiń imza júgi hám bagajdaǵı tovarları oǵan joldashlıq etiwshi shaxs tárepińen deklaraciyanıwı.

8.3. Bajixana xızmeti organları qadaǵalaw wazıypaları

Mámlekette bajixana qadaǵalawın shólkemlestiriw tiykarınan bajixana organlarına úlken juwapkershilik júkletilgen. Ózbekstan Respublikası Mámleketlik bajixana komiteti, sonday - aq, Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar, Tashkent qalası boyınsha

basqarmaları, qánigelestirilgen bajixana orınları hám bajixana postları bajixana organları esaplanadı. Bajixana tarawın reformalaw hám onıń iskerligin jetilistiriw boyınsha bir qatar huqıqiy Nızam³⁴ hújjetlerge tiykarlanadı.

Bajixana xızmeti organları tiykarǵı wazıypaları bolıp:

• yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń huqıqların nızam boyınsha máplerin qorǵaw;

• milliy ekonomika máplerin qorǵaw hám ekonomikalıq qawipsizligin támiyinlew;

• bajixana siyasatın islep shıǵıw hám ámelge asırıwda qatnasıw;

• bajixana haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiwın qadaǵalaw;

• bajixana tólewlerin óndiriw;

• bajixana qadaǵalawınan tovarlar hám transport quralları ótkeriliwın támiyinlew;

• bajixana haqqındaǵı nızam hújjetleri ózgerisiniń, sonday - aq kontrabandanıń aldın alıw, onı anıqlaw hám olarǵa sheklew;

• sırtqı ekonomikalıq iskerlikke tiyisli bajixana statistikasını jáne tovar nomenklaturasın júrgiziw;

• xalıqaralıq shártnamalarınıń bajixana isine tiyisli mimmetlemelerdi orınlawın támiyinlew.

Bajixana xızmeti organları tómendegi funkciyalarǵa iye:

• bajixana siyasatınıń ekonomikalıq, huqıqiy - shólkemlestiriw mexanizmlerin (olardıń ámelde qollanıwın támiyinleydi, bajixana isi salasında nızam hújjetleri hám normativ - huqıqiy hújjetler joybarları tayarlanıwına qatnasadı) islep shıǵadı;

• xalıqaralıq shártnamaları islep shıǵılıwında qatnasadı (belgilengen tártipte hám óz wákillikleri boyınsha bajixana máselelerin xalıqaralıq pitimler hám shártnamalar dúzedi) qatnasadı;

• bajixana aymaǵında mámlekettiń qawipsizligi (sonıń ishinde jámiyetlik tártip, insannıń ómiri hám salamatlıǵın qorǵalıwı, haywanlar hám ósimlikler qawipsizligi, átirap - ortalıq qawipsizligi) boyınsha is ilajlardıń ámelge asırılıwına kómeklese;

• belgilengen tártipte bajixana qadaǵalawı ámelge asırılıwın támiyinleydi jáne onıń formaların rawajlandıradı;

• huqıqiy - shólkemlestiriw mexanizmlerin (olardıń ámelde qollanıwın támiyinleydi, bajixana isi salasında nızam hújjetleri hám normativ - huqıqiy hújjetler joybarları tayarlanıwına qatnasadı) islep shıǵadı;

• xalıqaralıq shártnamaları islep shıǵılıwında qatnasadı (belgilengen tártipte hám óz wákillikleri boyınsha bajixana máselelerin xalıqaralıq pitimler hám shártnamalar dúzedi) qatnasadı;

• bajixana aymaǵında mámlekettiń qawipsizligi (sonıń ishinde jámiyetlik tártip, insannıń ómiri hám salamatlıǵın qorǵalıwı, haywanlar hám ósimlikler qawipsizligi, átirap - ortalıq qawipsizligi) boyınsha is ilajlardıń ámelge asırılıwına kómeklese;

• belgilengen tártipte bajixana qadaǵalawı ámelge asırılıwın támiyinleydi jáne onıń formaların rawajlandıradı;

³⁴ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Bajixana hákimshiligin reformalaw hám Ózbekstan Respublikası Mámleketlik bajixana xızmeti organları iskerligin jetilistiriw haqqında» P-6005-sanlı pıramanı. 05.06.2020.

- bajixana nizamshılıǵına hám óz wákilliklerinde salıq nizamshılıǵına ámel etiw ústinen qadaǵalawdı jetilistiriwge qaratılǵan is ilajlardı islep shıǵadı hám qabıl etedi;

- bajixana tártipke salıw quralları qollanıwın támiyinleydi, bajixana - tarif mexanizmi (sırtqı ekonomikalıq iskerlikti tarifli tártipke salıw usılları, kvotalaw normaları, licenziyalaw hám deklaraciya usınıwı hám ámelge asınıwında) belgilengen tártipte qatnasadı;

- baji pulları, salıqlar hám basqa tólewler mámleketlik byudjetke waqtında hám tolıq ótkeriliwın támiyinleydi;

- óz wákillikleri boyınsha valyuta qadaǵalawın ámelge asıradı;

- bajixana statistikası metodologiyasın rawajlandıradı, bajixana isi salasında statistikalıq maǵlıwmatlar (onı toplawı, qayta kórip shıǵıw hám analiz etiw, sırtqı ekonomikalıq baylanıstı rawajlandırıw, sırtqı sawda hám tólew balansın bekkemlew boyınsha boljaw esap - sanaqlardı ámelge asırıw hám usınıw) islep shıǵadı;

- bajixana isi salasındaǵı iskerlik haqqında maǵlıwmatlar toplaw hám islep shıǵıw, avtomatlastırılǵan informaciyalıq sisteması engiziw, sonıń menen birge bajixana statistikalıq maǵlıwmatların tiyisli hám mápdar organlarǵa usınıs etedi;

- kontrabandanıń, bajixana nizamshılıǵında óz wákillikleri boyınsha salıq nizamshılıǵı ózgerisiniń aldın alıw hám olardı toqtatıw is ilajların gárezsiz túrde yamasa prokuratura organları menen óz - ara sheriklikte (xalıqaralıq terrorizmge hám aeroportlarda xalıqaralıq puqara aviatsiyası iskerligine nızamsız aralasıwǵa qarsı gúresiwge kómeklesiw) is ilajlardı islep shıǵadı hám qollaydı;

- bajixana organları wákilligine tiyisli bolǵan jumıslar boyınsha tergewge shekem tekseriw, sorastırıw hám nızamǵa muwapıq bajixana nızamları buzılıwı haqqındaǵı islerdi kórip shıǵadı;

- yuridikalıq hám fizikalıq táreplerge nızamda kórilgen bajixana nızamları buzılǵanlıǵı ushın tásir kórsetiw ilajların belgilengen tártipte qollaydı;

- náshebentlik quralları, psixotrop hám portlaytuǵın elementler, qural - qural respublikanıń bajixana shegarası arqalı nızamsız alıp ótiliwiniń aldın alıw is ilajların islep shıǵadı hám qollaydı;

- Milliy qawipsizlik xızmeti hám Ishki isler organları menen óz - ara sheriklikte nızamda belgilengen tártipte operativ - qıdırıw iskerligin ámelge asıradı;

- ayıpkerlerdi juwapkershilikke tartıw haqqındaǵı nızam buzılıwları faktleri boyınsha materiallardı tergew, sud hám basqa organlarına tapsıradı;

- bajixana organları xızmetkerleri (mámleketlik shólkemler, kárxanalar, mákemeler ushın bajixana rásmiylestiriliwi boyınsha) qanıgelerin tayarlaydı, qayta tayarlaydı hám olardıń mamanlıǵın asıradı;

- bajixana hám erkin bazalar, bajsız sawda dúkanları, bajixana brokerleri hám bajixana tasıwshıları, tovarlarǵa bajixana aymaǵınan sırtta, bajixana aymaǵında yamasa bajixana qadaǵalawı astında qayta islew ústinen qadaǵalawdı ámelge asıradı;

- xalıqaralıq bajixana hám sawda shólkemlerinde qatnasadı, shet el mámleketlerdiń bajixana organları, bajixana isi máseleleri menen shuǵıllanatuǵın xalıqaralıq shólkemler menen sheriklik etedi;

- bajixana organlarınıń materiallıq - texnikalıq bazasın rawajlandırıw hám bekkemlew ilajların islep shıǵadı, sırtqı sawda júklerin bajixana rásmiylestiriwi ushın punktler tarmaǵın hám bajixana infradúzilmesiniń basqa obyektlerin keńeytiw kiredi;

- qawıplı júkler, qural - jaraqlar, áskeriy texnika, áskeriy múlik, portlaytuǵın elementler hám buyımlar (áskeriy quramdaǵı tranzitler nızamǵa muwapıq juwmaqlar beredi hám qadaǵalaydı) ámelge asıradı.

Bajixana xızmeti organları tómendegi huqıqlarǵa iye:

- tovarlar hám transport quralların, nızam hújjetlerinde kórilgen bolsa, fizikalıq táreplerdiń ózin kórikten ótkeriw;

- yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden kórikten ótkeriw ushın tovarlar hám transport quralların, sonıń menen birge zárúr hújjetlerdi usınıwdı talap qılıw;

- valyuta qadaǵalawın ámelge asırıw;

- finans, bank hám basqa organlardan, sonıń menen birge yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden eksport - import operaciyalarnı ámelge asırıw menen baylanıstı bolǵan nızam hújjetlerinde belgilengen basqa maǵlıwmatlardı alıw;

- bajixana qadaǵalawınan ótkeriw maqsetinde tovarlar jáne taǵı basqa buyımlardan úlgi hám nusqalar alıw;

• bajixana qadağalawınan ötkeriliwi kerek bolğan tovarlar saqlanıw atırğan aymaqlarğa hám imaratlarğa belgilengen tártipte kiritiw;

• bajixana haqqındağı nızam hújjetleriniń ózgerisine tiyisli materiallardı belgilengen tártipte kórip shıǵıw jáne yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdi nızam hújjetlerine muwapıq juwapkershilikke tartıw;

• bajixanaǵa tiyisli huqıq buzılıwların tikkeley predmeti bolğan tovarlar hám transport quralların nızam hújjetlerinde belgilengen jaǵdaylarda hám tártipte uslap turıw jáne alıp qoyıw;

• sorastırw ótkeriw hám operativ - qıdırıw iskerligin ámelge asırw;

• bajixanaǵa tiyisli nızam buzılıwların anıqlawǵa xızmet etetuǵın texnikalıq hám amawlı qurallardı qollaw;

• sırtqı sawda operaciyaları monitoringin ámelge asırw;

• huqıqbuzılıwları basqarıw jol menen uslap turıw;

• bajixana haqqındağı normativ - huqıqıy hújjetlerge ámel etiwın támiyinlew ushın ekspertler yamasa qánigelerdı tartıw.

Tirek sózler:

Mámleketlik bajixana komiteti; bajixana organı; bajixana shegarası; bajixana zonaları; bajixana postı; elektron deklaraciya; bajixana deklaraciyası; bajixana identifikaciyası; bajixana kórigi; sanlı bajixana; fiskal funkciya; kontrabanda; bajixana qadağalawı; bajixana siyasatı; valyuta qadağalawı; eksport; import.

Qadağalaw sorawları

1. Bajixana qadağalawının formaların aytıń.
2. Bajixana identifikaciyalaw qurallarına neler kiredi?
3. Kórikten ótkerilip atırğan subyekt qanday huqıqlarǵa iye?
4. Tovarlar hám transport quralların esapqa alıwdı tekseriw bajixana organları tárepinen qanday jaǵdaylarda qollanıwı múmkin?
5. Neler bajixana kóriginen ótkerilmeydi?
6. Bajixana organlarınıń bajixana qadağalawı wazıypaları nelerden ibarat?
7. Mámleketlik bajixana organları óz wazıypalarına muwapıq qanday funkciyalardı atqaradı?

8. Bajixana organları óz wákillikleri sheńberinde qanday huqıqlarǵa iye?

9. Bajixana organları qanday minnetlemelerge iye?

10. Bajixana organı xızmetkeri bajixana kóriginen qanday jaǵdaylarda wákillikli shaxslar qatnasıwıwız, eki dana zatlay túrinde ótkeriwge haqlı?

Testler

1. Ózbekstan Respublikasınıń «Mámleketlik bajixana xızmeti haqqında»ǵı 472 - 1 - sanlı Nızamı qashan qabıl etilgen?

a) 1997 - jil 29 - avgust

b) 1992 - jil 29 - avgust

c) 1995 - jil 29 - avgust

d) 2000 - jil 29 - avgust

2. Ózbekstan Respublikasınıń «Mámleketlik bajixana xızmeti haqqında»ǵı Nızamına qaray bajixana strukturası quramına kiritildi.

a) Joqarı áskeriy bajixana instituti hám Milliy kinologiya orayı

b) Bajixana instituti hám Bajixana kolledji

c) Milliy kinologiya orayı hám Bajixana orayı

d) Joqarı áskeriy bajixana instituti hám Milliy qawipsizlik orayı

3. Ózbekstan Respublikasınıń «Mámleketlik bajixana xızmeti haqqında»ǵı Nızamına kóre «bajixana organlarınıń lawazımlı shaxslar» terminini ornına qanday termin kiritildi?

a) «Bajixana organları xızmetkerleri»

b) «Bajixana xızmetkerleri»

c) «Bajixana qadağalawshıları»

d) «Bajixanashılar»

4. Bajixana qadağalawı bul ...

a) Ózbekstan Respublikasınıń bajixana salasındağı nızam hújjetleri hám xalıqaralıq shártnamalarına ámel etiwın támiyinlew maqsetinde bajixana organları tárepinen ámelge asıratuǵın ilajlar jıyındısı

b) Ózbekstan Respublikasınıń bajixana salasındağı nızam hújjetleri hám xalıqaralıq shártnamalarına ámel etiwın támiyinlew maqsetinde tovarlardı respublikaǵa alıp kiriliwini baqlaw menen baylanıshı ilajlar jıyındısı

c) Ózbekstan Respublikasınıń bajıxana salasındaǵı nızam hújjetleri hám xalıqaralıq shártnamalarına ámel etiwın támiyinlew maqsetinde bajıxana organları tárepinen ámelge asıratuǵın bajı óndiriwge qaratılǵan ilajlar jıyındısı

d) Ózbekstan Respublikasınıń bajıxana salasındaǵı nızam hújjetleri hám xalıqaralıq shártnamalarına ámel etiwın támiyinlew maqsetinde mámleket shólkemleri tárepinen ámelge asıratuǵın ilajlar jıyındısı

5. Tómendegiler bajıxana tekseriwinen azat etedi:

- a) shet el áskeriy kemeleri, jawınger hám áskeriy texnikaları
- b) shet ellik shaxslar, jawınger hám áskeriy texnikaları
- c) shet ellik rezidentler, siyasiy partiya aǵzaları
- d) shet el hawa kemeleri hám áskeriy texnikaları

6. Mámleketimizde jańa baspadaǵı Bajıxana kodeksi qashan qabil etildi?

- a) 2016 - jil 20 - yanvar
- b) 1997 - jil 26 - dekabr
- c) 2017 - jil 20 - yanvar
- d) 1996 - jil 26 - dekabr

7. Tómendegilerden qaysısı Bajıxana kodeksine tiykarlanıp bajıxana qadaǵalawı forması esaplanbaydı?

- a) Fiskal yadlı kassa mashinasın ornatiw
- b) Tovarlar, transport quralları, imaratlar hám basqa jaylardı bajıxana tárepinen salıstırıw
- c) Fizikalıq táreplerden awızsha soraw
- d) Bajıxana qadaǵalawınan ótiw

8. Ózbekstan bajıxana sistemasında «birden - bir ayna» sistemasın engiziwde qaysı mámlekettiń texnikalıq járdeminen paydalanıldı?

- a) Qubla Koreya
- b) Arqa Koreya
- c) Franciya
- d) Rossiya Federaciyası

9. Mámleketimiz aeroportları bajıxana qadaǵalaw punktlerinde 2018 jıldan baslap fizikalıq tárepler ushın qanday jeńillikler jaratıldı?

- a) «Jasıl» hám «qızıl» koridorlar shólkemlestirildi.

b) «Qızıl» hám «kók» koridorlar dúzildi.

c) «Ashıq» hám «jabıq» koridorlar dúzildi.

d) «Ulıwma» hám «arnawlı» koridorlar dúzildi.

10. Ózbekstan Prezidentiniń 2018 - jil 6 - fevraldaǵı «Fizikalıq táreplerden bajıxana shegarası arkalı tovarlardı alıp ótiwdi jáne de tártipke salıw ilajları haqqında»ǵı qararına muwapıq Ózbekstan Respublikası Mámleket shegarasındaǵı avtomobil jolı (piyada jolı) ótkeriw punktleri arqalı bajıxana shegarasın kesip ótkende ... ekvivalenti muǵdarındaǵı tovarlardı bajısız alıp kiriw belgilendi.

- a) 300 AQSH dollari
- b) 500 AQSH dollari
- c) 2000 AQSH dollari
- d) 1000 AQSH dollari

11. Ózbekstan Prezidentiniń 2018 - jil 6 - fevraldaǵı «Fizikalıq táreplerden bajıxana shegarası arkalı tovarlardı alıp ótiwdi jáne de tártipke salıw ilajları haqqında»ǵı qararına muwapıq Ózbekstan Respublikası Mámleket shegarasındaǵı xalıqaralıq aeroportları arqalı bajıxana shegarasın kesip ótkende ... ekvivalenti muǵdarındaǵı tovarlardı bajısız alıp kiriw belgilendi.

- a) 2000 AQSH dollari
- b) 500 AQSH dollari
- c) 300 AQSH dollari
- d) 1000 AQSH dollari

12. 2018 - jil I - yanvardan qansha muǵdardaǵı valyutanı alıp kiriw hám alıp shıǵıw ushın deklaraciya usınıs etiliwi biykarlandı?

- a) 2000 AQSH dollari muǵdarında
- b) 300 AQSH dollari muǵdarında
- c) 1000 AQSH dollari muǵdarında
- d) 3000 AQSH dollari muǵdarında

9-BAP. QAMSIZLANDIRIW SHÖLKEMLERINDE FINANSLIQ QADAĞALAWDÍ SHÖLKEMLESTIRIW

- 9.1. Qamsızlandırıw isiniń teoriyalıq - huqıqıy tiykarları
- 9.2. Qamsızlandırıw isin qadağalawdıń maqset hám wazıypaları
- 9.3. Qamsızlandırıw bazarıń rawajlandırıw agentligi wazıypaları hám huqıqları

9.1. Qamsızlandırıw isiniń teoriyalıq - huqıqıy tiykarları

Qamsızlandırıw qadağalawı arqalı qamsızlandırıw bazarı jáne onıń professional qatnasıwshılarınıń qatań háreketlerin nızamsılıq talaplarına sáykes bolıwın támiyinleydi hám qamsızlanıwshı yuridikalıq hám fizikalıq tárepler mápleri qorğaladı.

Búgingi kúnde óndiristiń úzliksizligin támiyinlew hám baxıtsiz hádiyseler júz bergende jetkizilgen zıyanlardı qaplaw ushın finanslıq támiyinlew menen qorğalıwda qamsızlandırıw isiniń ornı ayrıqsha zárúrli áhmiyetke iye.

Qamsızlandırıw isin ekonomikanıń hár qıylı finanslıq qáterlerden qorğawshı qurallardan biri bolıp tabıladı. Biraq Ózbekstan Respublikasında mámleketlik finans bazarındagı bul xızmetlerdiń ornı házirgi dáwirde úlken emes.

Mısalı, 2021 jıldı bul taraw boyınsha Ózbekstanda JIÓdegi úlesi tek 0,4% ti qurağan bolsa, al Qubla Koreyada 11%, Germaniyada 6%, Rossiyada 1,5% ti quraydı.⁸⁵ Bunıń tiykarǵı sebebinen biri Ózbekstanda qamsızlandırıw isiniń jetkilikli dárejede ózine tartımǵı joq ekenligi esaplanadı.

Kópshilik ekonomikalıq ádebiyatlarda qamsızlandırıw bul qáwip qáter, qorqımshı, qorqıw mánisinde isletiledi, sebebi kórsetilgen tabiiy apatlar hám baxıtsiz hádiyseler nátiyesinde jámiyet turmısına materiallıq zıyan jetkiziledi. Biraq qamsızlandırıw mine usı ruwxıy jaǵdaylar emes, bálki bular arasında júzege kelgen hám payda bolıwı múmkin bolǵan ayrıqsha zıyanlar hám olardıń kúshin qırqıwǵa qaratılǵan ilajlar, zıyan nátiyesinde júzege kelgen juwappershiliktiń

⁸⁵ www.kafolat.uz

onıń toltırıw, bul baǵdarda júzege keletuǵın qamsızlandırıwshı shólkemler hám qamsızlanıwshılar ortasındaǵı qatnasıqlar ańlatıladı.⁸⁶

Mámleketlik finans sistemasınıń ajıralmaytuǵın buwını sıpatında milliy qamsızlandırıw bazarıń rawajlandırıwǵa úlken itibar qaratıldı. Usı tárepten, ótken dáwir ishinde mámlekette qamsızlandırıw isin tártipke salıwshı bir neshe normativ huqıqıy hújjetler qabil etildi.

Ózbekstan Respublikası Puqaralıq kodeksinde qamsızlandırıw qatnasıqları belgilep kórsetilgen. Házirgi dáwirge shekem ámeliyatta qamsızlandırıw shólkemleri óz xızmetlerin ámelge asırıwında usı kodekstiń talap - qaǵıydalarına qatań ámel etedi.

Ózbekstan Respublikası nızamı⁸⁷ qamsızlandırıw qatnasıqları qatnasıwshılarınıń anıq huqıqıy táreplerin, qamsızlandırıw isiniń aǵzaları quramın belgilep bergeni edi.

Qamsızlandırıw tómendegi tarawlarǵa bólinedi⁸⁸:

□ ómirdi qamsızlandırıw (insannıń ómiri, den sawlıǵın, miynet qábileti hám pul támiyinatu menen baylanıstı máplerin qamsızlandırıw, bunda shártname boyınsha qamsızlandırıwdıń eń kem múddeti bir jıldı quraydı jáne qamsızlandırıw tólewleriniń qamsızlandırıw shártnamesında kórsetip ótilgen arttırılǵan procentti óz ishine alıwshı bir mártelik yamasa bárqulla tákiratlanatuǵın tólewlerin óz ishine aladı);

□ ulıwma qamsızlandırıw (jeke, mülklik qamsızlandırıw, juwappershilikti qamsızlandırıw jáne ómirdi qamsızlandırıw tarawına tiyisli bolmaǵan basqa qamsızlandırıw túrleri).

Bir táreptiń basqa bir tárep mülklik máplerine zıyan jetkiziw juwappershilikti qamsızlandırıwshı iqtıyarna ótiwi túsiniledi.⁸⁹

Juwappershilikti qamsızlandırıw mülük hám jeke qamsızlandırıwdan parıq etip, qamsızlandırıwshınıń úshinshi táreplerge zıyan jetkiziw tárepinen juwappershiligin názerde tutadı.⁹⁰

Nızamǵa sáykes qamsızlandırıw degende yuridikalıq yamasa fizikalıq táreplerden qamsızlandırıw tólewlerinen dúziletuǵın pul fondları esabınan arawlı bir waqıya (qamsızlandırıw hádiyesi) júz bergende bul táreplerge qamsızlandırıw shártnamesına muwapıq

⁸⁶ Sobirov H.R. Sug'arta: 100 so'rov va javob. – T.: «Mehnat» nashriyoti, 1998, b. 8-9.

⁸⁷ Ózbekstan Respublikasınıń «Qamsızlandırıw iskeftigi haqqında»ǵı 358-II-sanh nızamı, 05.04.2002.

⁸⁸ Ózbekstan Respublikasınıń «Ózbekstan Respublikasınıń ayırım nızam hújjetlerine ógeris hám qoşımshılar kiritiw haqqında»ǵı ORQ-448-sanh nızamı, 16.10.2017.

⁸⁹ Сафиров А. Страхование ответственности. – «Страхование делов», №2 1997, с. 12

⁹⁰ Сафиров А. Страхование ответственности. – «Страхование делов», №2 1997, с. 13

qamsızlandırırw tabanın (qamsızlandırırw pulın) tölew joli menen olardıń máplerin qorgaw túsiniledi. Qamsızlandırırw isi degende qamsızlandırırw bazarı professional qatnasıwshılarınıń qamsızlandırırwdı ámelge asırw menen baylanıslı iskerlik túsiniledi.

Qamsızlandırırw yuridikalıq hám fizikalıq tárepler töleytuǵın qamsızlandırırw tölewleri (stylıqları)nen dúziletuǵın pul fondlan esabınan málim hádiyse (qamsızlandırırw hádiyesi) júz bergende us táreplerdiń múliklik máplerin qorgaw boyınsha qatnasıqlar sisteması esaplanadı.⁹¹

Qamsızlandırırw yuridikalıq hám fizikalıq tárepler zıyan kórgende kórilgen zıyandı kópshilik tárepler ortasında bölisteriw arqalı onı qaplaw usılı esaplanadı.⁹²

Qamsızlandırırw bazarı bul qamsızlandırırw jaǵdayları júz bergende yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdi menshiklik máplerin qamsızlanıwshılardıń pul qarjıları esabınan qorgalıwda sáwleleniwshi qamsızlandırırw xızmetlerin satıp alıw - satıw boyınsha ekonomikalıq qatnasıqlar jıyındısı bolıp tabıladı. Qamsızlandırırw bazarı ámel etiwińniń tiykarǵı shárti qamsızlandırırw xızmetlerine mütájlik (talap) jáne bul mütájliklerdi qanaatlandırırwǵa qábiletli qamsızlandırırwshınıń (usınıc) bar ekenligi bolıp tabıladı.

Qamsızlandırırw bazarı qamsızlandırırw xızmetin satıp alıw - satıw ámelge asıratuǵın hám oǵan talap hám usınıs qalıplesetuǵın ekonomikalıq pulı qatnasıqlardıń ayırım tarawı bolıp tabıladı. Qamsızlandırırw bazarınıń professional qatnasıwshıları qamsızlandırırw isiniń subyektleri esaplanadı. Qamsızlandırırwshılar, qamsızlandırırw dáldalshıları, adjasterlar, aktuariylar, qamsızlandırırw syurverlar, sonıń menen birge assistans qamsızlandırırw bazarınıń professional qatnasıwshıları bolıp tabıladı. Qamsızlandırırw brokeri, qayta qamsızlandırırw brokeri hám qamsızlandırırw agenti qamsızlandırırw dáldalshıları esaplanadı.⁹³ dep belgilengen.

Ekonomika jáne zamanagóy ekonomikalıq teoriya tárepten qamsızlandırırw bazarı qamsızlanıwshılardıń qamsızlandırırw xızmetlerine bolǵan talapları hám qamsızlandırırw shólkemleriniń qamsızlandırırw xızmeti boyınsha usınısları menen basqarılatuǵın ekonomikalıq onn yamasa sistema retinde túsiniw múmkin.

Qamsızlandırırw bazarında usınıp atırǵan tovar - qamsızlandırırw xızmetleri esaplanadı. Onıń satıp alınǵan tovar mazmunı bolıp qamsızlandırırw qatlamı, yaǵnıy qamsızlandırırw qorgalıwın támiyinlew esaplanadı. Qamsızlandırırw xızmetleriniń bahası qamsızlandırırw anıqlamasında sáwlelendiriledi. Ol talap hám usınısqa qarap bási ki tiykarında qalıplese di.

Qamsızlandırırw bazarı strukturalıq tárepten shólkemlestiriw - huqıqiy hám aymaqlıq aspektleri boyınsha bóliniwi múmkin. shólkemlestiriw - huqıqiy tárepten akционерlik, шерикликтеги, жеке hám mámleketlik qamsızlandırırw shólkemlerinen ibarat boladı. Aymaqlıq aspektleri tárepi nen bolsa milliy, regionlıq hám xalıqaralıq qamsızlandırırw bazarlarına bólinedi.

Qamsızlandırırw bazarınıń professional qatnasıwshıları qamsızlandırırw isiniń subyektleri esaplanadı.

Qamsızlanıwshılar, qamsızlandırırw dáldalshıları jáne taǵı basqa yuridikalıq hám fizikalıq tárepler nızam hújjetlerine muwapıq qamsızlandırırw bazarınıń professional qatnasıwshıları esaplanadı.

Qamsızlandırırw brokeri, qayta qamsızlandırırw brokeri hám qamsızlandırırw agenti qamsızlandırırw dáldalshıları esaplanadı.

Qamsızlanıwshılardıń atınan hám tapsırmasına qaray qamsızlandırırw shártınaması dúziledi hám atqarıwın shólkemlestiriw boyınsha iskerlikti ámelge asırwshı yuridikalıq tárep qamsızlandırırw brokeri esaplanadı.

Qamsızlanıwshılardıń atınan hám tapsırmasına qaray qamsızlandırırw shártınamasınıń dúziliwi hám atqarıwın shólkemlestiriw boyınsha iskerlik júrgiziwshı yuridikalıq hám fizikalıq tárepler qamsızlandırırw agenti esaplanadı.

Qamsızlandırırw shártınamasına muwapıq qamsızlandırırw tabanı (qamsızlandırırw pulı) tölewin ámelge asırw minnetlemesin alıwshı yuridikalıq tárep qamsızlandırırwshı dep esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası nızamında qamsızlandırırwshıǵa tówendegishe anıqlama berilgen: «Tiyisli túrdegi qamsızlandırırwdı ámelge asırw ushın licenziyaǵa iye bolǵan hám qamsızlandırırw shártınamasına muwapıq qamsızlandırırw tabanı (qamsızlandırırw pulı) tölemin ámelge asırw minnetlemesin alıwshı kommerciyalıq shólkem bolǵan yuridikalıq tárep qamsızlandırırwshı dep tán alınadı»⁹⁴.

⁹¹ Сепфиловский Б.Ю. Структура дел. - М. "Феникс", 2009. с.7

⁹² Беккина Н.В. Структура. - М.: «Пропс», 2009. с.3

⁹³ Ózbekstan Respublikasınıń «Qamsızlandırırw iskerligi haqqında»ǵı 358-II-sınh nızamı. 05.04.2002

⁹⁴ Ózbekstan Respublikasınıń «Qamsızlandırırw iskerligi haqqında»ǵı 358-II-sınh nızamı. 05.04.2002

Bul nizamda, qamsızlandırılıvshı tóمندegi huqıqlarǵa iye:

- nizam hújjetlerinde belgilenetúǵın tártipte hám shártlerde qamsızlandırılıv (qayta qamsızlandırılıv) shártnamaların dúziw;
- óz minnetlemelerin belgilenen tártipte qayta qamsızlandırılıv, sonday - aq Ózbekstan Respublikasınan sırtta qayta qamsızlandırılıv;
- amawlı wákillikli mámleketlik organı belgileytuǵın tártipte hám shártlerde investiciya iskerligin ámelge asırıw;
- qamsızlandırılıv (qayta qamsızlandırılıv) tarawındaǵı qanıgeler mámanlıǵın asırıw menen baylanıshı iskerlikti, sonın menen birge qamsızlandırılıv agentı retinde qamsızlandırılıv dáldalshılıǵın ámelge asırıw;
- qamsızlandırılıv hádiyseleri júz beriwiniń aldın alıw hám eskertiw ilajların amawlı wákillikli mámleketlik organı belgileytuǵın tártipte hám shártlerde finanslıq támiyinlew;
- qamsızlandırılıvshı tárepinen ámelge asıratuǵın qamsızlandırılıv túrlerine tiyisli qaǵıydalardı (shártlerdi) nizam hújjetlerine muwapıq belgilew;
- qamsızlandırılıv tabanı muǵdarın belgilew ushın zárúr bolǵan tiyisli maǵlıwmatlar hám hújjetlerdi prokuratura, sud, medicina, seysmologiya, veterinariya, gidrometeorologiya shólkemleri jáne taǵı basqa organlardan belgilengen tártipte soraw hám alıw;
- qamsızlandırılıv agentleri, qamsızlandırılıv hám qayta qamsızlandırılıv brokerleri, qamsızlandırılıv bazarıń basqa professional qatnasıwshıları menen tiyisli shártnamalar dúziw;
- qamsızlandırılıv tabanı tólewdi nizam hújjetlerinde hám qamsızlandırılıv (qayta qamsızlandırılıv) shártnamesında belgilengen jaǵdaylarda jáne tártipte biykarlaw, qamsızlandırılıv (qayta qamsızlandırılıv) shártnamesin múddetinen burın biykarlaw;
- qamsızlandırılıvshı tárepinen usınılǵan maǵlıwmatlardı tekseriwdi, qamsızlandırılıvshıń qamsızlandırılıv shártnamesi talapları hám shártlerin orınlawı ústinen qadaǵalawdı qamsızlandırılıv (qayta qamsızlandırılıv) shártnamesında kórilgen tártipte ámelge asırıw;
- shet el qamsızlandırılıvshılarına syurver hám adjaster xızmetlerin kórsetiw;
- dástlepki qamsızlandırılıvshılar tárepinen óz mıtájlikleri ushın alınǵan yamasa qamsızlandırılıv shártnamesin ámelge asırıw

nátiyjesinde onıń iqtiyarına ótken mülikti realizaciya qılıw yamasa ijarǵa beriw;

- Ózbekstan Respublikasınıń reyting shólkemleri hám shet el reyting shólkemleri reytinglerin alıw;
- óziniń ayrıqsha bólimlerin shólkemlestiriw.

Ózbekstan Respublikası qararına muwapıq qamsızlandırılıvshılar hám qamsızlandırılıv brokerleriniń iskerligi Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı tárepinen beriletuǵın amawlı licenziyalar tiykarında ámelge asıradı.⁹⁵ Qamsızlandırılıvshılar hám qamsızlandırılıv brokerleri iskerligin ámelge asırıw huqıqı ushın licenziyalar beriw, olardıń ámel etiwın toqtatıw hám biykarlaw tártibi Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen belgilenedi.⁹⁶

9.2. Qamsızlandırılıv isin qadaǵalawdıń maqset hám wazıypaları

Qamsızlandırılıv shólkemleriniń iskerligi basqa túrdegi xojalıq subyektleri iskerliginen keskin parıq etedi. Sebebi, olar islep shıǵarıw úzliksizligin támiyinlewde hám qamsızlandırılıv hádiyseleri júz bergende jetkizilgen zıyanlardı qaplaw ushın xızmet etedi. Bul jaǵday, qamsızlandırılıvshılar juwapkershiligine ayrıqsha juwapkershilik júkleydi hám sol sebepli, olar mámleketlik organlar tárepinen qadaǵalanadı.

Shet el tájiriyesinde, ekonomikalıq jaqtan rawajlanǵan mámleketlerdiń barlıǵında qamsızlandırılıv bazarı mámlekettiń wákillikli organları tárepinen tártipke salmadı.

Qamsızlandırılıv isin qadaǵalawı maqseti tómendegilerden ibarat:

- qamsızlandırılıv bazarı jáne onıń qatnasıwshıların is háreketlerin nizamshılıq talaplarına sáykes keliwin;
- qamsızlandırılıvshı yuridikalıq hám fizikalıq tárepler máplerin qorǵaw.

Mámleket bunday qadaǵalawdı ámelge asırıwda mámlekettiń qamsızlandırılıv tarawına tiyisli nızamlarına jáne taǵı basqa normativ - huqıqiy hújjetlerine tiykarlanadı hám olar turaqlı túrde rawajlandırılıp

⁹⁵ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Qamsızlandırılıv iskerleri bazarı jáne da reformlaw hám rawajlandırılıv is ilajları haqqında» 618-sanlı qararı. 10.04.2007.

⁹⁶ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń ayrıw hújjetlerine ózgeris hám qosımshalar kiritiw, sonday aq bazaların óz kóshin joıyǵan dep esaplaw haqqında» PF-5055-sanlı Páramın 24.05.2017. ózgeris kiritilgen.

barladı. Hár bir mámlekette qamsızlandırıw hám qayta qamsızlandırıw kompaniyaları, qamsızlandırıwğa qanıgelesken dáldalshılar mámleketlik organlardıń qamsızlandırıw qadaǵalawınıń obyektleri esaplanadı.

Qamsızlandırıw isin qadaǵalawdıń tiykargı wazıypaları bolıp tómendegiler:

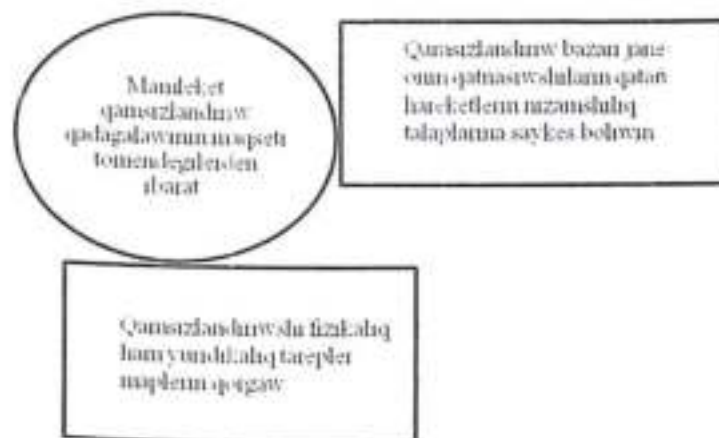
- qamsızlandırıwshılardı finanslıq turaqlıǵın támiyinlew;
- qamsızlandırıw bazarında teńsalmaqlılıq hám básekege shıdamlılıqtı támiyinlew;
- qamsızlandırıw xızmetlerinen paydalanıwshılardıń huqıqların qorǵaw;
- qamsızlandırıw bazarıńıń rawajlanıwına kómeklesiw.

Qamsızlandırıw isin qadaǵalawı tómendegi funkciyalardı atqaradı:

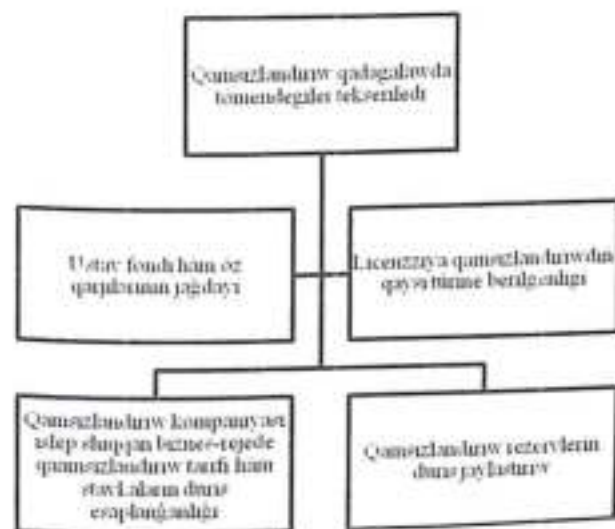
- qamsızlandırıw isin júrgiziwde tóley alıw qábileti kórsetkishler hám basqa finanslıq turaqlılıqlardıń bar ekenligi, iskerlik dawamında nızam hújjetlerine ámel qılıwdı tekseriw;
- qamsızlandırıw isin hám qamsızlandırıw brokerlerin licenziyalaw;
- óziniń komponenti boyınsha, qamsızlandırıw isin jumıs penen támiyinlew;
- qamsızlandırıw isin rawajlanıwı tendenciyasını analiz qılıw;
- baspasóz arqalı qamsızlandırıw isin haqqında túsindirmeli informaciyalardı alıp barıw;
- qamsızlandırıw isin boyınsha puqaralardıń mırájatları hám usınısların kórip shıǵıw.

Qamsızlandırıw organları iskerligi ústinen ámelge asıratuǵın mámleketlik organları qadaǵalawınıń nátiyjeligi tómendegilerge baylanısh:

- anıq hám tuwrı finanslıq, buxgalteriyalıq hám basqa maǵlıwmatlardan paydalanıw;
- qadaǵalawdı waqtında hám tolıq ámelge asırıw;
- mámleket tárepinen qollanılatuǵın sankciyalardı waqtında hám tez atqarıwı.

9.1 - súwret. Mámleket qamsızlandırıw qadaǵalawınıń maqseti

9.2 - súwret. Qamsızlandırıw isin qadaǵalawdıń qamtıp alıw sheńberi

Qamsızlandırıw bazarıńıń mámleket tárepinen tártipke salıw túrli formalarda, atap aytqanda, amawlı nızamlar qabıllaw, salıq salıw,

ayniqsha hùkimet qararlarì menen mājbüriy qamsızlandırıwdı engiziw hām wākıllıklı qamsızlandırıw qadağalawı xızmetin shòlkemlestiriw jolı menen ámelge asırıladı.

Qamsızlandırıw sistemasın rawajlandırıwdı xoshametlew, qamsızlanıwshılardıń materiallıq - texnikalıq bazasın hām finanslıq turaqlıgın bekkemlew maqsetinde, Ózbekstan Respublikası nızamı⁹⁷ hām Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararına⁹⁸ muwapıq Ózbekstan Respublikası Finans ministrıglı qamsızlandırıw isin tártipke salıwshı hām qadağalawshı amawlı wākıllıklı mámleketlik organı etip belgilengen.⁹⁹

Qamsızlandırıw menen shuğıllanatuğın shòlkemlerge licenziyalar beriw qamsızlandırıw qadağalawı xızmetiniń eń tiykarğı wazıypalarınan biri bolıp tabıladı. Qamsızlandırıw isine licenziya beriwdiń zárúrlıgı qamsızlandırıwdıń óz mazmunınan kelip shuğadı. Sebebi, qamsızlandırıw shòlkemi qamsızlandırıw hádiyesi júz bergen waqıtta qamsızlanıwshılarga shártnamada kórsetilgen pul qarjılarnı waqtında tólewı kerek. Qamsızlandırıw isin qadağalawshı organnıń bunday jumıslarğa baylanıslıgı tekğana qamsızlanıwshılar mápine sáykesligi bolmıstan, bálki pútkil mámleketniń máplerine xızmet etedi.

Qamsızlanıwshılar hām qamsızlandırıw brokerleriniń qamsızlandırıw isin Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen belgilenetuğın tártipte amawlı wākıllıklı mámleketlik organı beretuğın licenziyalar tiykarında ámelge asıradı.

Licenziya qamsızlanıwshılarga ómirdi qamsızlandırıw tarawında yaki ulıwma qamsızlandırıw tarawında qamsızlandırıw isin ámelge asırıw ushın beriledi. Ómirdi qamsızlandırıw tarawında qamsızlandırıw isin ámelge asırğan qamsızlanatuğın ulıwma qamsızlandırıw tarawında qamsızlandırıw isin ámelge asırıwğa haqlı emes, ulıwma qamsızlandırıw tarawınıń Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti belgileytuğın ayırım túrleri (klasslar) buğan kirmeydi. Ulıwma qamsızlandırıw tarawında qamsızlandırıw isin ámelge asırğan qamsızlanatuğın ómirdi qamsızlandırıw tarawında qamsızlandırıw isin ámelge asırıwğa haqlı emes.

Licenziyada qamsızlanatuğınlardı ámelge asırıwdı názerde tutatuğın qamsızlandırıw túrleri (klassları) kórsetiledi. Qamsızlandırıw táwekelshilikleri yamasa olardıń gruppalarınıń hām olar menen baylanıslı minnetlemelerdiń ulıwma qásiyetlerine muwapıq qamsızlandırıw tarawları qamsızlandırıw túrlerine (klasslarına) bólinedi. Qamsızlandırıw túrleri (klassları) Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen belgilenedi.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti qararına¹⁰⁰ muwapıq qamsızlandırıw isiniń klassifikatorı berilgen bolıp, oğan muwapıq ómirdi qamsızlandırıw tarawı 4 klassqa hām ulıwma qamsızlandırıw tarawı 17 klassqa ajratılğan.

Ózbekstan Respublikasınıń nızamlarına muwapıq mājbüriy qamsızlandırıw ámelge asırıladı. Mājbüriy qamsızlandırıwdı ámelge asırıw huqıqına mámleketlik qamsızlandırıw shòlkemleri iye bolıp kelgen, biraq «Qamsızlandırıw xızmetleri bazarın jáne de rawajlandırıw is - ilajları haqqında»ğı qararına baylanıslı ustav kapitalı kólemi 500 mın AQSH dollarına teń muğdarğa jetkizgen hár qanday qamsızlandırıw kompaniyası licenziya tiykarında mājbüriy qamsızlandırıw menen shuğıllanıw mümkinshiligine iye boladı. Usınıń menen birge qamsızlandırıw shòlkemleri mājbüriy qamsızlandırıwı kerek bolğan obyektlerdiń pútin saqlanıwı üstinen qadağalaw omatıwğa haqlı esaplanadı.

Qamsızlandırıwshılardıń licenziyası ámel etiwiniń toqtatıp turılıwı onıń jańa qamsızlandırıw shártnamaları dúziwin qadağan etiliwine, sonday - aq bar qamsızlandırıw shártnamaları uzayttırılıwınıń qadağan etiliwine sebep boladı. Bunda qamsızlandırıwshılar dáslep dúzilgen qamsızlandırıw shártnamaları boyınsha óz juwapkershiligine alğan minnetlemelerin belgilengen tártipte ornlawğa mājbür bolıp tabıladı.

Keste №1

Qamsızlandırıw isin klassifikatorı

Tarawlar	Klasslar	
Ómirdi qamsızlandırıw	I klass	III klass
	II klass	IV klass

¹⁰⁰ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiń «Qamsızlandırıw xızmetleri bazarın jáne de rawajlandırıw isin ilajları haqqında»ğı 413-sanlı qarar. 27.11.2002.

⁹⁷ Ózbekstan Respublikasınıń «Qamsızlandırıw iskerligi haqqında»ğı 358-II-sanlı nızamı. 05.04.2002.

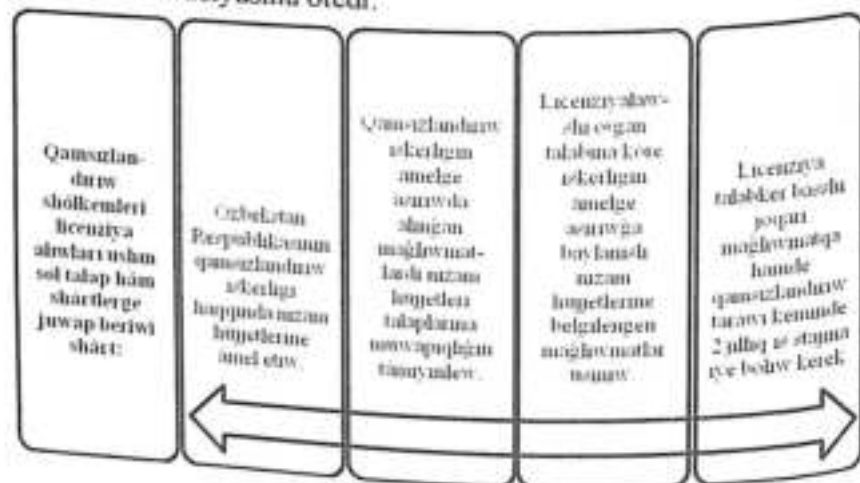
⁹⁸ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Qamsızlandırıw bazarın reformalaw hām onıń jodı rawajlanıwı tártipler isin ilajları haqqında»ğı PQ-4412-sanlı qarar. 02.08.2019.

⁹⁹ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiń «Qamsızlandırıw xızmetleri bazarın jáne de rawajlandırıw isin ilajları haqqında»ğı 413-sanlı qarar. 27.11.2002.

Ustawa qamsızlandırıw	1 klass	8 klass
	2 klass	9 klass
	3 klass	10 klass
	4 klass	11 klass
	5 klass	12 klass
	6 klass	13 klass
	7 klass	14 klass

Licenziyanıń ámel etiwı tamamlanǵan kúnnen baslap 5 kún ishinde amawlı wákillikli mámleketlik organı qamsızlandırıwshılardı saplastırıw haqqındaǵı arza menen nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte sudqa múrját etiwı shárt.

Qamsızlandırıwshılardıń dáslep ámel etken basqarıw shólkemleriniń wákillikleri toqtatıp turıladı hám amawlı wákillikli mámleketlik organı tárepinen tayarlanǵan qamsızlandırıwshılardıń waqtsha administraciyasına ótedi.

9.3 - súwret. Qamsızlandırıw shólkemleri licenziya alıwlarına qoyılatuǵın talap hám shártler

Qamsızlandırıwshılardıń baslanǵısh ustav kapitalı licenziya alıwı waqtında qatnasıwshılar tárepinen dúziliwi hám talap etilgen muǵdardan kem bolıwı múmkin emes. Sonıń menen birge, qamsızlandırıwshılardıń ustav kapitalınıń keminde 90% i shólkemlestiriwshiler (qatnasıwshılar)dıń pul qarjılarınan qalıpleseedi.

Qamsızlandırıwshılardıń ustav kapitalı dúziw ushın kreditke alınǵan, girewge qoyılǵan pul qarjılardan hám qosılǵan basqa pul qarjılardan paydalanıwǵa jol qoyılmaydı.

Qamsızlandırıwshılardı qosıp jiberiw, qosıp alıw, bóliw, ajratıp shıǵarıw, ózgeris túrinde qayta shólkemlestiriw arawlı wákillikli mámleketlik organınıń ruxsatnaması menen ámelge asırıwı múmkin.

Qayta shólkemlestiriwge ruxsatnama alıw ushın arawlı wákillikli mámleketlik organına tiyisli arza menen birge tómendegi hújjetlerdi usınıs etedi:

- shólkemlestiriwshiler (qatnasıwshılar)dıń yamasa shólkemlestiriw hújjetlerinde sonday wákillik berilgen qamsızlandırıw basqarıw organınıń qayta shólkemlestiriw haqqındaǵı qararı;
- dúzilip atırǵan qamsızlandırıwshı shólkemniń balansı hám iskerliginiń shamalıq finanslıq nátiyjeleri;
- qosıp jiberiw yamasa qosıp alıw shártnamasınıń joybarı (qosıp jiberiw yamasa qosıp alıw túrinde qayta dúzilgende).

Qamsızlandırıwshılardı qayta shólkemlestiriwden ótkeriw ushın berilgen arza zárúrli hújjetler usınılǵan kúnnen baslap 15 kún ishinde amawlı wákillikli mámleketlik organı tárepinen kórip shıǵıwı kerek.

Amawlı wákillikli mámleketlik organı qabıl etilgen qarar haqqında qamsızlandırıwshı shólkemlerge jazba túrinde xabarlı etiwı shárt.

Amawlı wákillikli mámleketlik organı tómendegi jaǵdaylarda qamsızlandırıwshı shólkemlerdi qayta shólkemlestiriwge ruxsatnama beriwdi biykarlawǵa haqlı, eger:

- qamsızlandırıwshılardı qayta shólkemlestiriw nátiyjesinde jańadan dúziletuǵın shólkemlerdiń finanslıq turaqlıǵına tiyisli talaplar buzılıwı múmkin bolsa;
- qamsızlandırıwshılardıń qayta dúziliwi qamsızlandırıw bazarında básekininiń shekleniwine yamasa tuwrılıwına alıp keliwi múmkin bolsa;
- qamsızlandırıwshılardı qayta shólkemlestiriwge ruxsatnama beriliwi sorap usınılǵan hújjetlerde isenimsiz maǵlıwmatlar bolsa yaki bul hújjetler nızam hújjetlerine sáykes emes bolsa;
- qamsızlandırıwshılardı qayta shólkemlestiriw nızam hújjetlerine qarsı bolsa.

Qosip jiberiw, bóliw, ajratıp shıǵarıw hám ózgeris túrinde qayta ishengende qamsızlandırıwshı shólkemler licenziyasınıń ámel etiwı saplastırıladi. Qayta shólkemlestiriw nátiyjesinde jańadan dúzilgen qamsızlandırıw shólkemlerine licenziyalardı beriw ápiwayılastırılǵan tártipte ámelge asırıladi.

Qamsızlandırıw shólkemleri arnawlı wákillikli mámleketlik organına saplastırıwǵa ruxsatnama alıw ushın arza menen jazba túrinde múrájat etken jaǵdayda tómendegi hújjetlerdi qosımsha etedi:

- saplastırılıw haqqındaǵı qararı;
- minnetlemeler haqqındaǵı maǵlıwmatlar;
- saplastırılıw haqqındaǵı qararǵa shekem bolǵan, auditorlıq juwmaǵı menen tastıyqlanǵan balans esabati;
- saplastırılıw múddetleri hám shártlari kórsetilgen jaǵdaydaǵı saplastırılıw jobası.

Saplastırılatuǵın qamsızlandırıw shólkemleriniń tiykarǵı wazıypaların támiyinlew zárúrliginen kelip shıǵıp qárejetler tólungennen keyin tómendegi tártipte qanaatlandırıladi:

Birinchiden, ómirdi qamsızlandırıw tarawında májbúriy qamsızlandırıw shártnamaları boyınsha qamsızlandırıwshılardıń talapları;

Ekinshiden, qamsızlandırıwshılardıń basqa májbúriy qamsızlandırıw shártnamaları boyınsha talapları;

Úshinshiden, basqa qamsızlandırıwshılardıń talapları; Tórtinshiden, byudjetke, byudjetten tısqarı maqsetli fondlarǵa tólew hújjetleri boyınsha talaplar. Kórsetilgen talaplar tolıq qanaatlandırılǵannan keyin sociallıq qamsızlandırıw boyınsha talaplar jáne nızam buzǵanlıǵı sebepli puqaralardıń mülkine jetkizilgen zıyanlardı qaplaw boyınsha talapları qanaatlandırıladi;

Besinshiden, qamsızlandırıwshılardıń basqa kreditorları talapları.

Licenziya beriw procesinde qamsızlandırıw qadaǵalawı qamsızlandırıwshınıń keleshektegi iskerligin dáslepki tekseriwden ótkeredi. YAǵnrıy, ustav fondı hám óz qarjılarınıń jaǵdayı jáne pul qarjılarınıń shólkem juwapkershiligindegi minnetlemelerine óz - ara qatnası kórip shıǵıladi.

9.3. Qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıw agentligi wazıypaları hám huqıqları

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti qararına¹⁰¹ muwapiq Ózbekstan Respublikası Finans ministrligine qamsızlandırıw qadaǵalawı funkciyası júkletilip, onıń quramında Qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıw agentligi dúzilgen edi. Ózbekstan Respublikası Finans Ministrliginiń qamsızlandırıw iskerligi máseleleri boyınsha shıǵarılǵan normativ - huqıqiy hújjetlerge mámleketlik basqarıw organları, kárxana (birlespe, shólkem, mákeme)lar tárepinen ámel etiwı májbúriy esaplanadi. Bul qamsızlandırıw bazarı reformalawdıń baslanǵısh basqıshı sıpatında qamsızlandırıw isi rawajlanıwına tiykarǵı dárek boladı. Usıǵan baylanıslı qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıwda mámleket kóleminde ilajlardı qabıllaw ushın obyektiv talaplar júzege keldi.

«Tarawǵa qadaǵalawshı emes, aldınǵı hám zamanagóy standartlardı ámelge asıratuǵın, barlıq qatnasıwshılar ortasında anıq básieki ortalıǵın jaratıp, qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıwı tuǵın struktura kerek».¹⁰²

Sol sebepli, Finans ministrligi qasındaǵı Qamsızlandırıw qadaǵalaw inspekciyanı saplastırıp, Qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıw agentligi shólkemlestirilgen edi.

Qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıw agentligi qamsızlandırıw qatnasıqları barlıq qatnasıwshılardıń huqıqları hám nızamlı mápleri qorǵalıwın támiyinlew maqsetinde Ózbekstan Respublikası aymaǵında qamsızlandırıw shólkemleri iskerligi ústinen qadaǵalawdı ámelge asıradi. Qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıw agentligi Ózbekstan Respublikası Konstituciyasına, nızamlarına, Ózbekstan Respublikası Oliy Majlis qararlarına, Ózbekstan Respublikası Prezidenti pármaları hám buyırıqlarına ámel etedi.

Qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıw agentligi iskerlikti shólkemlestiriwdiń tiykarǵı máseleleri hám Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi komissiyası tárepinen kórip shıǵıladi.

¹⁰¹ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiń «Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi qasındaǵı qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıw agentligi iskerligin shólkemlestiriw is-itajları haqqındaǵı 1060-sanlı qarar. 31.12.2019.

¹⁰² Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shıvkat Mirziyoyev, Qamsızlandırıw isi bazarı rawajlandırıw máslıqleri boyınsha jıynalıstı ótkeredi. 10.07.2019.

Qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıw agentliginiń tiykarǵı wazıypaları:

atqarıwı májbúriy bolǵan tólew qábileti normaların hám olardı anıqlaw rejimin, ayrıqsha táwekelshilikler boyınsha qamsızlandırıwshılardıń minnetlemeleri sheklengen jol qoyılǵan muǵdarın esaplap shıǵıw metodikasın jáne minnetlemelerdiń jámi muǵdarın, qamsızlandırıwshılardıń tólewge uqıplıǵı boyınsha informaciya beriw tártibi hám múddetlerin belgilew;

qamsızlandırıw bazarıń professional qatnasıwshıları tárepinen qamsızlandırıw isi haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiwın qadaǵalaw, tólewge qábiletliktiń belgilengen normativlerin hám olardıń finanslıq turaqlıǵına qoyılǵan basqa talaplardı támiyinlew;

qamsızlandırıwshılar tárepinen qamsızlandırıw rezervleri pul qarjıları qalıplestiriliwi hám jaylastırılıwı boyınsha esabatlar júrgiziw rejimin, esabatlar dúziwdi belgilew;

qamsızlandırıwshılardıń atqarıwshı organ basshısına hám bas buxgalterge qoyılǵan atqarıwı májbúriy bolǵan ilimiy tájiriye talaplarnı belgilew;

qamsızlandırıwshılar tárepinen finanslıq esabatlar beriliw formaları, tártibi hám múddetlerin belgilew;

qamsızlandırıwshılar tárepinen qamsızlandırıw rezervleri payda etiw, jaylastırıw tártibi hám shártlerin belgilew;

qamsızlandırıwshılar tárepinen qamsızlandırıw hádiyseleri baslanıwınıń aldın alıw hám eskertiw boyınsha ilajlar pul qarjıların menen támiyinleniwı tártibi hám shártlerin belgilew;

nızam hújjetlerine muwapıq qamsızlandırıw bazarı professional qatnasıwshılarınıń iskerligin tekseriw hám anıqlanǵan nızam buzılıwların saplastırıw tuwrısında atqarıwı májbúriy bolǵan kórsetpeler beriw;

qamsızlandırıwshılar hám qamsızlandırıw brokerleri licenziyalarnıń ámel etiwın kóbi menen 10 jumıs kúninen artıq bolmaǵan múddetke toqtatıp turıw yaki qamsızlandırıwdıń ayırım túrleri (klassları)ne salıstırǵanda tolıq toqtatıw, huqıqiy tásir kórsetiw sharası retinde kórsetip ótilgen licenziyalardıń ámel etiwın 10 jumıs kúninen artıq múddetke toqtatıp turıw hám toqtatıw tuwrısında sudqa múrájat qılıw;

hár bir finanslıq jil tamamlanǵannan soń altı ay ótkennen qamsızlandırıw iskerligin tártipke salıw hám qadaǵalaw boyınsha iskerlik haqqındaǵı jılıq esabatlardı, sonıń menen birge finanslıq jil dawamında qamsızlandırıw bazarıń iskerligi haqqındaǵı statistikalıq maǵlıwmatların járiyalaw;

nızam hújjetlerine muwapıq basqa wákilliklerdi ámelge asırıw.

Qamsızlandırıw bazarı rawajlandırıw agentligi funkciyalardı:

qamsızlandırıwshılar tárepinen qamsızlandırıw iskerligi haqqındaǵı Ózbekstan Respublikası nızam hújjetlerine ámel etiwın hám olardıń esabatları isenimligin, sonıń menen birge olar ushın belgilengen tólewge qábiletlik kórsetkishleri hám finanslıq turaqlılıqtıń basqa talapları támiyinleniwın tekseriw;

qamsızlandırıwshılar hám qamsızlandırıw brokerleriniń qamsızlandırıw iskerligin licenziyalaw;

óz wákillikleri boyınsha qamsızlandırıwshılar iskerligin metodikalıq támiyinlew;

qamsızlandırıwdıń májbúriy túrleri boyınsha qamsızlandırıw nızamları (shártleri) hám qamsızlandırıw tariflerin belgilew boyınsha usınıslar tayarlaw;

qamsızlandırıw qatnasıqlarınıń barlıq qatnasıwshıları tárepinen atqarıwı májbúriy bolǵan qamsızlandırıw isi haqqındaǵı nızam hújjetlerin ámelge asırıw boyınsha normativ - huqıqiy hújjetler hám metodikalıq materiallardı islep shıǵıw;

qamsızlandırıw isi máseleleri boyınsha nızam hújjetleri joybarların islep shıǵıw hám olardı kórip shıǵıw ushın ministrlik hákimshiligine kiritiw;

qamsızlandırıwshılar saplastırılǵan hám qayta dúzilgende qamsızlandırıwshılardıń máplerin qorǵaw;

respublikada qamsızlandırıw isi rawajlanıwınıń jaǵdayı hám tendenciyların analiz qılıw;

qamsızlandırıw isi boyınsha qánigelerdı kásipke tayarlaw hám olardı qayta tayarlawǵa tiyisli ilajlardı ámelge asırıw, qamsızlandırıw isi máseleleri boyınsha seminarlar hám konferensiyalar shólkemlestiriw;

ǵalaba xabar quralları arqalı qamsızlandırıw isi máseleleri boyınsha informaciyalıq túsindiriw jumısların alıp barıw;

— öz vakilligine kiretugin maseler boynsha puqaralardin sorawları ham usınısların kórip shıgırw;

— baspadan shıgırw iskerligin ámelge asırw.

Qamsızlandırw bazarın rawajlandırw agentligi tómendegi huqıqlarğa iye:

— qamsızlandırwshılardan qamsızlandırw isi haqqında belgilengen esabat ham olardıń finanslıq jaǵdayı haqqındaǵı informaciyanı, sonıń menen birge, kárxanalar, mákemeler, shólkemler, banklerden (kishi ham orta kárxanalar, mikrofirmalar bunnan tisqari), puqaralardan ózine júklengen juwapkershilikti ornlaw ushın zárúr bolǵan maǵlıwmatlardı alıw;

— qamsızlandırwshılar tárepinen qamsızlandırw haqqında nızam hújjetlerine ámel etiwın qadaǵalaw maqsetinde qamsızlandırwshılar iskerligin tekseriw, zárúrlık bolsa onıń ushın komissiyalar ham jumısshı toparlar shólkemlestiriw;

— mámleketlik atqarıwshı organlardan ózine júklengen wazıypalardı ornlaw ushın zárúr bolǵan informaciyalıq ham statistikalıq esabatların biypul alıw.

Tirek sózler:

Qamsızlandırw bazarın rawajlandırw agentligi; qamsızlandırw qadaǵalawı; qamsızlandırw isi; qamsızlandırw bazarın; qamsızlandırw brokerleri; qamsızlandırw klassifikatori; qamsızlandırw bazarın professional qatnasıwshıları; qamsızlandırw polisleri; ómirdi qamsızlandırw; múlikti qamsızlandırw; juwapkershilikti qamsızlandırw; qamsızlandırw brokerlerin licenziyalaw; qamsızlandırw sıylıǵı; qamsızlandırw kompaniyaları; qamsızlandırw agentı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Qamsızlandırw iskerligi haqqındaǵı qaysı normativ - huqıqiy hújjetlerdi bilesiz?
2. Qamsızlandırw isin qadaǵalaw qanday túrlerge bólinedi?
3. Qamsızlandırw bazarın jáne onıń professional qatnasıwshıların aytıń.
4. Qamsızlandırwshılardıń finanslıq turaqlıǵın támiyinlewde nelerge itibar beredi?

5. Qamsızlandırwshılar, qamsızlandırw brokerleri qaysı organ tárepinen licenziyalanadı?

6. Qamsızlandırw isi mámleket tárepinen qanday maqsetlerde qadaǵalanadı jáne onıń wazıypaları nelerden ibarat?

7. Qaysı jaǵdaylarda qamsızlandırw shólkemi májbúriy qamsızlandırwdı ámelge asırw huqıqına iye boladı?

8. Qamsızlandırw shólkemi licenziya alıw ushın qaysı talaplar ham shártlerge juwap beriwı kerek?

9. Saplastırılıp atırǵan qamsızlandırwshı kreditorlarınń talapların saplastırwın ámelge asırw menen baylanıshı qárejetler qanday tártipte qanaatlandırıladı?

10. Qamsızlandırw qadaǵalawı mámleketlik organ qanday huqıqlarğa iye?

Testler

1. Mámleket qamsızlandırw qadaǵalawı organı iskerligin ámelge asırw jobası qaysı organ tárepinen tastıyqlanadı?

- a) Finans ministrliǵı
- b) Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması
- c) Joba tastıyqlanbaydı
- d) Ministrler Kabineti

2. Mámleketlik qamsızlandırw qadaǵalawı organınıń wazıypası nadurıs kórsetilgen qatardı tabıń.

- a) Kommunal xızmetler ham elektr energiyası ushın limitlerge ámel etiwı ústinen tekseriwler ótkeriw
- b) Nızam hújjetlerine muwapıq qamsızlandırw bazarın qatnasıwshıları iskerligin tekseriw ham anıqlanǵan nızam buzılıwları saplastırw

c) Nızam hújjetlerine muwapıq qamsızlandırw brokerleri ham qamsızlandırwshılardıń licenziyasın biykarlaw

d) Qamsızlandırwshılardıń finanslıq esabatların usınıw forması, tártibi ham múddetin belgilew

3. Ózbekstan Respublikası «Qamsızlandırw isi haqqındaǵı Nızamı qashan qabıl etilgen?

- a) 2002 - jıl 5 - aprel
- b) 2002 - jıl 5 - dekabr
- c) 1993 - jıl 5 - aprel

d) 1993 - jul 5 - dekabr

4. Qamsızlandırırw iskerligi boyınsha licenciyanı beriw, biykarlaw jumısları qaysı ministrlik yamasa komitet tárepinen ámelge asırıladı?

- a) Finans ministrligi
- b) Mámleketlik Bajıxana komiteti
- c) Ekonomika ministrligi
- d) Mámleketlik Salıq komiteti

5. Qamsızlandırırw qadaǵalawında tómendegilerden qaysısı tekseriw obyektı bolıp esaplanbaydı?

- a) Kommunal xızmetler ushın tólewler
- b) Ustav kapitalı hám óz qarjıları jaǵdayı
- c) Licenziya qaysı túrine berilgeni
- d) Qamsızlandırırw rezervleri jaylastırılıwı

6. Qamsızlandırırw qadaǵalawı Mámleketlik organı iskerligi tuwrı kórsetilgen qatardı tabıń?

- a) Licenziya bólimi, qamsızlandırırw iskerligi organı bólimi
- b) Licenziya bólimi hám qamsızlandırırw iskerligin úyreniw bólimi
- c) Licenziyalardı qadaǵalaw hám úyreniw bólimi
- d) Licenziya bólimi, qamsızlandırırw iskerligin qadaǵalaw bólimi

7. Qamsızlandırırw shólkemleriniń ustav kapitalı minimal muǵdarına tásir etpeydi.

- a) Qamsızlandırırw shólkemleri xızmetkerleriniń miynet haqısı
- b) Qamsızlandırırw hádiyseleri júz beriw mümkinshiligi hám olardıń tásir dárejesiniń ósip banwı
- c) Qamsızlandırırw obyektleri qunınıń ósiwi máseleleri
- d) Jáhán qamsızlandırırw bazarında júzege keletuǵın jaǵdayları

8. Qamsızlandırırw dáldalshuların kórsetiń.

- a) Qamsızlandırırw agenti, qamsızlandırırw brokeri, qayta qamsızlandırırw brokeri
- b) Qamsızlandırırw iskerliginiń subyektleri, qamsızlandırırw brokeri, qayta qamsızlandırırw brokeri
- c) Qamsızlandırırw agenti, qamsızlandırırw brokeri, qamsızlandırırw iskerliginiń subyektleri
- d) Qamsızlandırırw agenti, qamsızlandırırw brokeri, qamsızlandırırwshi

9. Tómendegilerden qaysısı mámleketlik qamsızlandırırw qadaǵalawınıń tiykarǵı wazıypası esaplanbaydı?

- a) Qamsızlandırırw shólkemlerin dáramatların kóbeytiw
- b) Qamsızlandırırw xızmetlerinen paydalanıwshılardı pul qarjıları huqıqların qorǵaw
- c) Qamsızlandırırw bazarında teńlik hám básikege shudamlılıqtı támiyinlew
- d) Qamsızlandırırwshılardıń finanslıq turaqlıǵın támiyinlew

10. Qaysı normativ - huqıqiy hújjetke muwapıq qamsızlandırırw shólkemleriniń ustav kapitalınıń eń kem summa muǵdarına bolǵan talap belgilendi?

- a) Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017 - jul 2 - sentyabrdegi «Valyuta siyasatın liberallaştırırw boyınsha birinshi keyingi is ilajlar haqqında» PF - 5177 - sanlı pármanına muwapıq
- b) Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018 - jul 9 - yanvardaǵı «Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankiniń iskerligin túpten jetilistiriw is ilajları haqqında»ǵı PF - 5296 - sanlı pármanına muwapıq
- c) Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Finans organları iskerligin jáne de jetilistiriw is ilajları haqqında» PQ - 2847 - sanlı qararına muwapıq
- d) Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017 - jul 10 - avgusttaǵı «Ózbekstan Respublikası Esap palatası iskerligin túpten jetilistiriw ilajları haqqında» PF - 5147 - sanlı pármanına muwapıq

10-BAP. BANK MĀKEMELERINDE FINANSLĪQ QADAĠALAWDĪ SHŌLKEMLESTIRIW

- 10.1. Bank qadaġalawınıń mánisi hám zárúrligi
- 10.2. Bank qadaġalawın ámelge asırıw usılları
- 10.3. Oraylıq banktıń qadaġalawdı ámelge asırıwdaǵı roli
- 10.4. Kommmerciyalıq banklerdi licenziyalaw tártibi

10.1. Bank qadaġalawınıń mánisi hám zárúrligi

Mámleketimizde makroekonomikalıq turaqlılıqtı támiyinlew hám jılıq inflyaciya dárejesin 2023 jılǵa shekem basqıshpa – basqısh 5% ke túsiw maqset etip belgilengen.¹⁰³

Pul - kredit qadaġalawı mámlekettegi pul - kredit qatnasqları nızam buzılıwlar jaǵdayların, atap aytqanda valyuta aktivleriniń nızamǵa qayshı túrde sırtqa shıǵıp ketiw aqıbetinde inflyaciyanıń joqanlap ketiw jaǵdayları aldın alıw hám qadaġalawın támiyinleydi.

Valyuta qadaġalawı mámlekettiń pul-kredit siyasatınıń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, valyutanı tártipke salıw menen bir qatarda onı nátiyjeli ámelge asırıwǵa járdem beredi.

Valyuta qadaġalawı, wazıypalardı qaray, mámlekettegi ekonomikalıq rawajlanıwdı xoshametlewi yamasa sheklewi hám mámlekettiń jáhán bazarındaǵı ornına tásir etiwı múmkin.

Mámlekettiń pul - kredit siyasatı, atap aytqanda kommmerciyalıq bankleri iskerligin qadaġalaw siyasatı nızam hújjetleri, hókümet qararları, Oraylıq banktıń buyırıqları tiykarında ámelge asırıladi. Huqıqiy normalar bankler ushın májbúriy bolǵan sheklewler hám iskerliginiń qatań shegaraların belgilep beredi. Bul bolsa, bank sapasız basqarılan jaǵdayda salmaqlı zıyanlar júzege keliwiniń aldın aladı. Bank iskerligin tártipke salıwdıń huqıqiy tiykarlarınń bekkem emesligi banklerdiń bankrot bolıwı hám ulıwma turaqsızlıqtı júzege keliwiniń kúsheytedi.

Bunda tiykarınan pul - kredit siyasatı inflyaciyanı jılawlaw, óndiristiń tómenlewi hám jumıssızlıqtıń aldın alıw, tólew balansınıń teń salmaqlı jaǵdayın saqlap turıw, aktiv bazar konyunkturastı

támiyinlew maqsetinde ámelge asırılatuǵın siyasat bolıp tabıladi. Usı siyasat barlıq mámleketlerde Oraylıq bank tárepinen ámelge asırıladi. Oraylıq bank ayırım mámleketlerde Milliy bank dep te júrgiziledi, AQSHTa bolsa Federal Rezerv Sisteması dep ataladı.

Barlıq mámleketlerde kommmerciyalıq bankleri iskerligin makrodárejede tártipke salıw Oraylıq bank tárepinen ámelge asırıladi. Oraylıq bank bankler iskerligin tártipke salıw arqalı finans - bank sistemasınıń joqan dárejedege likvidligin, banklerdiń tólewge qábiletligin támiyinleydi hám bir waqıtın ózinde úziksiz iskerlik kórsetetuǵın tólew sistemasın jaratıw arqalı banklerdiń klientlerin qorǵaydı. **Xalıqaralıq Bazel komitetiniń** normativ - huqıqiy hújjetlerine súyengen jaǵdayda ekonomikalıq normativ - huqıqiy hújjetler jıyındısı islep shıǵıldı, xalıqaralıq kólemde tán alınǵan «CAMEL» sistemasına muwapıq banklerdiń jaylasqan orınlarında inspekciya qılıw engizildi.

Jáhanniń rawajlanǵan mámleketleri tájiriybesine qaraǵanda, emissiya banki hám kommmerciyalıq bankleri tarawın óz ishine alǵan eki basqıshlı bank sistemasın nátiyjeli iskerlik kórsetiwiniń jolǵa qoymay turıp, mámlekettiń ekonomikasın kóteriwi jáne onıń turaqlıǵına erisiw múmkin emes. Bunda birinshi basqıshqa Oraylıq bank bolıp, ol mámlekettiń pul aylanısın hám barlıq kredit mākemeleriniń iskerligin tártipke salıp turadı. Ekinshi basqıshqa bolsa kommmerciyalıq bankleri hám basqa kredit shōlkemleri esaplanadı.

Bank sistemasınıń bunday bóliniwı eń dáslep, Oraylıq banktıń hám kommmerciyalıq bankleriniń maqset hám wazıypalann belgileydi. Kommmerciyalıq bankleri óz iskerliginde yuridikalıq hám fizikalıq táreplerge xızmet kórsetiwdi kommmerciyalıq tiykarda ámelge asıradı. Oraylıq bank bolsa mámlekettiń makroekonomikalıq kórsetkishlerin, mámlekettiń finans sektorınıń bekkemligin, milliy valyutanıń turaqlıǵın támiyinlewge qaratılǵan iskerlikti ámelge asıradı.

Bank iskerligi barlıq mámleketlerde qatań túrde tártiplestiriledi hám qadaġalanadı. Sebebi, bankler mámlekettegi kapitaldı baǵdarlaw hám kreditler usınıw menen mámlekettiń finans sistemasında aktiv qatnasadı.

Bank qadaġalawın ámelge asırıwda tiykarǵı máplerden kelip shıǵıp, ol tówendegilerden ibarat:

¹⁰³ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «2022 - 2026 jıllarǵa isabı berilgen Jańa Ózbekstanıń rawajlanıw strategiyası haqqında» FF-60-sanh Pármanı, 28.01.2022.

- bankler puqaralar jam'gasini tiykarǵı saqlawshı esaplanadı, yaǵniy puqaralarnıń materiallıq zıyan kóriwden saqlaw ushin shólkemlestiriledi. Demek, banklerdiń tiykarǵı maqseti payda alıwǵa qaratılǵan bolıp, bank dáramatlıǵı onıń likvidligi menen kerı proporcionalıqta bolǵan jaǵdayda risk penen tuwrı saykeslikte bolıp tabıladı.

- bank kreditorları máplerin qorgaw maqsetinde bankler iskerligin qadaǵalaw, tártipke salıw ámeliyatları qollanıladı. Bul kreditler keń kópshilik ushin baǵdarlanıwı hám de bank xızmetleriniń bahasın asıp ketpewin támiyinlew maqsetinde bank qadaǵalawınıń tikkeley bolmaǵan quralı bolǵan bankler ortasındaǵı kúshli básekini támiyinlep erisedi.

- mámlekettiń ekonomikalıq máplerin qorgaw ushin nátiyjeli bank qadaǵalawın shólkemlestiriwge háreket etedi. Bankler húkimettiń fiskal agentı bolıw menen birge olardıń ózleri de mámleketlik byudjetke salıq tólewlerin ámelge asırıwları menen húkimet tárepinen olardıń joqarı dáramatlıǵın qollap - quwatlanadı hám usınıń menen birge, joqarı dáramatlıq tómen dárejedeǵi likvidlikti keltirip shıǵarıp, óz gezeginde joqarı risk sebepli mámlekette sistemalı riskti keltirip shıǵaradı. Sol sebepli húkimet nátiyjeli bank qadaǵalawın shólkemlestiriwge háreket etedi.

- bank akcionerleri hám jumısshı - xızmetkerler máplerin qorgaw ushin da bank qadaǵalawı shólkemlestiriledi.

Rawajlanǵan mámleketlerde bank qadaǵalaw siyasatınıń tiykarǵı maqsetleri tómendegilerden ibarat:

- a) pul aylanısın qadaǵalaw;
- b) finanslıq turaqsızlıqqa jol qoymaw;
- v) payda tiykarında xızmet kórsetiwın támiyinlew;
- g) bank isenimsizligine jol qoymaw.

Ekonomikaǵa mámleket aralasıwın qısquartıw, finanslıq qatnasıq erkinlesiwine turaqlı pul - kredit sistemasın rawajlandırıwǵa múmkinshilik tuwdıradı. Rawajlanǵan mámleketlerde kommerciyalıq bankler iskerligin tártipke salıwdıń túrli mexanizmlerinen paydalanıp, shólkemlesiw tárepten hár qıylı bolıp tabıladı.

Bazar ekonomikası jaǵdayında sapa tárepinen tolıq jańa bank sisteması hám de bank qadaǵalawın túpkilikli tiykarın jaratıw hám dúziw dáwir talabı bolmaqta. Ózbekstanda bank sistemasın qayta

dúziw ǵárezsiz mámlekettiń ekonomikalıq sistemasınıń áhmiyetli baǵdarlanıwın bir boldı. Xojalıq mexanizmi bir qáddide xızmet kórsetiwı turaqlı isleytuǵın bankler milliy sistemasın talap etedi. Bank sistemasın isenimli túrde qorgalıwdı támiyinleytuǵın huqıqiy tártipke salıw normaların jaratıw kerek. Mısalı, ekonomikalıq normativler barlıq kommerciyalıq banklerine salıstırǵanda birdey túrde qollanıwı kerek. Kerı jaǵdayda, ayırım bankler erkin báseki ortalıǵınan shetke shıǵıp qaladı.

Kommerciyalıq banklerin qadaǵalaw degende banklerdiń turaqlıǵın támiyinlew maqsetinde turaqlı túrde ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw túsiniledi. Bank qadaǵalawı 100 jıldan artıq múddet dawamında AQSHta hám Batıs Evropa mámleketlerinde óziniń qanday kóriniste bolıwına qaramastan qalıplesip kelgen edi.

Sol orında rawajlanǵan mámleketlerde, atap aytqanda Evropa Awqamları mámleketlerinde, AQSH, Kanada, Yaponiya sıyaqlı mámleketlerde bank qadaǵalawınıń zárúrligi 1975 jılǵa kelip óz kórinisin taptı, yaǵniy rawajlanǵan mámleketler bank qadaǵalawın tek finanslıq sektorda emes, bálki, ulıwma ekonomikada tiykarǵı rol oynawın tán aldı. Nátiyjede bank qadaǵalawı boyınsha xalıqaralıq shólkem «Bazel komiteti» payda boldı. Banklerdiń sistemalı riskti keltirip shıǵarıwı, bir - biri menen ekonomikalıq baylanısta bolǵan mámleketlerdi de ekonomikalıq krizis jaǵdayına alıp keliwi múmkin.

Komitettiń tiykarǵı wazıypaları bank iskerligin tártipke salıw salasında birden-bir standartlardı engiziwden ibarat bolıp, sol munasábet penen shólkem aǵza mámleketlerdiń qadaǵalawshı shólkemleri ushin kórsetpeler hám usınısılar islep shıǵadı. Bul usınısılar májburiy emes, lekin kóbinese olar aǵza mámleketlerdiń milliy nızamsılıǵında sawlelendirilgen. Direktivler hám usınısılar dúnya boylap bankler hám tártipke salıwshılar menen sheriklikte islep shıǵılǵan hám sol sebepli olar tekǵana qatnasıwshı mámleketlerde qollanıladı, misalı, Bazel II usınısların ámelge asırıw boyınsha jumıslar 100 den artıq mámleketlerde alıp barılmaqta. Evropa Awqamında komitet usınıslarınan awqamǵa aǵza mámleketlerdiń óz-ara integraciyası ushin da paydalanıladı.

Komitet kóplegen iri sanaatı rawajlanǵan mámlekettiń oraylıq banki prezidentleri hám bank qadaǵalawı shólkemleri basshılarına

esabat beredi hám aǵza bolmaǵan mámleketlikler menen aktiv sheriklik etedi.

Bazel komitetiniń tiykarǵı hújjetleri tómendegiler bolıp tabıladı:

«Nátiyjeli qadaǵalawdıń tiykarǵı principleri» (1997, 2006 jil qayta kórip shıǵılǵan);

Bazel-I (1988), oǵan kóre, tártipke salıw maqsetlerinde bank kapitalı eki taypaǵa bóliniwi kerek - 1 hám 2 dárejeli kapital, hám tártipke salıw ushın barlıq bank aktivleri táwekelshilik dárejesine qaray 5 gruppǵa bólinedi;

Bazel-II (2004 jil 26 iyunda qabıl etilgen) - kapitaldıń minimal talapların (Bazel-I tiykarında), qadaǵalaw tártip-qaqıydaların hám bazar ıntızamın engiziwshi úsh komponentli standart;

Bazel-III (2010 jil dekabr ayında qabıl etilgen) - kapital talapların asıratuǵın hám likvidlik talapların engiziwshi qaqıydalar;

Bazel-IV 2016-2017 jıllarda kiritilgen ózgerisler ushın tartısh tariyp bolıp tabıladı, bul dúzetiwler tek 2010-2011 jıllarda qalıplesken Bazel-III reformaların juwmaqlaydı. Biraq, Bazel-III ózgerisleriniń kópshiligi sol jıllarda kelisim edi¹⁰⁴. Ózgerisler 2016-2017 anıqlanǵan riskler, atap aytqanda, kredit, procent hám operacion riskler tiykarında bank aktivleri aylanısın esaplaw talapları haqqında toqtaldı¹⁰⁵.

Bazel komiteti jáhán mámleketleri ushın bank qadaǵalawı principlerin islep shıǵadı hám regionlıq bank qadaǵalawında bankler iskerligi, olardıń qadaǵalaw principleri islep shıǵılıp, mámleketler onı ózleriniń ekonomikalıq jaǵdayman kelip shıqqan sharayatta bank qadaǵalawı boyınsha standartlarına muwapıqlastıradı.

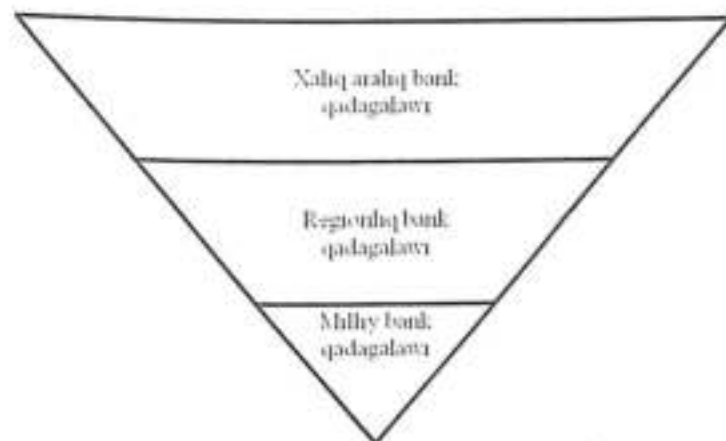
Házirgi kúnde bank qadaǵalawı sistemasın bir qansha túrlerge bóliw múmkin.¹⁰⁶

Bank qadaǵalawı bul mámleket tárepinen finanslıq sektordı isenimligin, turaqlıǵın támiyinlewde isletiletuǵın sistema bolıp tabıladı.

Barlıq mámleketlerde bank qadaǵalaw sistemaları aldında eki áhmiyetli wazıypa turadı:

1. Bank sistemasın bekkemlew hám ekonomikalıq ósiwge sheriklik qılıw.

2. Barlıq amanatshılar hám kreditorlar máplerin qorǵaw.

10.1 - súwret. Bank qadaǵalawı sisteması

Bank qadaǵalawı aldında turǵan tiykarǵı wazıypa pútkil bank sisteması turaqlıǵın támiyinlew bolsa da, lekin ayrıqsha alınǵan bank dus keliwi múmkin bolǵan tiykarǵı mashqalalar hám krizislerdiń aldın alıw maqsetke erisiwdegi eń jaqsı jol bolıp tabıladı. Amanatshılar hám kreditorlar mápin qorǵawdan maqset, olar óz qarjularınan paydalanıp atırǵan bankler tárepinen qanday qawıp - qaterli operacijalar atqarılıw haqqında maǵlıwmatqa iye emes.

Ustıǵan baylanıslı mámlekette ámelge asırılǵan reformalardan biri 1997 jil mart aynan baslap jáhán úlgilerine saykes keletuǵın hám bankler iskerligin aydınlastırw imkaniyatın beretuǵın kommerciyalıq bankler esapbetleri jańa jobası ámelge asırılıwı boldı. Jańa esapbetler jobasınıń engiziliwi bankler iskerligi «áshkaralıǵın» (ashılıq, ashıq - aydınlıq) qarjı iyeleri, bank klientleri hám basqa mápdar paydalanıwshılar ushın ashılıqın támiyinlew imkaniyatın berdi.

Ózbekstan mámleketinde kommerciyalıq bankler iskerligin qadaǵalawdıń tiykarǵı maqseti kommerciyalıq banklerge qandayda sharalar kóriw emes, bálki bank iskerliginde bar bolǵan kemshiliklerdi

¹⁰⁴ Визитно-принципное регулирование Базельского комитета на банковской сестре России. *Директ.* Дата обращения: 27 января 2022. Архивировано 27 января 2022 года.
¹⁰⁵ Чирков Д.А. Основы развития мониторинга-контроля в кредитных организациях // *Экономика и бизнес: теория и практика*: Журнал. — 2019. — № 12-3. — С. 141-144.
¹⁰⁶ Norqobilov S., Dalalova H., Jafarov O. Xalqaro amaliyotda bank nazorati. T.: IQTISOD-MOLIYA» 2007 yil.

düzetiwi, bank sistemasınıń turaqlıǵın joqarılatıw nátiyjesinde bank amanatshuları hám kreditorlarınń máplerin qorǵawdan ibarat.

Xalıq amanatları qorǵalıwın hám 1998 jıldı «Amanat - qorǵaw» qamsızlandırıw fondı dúzilgen edi. Biraq, fondqa qálegen aǵza bolıw ushın oǵan ayırım bankler aǵza bolmawına sebep boldı hám bul óziniń nátiyjesin bermedi.¹⁰⁷

Ozbeqstan Respublikası Prezidenti párman hám qararları qabil etiliwi menen respublikamızda xalıq amanatlarına kepillik beriw sisteması engizildi.¹⁰⁸

Ozbeqstan Respublikası Ministrler Kabineti qararı menen puqaralardıń banklerdegi amanatların kepillik beriw fondı dúzildi hám bul Fondta barlıq kommerciyalıq bankler hám shet el banklerdiń sınar bankleri tárepinen qosılǵan amanatlar qamsızlandırıldı.¹⁰⁹

Májburıy tólewler eki túrde:

- bir márte tólenetuǵın tólemdi bankler Fondqa aǵza bolıp kirgende tóleydi hám ol bank ustav kapitalınıń 0,1% muǵdarında boladı;

- kalendar tártipte tólenetuǵın tólemdi bankler jıldıń hár shereginde tólep baradı. Bul tólew banktegi amanatlardıń jil sheregindegi ortasha muǵdarınıń 0,5% muǵdarında boladı. Bul eki tólewlerdiń ulıwma summası amanatlar qaldıǵınıń 5% ke jetkende kalendar tártipte tólenetuǵın tólewlerdi tólew toqtatladı.

Fond iskerliginiń maqseti bank operaciyaların ámelge asırıw huqıqın beretuǵın licenziyası Oraylıq bank tárepinen berilgende, kommerciyalıq bankler óz minnetlemelerin atqara almay qalǵanda amanatshılardıń amanatın 100% i tólep beriledi.

Ulıwma alǵanda barlıq mámleketlerde amanatlardıń qamsızlandırıw sistemasında amanatlardı tólew boyınsha limitler bar. Mısalı, AQSHta amanatlardıń 100 mln AQSH dollari, Kanadada 60 mln Kanada dollari, Yaponiyada 10 mln ienası, Evropa Awqamında

¹⁰⁷ Ozbeqstan Respublikası Ministrler Kabinetiń «Ozbeqstan bank sistemasını rawajlandırıwdıń kompleks dıstırin ámelge asırıw is-ilajları haqqında»ǵı 427-sanlı qararı 09.11.1995. Bul hújjet óz kúshin joıyǵan 22.02.2021.

¹⁰⁸ Ozbeqstan Respublikası Prezidentiń «Bank sistemasını jáne de erkinlestiriw hám reformalaw is-ilajları haqqında»ǵı PF-2564-sanlı pármanı. 21.03.2000. Ozbeqstan Respublikası «Puqaralardıń banklerge amanatların qorǵaw kepillikleri haqqında»ǵı 360-II-sanlı nızamı. 05.04.2002.

¹⁰⁹ Ozbeqstan Respublikası Ministrler Kabinetiń «Puqaralardıń banklerdegi amanatlarına qorǵaw kepillikleri haqqında Ozbeqstan Respublikası Nızamın ámelge asırıw is-ilajları haqqında»ǵı 326-sanlı qararı. 19.0.2002.

20 mln evroǵa teń bolǵan bólegin qamsızlandırıwǵa tartılsa, Angliyada bolsa 70% i tólew kórilgen.

Fond óz aldına qoyılǵan maqsetlerdi ámelge asırıw ushın kommerciyalıq banklerinen málim dárejede esabatlar talap etedi hám búgingi kúnde bul esabatlardı kommerciyalıq banklerine licenziya beriw hám olar iskerligin tártipke salıw departamenti arqalı alıp barmaqta.

10.2. Bank qadaǵalawın ámelge asırıw usılları

Bankler iskerligi rawajlanıw tariyxı hám rawajlanǵan mámleketlerde bank sistemasın qadaǵalawdı shólkemlestiriw tájiriyesine kóre ámelge asırıldı.

Oraylıq bank bank iskerligin qadaǵalaw usılları tómendegilerden ibarat:

- **Aralıqtan turıp tekseriw, yaǵnıy finanslıq esabatların analiz qılıw arqalı ámelge asırıw.** Jáhán tájiriyesinen keń orın alǵan aralıqtan turıp qadaǵalawdı ornatıw bank iskerligine tiyisli finanslıq hám basqa esabatlardı analiz qılıw jáne tekseriwden ótkeriwdi názerde tutadı. Aralıqtan turıp banklerdi qadaǵalaw usılı Evropa mámleketlerinde keń qollanılǵan. Bunda Oraylıq banktiń qadaǵalaw departamentleri sırtqı audit firmaları menen jaqın qatnasıqta boladı.

- **Jaylasqan ornında tekseriw, yaǵnıy finanslıq esabatlar hám olarǵa tiyisli qosımsha maǵlıwmatlar tekseriw ótkeriw procesi arqalı ámelge asırıw.** Kommerciyalıq bankleri jaylasqan ornılarǵa barıp tekseriw AQSHta keń qollanadı. AQSHta bank qadaǵalawı departamentinde kóp sanlı inspektorlar isleydi. Olar ornılarǵa shıǵıp, kommerciyalıq bankler hújjetlerin tikkeley tekserip, banklik basqarıwǵa baha beredi. Búgingi kúnde banklerdiń sanı 11 mıńnan artıq eken.

- **Aralıqtan turıp hám jaylasqan ornında tekseriw (kombinaciyalasqan túrinde)usıllarınan bir waqıtta paydalanıw.** Keyingi jıllarda AQSH hám Evropa bank qadaǵalawı ámeliyatında bul usıldan paydalanılıp atır.

Kommerciyalıq banklerde tiykarınan maǵlıwmatlar sıpatında banktiń iskerlik túri, balans, payda hám zıyanlar haqqındaǵı esabatlar, kreditler, qoyımlar, minnetlemeler, kapital, likvidlik, ssudalar

boyınsha joǵaltıwlarǵa qarsı rezervler haqqındaǵı maǵlıwmatlardı óz ishine alıwı múmkin.

Qadaǵalawdıń mazmunı onıń bas maqseti hám sol maqset jolında júrgizetuǵın qadaǵalaw usılların júzege keltiretuǵın wazıypalarında sáwlelenedi. Bunda bank sistemasınıń turaqlıǵın asırıw nátiyjesinde bank amanatshılar hám kreditorları máplerin qorǵawdan ibarat eken, qadaǵalawdıń aldına qoyılǵan wazıypaları onıń usılları aldına qoyılǵan maqsetke muwapıq túrde ózgeredi. Lekin, hár qanday ózgeris bas maqsetten shetke shıqpaydı, bálki onı bayıtıp, jáne de toltırıp baradı.

Mısal ushın, 1929 - 1933 jıllarda júz bergen jáhán ekonomikasi krizisi AQSH ekonomikasına úlken tosqınlıq etti.

Krizis tómendegilerde sáwlelengen:

1. Amerika bankleriniń finanslıq jaǵdayı tómen bolıwı menen bankrot bolıwına alıp keldi.
2. Amerika bank sisteması ekonomikalıq krizisler waqtında jámiyet máplerin támiyinlewge qábiletsiz bolıp shıqtı.
3. Federal Rezerv Sisteması pul bazarın qadaǵalawda, muwapıqlastırıp bilmedi.

AQSHtıń «Ullı krizis» jıllarındaǵı audit hám bank qadaǵalawı analizi tarawındaǵı jumıslardı pútkilley qayta kórip shıǵıwǵa alıp keldi. Húkimet bank sistemasın oraylastırıp siyasatın júrgizdi jáne bul siyasat mámlekette bank qadaǵalawı hám auditin jańa basqıshqa alıp shıqtı. Keyin ala depozitlerdi qamsızlandırıp siyasatınıń keńeyip barıwı AQSH finans tariyxında banklerdi ulıwma federal qadaǵalawı astına alıp imkaniyatın berdi.

Bank qadaǵalawınıń tiykarın banklerdiń ózleri tárepinen tayarlanǵan finanslıq esabatlar forması yamasa auditorlıq firmaların tastıyqlaǵan iskerliginiń finanslıq jaǵdayı hám rentabelligi haqqındaǵı maǵlıwmatlar quraydı. Kóplegen xalıqaralıq normativ - huqıqiy hújjetlerde bank aktivleri hám passivlerin tuwrı bahalaw, olar iskerliginiń finanslıq nátiyjeleri haqıyqıy bahalanıwı zárúrligi tuwıldı.

Bank isiniń finanslıq jaǵdayı hám rentabelligi haqqındaǵı anıq maǵlıwmatlardıń qadaǵalaw shólkemlerine usınılıwı bank qadaǵalawı boyınsha Bazal komiteti banktiń turaqlı iskerlik kórsetiwiniń májbúriy shárti retinde qaraydı jáne bul onıń «Nátiyjeli bank sistemasınıń tiykarǵı kriteriyaları» dep atalǵan hújjetinde óz sáwleleniwini tapqan.

Usı komitetiń 1998 jil sentyabrinde «Bank ashıqlıǵın bekkemlew» degen amawlı materialı tayarlanıp, ol jaǵdayda bank iskerliginiń finanslıq jaǵdayı hám nátiyjeleri haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń waqtında jámiyetshilikke jetkizip barılıwı ayılǵan.

Xalıqaralıq bank qadaǵalawınıń principi:

□ shet eller bankleri tárepinen basqa ellerde dúzilgen bank mákemeleri iskerligin qadaǵalaw mámleketlik qadaǵalaw organlarına júkletiledi.

□ likvidlikti basqarıwda shet el bankler jergilikli normalarǵa ámel etiwiniń mámleketlik qadaǵalaw organlarına júkletiledi.

□ shet el banklerdiń tólewge qábiletligin mámleketiń qadaǵalaw organlarına júkletiledi.

□ ámeliy sheriklik shet el bank jaylasqan jáne onıń shólkemi ashılǵan mámleketlerdiń qadaǵalaw organları ortasında informaciya almaslaw esabınan támiyinlenedi.

Solay eken, aralıqtan qadaǵalaw yamasa uzaqlastırılǵan monitoring bank jaǵdayın sońǵı maǵlıwmatlar tiykarında bahalaw imkaniyatın beredi. Aralıqtan qadaǵalaw bank iskerligi nátiyjeligine kesent beriwı múmkin bolǵan faktorlardı anıqlap, keleshekte olar menen baylanıslı qárejetlerdiń aldın aladı.

Bunnan tisqartı, jil juwmaǵı boyınsha kommerciyalıq bankler shet el sırtqı auditorlar xızmetinen paydalanadı, onıń tiykarında banktiń finanslıq jaǵdayı haqqında jáne imkaniyatı boyınsha tólewge qábiletligi yamasa likvidligi tómenligi haqqında aralıqtan qadaǵalaw sisteması boyınsha informaciya beriledi.

Aralıqtan qadaǵalawda tómendegiler tekseriledi:

□ Bank aktivleri hám passivleri jaǵdayın, bank kapitalı likvidligi, payda hám zıyanlar esabatları, bank túsimleri tolıq analiz etip shıǵıladı;

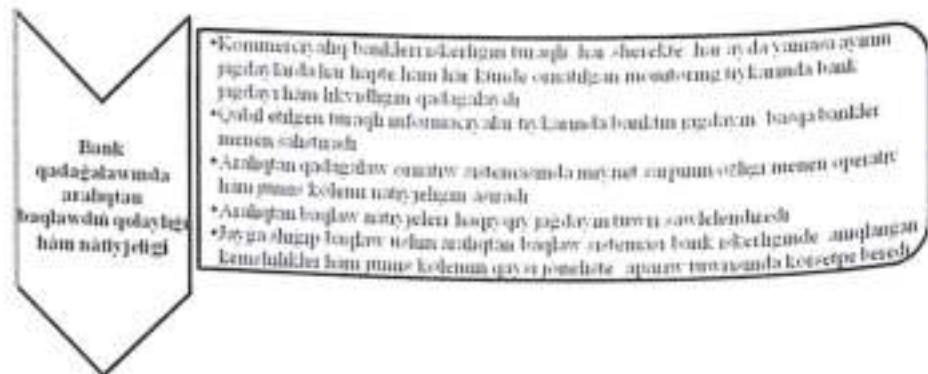
□ Analiz procesinde anıqlanǵan qáte hám kemshilikler tuwrısında bankler iskerligin analiz qılıw basqarması xızmetkerleri tárepinen administraciyaǵa málimleme jónetiledi;

□ Tákirarlanǵan kemshilik sheńberinen bankke járiyma sharaları kóriledi.

Aralıqtan qadaǵalaw tómendegi wazıypalardı atqaradı:

- bankler iskerligi üstinen monitoring ornawı;

- monitoring natijesinde bank iskerligidagi keskin o'zgerislerdi aniqlaw;
- bank iskerligidagi keskin o'zgerisler s'inar jag'dayda inspekciya ham tematikal'iq tekseriwler belgilew;
- «tartip buzirushi» banklerge O'zbekstan Respublikasi Nizamunda¹¹⁰ belgilengen sharalardi qollaw.

10.2 - súwret. Aralıqtan qadağalawdın qolaylıǵı hám natıyjeliligi

Aralıqtan baqlaw monitoringi natıyjeleri tiykanında reyting dúziw qadağalaw maǵlıwmatları hám qadağalaw organları paydalanıwı múmkin bolǵan basqa informaciya, sonday - aq, jaylasqan ornına shıǵıp ótkerilgen tekseriw natıyjelerine tiykarlanadı.

Jaylasqan ornına shıǵıp tekseriwlerdi shólkemlestiriwden tówendegi maqsetler k'oriledi:

- aralıqtan qadağalaw procesinde anıqlanǵan jag'daylardı tikkeley ornında úyreniw;
- aralıqtan qadağalaw ushun usınılǵan esabatlardı dáslepki hújjetler menen salıstırw arqalı olardı haqqıyılıǵın aniqlaw;
- bank aktivleri sapasın klassifikaciyalaw hám usıl joq arqalı táwekelshilik dárejesin aniqlaw hám bahalaw;

- táwekelshilik dárejesinen kelip shıǵıp kapitaldın jetkilikligin aniqlaw hám bahalaw;
 - banktiń bar likvidlik dárejesin aniqlaw hám bahalaw;
 - banktiń korporativlik basqarıw qábiletin aniqlaw hám bahalaw.
- Jaylasqan ornına shıǵıp (inspekciya qılıw) tekseriw procesinde tówendegilerge ayırıqsha itibar beriledi:

• ustav kapitalındaǵı akcionerler úlesiniń dinamikasında ózgeris sebepleri;

• akcionerler úlesindegi ózgerislerge Oraylıq bank tastıyqlawı talap etilgen bolsa, onıń bar yamasa joqlıǵı;

• bank kapitalın Oraylıq bank tárepinen belgilengen minimal talaplardı juwap beriwi;

• bank túsiminiń kapital ósiwine tásiri;

• kapitaldı kóbeytiw jobasınıń analizi.

Joqarıdaǵılar qatarında aktivlerdiń sapası, túsimlerdiń ózgeriwi hám paydanıń sapasına ayırıqsha itibar beriliwi kerek.

Jaylasqan ornına shıǵıp tekseriwde natıyjelerdi salıstırw hám maǵlıwmatlardan xalıqaralıq ámeliyatta keń paydalanıw maqsetinde ulıwma k'orsetkishlerden paydalanadı.

CAMEL komponentleri:

C - kapitaldın jetkilikligi;

A - aktivler sapası;

M - basqarıwshılıq qábileti;

E - paydalıq;

L - likvidlik.

Reyting sistemasi boyınsha kapital qadağalaw procesiniń birinshi komponenti bolıp, bunda bank kapitalınıń jetkiliklik dárejesi, kapitaldı kóbeytiw boyınsha alıp barılıp atırǵan iskerlik hám dividendlerdi tólew siyasatı analiz etiledi.

Kommerciyalıq bankler aktivleriniń sapasın xarakterleytuǵın tiykarǵı k'orsetkishlerden biri - aktivlerdiń dáramatlıǵı k'orsetkishi esaplanadı. Aktivler dáramatlıǵına tásir etiwshi tiykarǵı faktorlardan biri aktivler quramında dáramat keltirmeıtuǵın aktivler úlesiniń ózgeriwi esaplanadı.

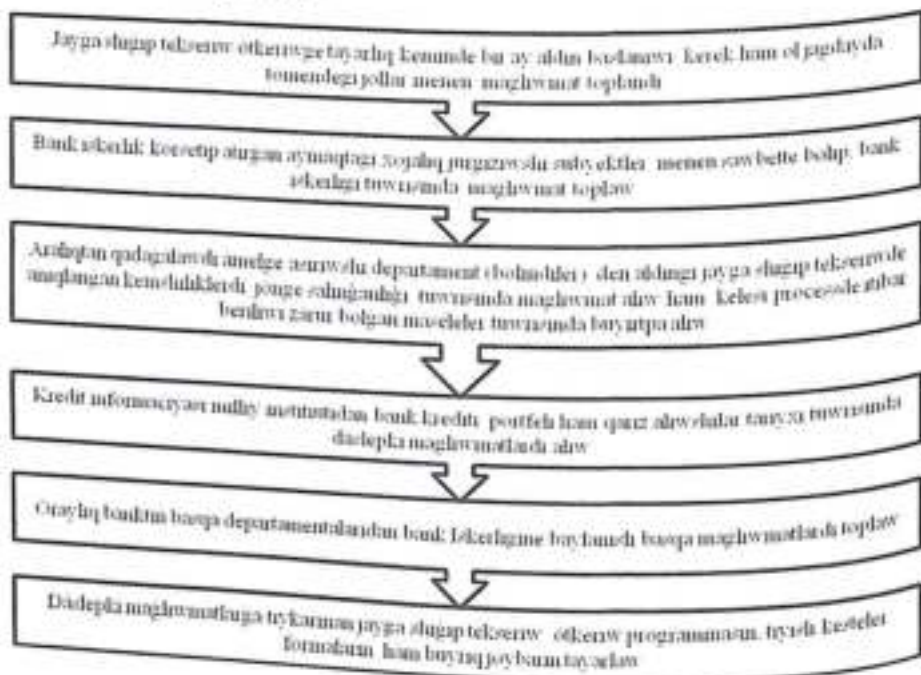
Inspektor basqarıw qábileti punktinde bank administraciyasınıń quramı, bank keńesi hám basqarıwdın bank tólemine uqıplıǵı hám

¹¹⁰ O'zbekstan Respublikasınıń «O'zbekstan Respublikası Oraylıq bank haqqında»ǵı ÓRQ-582-sanlı jańa baspadıǵı nızamı, 11.11.2019.

isenimli iskerlik kórsetiwın támiyinlew boyınsha jumus tájiriyesin bahalaydı.

Bank iskerliginiń tiykarǵı maqseti payda alıw esaplanadı. Inspektorlar dáramat hám qárejetlerdi tekseriw procesine aqılǵa uǵras jantasıwı kerek. Bunda finanslıq esabatlardı sonday - aq, balans esabatu, payda hám ziyannar esabatlardı, pul qarjıları aǵımı esabatlardı tekseriliwi talap etiledi.

Bank tárepinen likvidlik basqarıw arqalı onı jetkilikli dárejede saqlap turıw payda alıwǵa qaratılǵan háreket penen teń salmaqı jaǵdayda ámelge asırılıwı dárkar, yaǵnıy kóbirek payda alıw maqsetine aktivlerdiń nátiyjesiz jaylastırılıwı likvidlik jaǵdayın jamanlasıwına alıp keledi.

10.3 - súwret. Jaylasqan ornında shıǵıp qadaǵalaw ótkeriw procesine tayarlıq basqışları

Jaylasqan ornında qadaǵalaw ótkeriwdiń abzalıqları:

• Ornlarda qadaǵalaw ótkeriwdiń abzalıqları sonnan ibarat, inspeksiya jumısshısı tekǵana kemshilikti tabadı, bálki onı saplastırıw jolların kórsetip beredi hám ayırım jaǵdaylarda bul processe ózi de qatnasadı. Qadaǵalaw obyektı iskerligi qanaatlandırarsız dep tabılǵanda Oraylıq bank óz qaramaǵına alǵan jaǵdayda baqlawshısı bank iskerligin jaylasqan ornında turaqlı qadaǵalaw barılıwın maqul tabadı.

Bank qadaǵalawınıń nátiyjeliligi bolıp:

- Inspekciyalıq - ornında qadaǵalaw bank iskerligin aydınlastıradı;
- Bank esabatlardı tuwrılıǵın tastıyqlaydı;
- Obyektı xalıqaralıq audittiń kiritiliwine tayarlaydı.

10.3. Oraylıq bankta qadaǵalawdı ámelge asırawdaǵı roli

Mámlekette bank sisteması turaqlılıǵın qollap - quwatlaw, amanatshılar hám kreditorlardıń mápleri qorǵalıwın támiyinlew maqsetine bank qadaǵalawı Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankı tárepinen ámelge asadı. Oraylıq bankta huqıqıy tárepten wazıypaları, wákillikleri, shólkemlestiriliwi hám iskerligi principi Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası, Ózbekstan Respublikası Nızamı¹¹¹ hám t.b. belgilenedi.

Oraylıq bank yuridikalıq tárep bolıp, mámlekettiń múliki esaplanadı hám óz sarıplanǵan qárejetlerin óziniń dáramatları esabınan ámelge asıradı.

Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankı tárepinen kommerciyalıq bankleriniń basqarıw hám risk menedjmenti sapasına tásir qılıw mexanizmleriniń rawajlanbaǵanlıǵı, bankler iskerligine basqarıw aralasıw ámeliyatınıń dawam etip atırǵanlıǵı, ásiyese, bankler tárepinen óz iskerligine baylanısh bolmaǵan kárxanalar dúziliwi, sonıń menen birge olardıń iskerlik baǵdarına muwapıq bolmaǵan wazıypalardıń júkletiliwi bank qadaǵalawın ámelge asırawda qıymshılıqlarǵa dus kelmekte.

Pul - kredit siyasatı, ulıwma bank sistemasınıń turaqlı iskerlik kórsetiwı ústinen nátiyjeli qadaǵalawdı hám Oraylıq bank iskerligin

¹¹¹ Ózbekstan Respublikasınıń «Ózbekstan Respublikası Oraylıq bank haqqında» ÓRQ-582-sarı jıńıtıw baspadıǵı Nızamı, 11.11.2019.

jáne de jetilistiriwdi támiyinlew maqsetinde tómendegiler Oraylıq bank iskerliginiń ústin turatúǵın baǵdarları etip belgilendi:

1) tiykarsız inflyaciyalıq kútilmelerdiń aldın alıw maqsetinde inflyaciyalıq targetlewdiń princip hám mexanizmlerin basqıshpa - basqısh qollarıw arqalı pul - kredit siyasatı jáne onıń instrumentlerin túpten jetilistiriw, bul usılǵa orta múddetli keleshekte tolıq ótiw hám pul - kredit salasında ámelge asırǵan siyasat hám ilajlardıń ashılıǵın asırıw;

2) inflyaciya faktorların tereń úyreniw hám tólew balansı esabın júrgiziw hám analiz qılıw sistemasın tolıq qalıplestiriw tiykarında pul - kredit siyasatın qalıplestiriw, qabıllaw hám ámelge asırıw usılların jetilistiriw maqsetinde statistikalıq, analitikalıq hám izertlew bazasın rawajlandırıw;

3) bank sistemasın tártipke salıw hám qadaǵalaw mexanizmlerin, sonday - aq kommerciyalıq bankler iskerliginde júzege keletúǵın mashqalalardı dáslepki basqıshlarında anıqlaw hám olardı tuwrılawshı sharalar kóriw imkanıyatın beretuǵın kommerciyalıq bankler táwekelshiligin basqarıw hám bahalaw sistemasın jetilistiriw;

4) orta hám uzaq múddetli kelesheklere ekonomikanı turaqlı ósiwin támiyinleytuǵın zárúrli strukturalıq bólim sıpatında bank sistemasın rawajlandırıw, kommerciyalıq bankler hám isbilermenlik subyektleriniń óz - ara tolıq sheriklik qatnasıqların qalıplestiriw, xalıqtıń bank sistemasına isenimli institucional sherik retinde isenimin bekkemlew ushın bási kei sharayatlardıń jaratıwı;

5) tólew sistemasın jáne de rawajlandırıw, sonday - aq real waqıt rejiminde operativlik penen esapbetlerdi basqarıw hám bank operaciyalardıń ótkeriw imkanıyatın beretuǵın aralıqtan bank xızmetlerin kórsetkende kommerciyalıq bankleriniń nátiyjeli informaciyalıq almasıwı sistemasın shólkemlestiriw;

6) banksız kredit shólkemleriniń finanslıq turaqlıǵın kúsheytiw, sonıń menen birge olardıń iskerligi ústinen qadaǵalawdı kúsheytiw boyınsha kompleks ilajlardı ámelge asırıw;

7) bank xızmetlerin qarıydarları huqıqı hám nızamlı mápleri qorǵalıwın támiyinlew, xalıq hám isbilermenlik subyektlerine finanslıq ashılıqtı hám olardıń sawatlıq dárejesin asırıw.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń párman hám qararlarına muwapıq Oraylıq banktiń wazıypalarınan kelip shıǵıp, strukturalıq

dúzilisinde bir qatar ózgerisler boldı. Atap aytqanda, yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń muraǵatları menen islesiw departamenti negizinde tiykarǵı wazıypası bank xızmetlerin tutınıwshılardıń huqıq hám nızamlı máplerin qorǵaw, xalıq hám isbilermenlik subyektlerine finanslıq ashılıqtı hám olardıń sawatlıq dárejesin asırıw bolıp esaplangan Oraylıq banktiń Bank xızmetlerin tutınıwshılardıń huqıqların qorǵaw xızmeti dúzildi.¹¹²

Bunnan tisqari, tiykarǵı wazıypaları tiyislishe bank sistemasınıń turaqlıǵın támiyinlew, amanatshılar hám kreditorlar máplerin qorǵaw hám Oraylıq banktiń pul - kredit operaciyalardıń ótkeriw boyınsha ilajların ámelge asırıw bolıp esaplangan Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankiniń qadaǵalaw komiteti hám Kredit komiteti óz iskerligin baslaydı.

Bank iskerliginiń ózine tán riskleriniń aldın alıw hám qısqarttırıw maqsetinde Oraylıq bank, shártli bankler hám bank iskerligi haqqındaǵı nızamshılıq talaplarına ámel etilse, bankler iskerligi ústinen prudensial qadaǵalawdı támiyinlewi belgilep qoyılǵan.¹¹³

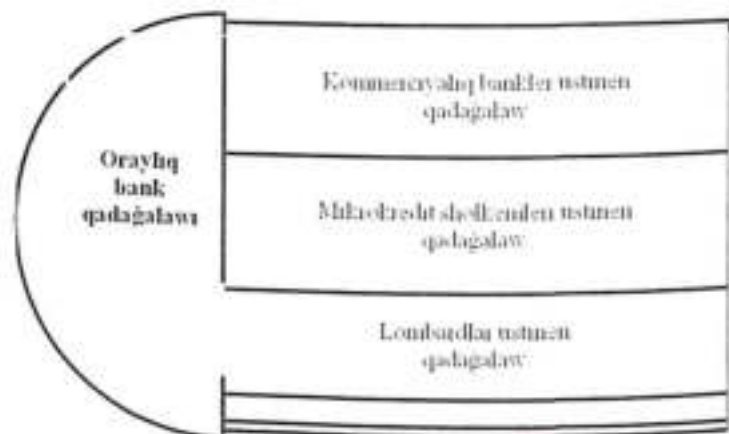
Oraylıq bank qadaǵalawı funkciyalardıń ornılaw boyınsha óz wákilliklerin ámelge asırıw boyınsha bank operaciyalardıń ámelge asırıw, buxalteriya esabın júrgiziw hám bank statistikalıq esabatın júrgiziw, jıllıq esabatları dúziw ushın bankler tárepinen atqarıwı májbúriy bolǵan qaǵıydalardı belgileydi.

Oraylıq banktiń qadaǵalaw salası házirgi kúnde keńeydi jáne onı tómendegishe súwretde kórsetilgen.

Oraylıq bank finans - bank sisteması turaqlıǵın saqlap turıw, amanatshılar, qarız alıwshılar hám kreditorlardıń mápleri qorǵalıwın támiyinlew maqsetinde bankler, mikrokredit shólkemleri lombardlar hám kredit byuroları iskerligin tártipke saladı jáne qadaǵalaydı, sonıń menen birge olar tárepinen ishki qadaǵalaw qaǵıydalarına jáne jinayathı iskerlikten alınǵan dáramatlardı legallastırwǵa hám terrorizmdı finanslıq támiyinlewge qarşı gúresiw menen baylanıshı informaciyanı arnawlı wákillikli mámleketlik organlarǵa usırıw rejimine ámel etiwı ústinen monitoring júrgizedi jáne qadaǵalaydı.

¹¹² Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankiniń iskerligin ústun jetilistiriw is-ilajları haqqındaǵı» PF-5296-sańlı pánaman, 09.01.2018, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Respublika bank sistemasın jáne de rawajlandırıw hám turaqlıǵın asırıw is-ilajları haqqındaǵı» PQ-3270-sańlı qarar, 12.09.2017.

¹¹³ Ózbekstan Respublikası «Bankler hám bank iskerligi haqqındaǵı» OIQ-580-sańlı jáńa baspadıǵı nızam, 05.11.2019.

10.4 - súwret. Oraylıq banktıń qadaǵalaw salası

Oraylıq bank banklerdi, kredit byuoların dizimge aladı, sonıń menen birge bank operaciyaların ámelge asırıw huqıqın beretuǵın licenziyalar beredi, mikrokredit shólkemleri, lombardlar, kredit byuoların iskerligin hám qımbatlı qaǵazlar blankaların islep shıǵarıwdı licenziyalaydı.

Banklerdi, kredit byuoların dizimge alıw, banklerge, mikrokredit shólkemleri hám lombardlarǵa licenziyalar beriw Oraylıq bank tárepinen belgilengen tártipte pul qarjıları ornına ámelge asıradı. Qımbatlı qaǵazlar blankaları óndiriske licenziya beriw nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte pul qarjıları ornına ámelge asıradı. Berilgen licenziyalar haqqındaǵı informaciya daǵaza etiliwi, sonıń menen birge Oraylıq banktıń rásmiy veb - saytına jaylastırılıwı kerek jáne tanısıp shıǵıw ushın járiyalanadı.

Oraylıq bank banklerdi mánleketlik kestesine alıw dápteri, bankler, mikrokredit shólkemleri, lombardlar, kredit byuolarına jáne qımbatlı qaǵazlar blankaları óndiriske berilgen licenziyalar reestrin júrgizedi.

Oraylıq banktıń qadaǵalaw wazıypaların ornılawǵa tiyisli bir qatar wákillikler belgilengen.

Oraylıq bank	- bank operaciyalarını ámelge asırıw, buǵalıtırıya esabı hám bank statustıka esabınan júrgiziw, jılıq esabatlıq dúzaw boyınsha bankler ushın maǵıwıratı bolǵan qaqydarlı.
	- finanslıq operaciyalarını ámelge asırıw, buǵalıtırıya esabı hám esabatınan júrgiziw boyınsha kredit awqamları ushın maǵıwıratı bolǵan qaqydarlı.
	- iskerlik hám operaciyalardı ámelge asırıw boyınsha gırew: uıdar ushın maǵıwıratı bolǵan qaqydarlı
belgileydi.	

10.5 - súwret. Oraylıq bank tárepinen belgilenetuǵın qaqydarlar

Bank qadaǵalawı salasında Oraylıq bankke tómendegi huqıqlar berilgen:

- bankler, mikrokredit shólkemleri lombardlar hám kredit byuolarınıń esabı hám basqa hújjetlerin alıw hám tekseriw, olardıń iskerligi, sonday - aq operaciyaları tuwrısında maǵıwıratlar soraw jáne alıw;
- alınǵan maǵıwıratlar boyınsha túsindirne talap qılıw;
- bankler hám mikrokredit shólkemleriniń, olardıń filialları hám olar menen ajıralmas baylanısqa táreplerdiń, sonıń menen birge lombardlar hám kredit byuolarınıń iskerligin tekseriw, nızam buzıwshılardı sankciyalar qollaw;
- bankler hám kredit byuolarınıń ishki auditine tiyisli talaplardı belgilew;
- bank aktivleri sapasın klassifikaciyalaw hám aktivler boyınsha kóriwi múmkin bolǵan zıyanlar ornın qaplaw ushın soǵan sáykes rezervler jaratılıwına tiyisli talaplardı belgilew;
- isenimsiz aktivlerdi esaptan shıǵarıw shártleri hám dástúrin anıqlaw;

- bankler, mikrokredit shólkemleri lombardlar hám kredit byurolarına olardıń iskerliginde anıqlanǵan nızam buzılıwları dúrislaw haqqında atqarıwı májbúriy bolǵan kórsetpeler jiberiw;

- bank akcionerleri ustav kapitalınıń nızam hújjetlerinde belgilengen muǵdardan artıqlaw bólegin satıp alǵan jaǵdayda olardıń finanslıq jaǵdayı jáne abıroyı haqqında maǵlıwmatlar soraw hám alıw;

- banklerdiń hám olardıń filiallarınıń basshıları, basqarıw aǵzaları jáne bas buxalterlerine, mikrokredit shólkemleri hám kredit byuroları atqarıw shólkemleriniń basshılarına ilimiy jaqtan tájiriye talaplarnı qoyıw.

Tekseriwler Oraylıq banktiń wákillikli tárepleri hám Oraylıq bank belgileytuǵın auditorlar tárepinen ámelge asadı.

Nızam hújjetlerinde belgilengen jaǵdaylarda bank aksiyaların satıp alıw ushın aldın ala Oraylıq banktiń razılıǵın alıw talap etedi. Oraylıq bank aksiya satıp alıwshılardıń finanslıq jaǵdayı qanaatlandırarsızlıǵı anıqlanǵan jaǵdayda bank aksiyaların satıp alınıwı hám satılıwına razılıq bermewlik huqıqına iye. Oraylıq bank óz qararı haqqında arza beriw iltiması alınǵan kúnnen baslap 30 kúnnen keshiktirmey jazba túrde xabar beredi.

Oraylıq bank auditorlardan Oraylıq banktiń normativ - huqıqiy hújjetlerine, sonday - aq tártip hám kórsetpelerine ámel etiwın talap qılıwǵa, sonıń menen birge olardan bank auditi menen baylanıslı hár qanday maǵlıwmatlardı tikkeley alıwǵa haqlı.

Oraylıq bank bankler ushın májbúriy bolǵan ekonomikalıq normativlerdi belgileydi jáne bul normativlerdiń ózgeriwı tuwrısında keminde bir ay aldın járiyalaydı.

Bankler hám olardıń filialları ekonomikalıq normativlerdi belgileytuǵın banklerge tiyisli nızam hújjetlerin buzǵan jaǵdayda, Oraylıq bank tárepinen ustav kapitalınıń eń kem muǵdarınan 0,1% ine shekem járiyma óndiriledi yamasa ayırım operaciyalardı ótkeriwdi alti ayǵa shekem bolǵan múddetke sheklep qoyıladı.

Eger jol qoyılǵan nızam buzılıwlar yamasa bank ótkerip atrǵan operaciyalar amanatshılar hám kreditorlardıń máplerine anıq qáwip tuwdırǵan bolsa, Oraylıq bank tómendegilerge haqlı:

- banklerden ustav kapitalı eń kem muǵdarınıń 1% inen aspaǵan summada járiyma óndiriwge;

- bankten bankti finanslıq salamatlandırıw, sonday - aq aktivler strukturasınıń ózgeris, bank qárejelerin kemeytiw hám akcionerlerge dividendlar tólewdi toqtatıw ilajların kóriwdi, bank yamasa onıń filiali basshılarını, sonday - aq bank keńesi basshılarını hám aǵzalarını almastırıwdı, bankti qayta shólkemlestiriwdi, filialdı saplastırıwdı talap etiwge;

- bank ushın ekonomikalıq normativlerdi alti aylıq múddetke shekem ózgertiwge;

- banktiń ayırım bank operaciyaların ámelge asırıwın bir jılǵa shekem bolǵan múddetke, sonıń menen birge filiallar ashıwda sonsha múddetke qadaǵan etip qoyıwǵa;

- bankti finanslıq salamatlandırıw yamasa Oraylıq bank kórsetpelerin ornılaw ushın zárúr bolǵan dáwirde lawazımlı shaxslar hám akcionerler iye bolǵan barlıq wákilliklerdi qáwenderge berip, bankke qáwenderlik qılıw rejimin belgilew tuwrısında qarar qabıllawǵa;

- bank operaciyaların ámelge asırıw huqıqın beretuǵın licenziyanı qaytarıp alıwǵa.

Bank filialları tólewlerdi waqtında ótkermegen hám olardıń wákillik esapbetleri qanaatlandırarsız jaǵdayda bolǵanda Oraylıq bank bank filiali bul háreket nátiyjesinde alǵan dáramatın qatań tártipte óndirip aladı, sonıń menen birge sonday muǵdarda járiyma saladı. Jinayath iskerlikten alınǵan dáramatlardı legallastırıwǵa hám terrorizmdi finanslıq támiyinlewge qarsı gúresiw haqqındaǵı nızam hújjetleri bankler, mikrokredit shólkemleri hám lombardlar tárepinen buzılǵanlıǵı anıqlanǵan jaǵdayda, Oraylıq bank olarǵa nızam hújjetlerine muwapıq sharalar jáne sankciyalar qollawǵa haqlı. Mikrokredit shólkemleri, olardıń filialları, sonıń menen birge lombardlar tárepinen mikrokredit shólkemleri hám lombardlar haqqındaǵı nızam hújjetleri talapları, belgilengen ekonomikalıq normativler buzılǵan jaǵdayda, Oraylıq bank mikrokredit shólkeminen ustav fondınıń belgilengen eń kem muǵdarınan 1% ke shekem járiyma óndiriwge jáne lombarddan belgilengen eń kem is haqısınıń eliw esesine shekem muǵdarda járiyma óndiriwge haqlı bolıp tabıladı.

Banklerge, mikrokredit shólkemlerine, lombardlarǵa hám kredit byurolarına, sonıń menen birge qumbatlı qaǵazlar blankaları

öndirishilerga sharalar jáne sankciyalar qollaw tártibi nızam hújjetlerinde belgilenedi.

10.4. Kommerciyalıq banklerdi licenziyalaw tártibi

Mámlekette kommerciyalıq banklerdi licenziyalaw hám olar iskerligin tártipke sahw Oraylıq bank tárepinen ámelge asadı. Bank iskerligin licenziyalaw qadaǵalawdıń dáslepki basqıshı bolıp, ol bank sistemasınıń turaqlıǵın saqlaw, bazargá jańa finanslıq turaqlıqqa iye bankler kirip keliwin qadaǵalaw qurallarınan biri esaplanadı.

Ózbekstan Respublikası bank sistemasında iskerlik júrgizip atırǵan barlıq bankler óz iskerligin Ózbekstan Respublikasınıń Oraylıq banki tárepinen beriletuǵın licenziya tiykarında ámelge asıradı. Licenziyada bank atqaratuǵın operaciyalar kestesi kórsetiledi. Licenziyasız ámelge asıratuǵın bank iskerligi nızamsız dep esaplanadı hám bunday iskerlik nátiyjesinde alınǵan dáramatlar mámleketlik byudjetke alıp qoyılıwı kerek.

Kommerciyalıq bank Ózbekstan Respublikası Oraylıq banki tárepinen berilgen licenziya tiykarında bank iskerligi dep esaplanatuǵın yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden amanatlar qabıllaw jáne qabıl etilgen pul qarjılardan táwekelshilik etip kredit beriw yamasa investiciyalaw ushın paydalanıw, tólewlerdi ámelge asırıw sıyaqlı xızmetler jıyındısıń ámelge asıratuǵın yuridikalıq tárep bolıp tabıladı.

Rezident emes bank shet el mámleket aymaǵında dizimge alınǵan bank bolıp tabıladı. Jeke bank ustav kapitalında shólkemlestiriwshiler (akcionerler) bolǵan fizikalıq táreplerdiń úlesi keminde 50% ti qurawı kerek bolǵan bank bolıp, ustav kapitalında mámleketlik úlesi bolǵan yuridikalıq tárepler, mámleket organlar, sonıń menen birge siyasiy partiyalar, kásiplik awqamlar, jámiyetlik fondlar hám diniy shólkemler jeke bank shólkemlestiriwshileri (akcionerleri) bolıwı múmkin emes. Bank óz ustav kapitalın nızam hújjetlerine muwapıq qalıptestirmewi sebepli, óz ornın jeke bankke ózgeriwine jol qoyılmaydı.

Shet el, xalıq bankiniń sınıar banki ustav kapitalı tolıqlıǵınsha rezident emes bank tárepinen dúziletuǵın bank bolsa, shet el kapitalı qatnasıwındaǵı bank bolsa shet el investorlarınıń qatnasıwı ustav

kapitalı ulıwma summasınıń keminde 30% in quraytuǵın bank bolıp tabıladı. Bunda, shet el investorlardan biri yuridikalıq tárep bolıwı kerek. Bunday banktiń ustav kapitalın dúziwde rezident yuridikalıq hám fizikalıq tárepler jáne rezident emes yuridikalıq hám fizikalıq tárepler, sonıń menen birge rezident emes bankler qatnasıwı múmkin.

Oraylıq bank tárepinen bank qadaǵalawın ámelge asırıwda olardı licenziyalaw zárúrli áhmiyetke iye boladı, sebebi bankler licenziya alıwları ushın tómendegi barlıq talaplardı ornlawı kerek boladı.

Banklerdi licenziyalaw procesi eki basqishtan ibarat:

- Bankti shólkemlestiriw ushın Oraylıq banktiń dáslepki ruxsatın alıw;

- Bankti dizimge alıw menen bir waqıtta licenziya beriw.

Birinshi basqışta bank iskerligi ushın dáslepki ruxsatnama berilip, bank shólkemlestiriwshilerine bankti jaqsı shólkemlestiriw ushın málim múddet beriledi hám sol dáwirde Oraylıq bank tárepinen tolıq qadaǵalaw jumısların ámelge asıradı. Dáslepki ruxsatnamanıń beriliwi tiykarǵı licenziyanı kepillestirmeydi jáne onıń ámel qılıw múddeti alınǵan kúnнен baslap 6 ay múddetke shekem yuridikalıq kúshke iye boladı.

Dáslepki ruxsatnama alınǵannan keyin shólkemlestiriwshiler tiykarǵı licenziyanı alıw hám bankti kesteden ótkeriw ushın kerekli shólkemlestirilgen texnikalıq ilajlardı ámelge asıradı.

Licenziyalaw - bank operaciyaların ámelge asırıwdı shegaralaw maqsetinde tek wákillikli bankler tárepinen yuridikalıq táreplerge olardı ámelge asırıw ushın ruxsat beriw bolıp tabıladı. Bankler Oraylıq bankte mámleket kestesinen ótkerilgennen keyin yuridikalıq tárepke iye boladı.

Oraylıq bank tárepinen 1 ay múddet ishinde qarar qabıl etedi. Licenziya beriw tártibi boymsha máseleni kóriwde qadaǵalaw organları tárepinen jańa bank filialların shólkemlestiriw sharayatı, báseki sebepli olardıń finans - kredit sektorına tásir etiwı sıyaqlı máselelerge de ayrıqsha itibar beriledi.

Oraylıq bank shet el kapitalı qatnasıwındaǵı bankler aldına qosımsha talaplar qoyıw, sonday - aq shet ellerdiń banklerinen olar ózleri jaylasqan hám dizimge alınǵan jerdegi tekseriw organı qadaǵalawı astında bolıwın tastıyıqlawshı hújjetlerdi talap qılıw huqıqına iye.

Shet el, xalq banklarga licenziyalar, eger, shet el banki öz mámleketinde qaytarıp beriw shárti menen pul depozitleri hám basqa baylıqlardı qabıllaw huqıqına iye bolsa ǵana beriledi.

Oraylıq bank tómendegilerge tiykarlanıp bankti dizimge alıwdı hám oǵan licenziya beriwdi biykarlawı múmkin:

- bankti dizimge alıw ushın zárúr bolǵan hújjetler tapsırılmaǵanlıǵı;
- shólkemlestiriw hújjetleriniń nızam hújjetlerine saykes emesligi;
- bir yamasa bir neshe shólkemlestiriwshilerdiń finanslıq jaǵdayı qanaatlardırsızlıǵı;
- shólkemlestiriwshiler finanslıq qarjılarınıń dárekerin járiya etilmegenligi;
- bankti dizimge alıw waqtına shekem eń kem ustav kapitalınıń tólenbegenligi;
- bank basshısı hám bas buxgalteri lawazımlarına talabnıń bul kásibine saykes emesligi.

Bankti dizimge alıwdı hám oǵan licenziya beriwdi biykarlaw haqqındaǵı qarar arza beriwshilerge biykarlaw sebepleri jáne arza beriwshilerge kórsetilgen sebeplerdi atap ótiw, tákirarlı kórip shıǵıw ushın arza beriw múmkin bolǵan múddet kórsetilgen jazba túrinde jiberiledi. Bunda bankti dizimge alıwdı hám oǵan licenziya beriwdi biykarlaw haqqındaǵı qararda kórsetilgen múddette kemshiliklerdi saplastırır ushın zárúr bolǵan waqıtqa proporcional bolıwı kerek.

Bankti dizimge alıw hám oǵan licenziya beriw haqqındaǵı arzanı tákirarlı kórip shıǵıw arza barlıq zárúrli hújjetler menen birge alınǵan kúnnen baslap 15 kúnnen kóp bolmaǵan múddette ámelge asıradı. Bankti dizimge alıwdı hám oǵan licenziya beriwdi biykarlaw haqqındaǵı qararda kórsetilgen múddet ótkennen keyin berilgen arza tazadan berilgen esaplanadı.

Bankti dizimge alıw hám oǵan licenziya beriw haqqındaǵı arzanı tákirarlı kórip shıǵıwda bankti dizimge alıwdı hám oǵan licenziya beriwdi biykarlaw haqqındaǵı xabarmamada dáslepki kórsetilmegen jańa tiykarlar boyınsha dizimge alıwdı hám oǵan licenziya beriwdi biykarlawǵa jol qoyılmaydı.

Bankti dizimge alıwdı hám oǵan licenziya beriwdi biykarlaw haqqındaǵı qarar ústinen nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte sudqa shaǵım etiliwi múmkin.

Oraylıq bank tómendegi jaǵdaylarda bank operaciyalardıń ámelge asırır ushın berilgen licenziyanı qaytarıp alıwı múmkin:

- bank tólewge uqıpsız bolıp qalǵanında, passivler aktivlerden kóbeyip ketkeninde;
 - licenziya beriwge tiykar bolǵan maǵlıwmatlardıń nadırılıǵı anıqlanǵanda;
 - bank öz amanatshıları hám basqa kreditorları aldındaǵı minnetlemelerin orınlawǵa ılayıq bolmaǵanında;
 - esabat maǵlıwmatları úziksiz túrde buzıp kórsetilgende;
 - nızam hújjetlerine hám licenziya shártlerine qarsı keletuǵın bank operaciyalardıń ámelge asırǵanda;
 - licenziya berilgen waqıttan baslap bank operaciyalardıń ámelge asırır bir jıldan artıq múddetke keshikkende;
 - monopoliyaǵa qarsı qaǵıydalar buzılǵanda;
 - ishki qadaǵalaw nızamları jáne jinayatlı iskerlikten alınǵan dáramatları legallastırılǵa hám terrorizmdi finanslıq támiyinlewge qarsı gúresiw menen baylanıslı informaciyanı amawlı wákillikli mámleketlik organına usınıw tártibi buzılǵanda;
 - Ózbekstan Respublikasında öz sınıar bankin shólkemlestirgen shet el bankinen licenziya qaytarıp alınǵanda. Bul boyınsha Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararı¹¹⁴ qabıllandı.
- Banktiń ustav kapitalı bank shólkemlestiriwshileri hám akционерleri tólegen pul qarjılardan dúziledi.
- Kreditke hám girewge alınǵan pul qarjılardan jáne taǵı basqa tartılǵan pul qarjılardan banktiń ustav kapitalnı qalıplestiriw ushın paydalanıwǵa jol qoyılmaydı. Eń kem ustav kapitalı bank shólkemlestiriwshileri tárepinen onı dizimge alıw waqtına shekem tóleniwi kerek. Ustav kapitalı ushın tólenetuǵın pullar **Ózbekstan** Respublikasınıń Oraylıq bankinde yamasa basqa banklerinde ashılǵan jryımlar esapbetine ótkeredi. Kórsetilgen pul qarjılardan depozit retinde paydalanıw múmkin. Bankler ustav kapitalınıń eń kem maǵdarı Oraylıq bank tárepinen belgilenedi.

¹¹⁴ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Respublika bank sistemasını jáne de muajlandırır hám taraqlıq asırır is-shajaları haqqındaǵı» PQ-3270-sanlı qararı. 12.09.2017.

10.6 - súwret. Mámleketlik dizimnen ótiw jáne bank operaciyaları menen shuǵıllanıwshılarǵa licenziya alıw ushin bankler qoyılǵan talaplar

Tirek sózler:

Oraylıq bank; pul – kredit siyasatı; Bazıl komiteti; «SAMEL» sisteması; bank sisteması; kommerciyalıq bank; bank operaciyaları; inflyaciya; likvidlik; licenziya; amanatshılar; ishki audit; bank qadaǵalawı; qadaǵalaw principleri; xalıqaralıq bank qadaǵalawı; aymaqlıq bank qadaǵalawı; milliy bank qadaǵalawı; aralıqtan bank qadaǵalawı; jaylasqan ornında bank qadaǵalawı; kombinaciyalasqan túrinde bank qadaǵalawı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Bank qadaǵalawı degende neni túsinisiz?
2. Bank qadaǵalawınıń qanday túrleri bar?
3. Bazıl komiteti qashan hám ne maqsette dúzilgen?
4. «CAMEL» sisteması degende neni túsinisiz?
5. Bank qadaǵalawın alıp barıwda tiykarǵı maqset ne?

6. Bank qadaǵalawınıń tiykarǵı wazıypaları degende neni túsinisiz?
7. Bank qadaǵalawı bankler iskerligine qanday tásir kórsetedi?
8. Bank qadaǵalawınıń qanday usılları bar?
9. Oraylıq banktıń qadaǵalaw wazıypaları nelerden ibarat?
10. Oraylıq bankke bank qadaǵalawı salasında qanday huqıqlarǵa iye?
11. Oraylıq bank qanday jaǵdayda licenziya beriwge haqlı?

Testler

1. Bank qadaǵalawınıń usıllarına tómendegilerden qaysısı kirmeydi?
 - a) Qadaǵalaw hám izertlew
 - b) Bir waqıtta aralıqtan turıp qadaǵalaw hám ispekciyalaw
 - c) Aralıqtan turıp qadaǵalaw
 - d) Jaylasqan ornına shıǵıp ispekciyalaw
2. Bank operaciyaların ámelge asırw huqıqın beretuǵın licenziyanı qaytarıp alıw, bank ushın ekonomikalıq normativlerdi 6 ay múddetke shekem ózgerisi jumsları ne dep ataladı?
 - a) Oraylıq bank qollaytuǵın sharalar hám sankciyalar
 - b) Oraylıq banktıń finanslıq qadaǵalawı
 - c) Oraylıq banktıń emissiya siyasatı
 - d) Oraylıq bank qollaytuǵın jaza hám járiymalar
3. Kommerciyalıq banklerde májbúriy rezerv norması kim tárepinen belgilenedi?
 - a) Oraylıq Bank tárepinen
 - b) Oliy Majlis tárepinen
 - c) Finans Ministrliǵı tárepinen
 - d) Ministrler Kabineti tárepinen
4. 2017 - jıl 1 - oktyabrden baslap kommerciyalıq bankleri ustav kapitalınıń eń kem muǵdarına bolǵan talap qansha muǵdarda belgilendi?
 - a) 100 mlrd sum
 - b) 50 mlrd sum
 - c) 10 mln evro ekvivalentinde
 - d) 50 mln evro ekvivalentinde

5. Tömendegilerden qaysısı bank qadağalawınıń wazıypası esaplanbaydı?

- a) Xalıqtıń turmıs dárejesin jaqsılaw
- b) Bank sistemasın bekkemlew jáne ekonomikalıq ósiwge sheriklik qılıw
- c) Kommerciyalıq bankler üstinen qadağalaw
- d) Bank amanatshıları hám kreditorları máplerin qorgaw

6. 2018 - jıl 17 - yanvardan baslap bankti dizimnen ótkeriw haqqında arza kórip shıǵılǵanlıǵı ushın jıym jáne bank operaciyalardı ámelge asırıw huqıqına licenziya berilgeni ushın mámleketlik baji muǵdarın kórsetiń.

- a) Jıym eń kem aylıq is haqınıń 5 esesi muǵdarında, mámleketlik baji bank ustav kapitalı eń kem muǵdarınıń 0,1% muǵdarında
- b) Jıym eń kem aylıq is haqınıń 0,1 esesi muǵdarında, mámleketlik baji bank ustav kapitalı eń kem muǵdarınıń 5% muǵdarında
- c) Jıym bank ustav kapitalı eń kem muǵdarınıń 0,1% muǵdarında, mámleketlik baji eń kem aylıq is haqınıń 5 esesi muǵdarında
- d) Jıym eń kem aylıq is haqınıń 2 esesi muǵdarında, mámleketlik baji eń kem aylıq is haqınıń 4 esesi muǵdarında

7. Xalıqaralıq ámeliyatta bank qadağalaw usılları qansha?

- a) 3
 - b) 1
 - c) 2
 - d) 4
8. 2017 - jıldan Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Valyuta siyasatın liberallaştırıw boyınsha birinshi keyingi ilajlar haqqında»ǵı pármanı atqarıwın támiyinlew maqsetinde banklerdi licenziyalaw boyınsha qanday ózgeris júz berdi?

- a) Barlıq kommerciyalıq bankleriniń shet el valyutasında operaciyalardı ámelge asırıw ushın berilgen licenziyalarınıń ámel etiwı saplastırıldı.
- b) Barlıq kommerciyalıq bankleriniń milliy valyutada operaciyalardı ámelge asırıw ushın berilgen licenziyalardıń ámel etiwı saplastırıldı.

c) Barlıq kommerciyalıq bankleriniń milliy valyutada operaciyalardı ámelge asırıw ushın berilgen qosımsha licenziyalardıń ámel etiwı saplastırıldı.

d) Barlıq kommerciyalıq bankleriniń shet el valyutasında operaciyalardı ámelge asırıw ushın licenziyalardıń ámel etiwı engizildi.

9. Ózbekstan Respublikası «Bankler hám bank iskerligi haqqında»ǵı nızamınıń neshinshi statyasında «Oraylıq bank nızam hújjetlerine muwapıq bankler iskerligin qadağalaw baradı» dep belgilep qoyılǵan?

- a) 44 - statyasında
- b) 5 - statyasında
- c) 4 - statyasında
- d) 32 - statyasında

10. Oraylıq bank qaysı organdı esabat usınadı?

- a) Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisine
- b) Oraylıq Bank hesh kimges esabat bermeydi
- c) Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetine
- d) Ózbekstan Respublikası Finans ministrligine

11. «Ózbekstan Respublikasınıń Oraylıq banki haqqında»ǵı jáne «Bank hám bankler iskerligi haqqında»ǵı nızamları joybarları jańa baspada qaysı múddette islep shıǵılıwı belgilendi?

- a) 2018 - jıl 1 - sentyabrge shekem
- b) 2018 - jıl 31 - dekabrge shekem
- c) 2019 - jıl 1 - yanvarǵa shekem
- d) 2019 - jıl 1 - mayǵa shekem

12. Jaylarǵa shıǵıp tekseriwde paydalanatuǵın kórsetkish ne dep ataladı?

- a) CAMEL
- b) CAMEL
- c) SAMEZ
- d) SAMIL

13. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018 - jıl 9 - yanvardaǵı «Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankiniń iskerligin túpten jetilistiriw ilajları haqqında»ǵı PF - 5296 - sanlı pármanına muwapıq Oraylıq bank quramında qanday komitetler iskerlik júrgizedi?

- a) Ózbekstan Respublikası Oraylıq Bankiniń qadaǵalaw komiteti hám Kredit komiteti
- b) Ózbekstan Respublikası Oraylıq Bankiniń ishki qadaǵalaw komiteti hám Kredit komiteti
- c) Ózbekstan Respublikası Oraylıq Bankiniń sırtqı qadaǵalaw komiteti hám Mikrokredit komiteti
- d) Oraylıq banktiń bank xızmetlerin tutınıwshılardıń huqıqların Qorǵaw komiteti

14. Kommerciyalıq bankleri iskerligi ústinen qadaǵalawdı engizetuǵın organdı kórsetiń?

- a) Oraylıq Bank
- b) Finans Ministrliǵı
- c) Mámleketlik Salıq komiteti
- d) Mámleketlik Bajıxana komiteti

15. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2008 - jıl 28 - noyabrdegi «Puqaralardıń Ózbekstan Respublikası kommerciyalıq banklerindeki amanatların qorǵaw kepilliklerin támiyinlewge tiyisli qosımsha ilajlar haqqında»ǵı PF - 4057 - sanlı pármanına tiykarlanıp amanatshılardıń amanatların qansha muǵdarı kepillik beriledi?

- a) Barlıq amanatlardıń 100% muǵdarında
- b) Amanatlar minimal is haqısınń 100 esesine shekem bolsa 100% muǵdarında
- c) Amanatlar minimal is haqısınń 100 esesinen 250 esesine shekem bolsa 90% muǵdarında
- d) Amanatlar minimal is haqısınń 100 esesine shekem bolsa 100% muǵdarında, minimal is haqısınń 100 esesinen 250 esesine shekem bolsa 90% muǵdarında

II-BAP. BYUDJET QADAǵALAWÍN SHÓLKEMLESTIRIW

- 11.1. Byudjet qadaǵalawınıń mánsi hám zárúrligi
- 11.2. Byudjet procesinde qadaǵalawdı shólkemlestiriw

11.1. Byudjet qadaǵalawı mánsi hám zárúrligi

Mámleketlik byudjet deficitligin qısqartıw hám 2023 jıldan JIÓge salıstırǵanda 3% ten asıp ketpewligin támiyinlew, hár bir rayonlıq byudjetniń keminde 5% "Puqaralar byudjeti" baǵdarlaması boyınsha xalıqtıń usınısları tiykarında eń aktual mashqalalardı sheshiwge sarplanıwın shólkemlestiriw názerde tutilǵan.¹¹⁵

Sonlıqtan, búgingi kúnde mámleketimizde byudjet hám byudjetten tısqan maqsetli fondlar ústinen ámelge asırılatuǵın finanslıq qadaǵalaw, bunda barlıq dárejedege byudjetlerdiń, byudjetten tısqan maqsetli fondlardıń qalıplesiwi, mámleketlik finans resurslarınń nızamlı hám maqsetke muwapıq isletiliwi ústinen qadaǵalawdı támiyinlew tiykarǵı másele esaplanadı.

Mámleketlik byudjet mámleketniń finansı sistemasında oraylıq orındı iyeleydi. Ekonomikalıq rawajlanıwdıń túrli basqıshlarında byudjet mámleketlik siyasatı ámelge asırıw quralı, mólsherlengen baǵdarlamalar hám ilajlardı ámelge asırıw ushın pul qarjıların tiykarǵı dárege esaplanadı. Mámleketlik byudjet, mámleket hákimiyatınıń kúndelik máselelerin de, rawajlanıw keleshekleri wazıypaların sheshiwde úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Byudjetni dúziw dáslep onıń qárejetler bólegin qalıplestiriw jolı menen júzege asadı, sebebi mámleket óziniń finanslıq mümkinshiliklerinen kelip shıǵıp qárejetlerdi sarplaw mümkin emes. Mámleket dáslep jámiyettiń nátiyjeli rawajlanıwı maqsetinde onıń aldında turǵan wazıypalardı ornılaw ushın zárúrli pul qarjılar kólemi belgilewi hám byudjetniń dáramatlar bólegin toltırıwdıń tiykarǵı quralı sıpatında salıqlar hám basqa dárekler járdeminde finanslıq resurslardı tartıwı kerek.

¹¹⁵ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «2022 - 2026 jıllarǵa mólsherlengen Jala Ózbekstanıń rawajlanıw strategiyası haqqında»ǵı PF-60-sanlı Pármanı, 28.01.2022.

Mámleketlik byudjet pul resurslarınıń oraylastırılğan fondı bolıp, mámleketlik basqarıw, qorǵanıw, sonıń menen birge ekonomikalıq wazıypalardı ornılaw ushın zárúrli esaplanadı.

Házirgi jaǵdayda byudjet mámlekettiń ekonomikasın tártipke salıw, xojalıq iskerligine tásir kórsetiw sonıń menen birge kriziske qarsı ilajlardı ámelge asırıwdıń qúdiretli quralı da bolıp tabıladı. Házirgi waqıtta mámleketlik byudjet pútkil hám de túrli funkciyalarnı sáwlelendiretuǵın quramalı, kóp qırlı hújjet esaplanadı. Dáslep byudjette mámleketlik dáramatlar hám qárejetler tártibi boyınsha óz sáwleleniwın tabadı. Qárejetler bolsa byudjet qarjılarınıń sarıplarıw baǵdarları hám maqsetlerin kórsetedi.

Qárejetler elementleriniń áhmiyeti júdá joqarı, sebebi olardıń qanshama maqsetke muwapıqlıǵına salıq tólewshiler juwapkershiligine júkletilgen salıq júgine baylanıslı boladı. Bunda, anıq dáwirde ámel etetuǵın salıqlar sisteması (salıq muǵdan, stavkaları, salıq salımatuǵın baza) mámleketlik byudjette qárejetlerdiń elementleri hám olardı qaplaw ushın pul qarjılar zárúrligine tolıq baylanıslı.

Ekonomikani óndiris sektorları iskerligi ushın qolaylı sharayatlar jaratıw menen baylanıslı qárejetler mámleketlik qárejetlerdiń eń zárúrli elementleri qatarına kiredi.

Byudjet sisteması hám byudjet procesinde júzege keletuǵın barlıq basqıshlarda Ózbekstan Respublikası Byudjet kodeksi¹¹⁶ talaplarına, byudjet sistemasınıń tiykarǵı principlerine, byudjet sisteması haqqındaǵı normativ - huqıqiy hújjetlerge hám qaǵıydalarǵa ámel etiw **byudjet intizamı** túsiniǵın belgileydi.

Social - ekonomikalıq ózgerisler, sociallıq - siyasiy hám finanslıq - ekonomikalıq krizisler sharayatında byudjet qadaǵalawınıń áhmiyeti ósip baradı hám jańasha mazmun payda etedi.

Byudjet qadaǵalawı mámleketlik finanslıq qadaǵalawınıń zárúrli bólegi bolıp, byudjet procesinde ámelge asadı.

Byudjet qadaǵalawdı ámelge asıra otırıp, subyektlardıń finanslıq xızmetine operativ túrde aralasıwı múmkin.¹¹⁷

Bunday qadaǵalaw, ádette, tómendegi máqsetlerdi kórip shıǵadı:

1) mámleketlik byudjet dáramatların joqarılatıw ushın pul qarjıların tartıw;

2) qarjılardı sanplawdıń nızamlıǵın támiyinlew;

3) finanslıq mexanizm arqalı islep shıǵarıwdıń nátiyjeligin joqarılatıw.

Bunda bas maqset - byudjet qatnasıqlarınıń barlıq qatnasıwshıları tárepinen byudjet nızamshılıǵına ámel etiwın qadaǵalaw bolıp tabıladı, sonday - aq byudjet qarjıların payda etiw hám isletiwde maqsetlik, nátiyjelik, tártiplik, nızamlıqtıń támiyinleniwine erisiw zárúrliginen ibarat esaplanadı.

Byudjet qadaǵalawınıń wazıypaları bolıp:

• byudjet elementleri kólemi, quramı hám maqsetligi boyınsha tuwrı dúzilisi hám atqarıwın támiyinlew;

• byudjet qarjılar hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlar qarjılarınıń nátiyjeli hám maqsetli isletiliwi üstinen qadaǵalaw;

• barlıq dárejedege byudjetler hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlarǵa túsimler tolıq hám waqıtında kelip túsıwi üstinen qadaǵalaw;

• byudjetniń qalıplesiwi hám ornılawına tásir etiwshi mámleketlik shólkemlerdiń normativ - huqıqiy hújjetleri joybarlan, mámleketlik baǵdarlamalardıń finanslıq ekspertizasını ámelge asırıw;

• buxgalteriya esabı hám esabatları júrgiziliwiniń tuwrılıǵı üstinen qadaǵalaw.

Hár jılı mámleketniń social - ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi analiz etiledi hám ótken jıllar menen salıstırıladı.

Jergilikli byudjetler atqarıwın qadaǵalaw hám tekseriwlerden ótkeriw Finans ministriniń buyırǵına tiykarlanıp ámelge asırıladı hám ministrlikniń barlıq tarawdıń qanıgeleri tartıladı.

Byudjet sisteması byudjetleri atqarıwı procesinde byudjet intizamına qatań ámel etiwın támiyinlew maqsetinde ótken jil ushın mámleketlik byudjet atqarıwı haqqındaǵı esabatları waqıtında hám sapalı dúziliwın támiyinlew maqsetinde, mámleketlik byudjet Bas basqarması hám Aymaqlar finansı Bas basqarması, Finans ministrliǵı Qaznashılıǵı jáne onıń aymaqlıq bólimleri belgilengen múddette byudjetler aralıq óz - ara esap - sanaqlardı tártipke salınıwını támiyinleydi.

¹¹⁶ Ózbekstan Respublikası Byudjet Kodeksi, 26.12.2013.

¹¹⁷ Bajjanov S.N., Daniyanov Q.D. Finans. Oqıw qollanma. - T.: «Ózbekistan İytnusları milliy jamiyati», 2019, b. 101

Byudjet shólkemleriniń aǵımdaǵı jil ushın qárejetler smetalar hám shtatlar kestelerin dizimge alıw tamamlanıwına shekem, tómendegiler maǵlıwmatlar atqarıw ushın qabıllanadı:

a) qárejetlerdi finanslıq támiyinlew (tólewlerin ámelge asırıw) Ózbekstan Respublikası Byudjet kodeksine tiykarlanıp byudjet shólkemleriniń qárejetler smetası hám shtatlar kestesiń dúziw, kórip shıǵıw, tastıyqlaw hám dizimnen ótkeriw tártibi haqqındaǵı nızamǵa muwapıq ámelge asıradı;

b) respublika hám jergilikli byudjetler qárejetleri tómendegilerge tiykarlanıp ámelge asıradı:

- respublika byudjetinen qarjılandırıwshı shólkemler boyınsha aǵımdaǵı jil I sherek ushın dáslepki (waqtınshalıq) qárejetler jayılmaları;

- Qaraqalpaqstan Respublikası byudjetinen, wálayatlar, Tashkent qalalıq hám rayon (qala)lar jergilikli byudjetlerinen qarjılandırıwshı shólkemler boyınsha aǵımdaǵı jil I sherek ushın waqtınshalıq qárejetler smetaları.

Byudjet sisteması byudjetleri atqarıwın támiyinlew maqsetinde, Finans ministrliǵı, Qaraqalpaqstan Respublikası Finans ministrliǵı, wálayatlar hám Tashkent qalalıq finans basqarmaları, sonıń menen birge rayon (qala)lar finans bólimleri:

- qárejetler jayılmaların dúziw jáne byudjet shólkemleriniń qárejetler smetaları hám shtatlar kestelerin dizimnen ótkeriwde byudjet shólkemleriniń qárejetler smetası hám shtatlar kestesiń dúziw, kórip shıǵıw, tastıyqlaw hám dizimnen ótkeriw tártibi haqqındaǵı nızam hám normativ - huqıqıy hújjetleri talaplarına qatań ámel etiwın;

- birinshi nábette I hám II gruppqa qárejetlerine, IV gruppqa qárejetleri boyınsha bolsa tiyisli byudjetlerdiń tastıyqlanǵan qárejetler parametrleri boyınsha kommunal xızmetler, kómir satıp alıw hám jetkiziw, janar may hám janılǵı maylaw materialları, dári - dármaq hám azıq - awqat ónimlerine zárúr bolǵan pul qarjıların rejelestiriliwin;

- ótken jıldı ámelge asırǵan haqıyqıy qárejetlerdi, byudjet qarjılar alıwshular sanınıń ózgerisin hár tárepleme analizlew tiykarında, sonıń menen birge qárejetlerdiń máwsimligin esapqa alıp byudjet qarjılar alıwshılarna byudjetten pul qarjılardı bólistiriwin, bunda, qárejetler smetasın dizimnen ótkeriw procesinde júzege

kelgen, bosap qalǵan pul qarjılardı kelesi jil byudjet qárejetleri jayılmaların tiyisli bólimi, bapı, statyasında qaldırıw kerek;

- byudjet dáramatları hám qárejetleri jayılmaları belgilengen múddette hám tártipte tayarlanıwın;

- byudjet shólkemleriniń aǵımdaǵı shtatlar kestesi hám qárejetler smetasın tiyisli byudjet parametrleri tastıyqlanǵannan baslap 40 kúnnen keshiktirmey dizimnen ótkeriw, sonıń menen birge dizimnen ótkerilgen qárejetler smetalarında belgilengen maǵlıwmatlardı baǵdarlama kompleksine waqtında kiritiw ilajları kóriwiń;

- aǵımdaǵı jil ushın byudjet qárejetleri jayılmalarına indeksasiya qarjılar belgilengen qosımshadaǵı koefficientlerge muwapıq kiritiw jáne olardı belgilengen tártipte tekǵana Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵınıń ruxsatsı menen isletiliwin támiyinleniw kerek.

Mámleketlik byudjettiń teń salmaqlıǵın hám aǵımdaǵı byudjet parametrlerindegi pul qarjılar maqsetli ilajlardı qarjılandırıwın támiyinlew maqsetinde, mámleketlik byudjet Bas basqarması respublika byudjeti qárejetler jayılmaların indeksasiyasında belgilengen qosımshǵa muwapıq pul qarjılar alıwı kerek.

Bunda, kórsetilgen pul qarjılardan paydalanıw Ózbekstan Respublikası Finans ministriniń ruxsatsı menen ámelge asıradı.

Sociallıq hám bilimlendiriw tarawın finanslıq támiyinlew Bas basqarması 10 kún múddet ishinde Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı, Mektepge shekem bilimlendiriw ministrliǵı, Joǵarı hám orta amawlı bilimlendiriw ministrliǵı menen kelisilgen jaǵdayda kelesi jılǵa mektepge shekemgi balalar bilimlendiriw mákemeleri, ulıwma bilim beriw mektepleri, akademiyaq liceylerde bir oqıwshı (tárbiyalanıwshı)ǵa bazalıq normaların anıqlaw hám tártipke salıwshı koefficientlerdi qollaw tártibi haqqındaǵı nızamdı ministrlik administraciyasına tastıyqlaw ushın kiritiw kerek.

Qaraqalpaqstan Respublikası Finans ministrliǵı, wálayatlar hám Tashkent qalalıq finans basqarmaları tiyisli byudjetlerden qarjılandırıwshı byudjet shólkemleriniń aǵımdaǵı jil ushın qárejetler smetası hám shtatlar kestesiń dizimnen ótkeriw kestesiń tastıyqlap, 5 kún múddet ishinde aymaqlar finansı Bas basqarmasına usınıwı kerek.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararına muwapıq, Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti, Andijan, Jizзақ, Namangan, Samarqand, Surxandárya, Sırdárya hám Xorezm wálayatları jergilikli byudjetlerine aymaqlar boyınsha esaplangan barlıq salıq hám májbúriy tólewler túsimi boljawı esapqa alınıp, kólemi anıqlastırılğan jaǵdayda tówendegi qárejetlerdi ámelge asırıw ushın **byudjet tranfertları ajratıladı:**

• xalıq bilimlendiriw mákemeleriniń miynet haqı hám birden - bir sociallıq tólewleri;

• sociallıq napaqalar (bala 2 jasqa tolǵanǵa shekem onı kútimlew ushın analarǵa beriletuǵın aylıq pensiyalar, 14 jasqa shekem balalı shańaraqlarǵa aylıq pensiyalar hám kem támiyinlengen shańaraqlarǵa materiallıq járdem).

Finans ministrliginiń Qaznashılıǵı, Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalası boyınsha Qaznashılıq basqarmaları, rayon hám qala Qaznashılıq bólimleri Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń qararına muwapıq, aǵımdaǵı finans jılında byudjet mákemeleriniń birinshi dárejeli qárejetleri tólemin ámelge asırıwda tówendegiler támiyinleniw kerek:¹¹⁸

• miynet haqı, miynet haqınan ajratılğan qarjılar, sociallıq napaqalar, pensiya hám stipendiyalar;

- azıq - awqat, dári - dármaqlar;
- kommunal xızmet qárejetleri, janar may hám basqalar;
- kapital qoyılmalar;
- basqa qárejetler.

Qaznashılıq esapbetlerindeki pul qarjılar qaldıǵı muǵdarı:

• tiyisli byudjet boyınsha I hám II gruppa qárejetlerin tólew ushın pul qarjılarına bolǵan talaptı tolıq qaplaǵan jaǵdayda, III gruppa qárejetlerin, sonıń menen birge I hám II gruppa qárejetlerin tolıq ámelge asırıp bolǵan byudjetten pul qarjılarınıń alıwshılardıń IV gruppa qárejetlerin ámelge asırıwǵa ruxsat beriledi;

• azıq - awqat qárejetleri tólenbegen bóleginen asqan jaǵdayda dári - dármaq qárejetleri (tap sonday basqa túrdegi qárejetler boyınsha da) qaldıqtan asqan bólegi boyınsha ámelge asırıwǵa ruxsat beriledi.

Bunda, byudjet shólkemleri, Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi yamasa onıń aymaqlıq finans bólimleri IV gruppa qárejetleri ushın kórilgen pul qarjılar esabınan máwsimli hám aynıqsha ilajlardı (birinshi klass oqıwshıları ushın oqıw quralları, kem támiyinlengen shańaraqlar perzentleri ushın qısqı kiyim - bas, epidemiologiyaǵa qarşı, dezinfekciyalıq hám basqa ilajlar) operativ finanslıq támiyinlewdi ámelge asırıwı múmkin.

Mámleketlik byudjet Bas basqarması hám aymaqlar finansı Bas basqarması jergilikli byudjetlerdiń birinshi dárejeli qárejetlerin waqtında finanslıq támiyinlew maqsetinde, respublika byudjetinen byudjet subvenciyası hám ótkerip beriletuǵın dáramatlardı belgilengen shereklik joba boyınsha:

• miynet haqı (hár aydıń 1 - 5 sánesinde 60% muǵdarında hám 15 - 20 sánesinde 40% muǵdarında);

• birden - bir sociallıq tólew (hár aydıń 1 - 5 sánesinde);

• sociallıq napaqalar tólemi (hár aydıń 1 - 25 sánesinde) qárejetleri ushın qarjılandırıwın ámelge asırıwı kerek.

Qaraqalpaqstan Respublikası Finans ministrligi, wálayatlar hám Tashkent qalalıq finans basqarmaları, rayon (qala)lar finans bólimi basshıları Respublika kitap fondı esabınan aǵımdaǵı oqıw jılında ulıwma bilim beriw mektepleri oqıwshılarınıń sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları menen waqtında tolıq támiyinleniwı, sonıń menen birge sabaqlıqlardı kireyge beriwden túsetuǵın tólewlerdi waqtında hám tolıq túsiniwiniń turaqlı qadaǵalawın támiyinlewı kerek.

Qaraqalpaqstan Respublikası Finans ministrligi, wálayatlar hám Tashkent qalalıq finans basqarmaları, byudjet atqarıwı monitoringi hám analizi nátiyjeleri tiykarında, sonıń menen birge birinshi dárejeli qárejetlerdi (miynet haqı hám oǵan teńlestirilgen tólewler, birden - bir sociallıq tólew, sociallıq napaqalar) finanslıq támiyinlew (tólew) zárúrligin esapqa alıp byudjet transfertları hám byudjet ssudaların (dáramatlar hám qárejetler ortasındaǵı waqtınshalıq kassa ayırmashılıǵın qaplawǵa) jergilikli rayon (qala)lar byudjetlerine ajratıwı kerek.

Aymaqlar finansı Bas basqarması Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń tarmaqlardı qarjılandırıwshı tiyisli basqarmaları menen birgelikte jıl dawamında jergilikli byudjetler qárejetleriniń tuwrı bólistiriliwı, byudjet shólkemleri qárejet smetaları hám shtat kestelerini

¹¹⁸ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń «Byudjet shólkemlerin pul qarjı menen támiyinlew ushın jıllıq qaratılǵan 414-sanı qarar. 03.09.1999.

tuwni düziliwi jáne dizimnen ótkeriliwi boyınsha tekseriwler düziliwin támiyinlewi kerek.

Finans ministriginiń Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması jáne onıń aymaqlıq basqarmaları¹¹⁹:

- finans, qaznashılıq bólimleri hám byudjet shólkemlerinde byudjet atqarıwı boyınsha nızamshılıq talapları atqarıwın támiyinleniwı ústinen hár tárepleme, kúsheyttirilgen hám tásirli qadaǵalaw omatıwdı támiyinlew kerek;

- belgilengen múddette finans bólimlerinde byudjet shólkemleri shtatlar kestesi hám qárejetler smetasm dizimnen ótkeriliwi óz múddetinde hám belgilengen tártipke muwapıq ámelge asırıwı boyınsha tekseriwler ótkeriwı kerek. Bunda, qárejetlerdi negizsiz oraylastırıw, qárejetler hám shtatlardı artıqsha jobalaw, lawazım razryadların joqarı qollaw sıyaqlı jaǵdaylarǵa, sonıń menen birge xızmet avtomobillerin saqlaw ushın jáne byudjet shólkemleri tárepinen aǵımdaǵı jil juwmaǵı boyınsha únemlengen jáne rawajlandırıw fondına ótkerilgen qárejetler túrleri boyınsha pul qarjıların rejlestiriliwi tiykarlanǵanına ayrıqsha itibar beriw kerek;

- hár 10 kúnde tekseriwler procesinde anıqlanǵan kemshilikler haqqında Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi administraciyasına maǵlıwmatlar usınıwı kerek;

- birinshi dárejeli qárejetlerdi, sonday - aq miynet haqı hám barlıq túrdegi sociallıq napaqalardı waqtında qarjılandırıw, sonıń menen birge olardı naq pul menen támiyinleniwı ústinen qadaǵalawdı kúsheytiw kerek.

Qaraqalpaqstan Respublikası Finans ministrligi, wálayatlar hám Tashkent qalalıq finans, sonıń menen birge aymaqlıq qadaǵalaw - reviziya basqarmaları basshıların qayta tekseriw waqtında smeta - shtat intizamına ámel etpewligi yamasa bul jaǵdaylardı jasırıw, byudjet qarjıların maqsetsiz hám orınsız sarıplaw, kemislik hám ózlestiriwlerge jol qoyıw jaǵdayları anıqlansa, olarǵa nızamda belgilengen sharalar kóriwi haqqında eskertiw kerek.

¹¹⁹ Ózbekstan Respublikası Ministler Kabinetiń «Ózbekstan Respublikası Finans ministriginiń mámleketlik finanslıq qadaǵalawı haqqında nızamı» taswırlawı haqqındaǵı #70-sanlı qazın 24.10.2017.

11.2. Byudjet procesinde qadaǵalawdı shólkemlestiriw

Byudjet sisteması hám byudjet procesinde júzege keletuǵın barlıq basqıshlarda byudjet sisteması haqqındaǵı nızam talaplarına, byudjet sistemasınıń tiykarǵı principlerine, byudjet sisteması haqqındaǵı normativ - huqıqiy hújjetlerge, qaǵıyda hám tártiplerge ámel etiwı byudjet intizamı túsinigin belgileydi.

Social - ekonomikalıq ózgerisler hám finanslıq - ekonomikalıq krizisler sharayatında byudjet qadaǵalawınıń áhmiyeti ósip baradı hám jańasha mazmun payda etedi.

Byudjet qadaǵalawın ámelge asırıwdan maqset byudjet qarjıların shólkemlestiriw hám isletiwde maqsetlik, nátiyjelik, tártiplik, nızamlıq támiyinleniwine erisiw zárúrliginen ibarat esaplanadı.

Tómendegiler byudjet intizamınıń buzılıw jaǵdayları esaplanadı:

- mámleketlik byudjet, mámleketlik maqsetli fondlar byudjetleri hám byudjet shólkemleriniń byudjetten tısqarı maqsetli fondları qarjıların alıw (olardan paydalanıw) shártlerine muwapıq bolmaǵan maqsetlerge jóneltiriw;

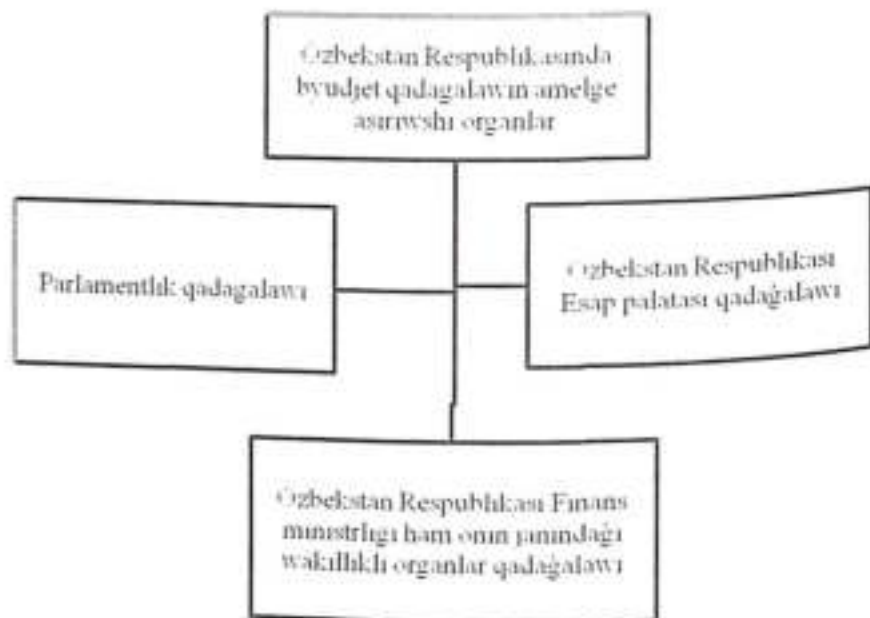
- miynetke pul qarjıların tólew boyınsha belgilengen razryadlarǵa, lawazım is haqıları, ústemeler, miynet haqıǵa qosımshalar hám basqa tólewler muǵdarlarına ámel etpewlik;

- byudjetten qarjılanatuǵın mákemeler hám shólkemlerge miynet haqı, pensiyalar, napaqalar, stipendiyalar hám olarǵa teńlestirilgen basqa qárejetlerdi tólew ushın pul qarjıları beriliwin, sonıń menen birge pensiyalardı jetkiziwdi ámelge asırıwshı mákemelerge pul qarjıları beriliwin banklerdiń basshuları hám basqa lawazımlı shaxslar tárepinen negizsiz keshiktiriw.

Parlamenttiń byudjet salasındaǵı qadaǵalawı:

- keyingi jil ushın Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik byudjeti, mámleketlik maqsetli fondlarınıń byudjetlerin jáne salıq hám byudjet siyasatınıń tiykarǵı baǵdarların qabıllaw, sonıń menen birge mámleketlik byudjet atqarıwı barısın kórip shıǵıw.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti mámleketlik byudjet hám mámleketlik maqsetli fondlar byudjetleri, sonıń menen birge salıq hám byudjet siyasatınıń tiykarǵı baǵdarları joybarların islep shıǵıw procesin quraydı jáne muwapıqlastırıw baradı.

11.1 - súwret. O'zbekiston Respublikasida byudjet qadagalawini amalge asirwshi organlar

O'zbekiston Respublikası Esap palatasınıń byudjet salasındağı tiykarǵı wazıypaları:

- O'zbekiston Respublikası mámleketlik byudjet joybar parametrleri dúziliwi hám olardıń social - ekonomikalıq rawajlandırwduń ústin turatúǵın baǵdarlarına muwapıqlıǵın sistemalı analiz qılıw, qabıl qılınıp atırǵan mámleketlik hám aymaqlıq baǵdarlamalardıń finanslıq támiyinlew dárekleri menen támiyinlengenligi auditin amalge asırıw;
- byudjet sisteması byudjetlerine pul qarjılar hám basqa byudjetten tısqarı pul qarjılar túsiminiń tolıqlıǵın úyreniw hám qadagalaw, zamanagóy informaciyalıq texnologiyaların keń qollaw arqalı byudjet dáramatların kóbeytiw rezervlerin anıqlaw hám jóneltiriw;

- byudjet sisteması byudjet hám byudjetten tısqarı pul qarjılar esabınan amalge asırǵan qárejetlerdiń nátiyjelliligi hám nızamlıǵın auditten ótkeriw hám barlıq dárejede olardı kemeytiw boyınsha rezervlerdi anıqlaw, byudjet sisteması byudjetleri hám mámleket tárepinen tartılǵan pul qarjılar esabınan amalge asırǵan investiciya joybarlarınıń maqsetke muwapıqlıǵı hám tiykarlangannı bahalaw;

- salıq hám byudjet nızamshılıǵın jáne de jetilistiriw boyınsha usınıslardı islep shıǵıw, sistemalı nızam buzılıwlarıń sebepleri jáne ózin aqlaǵan jáhán tájiriyesin úyreniw hám ulıwmalastırıw arqalı byudjetti jobalawduń zamanagóy usılların engiziw.

Finans ministrliginiń Mámleketlik finanslıq qadagalaw Bas basqarması finanslıq nızam buzǵanlıǵı profilaktikasın, byudjet sisteması byudjetler pul qarjıları maqsetli sarıplanıwın, finanslıq qadagalaw obyektleri tárepinen byudjet nızamshılıǵına, sonıń menen birge byudjet hám smeta - shtat intizamına amal etiwı ústinen qadagalawdı amalge asırıwshı mámleketlik finanslıq qadagalaw organı esaplanadı.

Mámleketlik finanslıq qadagalaw Bas basqarma jáne onıń aymaqlıq basqarmalarınıń wazıypaları hám funkciyaları:

- byudjet shólkemlerinde byudjet qarjıların basqarıw hám byudjet esabın júrgiziw boyınsha arawlı avtomatlastırılǵan baǵdarlamalıq ónimler járdeminde byudjet shólkemleriniń finanslıq iskerligin turaqlı monitoring qılıw;
- byudjet nızamshılıǵına amal etiw boyınsha byudjet shólkemleri menen sistemalı tiykarda profilaktika jumisların alıp barıw;
- byudjet shólkemlerinde anıqlanıw atırǵan pul qarjıları hám materiallıq baylıqlardı talan - taraj qılıw, kemisliklerge jol qoyıw, qárejetler smetası hám shtatlar kestelerin dúziw, tastıyıqlaw jáne atqarıw rejimin buzıw hám byudjet nızamshılıǵın basqasha túrde buzıw jaǵdayların tereń analiz qılıw hám olardı júz beriw sharayatların dúnslaw boyınsha anıq ilajlardı islep shıǵıw;
- aralıqtan qadagalawdı keń kólemde qollaw, zamanagóy informaciyalıq texnologiyaları hám maǵlıwmatlar bazası járdeminde tekseriw obyektleri hám maqsetlerin anıqlaw jolı menen kem nátiyjeli

qadağalawlardı kemeytiw menen bir waqıtta byudjet shólkemlerin tekseriw nátiyjeligin joqarılatıw;

- Ózbekstan Respublikasınıń mámlketlik byudjet qarjıları hám byudjet shólkemleriniń byudjetten usqarı maqsetli fondları qarjılarınan paydalanıwda byudjet nızamshılıǵına jáne byudjet hám smeta - shtat intizamına ámel etiwı ústinen finanslıq qadağalawdı ámelge asırıw hám basqalar.

Aymaqlıq finans organları:

- Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti, wálayatlar hám Tashkent qalalıq jergilikli byudjetleri, rayonlar hám qalalar byudjetleri joybarların tayarlaydı jáne olardı tiyisliinshe Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesine, wálayatlar hám Tashkent qalalıq - rayonlar hám qalalar hákimliklerine kórip shıǵıw ushın kiredi;

- salıqlar hám basqa májbúriy tólewlerdi olardıń dárekleri kesiminde tolıq hám waqtında túsiwi ústinen monitoringti ámelge asıradı;

- tiyisli byudjetniń atqarıwı procesinde oǵan túsimlerdi kóbeytiw boyınsha qosımsha rezervlerdi anıqlaydı;

- byudjet shólkemlerine hám byudjet qarjılar alıwshılarga olar ushın kórilgen byudjetten ajratılǵan pul qarjılar kólemin jetkeredi;

- byudjet shólkemleriniń qárejetler smetaları hám shtat kestelerin jáne byudjet qarjılar alıwshılardıń qárejetler smetaların, sonıń menen birge olarǵa kiritilgen ózgerislerdi dizimnen ótkeredi;

- tiyisli byudjetlerdiń qarjılarınan maqsetli paydalanıwı ústinen qadağalawdı ámelge asıradı;

- joqarı turıwshı finans organlarına jáne Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesine, wálayatlar hám Tashkent qalalıq - rayonlar hám qalalar hákimliklerine tiyisli byudjetniń atqarıwı haqqında hár shereklik esabatlardı usınıs etedi;

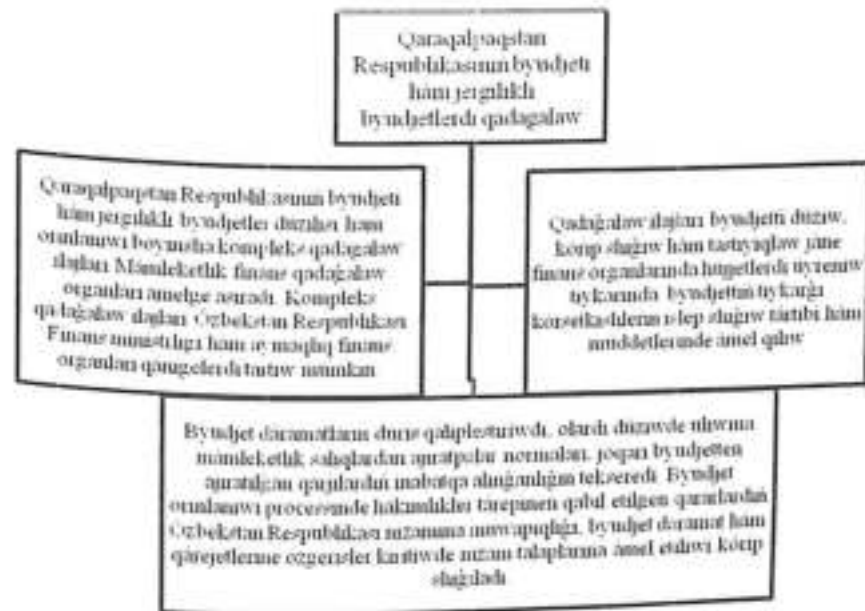
- byudjet shólkemleri hám byudjet qarjılar alıwshılar qárejetlerin maqul túsetuǵınların ámelge asıradı;

- tiyisli byudjetler atqarıwınıń byudjet esabın júrgizedi hám byudjet esabatın qabıl etedi;

- jergilikli mámlketlik hákimiyat organlarınıń tiyisli byudjetler dáramatları hám qárejetleri balanslıǵına tásir kórsetiwshı

normativ - huqıqiy hújjetlerin finanslıq hám ekonomikalıq ekspertizadan ótkeredi.

Finans organlarında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń byudjeti hám jergilikli byudjetlerdiń dáramatlar bólegin jobalaw hám atqarıwı boyınsha ámelge asırǵan jumslar boyınsha ótkeriletuǵın qadağalaw ilajlarında byudjet dáramatların jobalawda aymaqtıń makroekonomikalıq kórsetkishleri hám túsimlerdiń múddeti hám máwsimligin inabatqa alınıwı, dáramat túrleri boyınsha túsimlerdiń tolıq byudjetke túsiriliwi támiyinlengenligin jáne qosımsha dáramatlar túsiriliwi boyınsha ámelge asırǵan ilajlar jergilikli salıqlar boyınsha berilgen jeńilliklerdiń tiykarlanǵanın, dáramatlar jobası atqarılmawlıq sebepleri analizi boyınsha hákimliklerge informaciya kiritilgenligin jáne kórilgen ilajlar analiz etiliwi kerek.

11.2 - súwret. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń byudjeti hám jergilikli byudjetler dúzilisi hám ornalanıwın qadağalaw

Byudjetin qarejetler bolegi rejelestiriliwi boyinsha otkeriletugin qadagalaw ilajinda:

- byudjet qarejetlerini jayilmasi tasyiqlangan tiyisli byudjet korsetkishlerge muwapiq duzilgenligi, qarejetler smetasinda miynetke xaqi tolew muqdarlari ham shartleri, tovarlar (jumis, xizmet) bahasi ham tarifleri tuwn qollanilganligin jane unemlew rejimine amel etilgenligi,

- byudjetten pul qarjilari aliwshilardin qarejetler smetalar ham shtatlar kestelerin dizimnen otkeriwde nizam talaplarina amel etiw, otken jildagi xaqiqy qarejetlerdin ozgerisi analizi, qarejetlerdin mawsimligin esapqa alip byudjet qarjilardin bolistiriliwi, qarejetler smetasin dizimnen otkeriw procesinen bosap qalghan pul qarjilardi byudjet qarejetleri jayilmasinin tiyisli boliminde korilgenligi analiz etiliwi gerek.

Agidagi finans jili ushin molsherlengen mamleketlik byudjet defisitliginin tasyiqlangan sheklengen muqdari artqan jagdayda, Ozbekstan Respublikasi Ministrler Kabineti, Ozbekstan Respublikasi Finans ministrligini usinislarina qaray Ozbekstan Respublikasi Oliy Majlisinin palatalarına mamleketlik byudjet qarejetlerin kemeytiw haqqında usinislar kiritedi.

Mamleketlik byudjet qarejetlerin kemeytiwde qarejetlerdin ustinligi jane socialliq bagdarlanganligi byudjet sholkemlerini ham byudjet qarjilari aliwshilardin qabil etilgen huqiqiy jane finansliq minnetlemeleri esapqa alingán jagdayda bahalanadi.

Qaraqalpaqstan Respublikasi Joqargi Keñesi, xaliq deputatlar walayatlari ham Tashkent qalaliq, sonin menen birge rayonlar ham qalalar Keñesleri oz byudjetlerini balansliq ozgerisine ham mamleketlik byudjet defisitligini tasyiqlangan sheklengen muqdari asiwina alip keletugin tiyisli byudjet daramatlarin kemeytiwge yamasa qarejetlerin kobeytiwge qaratilgan qandayda bir qarar qabillawga haqli emes.

Uliwmamamleketlik daramatlar ham salqlar har jili nizam menen belgilengen tartipte ornatiłgan normalar tiykarında tiyisli byudjetler ortasında bolistiriledi. Tiyisli aymaqliq boliminiñ byudjeti ushin ornatiłatugin usi normalar tiykarınan tomendegilerdi itibarga alghan jagdayda ornatiładi:

- aymaqlardin finansliq jagdayi jane olardin oz daramat bazalarinin jagdayina kore;

- aymaqlardagi social - ekonomikalıq, demografiyalıq ham basqa uliwmamamleketlik wazypalarinin ham bagdarlamalardin bar ekenligi ham amel etiwine kore;

- aymaqlar boyinsha tovarlar ham xizmetler bahalarindagi parqlardin bar ekenligine kore;

- har bir aymaq boyinsha xaliq sani, qurami ham tizligi boyinsha;

- tiyisli aymaqta jaylasqan byudjet sholkemleri ham byudjet qarjilari oz itiyarına aliwshilardin byudjet qarjilarına bolghan talabına kore.

Byudjet ssudalari rezident - yuridikalıq tareplerge Ozbekstan Respublikasi Ministrler Kabinetiniñ qararlari tiykarında beriliwi mumkin.

Byudjet ssudalari byudjet sholkemlerine tikkeley Ozbekstan Respublikasi Finans ministrligi tarepinen beriledi.

Byudjet ssudasi sonday - aq procentler byudjet ssudasin beriw yamasa kredit liniyasin ashıw haqqında shartnamada belgilengen muddetlerde ham kolemlerde waqtında qaytarılmağan jagdayda Ozbekstan Respublikasi Finans ministrligi:

- qarizdi qarizdardan sozsiz tartipte ondiredi;

- har bir keshiktirilgen kun ushin muddeti otkerip jiberilgen qariz summasinin 0,033% i muqdarında penya esaplaydi.

Paydalanılmağan subvenciyalar agidagi finans jili aqırında tiyisli joqari turwshı byudjetke qaytarılıwi gerek.

Joqari turwshı byudjetten tomen turwshı byudjetke dotasiya tomen turwshı byudjet qarejetlerini joybarlastirilghan kolemi subvenciyalar ham otkerip beriletugin daramatlar esapqa alingán jagdayda usi byudjet daramatlarinin boljanilghan koleminen asıp ketken jagdayda ajratiladi.

Ozbekstan Respublikasinin respublika byudjetinen mamleketlik maqsetli fondlarinin byudjetlerine dotasiya fondlar qarejetleriniñ joybarlastirilghan kolemi jil basında qaldıq esapqa alingán jagdayda fondlar daramatlarinin boljanilghan koleminen asıp ketken jagdayda ajratılıwi mumkin.

Mámleketlik byudjetniń qosımsha dárekleri mámleketlik byudjetniń hár bir dárejesindegi byudjetlerinde óz aldına qalıplese di hám tómendegilerden dúziledi:

Ózbekstan Respublikası respublika byudjetiniń, Qaraqalpaqstan Respublikası respublika byudjetiniń, wálayatlar wálayat byudjetleriniń, Tashkent qalası qala byudjetiniń, rayonlar hám qalalar byudjetleriniń hár jil basında anıqlanatuǵın erkin qaldıq qarjılarınan;

Ózbekstan Respublikasınıń respublika byudjeti, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń respublika byudjeti, wálayatların wálayat byudjetleri, Tashkent qalasınıń qala byudjeti, rayonlar hám qalalar byudjetleri dáramatlarınń birinshi - úshinshi esabat sherekleri juwmaqları boyınsha anıqlanatuǵın boljawdan asırıp atqarıwınan;

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń respublika byudjetine, wálayatların wálayat byudjetlerine hám Tashkent qalasınıń qala byudjetine mámleket aktivlerin menshiklestiriwden túsken pul qarjılardan.

Ózbekstan Respublikası respublika byudjetiniń, Qaraqalpaqstan Respublikası respublika byudjetiniń, wálayatlar wálayat byudjetleriniń, Tashkent qalası qala byudjetiniń, rayonlar hám qalalar byudjetleriniń erkin qaldıq qarjıları olardıń jeke qaznashılıq esapbetlerindegi byudjet qarjıları qaldıǵınıń (mámleket aktivlerin menshiklestiriwden túsken pul qarjılarınıń jil basındaǵı qaldıqların summası bunnan tısqari) bul byudjetler ushın aǵımındaǵı finans jilına tастıyqlanǵan aylanba kassa qarjıları muǵdarınan asqan summası retinde anıqlanadı.

Ózbekstan Respublikası respublika byudjetiniń qosımsha dárekleri Ózbekstan Respublikasınıń respublika byudjeti defisitligin qaplawǵa, aǵımındaǵı finans jılı ushın belgilengen aylanba kassa qarjılarınıń muǵdarın toltırıwǵa, qalǵan bólegi bolsa, Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń qararları menen belgilenetuǵın ilajlardı finanslıq támiyinlewge baǵdarlanadı.

Qaraqalpaqstan Respublikası respublika byudjetiniń, wálayatlar wálayat byudjetleriniń, Tashkent qalası qala byudjetiniń, sonıń menen birge rayonlar hám qalalar byudjetleriniń qosımsha dárekleri birinshi náwbette aǵımındaǵı finans jılı ushın belgilengen aylanba kassa qarjılarınıń muǵdarın toltırıwǵa baǵdarlanadı.

Ózbekstan Respublikası respublika byudjetiniń, Qaraqalpaqstan Respublikası respublika byudjetiniń, wálayatlar wálayat byudjetleriniń, Tashkent qalası qala byudjetiniń, sonıń menen birge rayonlar hám qalalar byudjetleriniń qosımsha dárekleri tiyisli byudjet esabınan qarjılandırıwı názerde taza shólkemlerdi saqlap turıwǵa baǵdarlanıwı múmkin emes.

Byudjetni dúziw hám atqarıwı qadaǵalaw procesinde byudjetler aralıq qatnasıqlar qanday ámelge asırıǵanı tekseriledi. Byudjetler aralıq qatnasıqlar Ózbekstan Respublikasınıń respublika byudjeti, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń respublika byudjeti, wálayatların wálayat byudjetleri, Tashkent qalasınıń qala byudjeti, rayonlar, qalalar byudjetleri, sonıń menen birge mámleket maqsetli fondları byudjetleri ortasındaǵı tiyisli byudjetlerge biriktirilgen qárejetlerdi ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan tiyisli byudjetlerdi finanslıq resurslar menen támiyinlewge tiyisli qatnasıqlar bolıp tabıladı.

Byudjet procesinde:

- Ózbekstan Respublikası respublika byudjetiniń rayonlar hám qalalar byudjetleri menen;

- mámleketlik maqsetli fondlar byudjetleriniń rayonlar hám qalalar byudjetleri menen;

- Qaraqalpaqstan Respublikası respublika byudjetiniń, wálayatlar wálayat byudjetleriniń hám Tashkent qalası qala byudjetiniń bir - biri menen, sonıń menen birge basqa aymaqlıq birliktiń rayonları hám qalaları byudjetleri menen;

- rayonlar hám qalalar byudjetleri ortasında óz - ara qatnasıqlarına jol qoyılmaydı.

Dáramatlardı kompensaciya qılıw yamasa qárejetlerdi qaplaw mámleketlik byudjet atqarıw procesinde Byudjet kodeksiniń 138 - statyasında kórilgen, tómén turıwshı byudjetlerdiń dáramatların hám (yamasa) qárejetlerin kemeytiwge yaki kóbeytiwge alıp keletuǵın jaǵdaylarda óz - ara esap - sanaqlar boyınsha pul qarjılardı ajıratıw yamasa alıp qoyıw arqalı májbúriy tártipte ámelge asıradı.

Tirek sózler:

Byudjet kodeksi; mámleketlik byudjet; respublika byudjeti; jergilikli byudjet; byudjet sisteması; barlıq dárejedegi byudjet; byudjet dáramatları; byudjet qárejetleri; byudjet transfertları; byudjet ssudası;

byudjet subvenciyası; byudjetten tısqarı fondlar; byudjet procesi; byudjet qatnasıqları; byudjet elementleri; byudjetti dúziw; byudjetti kórip shıǵıw; byudjetti tastıyqlaw; byudjetti atqarıw; byudjet deficitligi; byudjet qadaǵalawı; byudjet intizamı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Byudjet qadaǵalawı qanday maqsette ámelge asırıladi?
2. Byudjet qadaǵalawın ámelge asırılshı organlardıń wazıypaların túsindirín.
3. Byudjet intizamınıń buzılıw jaǵdaylarına anıqlama berín.
4. Byudjetler aralıq qatnasıqlar degende neni túsinesiz?
5. Mámleketlik byudjetin qosımsha dárekleri dúziliwin kórsetín.
6. Parlamentin byudjet salasındaǵı qadaǵalawı nelerge áhmiyet beredi?
7. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması jáne onıń aymaqlıq basqarmaları qanday huqıqlarǵa iye?
8. Byudjetti aǵımdaǵı qadaǵalaw degenimiz ne?

Testler

1. Byudjet dáramatları hám qárejetlerin shegaralaw degende ne túsiniledi?

- a) Hár bir dárejedeги byudjetke kiritiliwi kerek bolǵan dáramatlar hám qárejetler túrleri hám kólemin belgilew túsiniledi.
- b) Jergilikli dárejedeги byudjetke kiritiliwi kerek bolǵan dáramatlar hám qárejetler túrleri hám kólemin belgilew túsiniledi.
- c) Respublika byudjetine kiritiliwi kerek bolǵan dáramatlar hám qárejetler túrleri hám kólemin belgilew túsiniledi.
- d) Nızamda belgilengen tártip hám muǵdarlardáǵı dáramatlar hám qárejetler túsiniledi.

2. Byudjet sisteması byudjetlerin qalıplestiriw, dúziw, kórip shıǵıw, qabıllaw, tastıyqlaw hám atqarıw, olardıń atqarıwın qadaǵalaw, byudjet sisteması byudjetleriniń atqarıwı haqqındaǵı esabatları tayarlaw hám tastıyqlaw, sonıń menen birge olar ortasındaǵı óz - ara qatnasıqlar bolıp tabıladi.

- a) byudjet procesi
- b) byudjet sorawı
- c) byudjet joybarı

d) byudjet transferti

3. Qanday hújjet kelesi dáwir ushın byudjetten ajratılǵan pul qarjıları alıwǵa bolǵan mútájlikti tiykarlawdı názerde tutadı?

- a) Byudjet sorawı
- b) Byudjet joybarı
- c) Byudjet esabatı
- d) Byudjet jobası

4. Byudjet sisteması byudjetlerin qalıplestiriw, atqarıw ústinen qanday qadaǵalaw bolıp esaplanadı?

- a) Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw
- b) Jergilikli finanslıq qadaǵalaw
- c) Mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw
- d) Ishki finanslıq qadaǵalaw

5. Byudjetnama Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen Ózbekstan Respublikası Esap palatasına juwmaq usınıw ushın qaysı múddette kiritiledi?

- a) Aǵımdaǵı jıldıń 20 - sentyabrine shekem
- b) Aǵımdaǵı jıldıń 10 - sentyabrine shekem
- c) Aǵımdaǵı jıldıń 20 - sentyabrine shekem
- d) Aǵımdaǵı jıldıń 10 - sentyabrine shekem

6. Byudjet sisteması byudjetleriniń atqarıwı finans jılı dawamında hám qosımsha waqıt dáwirinde ámelge asıradı hám óz ishine qaysı múddetti aladı?

- a) Keyingi jıldıń yanvar ayna shekem bolǵan múddetti
- b) Keyingi jil yanvar ayınıń 15 - sánesine shekem bolǵan múddetti
- c) Keyingi jıldıń birinshi sheregine shekem bolǵan múddetti
- d) Keyingi jil yanvar ayınıń 10 - sánesine shekem bolǵan múddetti

7. Tómendegi organlardan qaysısı mámleketlik byudjetin atqarıwı haqqındaǵı esabatları hár sherekte kórip shıǵadı?

- a) Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti
- b) Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı
- c) Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi
- d) Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı, MSK, MBK

8. **Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti ótken finans jılı ushın mámleketlik byudjetin atqarwı haqqındaǵı esabatlardı sırtqı auditin ótkeriw jáne bahalaw ushın qaysı organǵa jiberedi?**

- a) Ózbekstan Respublikası Esap Palatasına
- b) Ózbekstan Respublikası Finans ministrliğine
- c) Ózbekstan Respublikası Oliy Majliske
- d) Ózbekstan Respublikası Mámleketlik Salıq komitetine

9. **Ózbekstan Respublikasınıń kelesi finans jılı ushın mólsherlengen mámleketlik byudjet joybarın dúziw tártibi hám múddetleri qaysı nızam hújjetinde belgilengen?**

- a) Byudjet kodeksinde
- b) «Salıq xızmeti haqqında»ǵı nızamda
- c) «Jergilikli mámleketlik hákimiyat organı haqqında»ǵı nızamında
- d) Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında

10. **Mámleketlik byudjet atqarwın qadaǵalawda tómendegilerden qaysısı tekserilmeydi?**

- a) Byudjet deficitliginiń JIÓge qatnası
- b) Byudjet qarjıları alıwshılardan byudjetten ajratılǵan pul qarjıların túsimi hám sarıplarıwı haqqında alınatuǵın maǵlıwmatlar
- c) Túrli dárejedeǵı byudjetler atqarwı juwmaqları
- d) Túrli dárejedeǵı byudjetlerge pul qarjılar túsimi haqqında salıq hám bajxana shólkemlerinen, mámleketlik maqsetli fondların bólistiriwshi organlardan alınatuǵın maǵlıwmat

12-BAP. BYUDJET SHÓLKEMLERI QÁREJETLER SMETASIN JOBALAW HÁM QARJILANDIRIWDI FINANSLIQ QADAGALAW

12.1. Byudjet shólkemleri qárejetler smetasınıń mánsi hám áhmiyeti

12.2. Qárejetler smetasın dúziw hám tastıyqlawdı qadaǵalaw

12.3. Byudjet shólkemleriniń byudjetten tısqarı maqsetli fondları dúziliwi hám sarıplarıwın qadaǵalaw

12.1. Byudjet shólkemleri qárejetler smetasınıń mánsi hám áhmiyeti

Mámleketlik byudjet negizin huqıqiy tárepten Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında tiykarlap berilgen. Ótken dáwir ishindegi turaqlı byudjet sistemasın tolıq qalıplestiriw salasındaǵı barlıq jumıslar hám tájiriybeler bul tarawdaǵı jáhán tájiriybesi menen saykeslesti, bul bolsa Ózbekstan Respublikasınıń «Byudjet kodeksi»nde óziniń huqıqiy sawleleniwin taptı.

Mámleketlik finansı reformalaw joybarı boyınsha Ózbekstan Respublikası Húkimeti óz aldına strukturalıq ózgerislerdi ámelge asırıw boyınsha keń kólemlı wazıypalar qoydı. Bul bir tárepten sezilerli dárejede finanslıq resurslardı talap etse, ekinshi tárepten bul resurslardı bólistiriw hám olardan paydalanıwdıń nátiyjeli sistemasınıń engiziliwin názerde tutadı.

Mámleketlik finans sistemasın reformalaw salasında Ózbekstan Respublikası Húkimetine BMSH Rawajlanıw Baǵdarlaması 2007 jıldan berli kómeklesip kelmekte. Atap aytqanda, bul joybar boyınsha byudjet nızamshılıǵın jáne mámleketlik byudjetni jobalaw hám atqarw metodologiyasını tolıq jetilistiriw, buxgalteriya esabı hám auditorlıq iskerligi jáne salıq hákimshiligin jetilistiriw, qamsızlandırıw bazarın reformalaw hám rawajlandırıw, sonıń menen birge Finans ministrliǵı xızmetkerleriniń potencialın asırıwǵa qarattılǵan jumıslar nátiyjeli ámelge asırıldı.¹²⁰

Byudjet shólkemleri finansı qadaǵalawın shólkemlestiriwdiń shólkemlesiw - huqıqiy tiykarları haqqında itibar qaratilatuǵın bolsa,

¹²⁰ «Ózbekistonda byudjet úzimi islohotı», <http://www.publifinance.uz>

būgingi künde nātiyjeli āmelge asırlıǵan mámleketlik finansta basqarıw sistemasın reformalaw joybarı boyınsha byudjet shólkemleri finansı, olardıń qárejetlerin normativ jobalaw, qaznashılıq arqalı qárejetler tólewın āmelge asırıw tártiplerine tikkeley tiyisli normativ - huqıqiy hújjetlerde jetistirilip barladı.

Finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriw, qárejetlerin jobalaw hám finanslıq támiyinlew, buxgalteriya esabın júrgiziw, mámleketlik satıp alıw buyırtpasına qatnasıw, olar qárejetlerin qaznashılıq arqalı atqarıwdıń nızamı tiykarların quraytuǵın normativ - huqıqiy hújjetlerdiń qatarında tówendegilerdi keltirip ótiw múmkin:

- Ózbekstan Respublikası Byudjet kodeksi;
- Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti qararları;¹²¹
- Ózbekstan Respublikası Finans ministri buyırqları.¹²²

Mámleketlik byudjetten qárejetler tastıyqlanatuǵın byudjetten ajratılǵan pul qarjılar boyınsha hám shólkemlerdiń qárejetler smetasında kórsetilgen maqsetler ushın āmelge asırladı.

Qárejetler smetası - shólkemler tárepinen aǵımdaǵı finans jılı ushın dúziletuǵın hám tastıyqlaytuǵın hújjet bolıp, ol jaǵdayda shólkemler ushın qárejetler elementleri boyınsha kórip shıǵılatuǵın byudjetten ajratılǵan qarjılar (qárejetler jobası) sáwlelendiriledi.

Densawlıqtı saqlaw ministrliǵı, bilimlendiriw ministrliǵı, sociallıq támiyinat mákemeleri, mámleketlik hákimiyat hám mámleketlik basqarıw organları, prokuratura organları hám ayırım basqa mákemeler hám shólkemler smeta tártibinde qarjılandırıladı.

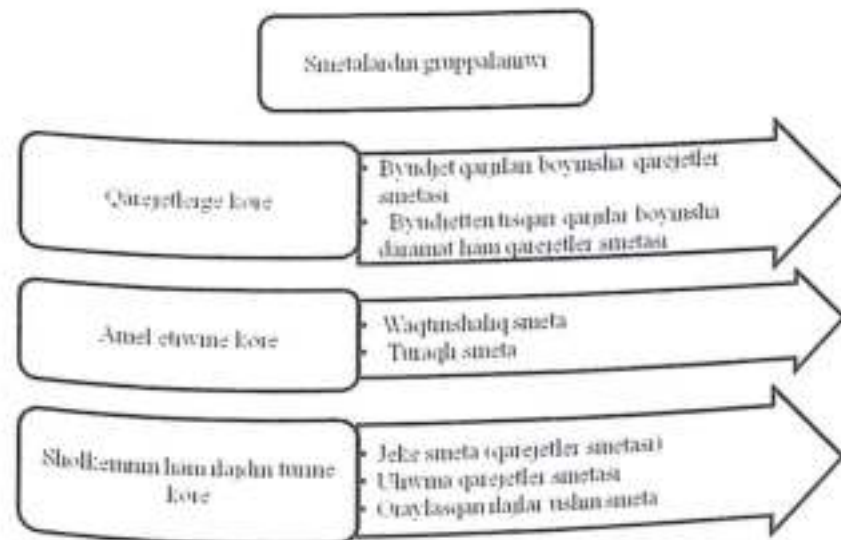
Qárejetler smetası tiykarında qarjılandırıwdıń zárúrli principi byudjet shólkemleri tárepinen tarmaq, shtat hám kontingent boyınsha jobanı orınlaw dárejesi jáne dáslep berilgen pul qarjılardıń paydalanıwı esapqa alınǵan jaǵdayda olarǵa qarjılar beriliwi esaplanadı.

Yuridikalıq tárepke iye bolǵan hám qárejetlerdi qaplaw byudjetten ajratılǵan pul qarjılardan usqarı basqa dáramat dárekleri bolǵan shólkemlerde byudjetten usqarı maqsetli fondlar boyınsha smetalardı dúzedi.

Byudjetten usqarı maqsetli fondlar boyınsha smeta - shólkemler tárepinen aǵımdaǵı finans jılı ushın dúziletuǵın hám tastıyqlaytuǵın hújjet bolıp, ol jaǵdayda shólkemlestiriw dárekleri hám bul pul qarjılardıń nızamǵa muwapıq paydalanıw baǵdarları kórsetilgen byudjetten usqarı maqsetli fondlar túsimleriniń boljaw kólemleri sáwlelendiriledi.

Mámleketlik byudjet qárejetleriniń mólsherleniwi hám tólewlerdiń anıq túrlerin anlatatuǵın bólegi qárejetler statyası bolıp tabıladı.

Waqtınshalıq qárejetler smetası - shólkemlerdiń qárejetler smetası tastıyqlanǵanǵa shekem hám dizimnen ótkerilgenge shekem āmel etiwshi hújjet bolıp, ol jaǵdayda byudjet shólkemleri ushın kórilgen, nızamǵa ózgerislerdi esapqa alıp, hár ayda aldınǵı finans jılınıń aqırǵı sheregindegi byudjetten ajratılǵan pul qarjılardıń úshden bir bóleginen artıq bolmaǵan muǵdarlardaǵı byudjetten ajratılǵan qarjılar (qárejetler jobası) sáwlelendiriledi.

12.1 - súwret. Qárejetler smetasınıń gruppalanıwı

Mámleketlik byudjetten pul qarjılardıń alatuǵın shólkemde tastıyqlanǵan qárejetler smetası, byudjetten usqarı maqsetli fondlar

¹²¹ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiń «Byudjet shólkemlerin pul qarjılar menen támiyinlew tártibi jetistiriw haqqında» 414-sanlı qaran. 03.09.1999.; Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiń «Mámleket mülki obyektlerin satıw hám mámleket mülkin ijarǵa beriw boyınsha elektron sawdalar ótkeriw tártibi tuwralı nızamı tastıyqlaw haqqında» 454-sanlı tastıyqlanǵan qaran. 16.06.2018.

¹²² Ózbekstan Respublikası Finans ministriń «Ózbekstan Respublikası byudjet sisteması byudjetleriniń qaznashılıq atqarıw nızamı tastıyqlaw haqqında» 2850-sanlı buyırǵı. 22.12.2016.

bolganda, byudjetten tısqari maqsetli fondlar boyınsha smeta bolıwı shárt.

Byudjet shólkemleri qárejetlerin qarjılandırıwdıń tártibi ámelge kiritilgen bolıp, ol amawlı normativ - huqıqıy hújjetlerde bekkemlenedi. Bul byudjet shólkemleri qárejetlerin qarjılandırıwdıń jańa tártibi mámleketlik byudjet esabınan qarjılanatúgın tarmaqlarda ekonomikalıq reformalardı tereńlestiriw, byudjet shólkemlerin qarjılandırıw mexanizmin jetilistiriw, byudjet qarjılarınan anıq belgilengen baǵdar boyınsha nátiyjeli paydalanıw maqsetinde omatilǵan bolıp, tómendegiler itibarǵa alınadı.¹²³

- byudjet shólkemleri basshılarınıń gárezsizligin keńeytiw, byudjet qarjıların únemlep, nátiyjeli hám anıq belgilengen maqsette isletiliwi jáne byudjet intizamın bekkemlew ushın juwapkershiligin asırıw;

- byudjet shólkemlerin qarjılandırıw mexanizmin ápiwayılastırıw hám pul qarjılardan paydalanıwda eń kóp nátiyjelerge erisiw maqsetinde olardı tuwrı baǵdarlaw múmkinshiliklerin jaratıw;

- iskerlik túrlerine qaray, normativler boyınsha qarjılandırıw, shegaralanǵan ajratılǵan pul qarjıladı miynet haqı hám oǵan teńlestirilgen tólewler ushın gruppalarǵa ajratıp, miynet haqı, kapital qoyılmalar hám basqa qárejetler ushın esaplap, byudjet shólkemlerin qarjılandırıwdıń jańa tártibin engiziw;

- byudjetten qarjılandırıwdı óndiris kólemin keńeytiw hám byudjet shólkemleriniń iskerligi baǵdarı boyınsha tovar (jums, xızmet)lardı realizaciya qılıw menen birgelikte alıp barıw;

- byudjet shólkemleri xızmetkerleriniń miynetin xoshametlew, olar iskerligi nátiyjeligin joqarılatıw hám kadrlardı bekkemlew ushın zárúr bolǵan shárt - sharayatlar jaratıw.

Byudjet shólkemlerin qarjılandırıw tiyisli finans jılı ushın tastıyqlanǵan byudjet parametrleri jáne byudjet shólkemleri qárejetler smetasına muwapıq túrde, byudjetti atqarıw procesinde qárejetler smetasına kirgizetúgın ózgerislerdi esapqa alıp, dúzilgen byudjet qárejetleriniń jılıq kestegin sherekler boyınsha bólistiriw jolı menen ámelge asıradı.

Byudjet shólkemlerin mámleketlik byudjet esabınan jańa tártipte qarjılandırıw iskerlik baǵdarı túrlerine qaray, normativler boyınsha qárejetlerdiń tómendegi gruppaları boyınsha bir qatarda qarjılandırıw usılı menen ámelge asıradı:

I. Miynet haqı hám oǵan teńlestirilgen basqa tólewler (balalı shańaraqlarǵa beriletúgın pensiyalar, kem támiyinlengen shańaraqlarǵa - materiallıq járdem, stipendiyalar hám tb.);

II. Miynet haqına esaplap, jazılatúgın qárejetler;

III. Kapital qoyılmalar (mámleketlik investiciyalıq baǵdarlamasında kórilgen mánzilli dizimlerde muwapıq);

IV. Basqa qárejetler.

Hárekettegi nızamǵa muwapıq birinshi náwbette byudjet shólkemleriniń I hám II gruppalar boyınsha qárejetleri qarjılanadı. Bunda I gruppa qárejetlerin, II gruppa boyınsha tiyisli pul qarjıladı ajratpastan turıp, ámelge asırıw qadaǵan etiledi.

Respublika hám jergilikli byudjetlerden I hám II gruppalar boyınsha qárejetlerdi qarjılandırıw hár ayda smetalar hám qárejetler kestesine muwapıq túrde, olarǵa kiritilgen ózgerisler esapqa alınǵan jaǵdayda, ámelge asıradı. Usınday waqıtta aldınǵı esap beriw jılı ushın belgilengen bahalaw kórsetkishlerdiń atqarılıwında esapqa alınadı.

III gruppa qárejetlerin qarjılandırıw byudjet shólkemleri tárepinen aǵındaǵı finans jılı ushın respublika investiciyalıq baǵdarlamasında belgilengen limitler boyınsha ámelge asıradı.

IV gruppa «Basqa qárejetler» boyınsha belgilengen limitler boyınsha ajratılǵan finanslıq pul qarjıladı sanırlaw tómendegi náwbettegi jaǵdayda ámelge asırıladı: 1) awqatlanıw; 2) dári - dármalar; 3) kommunalıq xızmetler; 4) basqa qárejetler.

Byudjet shólkemleri Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı yamasa onıń aymaqlıq finans organları menen shártlesiw boyınsha IV gruppa qarjıları esabınan máwsimli hám operativ ilajlar (birinshi klass oqıwshıları ushın mektepke kerek zatlar, kem támiyinlengen shańaraqlar balaları ushın qısqı kiyim satıp alıw, epidemiyǵa qarşı, dezinfekciyalıq hám basqa ilajlar)di qarjılandırıw ushın operativ jumsalıwı múmkin.

Kórip shúǵıtlıp atırǵan qárejetler gruppaları esabınan avtomobiller hám basqa transport quralları (amawlı transporttan tısqari), uyalı telefonlar hám basqa predmetler (import ofis mebeli, audio -

¹²³ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiń «Byudjet shólkemlerin pul qarjı menen támiyinlew tártibin jetilistiriw haqqındaǵı 41-4-sanlı qaran. 03.09.1999.

videotexnika) satib aliwğa tek Özbekstan Respublikası Finans ministrliğı menen kelisilgen jaǵdayda ǵana jol qoyıladı.

Keste №2

Qárejetler smetasınıń gruppaları

Qárejet gruppaları	Qárejet túrleri
I gruppá	Miynet haqı hám oǵan teńlestirilgen tólewler
II gruppá	Miynet haqına esaplap jazılǵan qosımshalar
III gruppá	Kapital qoyılmalar
IV gruppá	Basqa qárejetler

Hárekettegi nızamǵa muwapıq byudjet shólkemleri esapbetlerinde qalǵan, únemlengen (paydalanılmaǵan) byudjet qarjıları (kapital qoyılmaları) qarjılandırıw ushın kórilgen pul qarjılardan tısqarı esabat sheregi aqırǵı jumıs kúni tamamlanıwında alıp qoyılmaydı. Olar byudjet shólkemlerin rawajlandırıw fondı esabına ótkeredi hám belgilenen tártipte sarıplanadı. Byudjet shólkemlerin keyingi sherekke qarjılandırıw kólemi esabat shereginde únemlengen (paydalanılmaǵan) byudjet qarjıları summası muǵdarında kemeytirilmeydi.

Shólkemler, egerde nızamda basqasha tártip belgilenbegen bolsa, ǵárezsiz túrde qárejetler smetasın, byudjetten tısqarı maqsetli fondlar boyınsha smetanı, sonın menen birge shtatlar kestesin tastıyqlanǵan shólkemlestirilgen struktura, shtat birlikleri, úlgili shtatlar hám byudjetten finanslıq támiyinlew normalarına muwapıq islep shıǵadı hám tastıyqlaydı.

Qárejetler smetasına Özbekstan Respublikası nızamları, Özbekstan Respublikası Oliy Majlisi palatalarınıń qararları, Özbekstan Respublikası Prezidentiniń pármanları, qararları hám buyırıqları, Özbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń, sonın menen birge Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi, tiyisli mámleketlik organlarǵa berilgen tiyisli huqıq hám wákillikler boyınsha qararları hám buyırıqlarında kórilgen qárejetler kiritiledi.

Qárejetler smetası hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlar boyınsha smeta bir jılıq múddetke - 1 yanvardan 31 dekabrđı qosqan jaǵdayda, máwsimli yamasa aǵımdaǵı jıldı iske túsiriletuǵın shólkemler boyınsha bolsa, olardıń usı finans jılındaǵı iskerlik kórsetiw múddetine dúziledi hám ámel etedi.

Eger kelesi finans jılı ushın mámleketlik byudjet jil baslanǵanǵa shekem qabil etilmegen bolsa, ol jaǵdayda mámleketlik byudjet qabil etilgenge shekem bolǵan dáwirde qárejetler shólkemler tárepinen waqtınshalıq qárejetler smetası tiykarında ámelge asıradı.

Qárejetler smetasın, byudjetten tısqarı maqsetli fondlar boyınsha smetanı dúziwde miynetke pul qarjılarınıń tólew muǵdarları hám shártleri, tovar (jumıs, xızmet)lar bahası hám tarifleri tómendegishe esapqa alınadı:

- máwsimli shólkemler yamasa aǵımdaǵı jıldı jumısqa túsirilgen shólkemler boyınsha - bul shólkemniń iskerlik kórsetiwi baslanǵan aydıń 1 sánesi jaǵdayma;

- qalǵan shólkemler boyınsha - usı smetalar dúzilip atırǵan tiyisli jıldıń 1 yanvarına bolǵan bar shártlerde.

Byudjet atqarıwı procesinde júzege keletuǵın barlıq qosımsha qárejetlerge shólkemlerdiń qárejetler smetalarna nızamda belgilenen tártipte tiyisli ózgerisler kiritip barladı.

Shólkemlerdiń qárejetler smetası, byudjetten tısqarı maqsetli fondlar boyınsha smetası, waqtınshalıq qárejetler smetası, sonın menen birge shtatlar kestesi, nızam jol menen de, mın sumda dúziledi.

Qárejetler smetası Özbekstan Respublikası mámleketlik byudjet qárejetleriniń ekonomikalıq klassifikaciyanıwına muwapıq qárejetler gruppaları boyınsha, 4 gruppá qárejetleriniń tolıq jayılasın hám esap - sanaqlardı óz ishine alǵan jaǵdaydaǵı qosımsha menen birgelikte dúziledi.

Qosımsha qárejetler smetasınıń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, smetasınıń boljaw esap - sanaqların tiykarlaydı hám esabat dúziw maqsetinde paydalanıladı.

Qárejetler smetasın dúziw boyınsha jumıslardı shólkemlestiriw dawamında Özbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikası ministrlikleri, komitetleri, tiyisli basqarmalar hám bólimleri ózlerine boysınıwshı shólkemlerge tiyisli xalıq deputatları keńesi sessiyasınıń byudjetti dúziw tártibi hám múddeti haqqındaǵı

qarandan hám finans organınıń bul másele boyınsha kórsetpelerinen kelip shıǵıp, kelesi jil ushın smetalardı dúziw tártibi hám múddetleri haqqında kórsetpeler beredi.

Bunıń ushın Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikası ministrlikleri hám komitetleri, tiyisli basqarmalar hám bólimleri ózlerine qarastı shólkemlerdiń basshıları jáne tiyisli xızmetkerleri keńesin shaqıradı hám qárejetler smetasın dúziw tártibi hám múddetleri haqqında joybarlar kórsetedi, olarǵa shólkemlerdiń finans - xojalıq iskerligine hám olarǵa qárejetler smetasın dúziw máseleleri boyınsha nızam talapların túsindiredi, byudjet qarjıları boyınsha qárejetler smetası esap - sanaqların nızamǵa muwapıq keliwi, sarıplarıwda finans intizamına, únemlew rejimine ámel qılıw haqqında kórsetpeler beredi, sonıń menen birge qárejetler smetasın dúziw jáne blankalardı toltırıw texnikası máseleleri boyınsha joybarlar kórsetedi.

Bir waqıtın ózinde ózlerine qarastı shólkemlerge sociallıq rawajlandırıwdıń ekonomikalıq kórsetkishleri tiykarında (klasslar, oqıwshılar, balalar, emlew xanalarda koyka - kún, bala - kún sanı hám t.b.) kelesi jil ushın islep shıǵarıw kórsetkishlerin jazba túrinde xabar etedi.

Qárejetler smetası boyınsha qárejetlerdi esaplap shıǵıw qarjılarǵa bolǵan mütájlikke muwapıq social - ekonomikalıq rawajlanıw kórsetkishlerin hám únemlewdiń qatań rejimin esapqa alıp ámelge asırıwı shárt.

12.2. Qárejetler smetasın dúziw hám tastıyqlawdı qadaǵalaw

Qárejetler smetasın dúziwde tómendegilerge itibar qaratıw kerek:

- Ózbekstan Respublikası nızamları hám Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi palataları qararları, Ózbekstan Respublikası Prezidenti pármanları hám qararları, Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń qararları hám buyrıqları, sonıń menen birge Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi, tiyisli mámleketlik organlardıń olarǵa berilgen huqıq hám wákillikler boyınsha qabil etilgen qararları hám buyrıqlarına;

- byudjet shólkemleriniń belgilengen tártipte tastıyqlanǵan qárejetler normalarına;

- tovar hám xızmetlerdi mámleket tárepinen tártiplestiriletuǵın bahaları hám tariflerine.

Atap aytqanda:

- qárejetler smetasına miynet haqı ushın qarjılar nızamshılıq penen belgilengen is haqıları hám miynet haqı stavkaları hám olarǵa qosımsha tólewlerden, bar úlgili shtatlar hám normalarǵa ámel qılıwdan kelip shıǵıp kiritiledi. Ornlanǵan iske qarap tólenetuǵın is haqı usıl menen atqarılatuǵın jumıslar ushın miynet haqı qárejetler smetasına byudjet jılma qárejetler smetasında kórilgen jumı kólemlerinen kelip shıǵıp kiritiledi;

- pedagog xızmetkerler miynet haqı ushın pul qarjıları ajıratıwda, nızamda belgilengen miynet haqı stavkalarınan hám oqıw jobasına muwapıq dápter tekseriw, klass basshılıǵı hám basqalar ushın qosımsha pul qarjıların tólewdi esapqa alıp dúzilgen tarifkaciyalardan kelip shıǵılıwı kerek;

- medicina xızmetkerleri miynet haqı ushın pul qarjıları ajıratıwda, miynet haqı stavkaları hám nızamǵa muwapıq miynetke pul qarjıların tólew shártlerin esapqa alıp dúzilgen medicina xızmetkerleri tarifkaciyalardan kelip shıǵılıwı kerek;

- joqarı oqıw ornınan keyingi bilimlendiwde bilim alıwshılardı stipendiya qárejetleri belgilengen stipendiyalar muǵdarı hám stipendiya támiyatı rejiminen kelip shıǵıp esaplanadı;

- miynetke pul qarjıların tólew fondınan birden - bir sociallıq tólemdi tólew qárejetleri qárejetler smetasına Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararlarna muwapıq belgilengen stavkalarda, nızamǵa muwapıq birden - bir sociallıq tólew tólenetuǵın barlıq tólew summalarınan kelip shıǵıp kiritiledi;

- jumıs beretuǵınlardıń puqaralıq juwapkershiligin májbúriy qamsızlandırıw boyınsha qamsızlandırıw sıylıǵın tólew qárejetleri qárejetler smetasına nızamda belgilengen tártipte jumıs beretuǵınlardıń barlıq xızmetkerleriniń burınǵı miynet haqınıń haqıyqı qárejetlerinen kelip shıǵıp kiritiledi;

- xojalıq qárejetleri, atap aytqanda, kommunalıq xızmetler ushın qárejetler limitler boyınsha kommunalıq xızmetler ushın baha hám tariflerdi esapqa alıp esaplanadı;

- telefon hám basqa telekommunikasiya xızmetlerin qárejetleri abonent nomerleri sanı hám xızmetler ushın tastıyqlangan tariflerinen kelip shıǵıp esaplanadı. Bunda, limitten aslam paydalanılǵan qalalar aralıq (mámleketlikler aralıq) sóylesiwler ushın baylanıs xızmetlerin, internet boyınsha xızmetler hám basqa baylanıs xızmetlerin qárejetleri byudjet shólkemleriniń qárejetler smetasında tiyisli finans organları menen kelisim jaǵdayda ózleriniń iskerlik qásiyetlerinen hám bul xızmetlerge bolǵan talaptan kelip shıǵıp názerde tutıladı;

- emlew, balalar hám basqa sociallıq tarawdın mákemelerinde awqatlanıwǵa ketetuǵın qárejetler shólkemlerdin hár bir túri ushın tastıyqlangan awqatlanıw kúniniń ortasha jıllıq sanınan hám natural normalarınan kelip shıǵıp esaplanadı;

- dári - dáarmaqlarǵa ketetuǵın qárejetler nızamda belgilengen pul qárejetleri normasına qaray;

- stasionarlarda - hár bir orn - kúnge, emlewxanalarda - shıpakerge hár bir smenaǵa belgilenedi;

- social - mádeniy shólkemlerdin ayırım toparı ushın kiyim - kenshek, ayaq kiyim, prostnya, jatrıw inventarlari hám basqa jumsaq buyımlar satıp alıwǵa ketetuǵın qárejetler, materiallıq támiyinattın normaları tiykarında, lekin ajratılǵan pul qarjıları boyınsha esaplanadı;

- suw, toǵay xojalıǵı hám basqa organlardı saqlaw qárejetleri olardıń atqarıp atırǵan jumıs norması hám kóleminen kelip shıǵıp anıqlanadı;

- inspekciya hám qorǵaw iskerligi menen baylanıslı xızmetlerge tólew qárejetleri shólkemler hám bul xızmetlerdi jetkizip beretuǵınlar ortasındaǵı shártnamaǵa muwapıq anıqlanadı;

- shólkemlerdin imaratlar, inshaatlar hám transport qurallarınan paydalanıw, imaratlar hám transport quralları, sonıń menen birge basqa mámleketlik múliki ijarası menen baylanıslı qárejetleri belgilengen limitler hám natural kórsetkishlerden kelip shıǵıp anıqlanadı;

- xızmet saparları menen baylanıslı qárejetler shólkemlerdin aldına qoyılǵan wazıypalannan, sonıń menen birge nızamda belgilengen normalardan kelip shıǵıp anıqlanadı;

- epizootik keselliklerge qarşı ilajlar hám awıl xojalıǵı ziyankeslerine (sheksheler, tut tım gúbelegi hám basqalar) qarşı

gúresiw menen baylanıslı qárejetler boljaw jumıs kólemleri hám ximiyalıq preparatlarǵa bolǵan mütajlikler, sonıń menen birge atqarılatuǵın jumıs túrlerinen kelip shıǵıp anıqlanadı.¹²⁴

Joqanda kórsetilgen qárejetler, sonıń menen birge mámleketlik byudjet qárejetleriniń ekonomikalıq klassifikaciyası boyınsha basqa qárejetlerdi anıqlawda basqa kórsetkishler hám usıllar qollanrıwı múmkin, olardıń tiykarlanǵanı qárejetler smetasın dizimnen ótkeriwshi tiyisli finans organları tárepinen tekseriledi.

Yuridikalıq tárepke iye bolmaǵan hám tiyisli mámleketlik basqarıw organları (bas bólimi retindegi byudjet shólkemi) janındaǵı oraylastırılǵan buxgalteriyalar hám tiyisli húkimetlerdin buxgalteriyaları tárepinen xızmet kórsetilip atırǵan shólkemler boyınsha **tómendegi ayrıqsha jaǵdaylarda kompleks qárejetler smetası dúziliwi múmkin:**

- bir túrdegi kishi shólkemler boyınsha - veterinár uchastkalar hám punktler jáne taǵı basqa organlar boyınsha;

- bir túrdegi iri shólkemler boyınsha, olarǵa xojalıq xızmetlerin kórsetiw, xojalıq xızmetlerdi kórsetiwshi amawlı gruppalar arqalı oraylastırılǵan jaǵdayda ámelge asırılsa;

- puqaralardıń ózin - ózi basqarıw organları boyınsha;

- azatlıqtan juda etilgen orınlardan qayıtqan shaxslarǵa sociallıq kelisiw orayları jáne er jetpegenlerge social - huqıqiy járdem kórsetiw orayları boyınsha.

Oraylastırılǵan buxgalteriyalar islengen tiyisli mámleketlik basqarıw organları basshuları hám tiyisli aymaq hákimleri (olar wákillik bergen lawazımlı shaxslar) kompleks qárejetler smetası boyınsha byudjetten ajratılǵan pul qarjıladı bólistiriwshiler bolıp esaplanadı.

Kompleks qárejetler smetası, xızmet kórsetetuǵın shólkemlerdin basshularınan alınǵan buyırtpalar tiykarında jáne oraylastırılǵan buxgalteriyada bolǵan esap hám esabat, sonıń menen birge ekonomikalıq jáne sociallıq rawajlandırıw kórsetkishlerine muwapıq oraylastırılǵan buxgalteriya tárepinen dúziledi.

Kompleks qárejetler smetasın dúziw ushın buyırtpalar húkimetlerdin tiyisli basqarma hám bólimleri tárepinen belgilengen

¹²⁴ Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń 2014 jıl 15 dekabrda 2634-sanlı «Byudjet shólkemleri hám byudjet qarǵı alıwshılarında qárejetler smetası hám shıǵar kósterin dúziw, kórip shıǵıw, tastıyqlaw hám dizimnen ótkeriw tártibi tuwralı nızamda tastıyqlaw haqqındaǵı 2634-sanlı buyırǵı. 15.12.2014.

shólkemlestiriledi yamasa kórsetkishler kestesini boyınsha qárejetlerdiń gruppaları boyınsha hám qosımshalardı jáne smetalardı esap - sanaqlardı qosımsha etken jaǵdayda shólkemler tárepinen usınıs etedi.

Buyırtpalarda tómendegi maǵlıwmatlar kórsetiledi:

- qızdırıw, jaqtılandırıw, suw támiyatı qárejetlerin esaplaw ushın zárúr natural kórsetkishler;
- satıp alıw ushın mólsherlengen ásbap - úskeneler hám úskeneler kestesini;
- kapital hám remontlaw boyınsha tiykarǵı jumıslar kestesini;
- toǵay xojalıǵı shólkemleriniń atqaratuǵın jumslar kólemi;
- nızamǵa muwapıq belgilengen kadastr júrgiziw boyınsha jumslar kólemi hám basqa kórsetkishler esabı;
- jay hám imaratlardı kapital remontlaw boyınsha mánzilli dizimge kiritiw ushın esap - sanaqlardıń tiykarlanǵanı;
- byudjetten qarjılar ajratıwdı tiykarlaw ushın basqa kerékli esap - sanaqlar.

Shólkemler tárepinen berilgen buyırtpalar oraylastırılǵan buxgalteriyalar tárepinen tiyisli shólkemlerdiń wákilleri qatnasıwında aldın ala kórip shıǵıladı jáne kompleks qárejetler smetasın dúziwde esapqa aladı.

Oraylastırılǵan buxgalteriya tárepinen dúzilgen kompleks qárejetler smetasınıń joybarları tiyisli shólkemler basshıları qatnasıwında kórip shıǵıladı hám tastıyqlanadı.

Shólkemlerdiń qárejetler smetası úsh nusqada dúzilip, shólkemniń basshısı yamasa onıń ornbasarı (birinshi imza huqıqına iye shaxc), shólkem bas esapshısı yamasa onıń ornbasarı (ekinshi imza huqıqına iye shaxc), sonıń menen birge finans - ekonomika bólimi baslıǵı (shtatlar kestesine muwapıq finans - ekonomika máseleleri boyınsha qánige) tárepinen imzalanadı jáne belgilengen tártipte **finans organında dizimnen ótkerilgeninen keyin:**

- birinshi nusqası - shólkemde qaladı;
- ekinshi nusqası - tiyisli finans organına usınıs etedi;
- úshinshi nusqası - joqarı shólkemge usınıs etedi (zárúr jaǵdaylarda).

Tiyisli finans organları qárejetler smetasın tereńirek úyreniw maqsetinde shólkemlerdiń qárejetler smetasın dúziw hám atqarıwdıń

qálegen basqıshında olardıń qosımsha esap - sanaqların talap etiwge haqlı.

Oraylastırılǵan buxgalteriyalar tárepinen xızmet kórsetetuǵın shólkemlerdiń qárejetler smetası shólkemler menen oraylastırılǵan buxgalteriyalar bas (úlken) esapshıları yamasa ekonomistleri qatnasıwında dúziledi.

Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikası ministrlikleri, komitetleri, basqarmaları hám bólimleri oraylastırılǵan jaǵdayda ámelge asıratuǵın qárejetler boyınsha olardıń ózin saqlaw ushın qárejetler smetasın tısqari shólkemniń oraylastırılǵan ilajları ushın qárejetler smetasın dúzedi. Bunda, Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikası ministrlikleri, komitetleri, basqarmaları hám bólimleri tárepinen oraylastırılǵan jaǵdayda bir neshe ilajlar (sistemadaǵı barlıq shólkemler boyınsha qorǵaw xızmetin tólew, xızmet kiyimin satıp alıw, birden - bir informacion - kompyuter sistemasına xızmet kórsetiw, seminarlar ótkeriw hám basqalar) boyınsha qárejetler ámelge asırganda, qárejetler smetasına hár bir tólenetuǵın oraylastırılǵan ilajlar boyınsha esap - sanaqlar qosımsha etiledi.

Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikası ministrlikleri, komitetleri, basqarmaları hám bólimleri qárejetler smetaların tastıyqlaw huqıqına iye bolǵan basqa organlar, Ózbekstan Respublikası Byudjet kodeksine¹²⁵ muwapıq olarǵa jetkizilgen, ajratılǵan qarjılar kólemleri, belgilengen tártipte jobalastırılǵan jil ushın tastıyqlanǵan mámleketlik byudjet parametrleri boyınsha ózine tiyisli shólkemlerdiń kelip túsken qárejetler smetaların diqqat penen kórip shıǵıwdı támiyinleydi.

Shólkemler tárepinen usınılǵan qárejetler smetaları zárúr jaǵdaylarda tiyisli shólkemlerdiń basshıları qatnasıwında kórip shıǵıladı. Bunda, qárejetler smetaların kórip shıǵıwshı shólkemler **tómendegilerge májbúr:**

- nızam talaplarına, sonıń menen birge kelesi jil smetaların dúziw boyınsha kórsetpelerge qatań ámel qılıwdı támiyinlew;
- únemlew rejimine ámel ete otırıp qárejetler smetalarında talap etilmeytuǵın ilajlar ushın qarjılar ajratıwǵa jol qoymaw;

¹²⁵ Ózbekstan Respublikası Byudjet Kodeksi. 26.12.2013.

- ayrıqsha ilajlardı ótkeriw müddetleri hám olardı finanslıq támiyinlew imkaniyatın esapqa alıp qárejetler smetası boyınsha ajratılğan pul qarjıladı sherek (ay)lerge bólistiriwdi támiyinlew;

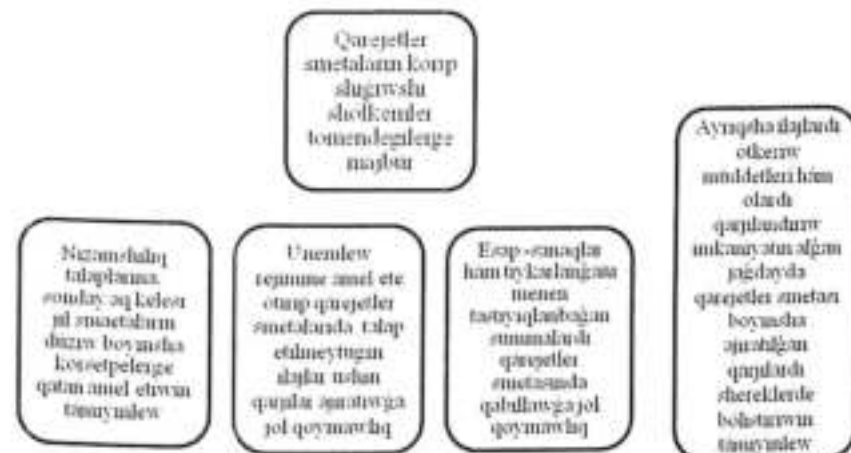
- esap - sanaqlar hám tiykarlar menen tastyıqlanbağan summaları qárejetler smetalarında qabıllawğa jol qoymaw.

Eger shólkemlerdiń qárejetler smetaların kórip shıǵıw nátiyjesinde Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikası ministrliǵı, mekememesi boyınsha, hákimiyattıń basqarma, bólimi boyınsha jámi qárejetler summası yamasa miynet haqı, miynet haqına ajratılğan qarjılar, kapital qoyılmalar hám qárejetlerdiń basqa túrleri boyınsha qárejetler summası qabil etilgen byudjet hám tiyisli finans organları tárepinen olarǵa jetkizilgeninen artıq bolsa, ministrlik, mekeme, hákimiyattıń basqarma hám bólimi basshısı ayrıqsha shólkemlerdiń qárejetler smetaları boyınsha qárejetlerin tiyislinsh kemeytiwi kerek.

Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı hám aymaqlıq finans organları usınılğan materiallardı jámlengen qárejetler smetası boyınsha Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararı menen Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjet tastyıqlanıp atırǵanda belgilenetuǵın ulıwma qárejetler kólemine, belgilengen miynet haqı, jumıs beretuǵınlardıń ajratılğan qarjıları, kapital qoyılmalar hám basqa qárejetler túrleri boyınsha ámel etilgenligin, sonıń menen birge mámleketlik byudjetti dúziw boyınsha nızam talaplarınıń atqarıwı tárepinen tekseriledi.

Ózbekstan Respublikası mámleketlik byudjet, Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti hám jergilikli byudjetler tastyıqlanǵanında keyin, Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı hám aymaqlıq finans organları shólkemlerge olardıń ulıwmalastırılğan smetaları boyınsha sherekler kesimindegi bólistiriwin, sonıń menen birge miynet haqına, jumıs beretuǵınlardıń ajratılğan qarjılarına, kapital qoyılmalarǵa hám basqa qárejetler summasına byudjette belgilengen eń joqarı muǵdarların ajratıp kórsetkende xabar beredi.

Qala finans bólimleri bunnan usqan qalaǵa boyınatuǵın rayon húkimetleriniń bólimlerine, joqanda kórsetilgen qárejetlerdi xalıq deputatları qala keńesi sessiyası tárepinen tastyıqlanǵan olardıń byudjetleri kólemleri boyınsha ajratıp kórsetip, xabar etedi.

12.2 - súwret. Qárejetler smetaların kórip shıǵıwshı shólkemlerdiń minnetlemeleri

Qárejetler smetasın tastyıqlaw Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń yamasa tiyisli wálayatlar, qalalar, rayonlar xalıq deputatları keńesleri sessiyalarınıń byudjet haqqındaǵı qararı qabil etilgen kúnnen baslap 2 hápte müddet ishinde (eger basqa müddet belgilenbegen bolsa) hám tiyisli byudjetlerde turıwshı shólkemler ushın qárejetler klassifikaciyası elementleri boyınsha bólingen jaǵdayda ámelge asıradı jáne smetalardı tastyıqlaǵan shólkem basshısı (yamasa baslıq ornbasarı) qolı menen, tastyıqlanǵan kúni kórsetilgen, sonıń menen birge bul shólkemniń móri smetaniń barlıq nusqaları basılıp, bir waqıtıń ózinde qárejetler smetası boyınsha ulıwma summasın joqarı oń múyeshinde shtatdaǵı xızmetkerlerdiń miynetke pul qarjılarınıń tólew fondınıń ulıwma summasın ajratıp kórsetkende rásmiylestiriledi.

Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı hám aymaqlıq finans organları tárepinen ulıwmalastırılğan qárejetlerdi hám ayrıqsha qárejetler smetaların tastyıqlanǵan byudjetke, sonıń menen birge byudjetti dúziw boyınsha nızam hújjetlerine muwapıq keliwi tekserip kóriledi.

Ayniqsha hám ulıwma qárejetler smetalarınıń bir nusqası ministrlkler, komitetler, tiyisli húkimetlerdiń basqarmaları hám bólimlerinde qatań esap hújjetleri jolı menende saqlanadı.

Waqtınshalıq qárejetler smetası qárejetler smetası tastıyqlanǵa shekem ámelde boladı, bunda belgilengen tártipte dizimnen ótkerilgen qárejetler smetasındaǵı birinshı sherek ushın qárejetler summası shólkemlerdiń waqtınshalıq qárejetler smetasında kórilgen qárejetler summasınan kem bolıwı múmkin emes.

Qárejetler smetası hám shtatlar kestesi rásmiylestiriliwın tekseriwde finans organına qárejetler gruppaları boyınsha qárejetler jámleme smetasın, qárejetlerdiń tolıq jayılmawın hám qárejetler smetasına esap - sanaqlardı qosımsha etken jaǵdayda, sonıń menen birge ózine tiyisli barlıq shólkemler boyınsha dizimnen ótkeriw ushın tómendegi hújjetlerdi usınıs etedi:

- mámleketlik byudjet dáramatları hám qárejetleriniń klassifikaciyasına muwapıq qárejetler gruppaları boyınsha qárejetler jayılmawın qosımsha etken jaǵdayda qárejetler smetasın;

- qárejetler smetasınıń barlıq elementleri boyınsha esap - sanaqlardı;

- byudjet esabınan saqlanıwshı lawazım hám tarif stavkaları boyınsha shtatlar kestesin.

Óziniń quramında yuridikalıq tárepine iye bolmaǵan bólimlerge iye bolǵan shólkemler olardıń kestesin jaylasqan ornı, xızmetkerler sanın tastıyqlaǵan shtat xızmetkerleri muǵdarınan shıqpaǵan jaǵdayda usınıs etedi.

Joqarı shólkem tárepinen usınılǵan qárejetler smetaların hám shtatlar kestesin dizimnen ótkeriw waqtında finans organları tómendegilerdi tekseriwde:

- byudjet shólkemleri xızmetkerlerine miynet haqı tólew ushın qárejetler smetası boyınsha tastıyqlanǵan summaların shtatlar kestesin (bunda, qárejetler smetasındaǵı miynet haqı fondı, xızmetkerler tolıq tolırılmaǵanlıǵı sebepli miynetke pul qarjıların tólew fondı boyınsha únemlep qalınǵan qarjılar summasına shtatlar kestesindegiden kem muǵdarda tastıyqlanıwı múmkinligin ańlaw kerek) boyınsha tastıyqlanǵan miynet haqı summalarına muwapıqlıǵı;

- dizimnen ótkeriw ushın usınılǵan shtatlar kestesin belgilengen úlgili shtatlar kestesin hám shtatlar normativlerine muwapıqlıǵı;

- shtatlar kestesinde belgilengen lawazımlar boyınsha is haqlar jáne olarǵa qosımshalardıń tuwrı belgilengenligi;

- byudjet shólkemleri hám mákemeleri xızmetkerlerin materiallıq xoshametlew amawlı fondınıń tuwrı shólkemlestiriliwi;

- ulıwma bilimlendiriw, orta - amawlı, kásip - óner bilimlendiriw mákemeleriniń direktor fondı tuwrı shólkemlestiriliwi;

- qárejetler smetası boyınsha tastıyqlanǵan stipendiyalar ushın qárejetler summasınıń qárejetler smetası boyınsha esap - sanaqlarǵa muwapıqlıǵı;

- «Basqa qárejetler» toparı qárejetleri summasınıń qárejetler smetasında tastıyqlanǵan summasına muwapıqlıǵı.

Shólkemlerdiń qárejetler smetası hám shtatlar kestesin dizimnen ótkeriw waqtında finans organları óz wákillikleri boyınsha artıqsha shtatlardı joǵaltıwları kerek. Anıqlanǵan kemshilikler tuwrılanǵannan keyin ǵana dizimnen ótkeriwde ámelge asırıw kerek.

Jańadan dúzilip atırǵan (atap aytqanda, qayta shólkemlestiriw nátiyjesinde) shólkemlerdiń qárejetler smetası hám shtatlar kestesin dizimnen ótkeriw bul shólkemlerdi belgilengen tártipte shólkemlestiriw haqqındaǵı tiyisli qarar kórsetilgeninen keyin ámelge asıradı.

Jańadan dúzilip atırǵan jergilikli shólkemlerdiń qárejetler smetası hám shtatlar kestesin dizimnen ótkeriw usı shólkemlerdiń belgilengen tártipte shólkemlestiriliwi haqqındaǵı tastıyqlaytuǵın hújjetler kórsetilgeninen keyin ámelge asıradı.

Shólkemler qárejetler smetası hám shtatlar kestesin dizimnen ótkeriw kartochkasın beriw jolı menen rásmiylestiriledi.

Dizimnen ótkeriw kartochkası yuridikalıq tárepke iye bolǵan shólkemlerge beriledi.

Yuridikalıq tárepke iye bolmaǵan, basqa shólkemniń strukturalıq bólimi bolǵan strukturalar ózine tiyisli bolǵan shólkemler menen birge dizimnen ótkeriw kartochkası boyınsha dizimnen ótkeredi.

Bunda, zárúr jaǵdaylarda dizimnen ótkeriw kartochkasında shtatlar boyınsha kórsetkishler shólkemler hám olardıń strukturaları boyınsha óz aldına beriledi.

Dizimnen ótkerilgenligi haqqındaǵı hújjetler (dizimnen ótkeriw kartochkaları, smetalar hám shtatlar kestesin) tómendegi túrde: smetalar hám shtatlar kestesin Ózbekstan Respublikası Finans ministrliğinde

dizimnen o'tkeriletu'gin sholkemler boyinsha - finans ministri'ni'n ornbasari, tarawlardi qarjilandi'rwshu basqarma ham bolim boshlqlari tarepinen, aymaqliq finans organlarinda - finans organlari basshulari (basqari'wshilari) yamasa olardi'ni ornbasarlari jane finans organlari byudjet bolimlari basshulari tarepinen imzalanadi.

Qaraqalpaqstan Respublikasi, walayatlari ham Tashkent qalaliq byudjetlerinde turiwshu xalq bilimlendiriw makemeleri (sholkemleri) boyinsha dizimnen o'tkeriw haqqinda'gi hujjetler finans organlari basligi'ni'n (basqari'wshisi'ni'n) ornbasari - xalq bilimlendiriw makemelerin finansliq tamiyinlew bolimi basligi ham finans organlari byudjet bolimini'n tiyisli qanigesi tarepinen imzalanadi.

Isletilmey qal'gan usi jildin o'tken ay (sherek) jobadagi ajratil'gan qarjilar qaldigi usi jildin keyingi ay (sheregi)'ga qarejetler smetasina ozgerislerdi dizimnen o'tkerilmesten amelge asiradi.

Sholkemler basqa qala yamasa rayonnan belgilengen taripte o'tken joqari sholkemler basshulari 10 kunlik mu'ddette jana jaylasqan orinda'gi finans organlari aldin dizimnen o'tkerilgen smeta, shtatlar kestesi ham dizimnen o'tkeriw kartochkasin usini'wi kerek.

Bir waqit'ni'n ozinde finans organlari sholkemlerdi saqlaw qarejetler smetasini ham shtatlar kestesini dizimnen o'tkeriw boyinsha ma'gliwmatlardi aldindi dizimnen o'tkeriw jayinda'gi finans organlari talap etedi jane usi ma'gliwmatlar alingannan keyin Byudjet sholkemleri qarejetler smetasini ham shtatlar kestesi esabini'n jurnalina «esapqa qabillandi» dep jazadi. Bunda, dizimnen o'tkeriw kartochkasi tiyisli ozgerisler menen janasına almastirildi.

Sholkemler basshularini'n qarejetler smetasini ham shtatlar kestesini dizimnen o'tkeriw maseleleri boyinsha arzalan usi hujjetler dizimnen o'tkerilgen aymaqliq finans organlari basshulari tarepinen 10 kunlik mu'ddette korip shugiladi.

Qarejetler smetasini ham shtatlar kestesini dizimnen o'tkergen aymaqliq finans organlari sheshimi boyinsha naraziliq haqqinda'gi arzalar joqan finans organlari korig shugiladi.

O'zbekstan Respublikasi finans ministri'ni'n ornbasari sheshimi boyinsha naraziliq haqqinda'gi arza O'zbekstan Respublikasi Finans ministrligi tarepinen korip shugiladi.

Byudjet intizamina amel etiwini'n qadagalawin tamiyinlew maqsetinde, qarejetler smetasini ham shtatlar kestesi dizimnen

o'tkerilgennen keyin bir haptelik mu'ddette byudjetten qarjilana'tu'gin ministrlkler ham basqarmalardi'ni basshulari tarepinen ministrlkler ham komitetlerde, sonin menen birge olar'ga tiyisli sholkemlerde byudjet intizamina amel etiwini tamiyinleytu'gin buyriqlar shugariladi.

Buyriqlarda to'mendegiler tartiplestiriledi:

- byudjet intizamina amel qilw, qarejetlerdi tastyiq'langan pul qarjilari boyinsha amelge asirw;

- boysini'wshu sholkemler basshularini'n to'mendegiler boyinsha minnetlemeleri;

- byudjet intizamina amel etiwini qadagalawin sholkemlestiriw ham amelge asirw;

- byudjetke keltirilgen ziyandi qaplaw boyinsha sharalardi qollaw;

- byudjet intizamini buz'gan shaxslardi juwapkershilikke tartiw.

Kommunalliq xizmetler (issiliq ham elektr energiyasi, gaz, issi ham suwiq suw, kanalizasiya) boyinsha sholkemler ushin belgilengen pul ham naturadagi limitlerge amel qilwdi tamiyinlew maqsetinde buyriqlarda, sonin menen birge to'mendegilerge juwapker bol'gan **lawazimli shaxslar koresiledi:**

- kommunalliq xizmetler tutiniw limitlerin iqtiyarinda'gi sholkemlerge jetkiziw;

- belgilengen limitler boyinsha kommunalliq xizmetler tamiyinatshulari menen shartnamalar duziwdi tamiyinlew;

- kommunalliq xizmetler tutiniwi esabini olshewshu asbaplarini ornatiw ham olardi'ni islewi ustinen qadagalaw ornatiw;

- belgilengen limitlerden artiqsha qarejetke jol qoy'gan to'men sholkemlerdi'ni bas esapshilari ham basshularini juwapkershilikke tartiw boyinsha sharalar koriw;

- kommunalliq xizmetler tamiyinatshularini, shartnamalarda koresetilgen kolemlerden ham pul qarjilardan artiqsha xizmet koresetip atir'gan xizmetler ushin pul qarjilari tolenbewligi haqqinda eskertiw;

- koresetilgen buyriqlardi ornlaw.

Buyriq shugaril'gannan keyin 3 kun mu'ddet ishinde onni bir nusqasi O'zbekstan Respublikasi Finans ministrligine usinis etedi.

Buyriqlar menen to'mendegiler bir haptelik mu'ddet ishinde imza qoydiniw taustiriladi:

- byudjetten qarjilana'tu'gin ministrlkler ham komitetler basshularini'n ornbasarlari;

- bul ministrlikler hám basqarmalardıń joba - ekonomika xızmetlerin xızmetkerleri;

- byudjet qarjılarınıń sarıplanıwına juwapker bolǵan basqa xızmetkerler;

- tómen shólkemlerdiń basshıları hám bas esapshıları.

Hár jılı birinshi sherekte finans organları barlıq shólkemleriniń qárejetler smetası (byudjetten tısqarı maqsetli fondlar boyınsha smeta hám waqtınshalıq qárejetler smetası) nıń dúzilisi, tasteryıqlanıwınıń tuwrılıǵın hám waqtında jetkeziliwin tekseriwden ótkiziwi, aymaqlıq finans organları tárepinen usı islerdiń waqtında hám sapalı alıp barılǵanlıǵın sistemalı qadaǵalawı, tekseriwlerdi shólkemlestiriwde hám ótkeriwde olarǵa zárúr járdemlerdi kórsetiwi kerek.

Tekseriw tasteryıqlanǵan baǵdarlamaǵa muwapıq ámelge asıradı hám kórsetilgen tekseriwlerdi ótkeriwde tómendegiler zárúr:

- smeta - finans hújjetlerin, bunda byudjet qarjılarınan nızamǵa hám byudjet qarjılarınıń qolaylı baǵdarlanıwına qatań ámel etiwine erisken jaǵdayda, tereń analiz qılıwdı hám hár tárepleme úyreniwdi ámelge asırıw;

- Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikası ministrlikleri, komitetleri, basqarmaları hám bólimlerinde qárejetler smetasın kórip shıǵıw, tasteryıqlaw hám waqtında shólkemlerge jetkiziw boyınsha jumıslardı tuwrı shólkemlestiriwge erisiw;

- dáramatlardıń tolıq esabı, pul qarjılarınıń ótetuǵın qaldıqları, bul pul qarjılardan qolaylı hám nátiyjeli paydalanıwdı inabatqa alǵan jaǵdayda, byudjetten tısqarı maqsetli fondlar boyınsha dáramatlar hám qárejetler smetasınıń dúziliwiniń nızamlıǵı hám jobalawdıń tiykarlanǵanın itibarǵa alıw;

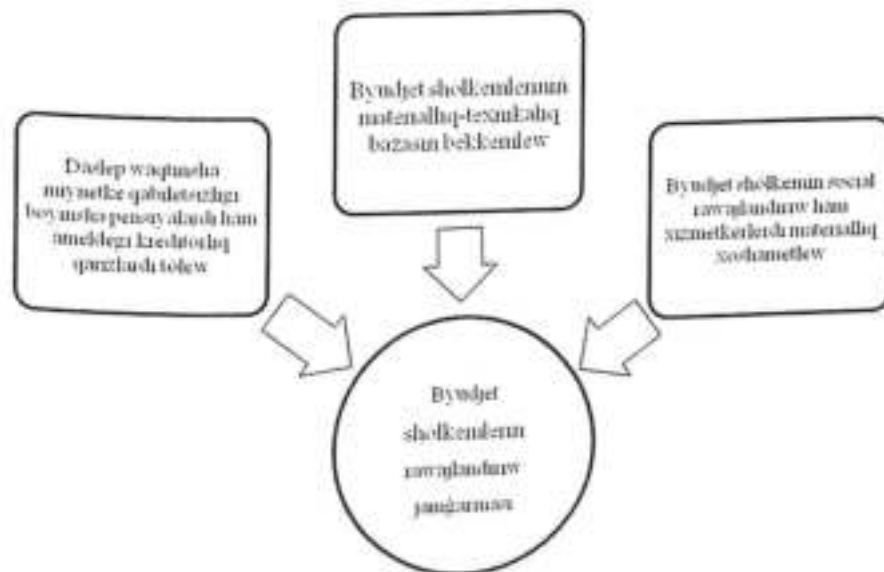
- smetanı jobalawda anıqlanǵan kemshiliklerdi saplastırıwda operativ jaǵdayda ilajlardı qollaw, smeta qárejetleri boyınsha anıqlanǵan artıqsha ajratılǵan qarjılar summasın bul haqqında shólkem basshısına xabar bergen jaǵdayda waqtında byudjetten finanslıq támiyinlew muǵdarnı kemeytiw.

12.3. Byudjet shólkemleriniń byudjetten tısqarı maqsetli fondları dúziliwi hám sarıplanıwın qadaǵalaw

Ózbekstan Respublikası byudjet shólkemlerinde byudjet hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlar finanslıq qadaǵalawı Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń finans basqarmaları, qadaǵalaw - reviziya basqarmaları hám qaznashılıq bólimleri tárepinen nızamda belgilengen müddet hám tártipte ámelge asıradı.

Tiyisli finans organları shólkemlerdiń qárejetler smetasın tereń úyreniw maqsetinde byudjet shólkemleri jáne byudjetten qarjılar alıwshılardıń qárejetler smetasın, byudjet qarjılarınıń bólistiriwshilerdiń kompleks qárejetler smetasın dúziw hám atqarıwdıń qálegen basqıshında qosımsha esap - sanaqların talap etiwge haqlı.

Shólkemlerdiń qárejetler smetası hám shtat kestelerin dizimnen ótkeriwde finans organları artıqsha shtatlardı shıǵarıp taslawı kerek. Anıqlanǵan kemshilikler tuwrılanǵannan keyin ǵana dizimnen ótkeriwdi ámelge asırıw kerek.

12.3 - súwret. Byudjet shólkemleriniń rawajlandırıw fondı qarjılarınınan paydalanıw baǵdarları

Jañadan dúzilgen, atap aytqanda, qayta shólkemlestiriw nátiyesinde dúzilgen shólkemlerdiń qárejetler smetası hám shtat kestelerin dizimnen ótkeriw usı shólkemlerdi belgilengen tártipte dúziliwi haqqındaǵı tiyisli qarar kórsetilgenen keyin ámelge asıradı.

Byudjet shólkemleri yamasa byudjetten pul qarjılarını alıwshılardıń qárejetler smetası hám shtat kestelerin dizimge alıw, dizimnen ótkeriw kartochkasını beriw jolı menen rásmiylestiriledi.

Qárejetler smetası jáne shtat kesteleri, sonıń menen birge kompleks qárejetler smetası, kompleks dáramatlar hám qárejetler smetası jáne kompleks shtat kesteleri tómendegi túrde esaplanadı:

- smetalar hám shtat kesteleri Ózbekstan Respublikası Finans ministrliğinde dizimnen ótkeriletuǵın shólkemler boyınsha - finans ministriniń ornbasarı, tarawlardı qarjılandırıwshı basqarma hám bólim baslıqları tárepinen;

- aymaqlıq finans organlarında - Qaraqalpaqstan Respublikası Finans ministrliği yamasa onıń ornbasarı, finans organları basshıları (basqarıwshılar) yamasa olardıń ornbasarları jáne finans organları byudjet bólimleri hám finans organlarınıń tiyisli (bólimleri) sektorları basshıları tárepinen imzalanadı.

Shólkemlerdiń qárejetler smetasınıń tuwrı dúziliwi, tastıyqlanıwı hám waqtında jetkiziliwi boyınsha tekseriw nátiyjeleri Ózbekstan Respublikası Finans ministrliği hám aymaqlıq finans organlarında, sonıń menen birge Ózbekstan Respublikası ministrlikleri, mámleketlik komitetleri, basqarmalarında úziksiz ulıwmalastırıldı hám kórip shıǵıladı jáne usı jumıslardı jáne de jetilistiriw boyınsha is ilajlar qabul etiledi.

Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikası ministrlikleri, komitetleri, basqarmaları hám bólimlerinde smetanı jobalaw jaǵdayın tekseriw nátiyjeleri boyınsha zárúr jaǵdaylarda Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetine, Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesine, tiyisli húkimetlerge maǵlıwmatlar beriliwi, nızam buzılıwları joǵaltıw boyınsha usınıslar beriliwi hám anıqlanǵan artıqsha ajratılǵan qarjılar summasın qárejetler smetası boyınsha belgilew kemeytiriliw múmkin.

Ministrlikler hám komitetler basshıları, sonıń menen birge olar iqtıyarındaǵı shólkemler byudjet qarjıları qárejetleri esabı hám esabatların júrgiziwdiń belgilengen tártibi, byudjet intizamına ámel etiwine jekke ózi juwapker esaplanadı.

Dizimnen ótkeriw ushın usınılǵan qárejetler smetasına esap - sanaqlarda kórsetilgen shólkemlerdiń óndiris kórsetkishleri (maydanı, kólemi, sarıplanǵan kommunalıq xızmetleri boyınsha tábiyiy kórsetkishler kólemi jáne olar boyınsha qárejetlerdiń tastıyqlanǵan qárejetler smetasına hám pasport maǵlıwmatına, shártnamalar hám basqalardıǵa sáykesligi)niń tuwrılıǵı hám tiykarlanǵanı ushın shólkemlerdiń basshıları hám bas esapshıları, finans - ekonomika bólimi baslıǵı (shtatlar kestesine muwapıq finans - ekonomika máseleleri boyınsha qánige) jekke ózi juwap beredi. Finans organlarınıń juwapker xızmetkerleri shólkemlerdiń qárejetler smetası hám shtatlar kestesi dizimnen tuwrı ótkerilgenligi ushın juwapker boladı.

Sonı atap ótiw kerek, mámleketlik finanslıq qadaǵalawınıń dáslepki, aǵımındaǵı hám keyingi qadaǵalaw formaları bar.

Mámleketlik byudjet qaznashılıq atqarıwınıń engiziliwi menen dáslepki hám aǵımındaǵı finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw Finans ministrliği sistemasındaǵı aymaqlıq hám jergilikli finans organları menen bir qatarda, qaznashılıq shólkemlerine de júkletiledi.

Dáslepki hám aǵımındaǵı finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw byudjet shólkemleri hám byudjetten pul qarjılarını alıwshılar minnetlemelerin esapqa alıwdı talap etedi.

Qaznashılıqta eki túrdegi minnetleme ámel etedi: huqıqiy minnetleme hám finanslıq minnetleme.

Huqıqiy minnetleme byudjetten pul qarjılarını alıwshılar hám olardıǵa tovar (jumıs, xızmet)lar jetkizip beriwshiler ortasındaǵı shártnama tiyisli tártipte májbúriy túrde Qaznashılıqta dizimnen ótkerilgenen keyin payda boladı.

Huqıqiy minnetlemelerdi tiyisli Qaznashılıq shólkemlerinde májbúriy túrde dizimge alıwdan tiykarǵı maqset - byudjet qadaǵalawınıń nátiyjeligin jáne de joǵarılatıw, shártnamalarda kórilgen qárejetlerdiń tastıyqlanǵan jobadan (qárejetler smetası kórsetkishlerinen) artıp ketiwine jol qoymaw.

Finansliq minnetlemeler - byudjet shólkemlerinde hám byudjetten pul qarjıların alıwshılarda olarğa pul qarjıların ótkerip beriw minnetlemesin júkleytuǵın hújjetler, sonday - aq atqarıw hújjetleri tiykarında júzege keletuǵın minnetlemeler bolıp, olar qabıl etilgen huqıqiy minnetlemeler hám qárejetlerdi tólew ushın berilgen ruxsatnamalar boyınsha esapbetler - fakturaları jáne finansliq minnetlemeler tastıyqlaytuǵın basqa hújjetler tiykarında qaznashılıq bólimleri tárepinen qabıl etedi jáne dizimnen ótkeredi.¹²⁶

Byudjet shólkemi kontragentten tovar (jumis, xızmet)lar satıp alıw haqqında ofertanı (usınıstı) qabıl etkennen keyin, shártnamanı akseptleydi (imzalaydi) hám qaznashılıqqa dizimnen ótkeriw ushın usınıs etedi. Huqıqiy minnetleme payda bolıwı ushın bul shártnamanı dizimnen ótkeriliwi talap etiledi.

Byudjetten pul qarjıların alıwshılar hám tovar (jumis, xızmet)lar jetkizip beriwshiler ortasında dúzilgen shártnamalar qaznashılıq bólimine tómendegi talaplarğa ámel etilgen jaǵdayda usınıs etedi:

□ byudjetten pul qarjıların alıwshılardıń tovar (jumis, xızmet)lar jetkizip beriwshiler menen dúzgen shártnamaları májbúriy tártipte olardıń huqıqiy xızmetlerin (shártnama tiykarında tartılǵan advokatlar) tárepinen nızam hújjetlerine muwapıqlıǵına tekserilgen bolıwı zárúr. Eger usınıs etilip atırǵan shártnamanıń summası nızam hújjetlerinde belgilengen eń kem is haqısınıń 200 esesi muǵdarınan aspasa, shártnamalarğa táreplerdiń huqıqiy xızmeti yamasa qosılǵan advokatlar qolı qoyıladı. Eger shártnama summası, nızam hújjetlerinde belgilengen eń kem is haqısınıń 200 esesinen artıq bolsa, tárepler huqıqiy xızmeti yamasa qosılǵan advokatlardıń juwmaǵı qosımsha etiliwi kerek;

□ ulıwma summası 100 miń AQSH dollarına teń muǵdardan kem bolǵan shártnamalardı tovar (jumis, xızmet)lar jetkizip beriwshiler tańlaw boyınsha ótkerilgen eń jaqsı jarıs usınısların tańlap alıw hújjetleri qosımsha etilgen jaǵdayda usınıs etedi. Bunda, jarıs usınısları tańlawın ótkeriw, tovar (jumis, xızmet)lar jetkizip beriwshilerdi tańlaw boyınsha keminde eki jarıs usınısı bolǵanda, nızamda kórilgen jaǵdaylardan tısqari, jarıs usınısların kórip shıǵıw tiykarında jarıs usınısları tańlawı protokolın rásmiylestiriw tiykarında ámelge asıradı;

□ shártnama summası 100 miń AQSH dollarına teń bolǵan muǵdarınan artıq bolǵanda, nızamǵa muwapıq ótkerilgen tender sawdaları boyınsha hújjetlerdi shártnamaǵa qosımsha etken jaǵdayda usınıs etedi;

□ shártnamalar tovar (jumis, xızmet)lar jetkizip beriwshiler hám buyırpashı (byudjetten pul qarjıların alıwshılar)lar tárepinen imza qoyıw huqıqına iye bolǵan shaxslar tárepinen imzalangan bolıwı hám eki táreptiń mórleri menen tastıyqlanǵan bolıwı shárt;

□ buyırpashı (byudjetten pul qarjıların alıwshılar)lardıń rekvizitlerinde, sonıń menen birge buyırpashı (byudjetten pul qarjıların alıwshı)lardıń qárejetleri tólemi ámelge asıratuǵın tiyisli qaznashılıq esapbetinde kórsetiledi;

□ shártnamanı dizimge alıw ushın byudjetten pul qarjıların alıwshı qaznashılıq bólimine shártnamanıń eki tıp nusqasını hám bir kóshirme nusqasını usınıs etedi. shártnamalarǵa 1 - qosımshadaǵı formaǵa muwapıq tólewler kestesi qosımsha etiliwi jáne barlıq ornalıǵan talaplarǵa ámel qılw shárt;

□ byudjetten pul qarjıların alıwshılar shártnamalardı qaznashılıq bólimine dizimge alıw ushın olar dúzilgennen keyin 20 jumıs kúni dawamında, biraq aǵımdaǵı finans jılıń 25 dekabrinen keshikpesten usınısları kerek, byudjetten pul qarjıların alıwshı tárepinen shártnamalar dúzilip, 20 jumıs kúni ótkennen keyin usınılǵan jaǵdaylarda, shártnama byudjetten pul qarjıların alıwshıǵa Qaznashılıq bóliminde dizimge alınbastan qaytarıladı.

Qaznashılıq bólimi byudjetten pul qarjıların alıwshı tárepinen shártnama usınılǵan kúnnen baslap 3 jumıs kúni dawamında tómendegilerdi tekseredi:

□ shártnamada kórsetilgen summanı tólew ushın byudjetten pul qarjıların alıwshınıń qárejetler smetasında kórilgen byudjet qarjılarınıń bar ekenligi;

□ nızamǵa muwapıq huqıqiy xızmet yamasa tartılǵan advokatlardıń imza qoyılǵanı, huqıqiy juwmaqlarınıń bar ekenligi hám haqıyqlılıǵı;

□ táreplerdiń zárúr bank rekvizitleri, móri hám imza qoyılǵanı bar ekenligi;

¹²⁶ Ózbekstan Respublikası Byudjet Kodeksi, 123-stıya.

□ tovar (jumis, xizmet)larning yetkizuv kelesi, qurultuv kesuv aluv islesuvshuv shartnamlaruv boyuvshuv quruv obyektuv kelesuvnuv bar ekenlugu hovu vb.

Qaznashuv bolumlerv shartnamlaruv juvavker xizmetker turepoven shartnamlaruv biruvshuv hovu ekinshuv tuv nusqalaru hovu koshuvme nusqasuvnuv baruvq betlervne «Dizuvme aluvqan» shtampuv qoyuv hovu dizuvme aluvqan nomerv hovu savenuv korsetuvlup, olaruv Qaznashuv bolumuvnuv vavkuvlluvkluv shaxsuv imzasuv hovu Qaznashuv bolumuvnuv movu menen tasyuvqylav arqaluv dizuvme aladuv.

Qaznashuvqta huququy muvnnetleme paydov boluvvuvn alduv davslepku qadavqalavduv amelge asuvruv muvkuvshuvlugu bar boluv, bul bahalar monuvravg arqaluv tvmuvyuvnleneduv.

Bunda byudjet sholkemuv satuv almaqvshuv bolqan tovar (jumis, xizmet)lar bahasuv alternativ yetkuvzuvp beruvshuvler bahalaru menen saluvstuvrladuv. Alternativ yetkuvzuvp beruvshuvler haqquvnda mavqluvmat toplavduvnuv turuv usullaru bar. Mvsaluv:

- tovar, shuykuv zat onuvm bvrjalaru mavqluvmatlaruvn paydalanuv;
- bazarlardan informacuyalar aluv;
- bavekuvshuv sholkemlervden kommercuuyaluvq usuvnvsular aluv;
- qalaba xabar qurallaru hovu qanugelestuvrvgen reklama baspalaruvndav mavqluvmatlaruv uluvmalastuvruv.

Xovaluvq shartnamlaruv dizuvnven otkeruv svyavqluv har bvr shartnamlavqav bvr neshev (kemuve 2) yetkuvzuvp beruvshuvlerduvnuv kommercuuyaluvq usuvnvsu qosuvshuv etuvluv, bunda har bvr yetkuvzuvp beruvshuvlerduvnuv rekvuzvteruv (atuv, adresuv, telefon nomervleruv, basshuvstuv haqquvndav mavqluvmatlaruv) anuvq korsetuvluv, yetkuvzuvp beruvshuvler sol taravduv uzaq vuvlluvq jumuvstuv tavrurvbesuvne uyev bolqan, juvavq marteveluv kaxxanalar boluvvuv usuvnvs etuleduv.

Ozbevstanda islev shuqaruvlqan tovarlar daldalshuvlarsuvz, usuv onduvruvshuvlerduvnuv ozlervnven satuv aluvvuv, suvrttan keltuvruvshuvshuv tovarlar tikkvlev importuvyordan satuv aluvvuv bahalaruvduv neguvzuvstuv artuvvuvnuv alduv aladuv.

Finanshuvq muvnnetlemervduvnuv juzege keluvvuv tvyuvsluv hujjetler menen tasyuvqylavuvn talavp eteduv. Mvsaluv, tovarlar yetkuvzuvp beruvshuvler tasyuvqylavuvq hujjet bolqan shet - fakturalar, oruvnlangan jumvsular yavmasa korsetuvlgen xizmetler tasyuvqylavuvq qavbul quvlup aluv - tavsuvruv akteruv, mvyuvnet haqu vedovmostlaruv hovu basqav sol svyavqluv

hujjetler. Usuv hujjetler tvyuvsluv vavkuvlluvkke uyev bolqan juvavpker shaxsular turepoven imzalanuvvuv hovu sholkem movu menen tasyuvqylavuvvuv shart. Harekettege nuzam talavplaruva kore, byudjet sholkemlerv alduv ala kemuve 15% tolevduv amelge asuvruv talavp etuleduv Finanshuvq muvnnetlemeler, mvyuvnet haqu hovu oqan tenlestuvrvgen qarejetler, sonuv menen bvrge sud qararlaruv boyuvshuv tolevler, vuyuvmlar, savqlar hovu basqav mavjbuvruy tolevlervden tvsqaru, alduv duvzulgen shartnamlar hovu huququy muvnnetlemeler qavbul etuvlgenlugin tasyuvqylavuvqun basqav hujjetler boyuvshuv qavbul eteduv.

Tvyuvsluv byudjet boyuvshuv I hovu II gruvvpa qarejetlerv tolevuv ushuv qaznashuvq esavbetlervnde zavruv pul qarjularuv qavplavuvqun qalduvqlar bolqanda, I hovu II gruvvpa qarejetlervn tolvq amelge asuvqan sholkemler boyuvshuv IV gruvvpa qarejetlervn amelge asuvruvqav ruxsav eteduv.

Byudjetten pul qarjularuv aluvshuvlarduvnuv qarejetlerv ushuv tolevler, mavmleketuvk byudjetuvnuv qaznashuvq atqaruvu Qavquydaruvnda (2850 - savnuv) koruvlgen tavrurv tvyuvkaruvnda tovendevge javqdaylarda amelge asuvraduv:

- tolev tavsuvruvmasuvnda byudjet klassuvfuvkacuyasuvnuv tvyuvsluv kodlaruv, shartnava, esavbet - faktura, avans muqdaruv hovu basqav kerekuv rekvuzvterler tuvruv korsetuvlgende;

- quruvslarduvnuv tasyuvqylavuvqan mavnzuvlluv hovu tvtuvl duvzuvmlerv tvyuvkaruvnda hovu tvyuvsluv obyektler boyuvshuv jeke qaznashuvq esavbetlervndege avquvmdavq avjratuvlqan byudjet qarjularuv summalaru bolqanda;

- eger tolev tavsuvruvmasuvnda korsetuvlgen summa qaznashuvq bolumuvnde dizuvme aluvqan shartnamlavqav tvyuvkaruvlanuv, alduv otkeruvlgen pul qarjularuv esavpqa aluv, tolevuvvuv kerek bolqan pul qarjularuvn asvavqanda;

- buyuvruvptashuvnuv yetkeruvp beruvshuv alduvndavq kreduvtoruvq qaruvzuvnuv bar ekenlugin tasyuvqylavuvqun esavbet - faktura hovu hujjetler, yavmasa buyuvruvptashuvnuv yetkeruvp beruvshuvge avans tolevlervn otkuvzuvvuv kerekuvlugin tasyuvqylavuvqun hujjetler bar bolqanda;

- tolev tavsuvruvmasuvnda korsetuvlgen yetkeruvp beruvshuvnuv atuv hovu rekvuzvterlerv shartnava mav korsetuvlgen yetkeruvp beruvshuvnuv atuv javne rekvuzvterlervne muvavuvq bolqanda.

Tuvrek svzler:

Mámleketlik byudjet; jergilikli byudjet; mámleketlik byudjetten usqarı fondlar; byudjet shólkemleri; smeta; qárejetler smetası; qárejetler statyaları; qárejetler gruppalar; shtat kesteleri; kompleks qárejetler smetası; kompleks dáramatlar hám qárejetler smetası; kompleks shtat kesteleri; byudjet intizamı; basqa qárejetler.

Qadaǵalaw sorawları

1. Byudjet shólkemleri qárejetler smetasınıń mánisin túsindirih.
2. Qárejetler smetasınıń túrlerin kórsetih.
3. Qárejetler gruppaların túsindirih.
4. Smetanı qabıllawda shtat kestelerin qalay dúzedi?
5. Kompleks dáramatlar hám qárejetler smetası degende neni túsinesiz?
6. Qárejetler statyaları boyınsha qalay smetaǵa kiritiledi?
7. Byudjet shólkemleri qárejetlerin qarjılandırıwdıń jańa rejimi mánişi nede?
8. Qárejetler smetaların kórip shıǵıwshı shólkemlerdiń minnetlemeleri neden ibarat?
9. Qárejetler smetaların dúzgenle tiykarınana nelerge itibar beriledi?
10. Qárejetler smetasın dúziliwin hám tastıyqlawın qaysı organ tárepinen qadaǵalanadı?

Testler

1. **Ózbekstan Respublikası Byudjet kodeksine tiykarlanıp smetalardıń qanday túrleri bar?**

- a) Kompleks smeta, waqtınshalıq smeta, qárejetler smetası
- b) Individual smeta, dáramatlar smetası
- c) Qárejetler smetası, dáramatlar smetası, birden bir smeta
- d) Turaqlı smeta, waqtınshalıq smeta

2. **Ózbekstan Respublikası Byudjet kodeksinde qárejetler smetasına qanday anıqlama berilgen?**

- a) Byudjet shólkemi yamasa byudjet qarjılarınıń alıwshı tárepinen finans jılı ushın dúziletuǵın hám tastıyqlaytuǵın, onıń ushın kórilgen byudjetten ajratılǵan qarjılar qárejetler elementleri boyınsha sáwlelendiriletuǵın hújjet.

b) Byudjet qarjılarınıń bólistiriwshiler tárepinen óz iqtıyarındaǵı byudjet shólkemleriniń hám byudjet qarjılarınıń alıwshılardıń qárejetler smetaları tiykarında dúziletuǵın qárejetler smetası.

c) Byudjet shólkeminiń yamasa byudjet qarjılarınıń alıwshınıń qárejetler smetası tastıyqlanǵanǵa hám dizimnen ótkerilgenge shekem ámel etetuǵın hújjet.

d) Byudjet shólkemi yamasa byudjet qarjılarınıń alıwshı tárepinen bir jılǵa dúziletuǵın hám tastıyqlaytuǵın, onıń ushın kórilgen byudjetten ajratılǵan qarjılar qárejetler elementleri boyınsha sáwlelendiriletuǵın hújjet.

3. **Byudjet shólkemleriniń qárejetler smetasın dúziw jáne onı qadaǵalaw tártibi qanday hújjetke tiykarlanıp ámelge asırıldı?**

a) Finans ministrliginiń «Byudjet shólkemleri hám byudjetten pul qarjılarınıń alıwshılardıń qárejetler smetası hám shtatlar kestesi dúziw, kórip shıǵıw, tastıyqlaw hám dizimnen ótkeriw tártibi haqqında qaǵıyda»ǵa tiykarlanadı.

b) Ministrler Kabinetiniń «Byudjet shólkemlerin pul qarjıları menen támiyinlew rejiminiń jetilistiriw haqqında»ǵı qararına tiykarlanadı.

c) Finans ministriniń «Byudjet shólkemleriniń qárejetler smetası hám shtat kestelerin dúziw, tastıyqlaw hám dizimnen ótkeriw tártibi haqqındaǵı qaǵıydanı tastıyqlaw haqqında»ǵı buyǵına tiykarlanadı.

d) Ministrler Kabinetiniń «Byudjet shólkemleri hám byudjet qarjılarınıń alıwshılardıń qárejetler smetasın tastıyqlaw haqqındaǵı qaǵıyda»ǵa tiykarlanadı.

4. **Byudjet shólkemleri qárejetlerin esaplap shıǵarıwda tómendegilerden qaysısına ámel etilmeydi?**

a) Tovar hám xızmetlerdiń bazar bahalarına

b) Belgilengen tártipte tastıyqlanǵan byudjet shólkemleri qárejetleriniń normativlerine

c) Tovar hám xızmetlerdiń mámleket tárepinen tártiplestiriletuǵın bahaları hám tariflerine

d) Belgilengen tártipte tastıyqlanǵan socialhıq hám ekonomikalıq rawajlandırıw baǵdarlamalarına

5. **Barlıq shólkemler boyınsha qárejetler smetaların dúziwde miynetke pul qarjılarınıń tólew muǵdarları hám shártleri, tovar (jumis, xızmet)lar ushın baha hám tarifler qanday esapqa alınadı?**

a) Ushu smetalar dúzilip atirgan finans jiliniń 1 - yanvarında ámelde bolgan shártlerde

b) Ushu shólkem iskerlik kórsetiwdi baslagan aydin 1 sánesi jaǵdayına kóre

c) Ushu smetalar dúzilip atirgan finans jilinan aldinqi jildin 1 - yanvarında ámelde bolgan shártlerde

d) Ushu shólkem iskerlik kórsetiw baslangan aydan keyingi aydin 1 sánesi jaǵdayına kóre

6. Máwsimli yamasa finans jili dawamında jańadan dúzilip atirgan shólkemler boyınsha qárejetler smetaların dúziwde miynetke pul qarjuların tólew muǵdarları hám shártleri, tovar (jumis, xızmet)lar ushın baha hám tarifler qanday esapqa alnadı?

a) Ushu shólkem iskerlik kórsetiwdi baslagan aydin 1 sánesi jaǵdayına kóre

b) Ushu smetalar dúzilip atirgan finans jilinan aldinqi jildin 1 - yanvarında ámelde bolgan shártlerde

c) Ushu shólkem iskerlik kórsetiw baslangan aydan keyingi aydin 1 sánesi jaǵdayına kóre

d) Ushu smetalar dúzilip atirgan finans jiliniń 1 - yanvarında ámelde bolgan shártlerde

7. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017 jil 21 avgusttaǵı 3231 - sanlı qararına tiykarlanıp qanday mákemelerde oraylastırılǵan finans - buxgalteriya xızmetleri dúzildi?

a) Bilimlendiriw hám medicina mákemelerinde

b) Bilimlendiriw hám mádeniyat mákemelerinde

c) Medicina hám sport mákemelerinde

d) Barlıq byudjet shólkemlerinde

8. Oraylastırılǵan finans - buxgalteriya xızmetleriniń wazıypaları nelerden ibarat?

a) Oraylastırılǵan tártipte tómengi buwın mákemelerdin qárejetler smetası dúzilisi hám atqarıwın, byudjet hám byudjetten tsqan maqsetli fondlar esabınıń júrgiziliwin támiyinleydi.

b) Oraylastırılǵan tártipte byudjet shólkemleriniń dáramatlar hám qárejetlerin esap - sanagın júrgizedi.

c) Oraylastırılmaǵan tártipte tómengi buwın mákemelerdin qárejetler smetası dúzilisi hám atqarıwın, byudjet hám byudjetten tsqan maqsetli fondlar esabınıń júrgiziliwin támiyinleydi.

d) Oraylastırılmaǵan tártipte byudjet shólkemleriniń dáramatlar hám qárejetlerin esap - sanagın júrgizedi.

9. Qárejetler smetaların hám shtatlar kestesin dizimnen ótkeriw waqtında finans organları nelerdi tekseriwi kerek?

a) Dizimnen ótkeriw ushın usınılǵan shtatlar kestesin belgilengen úgili shtatlar kestesini hám shtatlar normativlerine muwapıqlıǵın

b) Byudjet shólkemleriniń belgilengen tártipte tastıyqlangan qárejetler normaların

c) Únemlew rejimine ámel ete otırıp qárejetler smetalarında talap etilmeytuǵın ilajlar ushın qarjular ajratılıwın

d) Ayrıqsha ilajlardı ótkeriw múddetleri hám olardı finanslıq támiyinlew imkaniyatın bar yamasa joqlıǵın

10. Qárejetler smetasın dúziwde tómendegilerden qaysısı esapqa alınbaydı?

a) Salıq kodeksindegi ózgerisler

b) Ózbekstan Respublikası nızamları hám Oliy Majlisi palatalarınıń qararlari

c) Товар hám xızmetlerdi mámleket tárepinen tártiplestiriletuǵın bahaları hám tarifleri

d) Byudjet shólkemleriniń belgilengen tártipte tastıyqlangan qárejetler normaları

13-BAP. BYUDJET SHÓLKEMLERI FINANS - XOJALÍQ ISKERLIGIN QADAĞALAW

13.1. Qadağalaw - reviziya xojalıq iskerliginde qadağalawdıń tiykarǵı usılı retinde

13.2. Qadağalaw - reviziya túrleri hám onıń óz - ara baylanıslıǵı

13.3. Qadağalaw - reviziya basqıshları, olardıń xarakterlik belgileri

13.1. Qadağalaw - reviziya xojalıq iskerliginde qadağalawdıń tiykarǵı usılı retinde

Qadağalaw - reviziya finanslıq qadağalawdı óziniń maqseti hám obyektleri kózqarasınan da, finans intizamın nátiyjeli támiyinley alıw tárepinen de eń zárúrli qadağalaw usılı esaplanadı. Qadağalaw - reviziya kárxana, shólkem hám mákemelerdiń finans - xojalıq iskerliginiń, sonıń menen birge finans organlarınıń byudjetti dúziw hám atqarıw boyınsha jumıslarınıń óz - ara baylanıslı tekseriwleri kompleksi bolıp tabıladı.

Nızamda qadağalawdıń huqıqıy tárepten bekkemlenip qoyılǵan xojalıq júrgiziwshi subyektler iskerliginiń mámleketlik qadağalaw haqqındaǵı nızamina muwapıq qadağalaw xojalıq júrgiziwshi subyektlerdiń finans hám salıq máseleleri boyınsha nızamǵa ámel etiw, salıq inspekcıyalarına, mámleketlik statistika shólkemleri hám banklerge usınatıǵın esabat júrgiziw hám esabatlar tuwrılıǵın qadağalaw maqsetine olardıń buxalteriyalıq, finanslıq hám basqa hújjetlerin tekseriwden ibarat esaplanadı.

Qadağalaw járdeminde mámleket hám xojalıq shólkemleri materiallıq, miynet hám finanslıq resurslardan tolıq paydalanǵan haqqında, qadağalanıp atırǵan kárxana iskerliginiń unamlı hám unamsız tárepleri haqqında isenimli maǵlıwmatlar aladı, bul bolsa óz náwbetinde operativ hám tuwrı basqarıw qararları qabil etiwine alıp keledi. Qadağalawdıń áhmiyeti xojalıq iskerligin júrgiziwdiń unamlı tájiriyelerin ulıwmalastırıw hám engiziwde, nızam buzıwshılıq hám ózimshilik penen ólestiriwdiń aldın alıwda, byudjet - salıq intizamın tártipke salıwda, finanslıq huqıqtıń ańlaw sezimi payda bolıwına kómeklesiwde de kórsetilgen.

Qadağalawlardı ótkeriw tártibi Ózbekstan Respublikası Finans ministrliǵı buyruǵı menen tártiplestiriledi. Bul normativ - huqıqıy hújjet qadağalawlardıń maqset hám wazıypaları, olardı shólkemlestiriw hám ótkeriw, olardıń nátiyjelerin rásmiylestiriw jáne anıqlanǵan finans intizamın buzıwlar hám kemshiliklerdi saplastırıw boyınsha ilajlar qabıllaw rejimin belgileydi.

Qadağalaw ilajların ótkeriwdiń tiykarǵı wazıypaları:

□ qadağalaw obyektı tárepinen ámelge asırǵan iskerliginiń shólkemlestiriw hújjetlerine muwapıqlıǵı;

□ byudjetler hám qárejetler smetalarn tiykarlanǵan esap - sanaqlarǵa muwapıq dúzilgenligi hám olardıń atqarıwı;

□ mámleketlik byudjet hám byudjet shólkemleriniń byudjetten tısqarı jáne Finans ministrliǵı aldındaǵı jamǵarmalar qarjıdarınıń maqssetli isletiliwi hám de byudjet intizamına ámel etiw;

□ pul qarjıları hám materiallıq bahalıqlar saqlanıwı, háreketi tiykarlanǵanı jáne kassa operaciyaları júrgiziw qaǵıydalarına ámel etiw;

□ mámleketlik satıp alınǵan buyırtpaları boyınsha tender (tańlaw) sawdaları tuwrı ótkeriliwi; tovar hám xızmetler jetkizip beriw boyınsha dúzilgen shártnamalar dizimnen ótkeriliwi hám tólewlerdi waqtında ámelge asırılıwı;

□ tovar (jumıs, xızmet)lar jetkizip beriwshiler, byudjet hám byudjetten tısqarı maqssetli fondlar jáne xızmetkerler menen esap - sanaqlardıń nızamlıǵı;

□ puqaralardıń finans hám byudjet intizamınıń buzılıwı jaǵdayları haqqındaǵı xatları, shaǵımları hám arzaları;

□ paxta tazalaw sanaatı kárxanalarında esap hám esabattıń isenimligi; investiciya baǵdarlamalarına ajratılǵan oraylastırılǵan pul qarjılardan hám mámleket tárepinen wákillik berilgen kreditlerden maqssetli paydalanıwı;

□ kárxanalar, shólkemler hám mákemelerge berilgen qayır - saqawat járdemi hám texnikalıq kómeklesiw qurallarınan maqssetli paydalanıwı;

□ buxalteriya esabı júrgiziliwi tuwrılıǵı hám esabatlardı tuwrı dúziliwi boyınsha hám basqa qadağalaw ilajların alıp barılıwı.

Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarmasınıń tiykarǵı wazıypası byudjet procesiniń barlıq basqıshlarında byudjet intizamına ámel etiwın qadaǵalaw bolıp tabıladı.¹²⁷

Byudjet shólkemleri xojalıq iskerligin qadaǵalawden maqset:

- byudjet shólkemleri byudjet intizamı buzılıwlarınń aldın alıw;
- birinshi dárejeli pul qarjıladı waqtında beriliwin támiyinlew;
- anıqlanǵan kemshiliklerdiń qaytalanbawı ushın juwmaq hám usınıslar beriw;
- byudjet qarjıların ózlestiriw hám ózimshillik penen ózlestiriwdiń aldın alıw.

Qadaǵalawdıń tiykarǵı wazıypaları tekseriw obyektine qaray parıq etedi. **Qadaǵalaw obyektleri:**

- mámleket hám aymaqlıq húkimet hám basqarıw shólkemleri, olardıń strukturalıq bólimleri;
- islep shıǵarıwshı, kommerciyalıq hám akcionerlik kárxanalar jáne mámleket qatnasıwındaǵı shólkemler;
- byudjet qarjıları esabınan qarjılanatuǵın yamasa dotasiya, subvenciya, transfert, ssuda kórinisinde mámlekettен járdem alıwshı hár qanday menshiklikke tiykarlanǵan kárxana, shólkem hám mákemeler;

- mámleketlik emes jámiyetlik shólkemleri hám mákemeleri;
- byudjetten tısqarı sociallıq fondlar;
- mámleket tárepinen mánzilli finanslıq járdem, salıqlar tólew hám mámleket tárepinen basqarılatuǵın iskerlikti ámelge asırıw boyınsha isbilermenlik strukturaları hám fizikalıq táreplerdiń iskerligi.

Qadaǵalawdıń tiykarǵı wazıypaları:

- finanslıq intizamǵa ámel qılıw;
- byudjet qarjıların qolaylı hám maqsetli paydalanıw;
- byudjettiń dáramatlar bazası hám salıqlar jıyılıwınıń ósiw múmkinshiliklerin anıqlaw;
- materiallıq hám finanslıq resurslardıń saqlanıwı hám nátiyjeli isletiliwi;
- byudjet procesiniń hám smetalı finanslıq támiyinlewdiń barlıq basqıshları waqtında hám tuwrı atqarıwın támiyinlew;
- buxgalteriya esabı hám esabatı tuwrı júrgiziliwin támiyinlew;

- iyesizlik, ısrapshılıq hám basqa túrdegi nızam buzılıwların aldın alıw.

Byudjet mákemeleri qadaǵalanıp atırǵan waqıtta smeta belgilew esap - sanaqlarınıń tiykarlanǵanı, smetalardıń atqarıwı hám pul qarjıların maqsetli isletiliwi, pul qarjıların qolaylı sarıplanıwı hám saqlanıwın támiyinlew, finans - byudjet intizamına ámel etiwı, buxgalteriya esabın júrgiziw hám esabatlar dúziw tuwrılıǵı, byudjetten tısqarı amawlı pul qarjıladı payda etiw hám olardı tuwrı sarıplaw nızamlıǵı máseleleri hám tb. tekseriledi. Qadaǵalaw ótkeriw waqtında xojalıq basqarıwdıń barlıq dárejelerinde kóp tárepleme iskerliginiń tekseriliwi qatnası menen qadaǵalaw túrlerin anıq klassifikaciyalaw, klassifikaciya belgilerin ilimiy tiykarlanǵan jaǵdayda tańlaw zárúrligi payda boladı.

13.2. Qadaǵalaw - reviziya túrleri hám onıń óz - ara baylanıshı

Qadaǵalawdı klassifikaciyalawdıń tómendegi koncepciyaları hám belgileri bar:

- shólkemlerge tiyisililigi; obyekt iskerligin qamtp alıw dárejesi; qadaǵalawdı ótkeriwdiń tereńligi; maǵlıwmatlardı qamtp alıw dárejesi; materialdıń ózgesheligi; qadaǵalawdı ótkeriw jobasına sáykesligi; birdey hújjetlerdi tekseriw tártibi.

Mazmunı boyınsha qadaǵalawlar hújjetli hám faktik (haqıqiy) qadaǵalawlarǵa bólinedi.

Hújjetli qadaǵalaw baslanǵısh hújjetler, buxgalteriya esabı registrleri, byudjet shólkemleri qárejetler smetaları hám oǵan qosımsha esap - sanaqlar hám basqalar tiykarında ámelge asınladı.

Onıń tiykarǵı usılı sıpatında:

- hújjetlerdi formal hám arifmetikahq tekseriw;
- hújjetler hám jazıwlarınń keri tekseriw;
- ámelge asırǵan xojalıq operaciyalarnıń huqıqiy, ekonomikalıq hám finanslıq bahalaw;
- jalpı hám tańlap qadaǵalaw;
- teris esaplaw usılı;
- ekonomikalıq analiz usılları (salıstırıw, balanslı bóliw hám basqalar);

¹²⁷ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetińin «Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Bas basqarması tuwrın nızamı tártiplaw haqqında»ǵı 870-sanlı qaran. 24.10.2017.

- texnikalıq - ekonomikalıq esaplar.

Hújjetli qadaǵalawdıń jetekshi usılı - hújjetlerdi formal hám arifmetikalıq tekseriwde blanklar hám esap registrleriniń anıq toltırılıwı, olarda zárúr bolǵan rekvizitlerdiń bar ekenligi hám summalar esaplanadı, yaǵnıy hújjetlerdiń hám olarda sáwlelendirilgen xojalıq operaciyalardıń tuwrılıǵı anıqlanadı. Qadaǵalaw dáwirinde formal - arifmetikalıq qadaǵalawdan keyin anıq emeslikler hám operaciyalardıń nızamlılıǵına gúman tuwrılıw jaǵdayları da júzege keliwi múmkin. Sonda hújjetlerdi kerı tekseriw ámelge asırıladı.

Bunda tekserilip atırǵan shólkemniń hújjetlerindeki maǵlıwmatlar bul shólkem xojalıq iskerligine kirgen basqa shólkemlerdegi hújjetlerdiń maǵlıwmatları menen salıstırıladı. Byudjet qadaǵalawında normativ tekseriw hújjetli qadaǵalawdıń tiykarǵı usıllarınan biri bolıp tabıladı. Onıń tiykarǵı túri faktik qárejetlerdi normativ (rejede belgilengen) qárejetler menen salıstırıwdan ibarat esaplanadı. Bul usıl materiallıq hám pul normaların, byudjet shólkemleriniń qárejetler smetaların, kompleks tarmaq smetaları tiykarında qárejetler smetalarınıń dúzilisin, qárejetler elementleri boyınsha qárejetlerdi esaptan shıǵarıwdıń tuwrılıǵın anıqlaw ushın paydalanıladı.

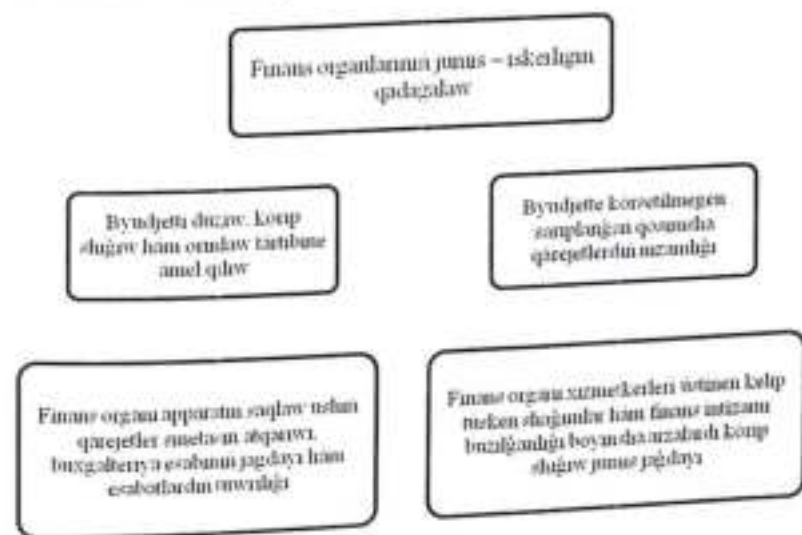
Teris esaplaw usılı qadaǵalaw dáwirinde kárxana esabında hám bazasında bar bolǵan pul qarjıladı negizsiz túrde esaptan shıǵarıw maqsetinde materiallıq hám finanslıq qárejetlerdi ekspertiza usılında bahalawǵa tiykarlanadı. Huqıqıy, ekonomikalıq hám finanslıq kózqarastan ámelge asırǵan finans - xojalıq operaciyalardı bahalaw, ulıwma ekonomikalıq hám statistikalıq analiz usılları hám ótkerilgen operaciyalardı hám qadaǵalanıp atırǵan kárxananiń qadaǵalaw dáwirindeki iskerliginiń nızamlılıǵı, maqsetke muwapıqlılıǵı, aqılǵa uǵrashılıǵı hám nátiyjeligin bahalaw máselelerdiń pútkil bir kompleksin óz ishine aladı. Hújjetli qadaǵalawdıń bul usılı eń quramalı hám oǵada miynetti talap etedi, lekin tekǵana qadaǵalaw organı ushın emes, bálki birinshi náwbette (bazar ekonomikasi hám básikeye sharayatında) kárxana hám shólkemniń ózi ushın zárúrli hám áhmiyetli bolıp tabıladı. Faktik (haqıqıy) qadaǵalawda tekǵana hújjetler, bálki pul qarjıları hám materiallıq baylıqlardıń bar ekenligi de tekseriledi.

Faktik (haqıqıy) qadaǵalaw usıllarına tómendegiler kiredi:

- tovar - materiallıq rezervlerin hám pul qarjılarınıń inventarizaciya qılıw; qanıgeler tárepinen ornınǵan jumıs hám xızmetlerdiń faktik

kólemi hám sapasını, shıyki zat ónim, material hám pul qarjıları esaptan shıǵarılıwınıń tuwrılıǵın, materiallıq hám pul qarjılarınıń rásmiylestiriwdi ekspertiza usılında bahalaw; qadaǵalaw ólshemi (ekspertiza usılında bahalawdıń strukturalıq bólegi retinde); ornı hám islep shıǵarıw bólimlerin kóz benen baqlap tekseriw (mısalı, mektepte ıstıtılıp atırǵan maydanniń qadaǵalaw ólshemi hám basqalar); miynet hám finanslıq intizamǵa ámel etiwini tekseriw. Faktik (haqıqıy) qadaǵalawdıń zárúrli tárepi tosınnan (kútpengende ámelge asırıw) bolıp, ol kemshiliklerdi hám shólkem finans - xojalıq iskerligindeki nızam buzılıwları waqtında anıqlawǵa járdem beriwden tisqari, pul qarjıları hám tovar - materiallıq baylıqlarınıń kemisligi hám ózlestiriliwin anıqlawǵa da járdem beredi.

Qadaǵalawları qadaǵalaw baǵdarlaması mazmunı boyınsha klassifikaciyalaw birinshi dárejeli áhmiyetke iye esaplanadı. Bul belgi boyınsha qadaǵalawlar kompleks (jalpı) hám temalıq qadaǵalawlarǵa bólinedi. Kompleks qadaǵalawlar ásirese keń tarqalǵan hám nátiyjeli bolıp, bunda qadaǵalanıp atırǵan kárxana (shólkem) iskerliginiń barlıq iskerlik tarawları hám tárepleri tekseriledi.

13.1- súwret. Finans organları iskerligin qadaǵalaw - reviziya barısı waqtında wazıypalar

Qadağalaw ilaj topari boshliq (qadağalawshı - revizor) qadağalaw obyektı boshliğı ilaj baslanıwınan aldın xızmet gúwalıgın jáne onı ótkeriw huqıqın beretuğın buyırq yamasa gúwalıgın usınıwı, qadağalaw ilajı bağdarlaması jáne gruppaa aǵzaların tanıstırıwı kerek.

Kassa hám oǵan baylanıslı bolǵan bank operaciyaları ústinen ótkeriletuğın qadağalaw ilajı, kassadan aldınǵı inventarizaciya ótkerilgen kúنینen baslap aǵımdaǵı qadağalaw ilajı baslanǵan kúńge shekem bolǵan dáwirdegi hújjetler tómendegishe qamtıp alınadı:

- tolıq usılda - qadağalaw ilajı bağdarlamasında kórsetilgen dáwir yamasa izbe - iz úsh aydan kem bolmaǵan múddet;

- tańlaw usılı menen - qadağalaw topari boshliğı (qadağalawshı - revizor) qálewine kóre qadağalaw dáwiri tańlap alınadı, lekin aldınǵı inventarizaciya ótkerilgen kúnnen sol aydın aqırǵı sánesine shekem bolǵan dáwir, sonıń menen birge aǵımdaǵı qadağalaw ótkerilip atırǵan aydın I sánesinen kassadaǵı pul qarjıların inventarizaciya ótkerilgen kúńge shekem bolǵan dáwir májbúriy tártipte qamtıp alınadı.

Kassa operaciyaların tuwrı júrgiziliwin tekseriw.

Kassaǵa naq pullardıń kirisin tekseriw:

- chek dáptersheshi menen kassa kitabın salıstırıp tekseriw;

- kassa kitabı menen kassa esabatın salıstırıp tekseriw;

- chek dáptersheshi menen kassa kiris orderlerindeki imzalar bar ekenligin tekseriw;

- chek dáptersheshi menen kassa kiris orderlerindeki kórsetilgen maqsetlerdiń sáykesligin tekseriw;

- kassa kitabındaǵı kiris etilgen naq pullardı jámi baslanǵısh hújjetlerge sáykesligin tekseriw;

- kassaǵa ónim satıw hám xızmetlerden túsken pul qarjılardı kiris etiw tiykarın tekseriw;

- kassaǵa kiris etilgen pul qarjılardı bas kitap hám balans penen sáykesligin tekseriw.

Kassaǵa naq pullardı qárejetlerin tekseriw:

- kassa kitabındaǵı summalarǵı qosıp shıǵıp jámi tuwrılıǵın tekseriw;

- kassa shıǵın orderleri bar ekenligin hám imzalanǵanlıǵın tekseriw;

- kassa shıǵın orderi menen tólew vedomostları summaların bir - birine sáykesligin tekseriw;

- tólew vedomostları bar ekenligi hám imzalanǵanlıǵın tekseriw;
- tólew vedomostlarındaǵı summaların qosıp shıǵıp jámi tuwrı keliwin tekseriw;

- tólew vedomostlarında kórsetilgen maqsetlerin hám summaların beriliwi tiykarın tekseriw;

- naq pullardı kiris etiliwinde kórsetilgen maqsetler boyınsha shıǵın etiw tekseriw;

- kassaǵa ónim satıw hám xızmetlerden túsken pul qarjılardıń bankke tolıq hám waqtında tapsırılıwin tekseriw;

- kassadan shıǵın etilgen qarjılar boyınsha buxgalteriya provodkasınıń tuwrı beriliwin tekseriw;

- kassadan shıǵın etilgen pul qarjılardıń bas kitap hám balans penen sáykesligin tekseriw;

- kassadaǵı bar naq pullardıń sanaqtan ótkeriw.

Qadağalaw ilajı topari boshliğı (qadağalawshı - revizor) qadağalaw ilajı procesinde qadağalaw obyektı bazasındaǵı hám paydalanıwdaǵı tiykarǵı qurallar hám tovar - materiallıq baylıqlar inventarizaciyanı shólkemlestiredi hám ámelge asıradı.

Inventarizaciya nızamda belgilengen tártip tiykarında ótkeredi. Tańlaw jolı menen ótkerilgen inventarizaciya nátiyjesinde haqıyqıy qaldıq penen esabat maǵlıwmatları ortasında parıq anıqlanǵan jaǵdaylarda materiallıq - juwapker shaxs juwapkershiligindegi materiallıq baylıqlardı tolıq inventarizaciya ótkeriliw shólkemlestiriledi. Qadağalaw ilajı topari boshliğı (qadağalawshı - revizor) tiykarǵı qurallar hám tovar - materiallıq baylıqlar inventarizaciyasında, ornlanǵan jumslardı qadağalaw ólshemin ótkeriwde, tovar - materiallıq baylıqlar quramı hám sapasını úyreniwde, onnan úlgiler alıwda jáne soǵan uqsas basqa háreketlerdi ámelge asırıwda materiallıq - juwapker hám basqa juwapker táreplerdiń tikkeley qatnasıwın támiyinlew ilajların kóredi.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń byudjeti hám jergilikli byudjetler dúzilisi jáne onıń atqarıwı boyınsha ótkeriletuğın kompleks qadağalaw ilajları Qadağalaw organları tárepinen ámelge asırıldı.

Kompleks qadağalaw ilajlarına Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi hám aymaqlıq finans organları qánigeleri qosılıwı múmkin.

Qadağalaw ilajı dawamında byudjetlerdi dúziw, kórip shıǵıw hám tastıyqlaw procesi menen baylanıslı bolǵan hákimliklerdiń qarar hám

buyruqlar jâne finans organlarındaǵı hújjetlerdi úyreniw tiykarında byudjetin tiykarǵı kórsetkishlerin islep shıǵıw tártibi hám múddetlerine ámel etiwı, byudjet dáramatlarının tuwrı qalıplestiriliwi, byudjetlerdi dúziwde ulıwмамámleketlik salıqlarınan ajratılǵan qarjılar normaları, joqarı byudjetten ajratılǵan pul qarjılarını inabatqa alınıwı tekseriledi.

Byudjet atqarıw procesinde hákimlikler tárepinen qabil etilgen qararlardıń Ózbekstan Respublikası nızamshılıǵına muwapıqlıǵı jâne byudjet dáramatlar hám qárejetlerine ózgerisler kiritiwde nızam talaplarına ámel etiliwi kórip shıǵıladı.

Finans organlarında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń byudjeti hám jergilikli byudjetlerdiń dáramatlar bólegin jobalaw hám atqarıw boyınsha ámelge asırılǵan jumslar boyınsha ótkeriletuǵın qadaǵalaw ilajında:

- byudjet dáramatların jobalawda aymaqtıń makroekonomikalıq kórsetkishleri hám túsimlerdiń múddeti hám máwsimliginiń inabatqa alınıwı;

- dáramatlar túrleri boyınsha túsimlerdiń tolıq byudjetke túsiriliwi támiyinlengenligin jâne qosımsha dáramatlar túsiriliwi boyınsha ámelge asırılǵan ilajlar;

- jergilikli salıqlar boyınsha berilgen jeńilliklerdiń tiykarlanǵanı;
- dáramatlar jobası orınlanbawı sebepleri analizi boyınsha hákimliklerge informaciya kiritilgenligin jâne kórilgen ilajlar analiz etiliwi kerek.

Byudjetin qárejetler bólegi jobalastırılıwı boyınsha ótkeriletuǵın qadaǵalaw ilajında:

- byudjet qárejetleriniń jayılası tastıyqlanǵan tiyisli byudjet kórsetkishlerge muwapıq dúzilgenligi;

- qárejetler smetasında miynetke xaqı tólew muǵdarları hám shártleri, tovar (jumıs, xızmet)lar bahası hám tarifleri tuwrı qollanılǵın jâne únemlew rejimine ámel qılınǵanlıǵı;

- byudjetten pul qarjıların alıwshılardıń qárejetler smetaları hám shtatlar kestelerin dizimnen ótkeriwde nızam talaplarına ámel etiwı;

- ótken jıldıǵı haqıyqıy qárejetlerdi kontingent kórsetkishlerdiń ózgerisi analizi, qárejetlerdiń máwsimligin esapqa alıp byudjet qarjılarınıń bólistiriliwi;

- qárejetler smetasın dizimnen ótkeriw procesinde bosap qalǵan qarjılardı byudjet qárejetleri jayılasına tiyisli bóliminde kórsetilgeni analiz etiliwi kerek.

Finans organlarında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń byudjeti hám jergilikli byudjetlerdiń qárejetler bólegi atqarıwı boyınsha ámelge asırılǵan jumslarda ótkeriletuǵın qadaǵalaw ilajında:

- shtat hám kontingentler jobası atqarıwı;
- byudjet qarjıların belgilengen múddetlerde kórilgen maqsetlerge baǵdarlanıwı;

- tómen byudjetler tárepinen talap etilgen pul qarjılardı tiyisli esap - sanaqlar tiykarında ajratılıwı jâne ajratılǵan pul qarjılarını maqsetli isletiliwi, olardıń óz waqtında hám tolıq qaytarılıwı;

- tiyisli hákimlikler buyırq hám qararlardı tiykarında byudjetlerde názerde jańa qárejetlerge qosımsha baǵdarlanǵan pul qarjılarını nızamlıǵı;

- byudjetten pul qarjıların alıwshılardı ajratılǵan pul qarjılardı maqsetli hám nátiyjeli isletiliwi boyınsha alıp barılǵan qadaǵalaw jumsları;

- jergilikli byudjetler atqarıwınıń esabı júrgiziliwi hám esabatları tuwrı dúziliwi boyınsha qadaǵalaw ilajı ótkeriliwi kerek.

Akt qadaǵalaw dawamında anıqlanǵan barlıq kemshilikler hám nızam buzılıwları sáwlelendiriwshi tiykarǵı hújjet bolıp, onıń tiykarında qadaǵalanatuǵın shólkemniń iskerligi haqqında jummaqlar shıǵarıladı, tiyisli finanslıq, basqarıw - huqıqıy qararlar qabil etiledi. Oǵan qoyılǵan tiykarǵı talaplar - obyektivlik, anıqlıq hám tuwrılıq.

Qadaǵalaw aktı úsh bólimnen ibarat: kirisiw, tiykarǵı hám jummaqlaw. Aktin kirisiw bólimi quramı: qadaǵalaw temasınıń atı; qadaǵalaw aktin dúziliw waqtı hám ornı; qadaǵalaw kim tárepinen hám ne tiykarında ótkerilgenligi; tekseriw dáwiri hám qadaǵalaw ótkeriletuǵın múddet; shólkemniń tolıq atı; joqarı turıwshı shólkemniń atı; kredit mákemelerinde ashılǵan barlıq esapbetleriniń jâne qaznashılıqta ashılǵan jeke esapbetlerdiń dizimi hám rekvizitleri; tekserilip atırǵan dáwirde kim birinshi imza huqıqına iye bolǵanlıǵı hám kim bas buxgalter bolǵanlıǵı, aldınǵı qadaǵalaw kim tárepinen hám qashan ótkerilgenligi jâne onıń nátiyjeleri boyınsha qanday sharalar kórilgeni haqqında maǵlıwmatlar. Qadaǵalaw aktin tiykarǵı

bölimi qadağalaw bağdarlamasında körsetilgen sorawlarğa juwaplar sistemalı türde hám izbe - iz körsetilgen tekstten ibarat.

Akttı düziwde obyektivlik hám tiykarlılıq shártlerine ámel etiwı, tekst anıq, qısqaşa, ápiwayı hám izbe - iz bayanlanıwı kerek.

Qadağalaw nátiyjeleri hújjetler, kerı tekseriwlerdiń nátiyjeleri, ekspertiza mağlıwmatları hám basqa hújjetler menen tastıyqlanğan mağlıwmatlar hám faktler tiykarında akta ashıp körsetiledi.

Nızam buzıwshılıq faktleriniń xarakteristikası tómendegi informaciyanı óz ishine alıwı shárt: qaysı nızam hújjetleri hám basqa normativ - huqıqiy hújjetler buzılğan; nızam buzıwshılıqlar hám kemshilikler kim tárepinen, qaysı dáwirde ámelge asırğan hám olar nede kórinetuǵın bolğan; keltirilgen ziyannıń hújjet penen tastıyqlanğan summası. Akt boyınsha kelispewshilik yamasa basqa pikirler júzege kelgen jaǵdayda, onı imzalağan bashq hám bas buxgalter imza janında óz pikiri, qosımsha túsindiriw jazıwdı jáne akt imzalanğan kúnnen baslap 5 kúnnen keshiktirilmegen jaǵdayda jazba türde túsindiriw xatın usınadı.

Akt boyınsha tekserilip atırğan shólkemniń qadağalaw jumısları menen anıqlanğan faktlerinde tikkeley ayıpker dep esaplanğan basqa lawazımlı shaxslar da, zárúr bolğan jaǵdaylarda bolsa, bul shólkemde dáslep islep ketken bashq hám bas esapshı da (anıqlanğan nızam buzılıwlar olar islegen dáwirge tiyisli bolsa) túsindiriw xatın beredi. Túsindiriw xatlarında ayılğan faktlerdiń tuwrılıǵı tekseriliwi hám olar boyınsha jazba türinde juwmaq beriliwi kerek.

Anıqlanğan faktler boyınsha nızam buzılıwları saplastırw boyınsha qadağalaw múddeti tamamlanıwın kútpesten, asıǵıshq penen qarar qabıllaw yamasa ózimshilik penen ólestiriwde ayıpker bolğan shaxslardı juwapkershilikke tartırw zárúr, bunda ayrıqsha akt dúziledi, lawazımlı shaxslar bolsa, anıqlanğan faktler boyınsha zárúr bolğan túsindiriw xatların beriwı shárt.

Aralıq aktler kassalardı qadağalaw nátiyjeleri boyınsha da dúziledi. Bul aktler tekseriwshiler hám tiyisli lawazımlı shaxslar jáne pul qarjıları hám materiallıq baylıqlardıń saqlanıwı ushın juwapker bolğan materiallıq juwapker shaxslar tárepinen imzalanadı. Aralıq akttiń bir nusqası tekserilip atırğan shólkemniń aktke imza qoyǵan lawazımlı shaxsına beriledi. Aralıq aktte ayılğan faktler qadağalaw ulıwma aktına kiritiledi.

Tirek sózler:

Faktik qadağalaw; hújjetli qadağalaw; kassa; kassa kirisi; kassa shıǵısı; kassa kitabı; tólew vedomosti; chek dáptershesi; kiris orderleri; reviziya; aktler; reviziya aktı; aralıq aktler; tekseriw.

Qadağalaw sorawları

1. Byudjet shólkemlerinde xojalıq iskerligin reviziya júrgiziwden maqset ne?
2. Kassaǵa naq pullardıń kirisin teksergende nelerge itibar beredi?
3. Byudjet shólkemleri xojalıq iskerligin qadağalaw ótkeriw basqıshların aytnı.
4. Qadağalaw ótkeriw múddeti hám tekseriw gruppalar quramın kórsetiń.
5. Qadağalaw procesi qanday basqıshlardan turadı?
6. Reviziya ótkeriw tártibi qanday?
7. Reviziya túrleri hám onıń usılların aytnı.
8. Reviziya akti qanday bólimlerden ibarat?
9. Reviziya nátiyjelerin ulıwmalastırw hám rásmiylestiriw tártibin túsindirıń.
0. Qadağalaw nátiyjeleri boyınsha aralıq aktler qalay dúziledi?

Testler

1. Reviziya ótkeriw óz ishine neshe basqısh aladı?

- a) 4 basqısh
- b) 3 basqısh
- c) 5 basqısh
- d) 6 basqısh

2. Reviziyanıń mazmunı?

- a) Finanslıq qadağalaw metodi
- b) Finanslıq qadağalaw forması
- c) Finanslıq qadağalaw organı
- d) Finanslıq qadağalaw obyektı

3. Finanslıq qadağalawdıń qaysı metodi eń tiykarǵı esaplanadı?

- a) Reviziya
- b) Tekseriw
- c) Baqlaw

- d) Inventarizaciya
- 4. Byudjet mákemeleri reviziya etilgende neler tekseriledi?**
- a) Smetada belgilengen esap - sanaqları
 b) Smetada belgilengen esabatlardı tiykarlanganlıǵı
 c) Buxgalteriya esabatın durıs alıp barıw esap hám esabat kórsetkishlerdiń durıshlıǵı
 d) Is haqıǵa belgilengen pul qarjıları qárejetlew normalarına ámel etiw
- 5. Reviziya nátiyjeleri qaysı hújjetler menen rásmiylestiriledi?**
- a) Akt
 b) Maǵlıwmat
 c) Bildiriw xatı
 d) Málimleme
- 6. Finanslıq qadaǵalawdı reviziyalaw nátiyjesinde qaysı kórilmeydi?**
- a) Qáteliklerdi aytıp durıslaw
 b) Administrativlik járiymaǵa tartıw
 c) Tekseriw materialların prokuratura organlarına beriw
 d) Penya esaplaw
- 7. Finanslıq xızmettiń ayrıqsha máselelerin kórip shıǵıw boyınsha alıp barılatuǵın qadaǵalaw metodı qaysı qatarda kórsetilgen?**
- a) Tekseriw
 b) Reviziya
 c) Monitoring
 d) Xojalıq xızmeti analizi
- 8. Finanslıq qadaǵalawdı qaysı metodı jılıq finans-buxgalteriya esabatların tereń úyreniw arqalı ámelge asırıladı?**
- a) Reviziya
 b) Baqlaw
 c) Monitoring
 d) Tekseriw
- 9. Inventarizaciya bul ...**
- a) dizimge alıw
 b) analiz etiw
 c) reviziya ótkiziw
 d) salıstırıw

- 10. Reviziya usıllarınan qaysı biri progressiv túrge iye?**
- a) Keń qamtlıw reviziya
 b) Hújjetli reviziya
 c) Temalı reviziya
 d) Belgili bir bólimi reviziya
- 11. Reviziya ótkiziliwi tártibine qaray, qalay gruppalanadı?**
- a) Basqarmadan tısqarı reviziya, basqarmalıq reviziya hám ishki xojalıq reviziya
 b) Basqarmalıq reviziya hám ishki xojalıq reviziya
 c) Ishki xojalıq reviziya
 d) Basqarmadan tısqarı reviziya hám ishki xojalıq reviziya
- 12. Reviziya ótkiziliw waqtına qaray bul ...**
- a) dáslepki, aǵındaǵı hám keyingi
 b) aǵındaǵı hám keyingi
 c) dáslepki hám keyingi
 d) keyingi
- 13. Reviziya hám tekseriwlerdi ótkiziw múddeti qaray ...**
- a) 30 künge shekem;
 b) 15 künge shekem;
 c) 10 künge shekem;
 d) 5 künge shekem
- 14. Reviziya hám tekseriw aktinde ne kórsetilmeydi?**
- a) Pul qarjıları hám materiallıq baylıqlardı xojasızlarsha sarplanıwı, jetispewshilik, urlıq faktleriniń anıqlanıwı
 b) Byudjet minnetlemeleri ornlanıwı menen baylanıslı normativ-huqıqiy aktlerdiń buzılıw faktlerin anıqlanıwı
 c) Byudjet, smeta ornlanıwı tuwrısındaǵı ulıwmalıq maǵlıwmatları
 d) Lawazımlı shaxslardıń biypárwalıǵı
- 15. Hár bir reviziya hám tekseriw materialların kimler qabıllamaydı?**
- a) QRB baslıǵı yaki onıń ornbasarı, bólim baslıqları tárepinen qabil qılıp alınadı.
 b) QRB ornbasarı, bólim baslıqları tárepinen qabil qılıp alınadı.
 c) Huqıqtı qorǵaw organları qabil qılıp alınadı.
 d) Kárxana tárepinen qabil qılıp alınadı.

IV BÓLIM. MÁMLEKETLIK EMES FINANSLÍQ QADAĞALAW

14-BAP. ISHKI QADAĞALAW FINANS SISTEMASÍN NÁTIYJELI SHÓLKEMLESTIRIWDEGI ÁHMIYETI

- 14.1. Ishki qadağalawdın tiykarǵı túsiniǵı hám maqseti
- 14.2. Ishki qadağalaw ilajları hám usılları
- 14.3. Byudjet shólkemlerinde ishki qadağalaw xızmetin shólkemlestiriw

14.1. Ishki qadağalawdın tiykarǵı túsiniǵı hám maqseti

Mámleketlik emes finanslıq qadağalawdı ámelge asırıw mámleketlik finanslıq qadağalaw sistemasında bolmaǵan jat táreplerden isenimli hám qalıs nátiyjelerdi alıw múmkinshiligin beredi.

Mámleketlik emes finanslıq qadağalaw finanslıq qadağalawdın bir túri retinde tómendegi ózgesheliklerge iye:

1) Nızam menen kepillik berilgen mámleketlik emes táreplerdın iskerligi nátiyjesinde ámelge asırıladı.

2) Qadağalaw finans salasında ámelge asırılıp, bul mámleketlik hám mámleketlik emes subyektlerdın finanslıq iskerligi menen baylanıshı qatnasıqlar tarawların óz ishine aladı. Mámleketlik subyektler ústinen qadağalaw tiykarınan tiyisli jámiyetlik shólkemleri arqalı jámiyetlik qadağalawı formasında yaki baslamalı (iniciativalı) mámleketlik emes sırtqı qadağalaw formasında ámelge asırıladı.

3) Xojalıq júrgiziwshi subyektler ishinde qadağalaw tártiplerin ámelge asırıwǵa yamasa tiyisli jámiyetlik shólkemleri tárepinen qayta (mámlekettin keyin) jámiyetshilik qadağalawı sıpatında ámelege asırıladı.

4) Qadağalawdın maqseti - bul xojalıq júrgiziwshi subyektlerdın hám ulıwma mámlekettin finans resursların saqlaw hám olardan paydalanıw nátiyjeligi, bul ayrıqsha oraylastırılmaǵan pul qarjılar menen baylanıshı bolıp tabıladı.

Ishki qadağalaw - bul xojalıq júrgiziwshi subyektin basqarıwı tárepinen islengen finans - xojalıq iskerligi qadağalawı esaplanadı.

Qadağalaw usılların jańa formalarınan paydalanıwdın zárurligi bolıp, qadağalaw organları byudjet qarjıları qárejetleriniń tuwrılıǵı hám maqsetke muwapıqlıǵın, shólkemniń tiykarǵı iskerligi qárejetlerin nátiyjeli paydalanıw kózqarastan kórip shıǵıladı. Bul wazıypalardı tarqatıp alıw ushun hár bir shólkemlerde ishki qadağalawdı jolǵa qoyılǵan mexanizmi islewi kerek. Ishki qadağalaw sisteması administraciyaǵa nızamda belgilengen normalarǵa muwapıq túrde kárxanalardı jáne de nátiyjeli basqarıwǵa járdem beredi.¹²⁸

Ishki finanslıq qadağalaw sisteması anıq xojalıq júrgiziwshi subyektler jáne byudjet shólkemleri hám mákemeleriniń basshıları hám funkcionál strukturaları tárepinen ámelge asıratuǵın kúndelikli jumıs - iskerliginiń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp tabıladı. Bul sistemanniń mánsi tiykarınan kárxanalar, olardıń ayırım strukturalıq bólimleri tárepinen ámelge asıratuǵın islep shıǵarıw hám xojalıq iskerligin xojalıq júrgiziwshi subyektin óz buxgalteriyastı, finans bólimi hám ayırım ekonomikalıq xızmetlerin tárepinen tekseriwden ibarat dep, ol «ishki xojalıq qadağalaw» terminini menen belgilengen.¹²⁹

Ishki qadağalaw, bul process kompaniya direktorlar keńesi, menedjment hám basqa xızmetkerler tárepinen ámelge asadı hám tómendegi wazıypa hám maqsetlerge erisiw ushun baǵdarlanadı:

- kompaniya operacijalarınń nátiyjeligi;
- finanslıq esabatların isenimligi;
- tiyisli nızamshılıq, nızam astı akt hám reglamentlerine ámel etiw.¹³⁰

Qadağalaw ilajları maqsetlerine jetiw ushun tekserilip atırǵan subyektin buxgalteriya esabı sisteması onıń xojalıq iskerligin tuwrı sáwlelendiriwine jeterlishe tolıq isenim payda qılıw zárúr. Ishki qadağalaw sisteması, onıń kólemi, rásmiylestiriw hám tekserilip atırǵan subyektin quramına jáne onıń iskerligi qásiyetlerine muwapıqlıǵı dárejesin úyreniw bunday isenimdi qalıplestiriwge kómeklesiwi múmkin. Ishki xojalıq qadağalawı xojalıq júrgiziwshi subyektlerdın túrli resursları hám potencialın saqlap qalıw, olardan nátiyjeli paydalanıwda, olardıń finanslıq iskerliginde nızamshılıq hám intizamǵa ámel etiwın támiyinlewde zárúrli rol oynaydı

¹²⁸ Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetiniń «2021 - 2025 jıldarda mámleket qatnasındaǵı kárxanalardı basqarıw hám reformalaw strategiyasınıń tastıyqlaw haqqındaǵı» 160-sırtlı qatın. 29.03.2021.

¹²⁹ Lı A. Ózbekiston Respublikası mólhıya bızneti: Yarık óliw ólqıw yurttarı uchun derslik. 2006 y. b.69

¹³⁰ Ibragimov A.K., Supirbaev B.B. Byudjet nazorati va unın: O'qıw qo'llanma

Bul orinda jañadan dúzilgen Korrupciyağa qarşı gúresiw agentliginiñ tiykarǵı wazıypaları etip 2020 - 2021 jıllarda barlıq mámleket hám xojalıq basqarıwı shólkemleri, mámleket kárxanaları hám ustav kapitalında mámleket úlesi bolǵan kárxanalar, sonday - aq banklerde korrupciyağa qarşı ishki mekemelik qadaǵalaw sistemaların basqıshpa - basqısh engiziw belgilendi.¹³¹

Jáhán tájiriyesi sonı kórsetedi, bazar ekonomikası nızamlarına tiykarlanǵan mámleketlerde korrupciyağa qarşı gúresiw salasında mámleket hám jeke sektor qatnasıwshılarınıñ xalıq aralıq standartlar, nızam hújjetleri hám basqa zamanagóy usıllarǵa muwapıq nátiyjeli xızmet kórsetiwini támiyinleytuǵın zárurli qurallardan biri óz quramında korrupciyağa qarşı gúresiw **komplaens qadaǵalaw** sistemasın shólkemlestiriw esaplanadı.

Korrupciyağa qarşı komplaens qadaǵalawı - mámleket hám xojalıq basqarıwı shólkemleri, xojalıq júrgiziwshi subyektlar iskerligin korrupciyağa qarşı gúresiw salasındaǵı xalıq aralıq standartlar, nızam hám basqa normativ huqıqiy hújjetlerge muwapıq quraytuǵın, korrupciya qawıp - qáterleri, mápler dúgisiwin waqtında anıqlaw hám shek qoyıw, nızam buzılıwlar hám korrupciyağa tiyisli nızam buzılıwlar haqqında xabar beriwdi ózinde jamlegen profilaktikalıq sistema bolıp tabıladı.

Bul qadaǵalaw xojalıq júrgiziwshi subyektlar, ulıwma byudjet shólkemleri, mákemeleri hám olardıñ ayırım strukturalıq bólimleri finanslıq iskerligi ústinen xojalıq júrgiziwshi subyektlar, byudjet shólkemleri, mákemeleriniñ óz amawlı xızmetleri (buxgalteriya, finans bólimleri) tárepinen finanslıq qatnasıqlarda nızamshılıq hám intizamǵa ámel etiwı máseleleri boyınsha ótkeriletuǵın tekseriwden ibarat.¹³²

Ishki qadaǵalaw xızmeti kárxana yamasa shólkemniñ ishinde shólkemlestirilse, sırtqı tekseriw xızmeti tekserilip atırǵan shólkemniñ shólkemlestirilgen strukturalıq bólegi esaplanbaydı. Joqarı qadaǵalaw organı sırtqı qadaǵalaw organı esaplanadı.

Ishki qadaǵalaw xızmeti qaysı shólkemde islengen bolsa, sol mekeme basshısına baǵınıwı kerek. Ayırım jaǵdaylarda, ol

shólkemlestirilgen struktura quramında funkcionál hám shólkemlestirilgen tárepinen gárezsiz bolıwı múmkin.

Joqarı qadaǵalaw organı sırtqı tekseriw xızmeti retinde ishki qadaǵalaw sisteması nátiyjeligin tekseredi. Eger ishki qadaǵalaw xızmeti nátiyjeli dep bahalansa, ishki qadaǵalaw xızmeti hám joqarı qadaǵalaw organı ortasında wazıypalardı bólistiriw hám sheriklik qılıw ushın joqarı qadaǵalaw organı qalǵan tekseriwlerdi ótkermewi múmkin.

Ishki finanslıq qadaǵalaw sistemasında tiykarǵı buwın bas esapshı esaplanadı. Bas buxgalter kemislik payda bolıwı, pul qarjıları hám tovar - materiallıq baylıqlardıñ nızamǵa qayshı sarıplanıwı jáne finanslıq hám xojalıq nızamshılıǵı ózgerisiniñ aldın alıwǵa tiyisli ilajlardı tayarlawda aktiv qatnasıwı kerek.

Pul qarjıları, tovar - materiallıq baylıqlardı qabıllaw hám beriw ushın tiykar bolǵan hújjetler jáne kredit hám esap - sanaq hújjetleri baslıq hám bas buxgalter yamasa onıñ ushın wákillik berilgen basqa shaxslar tárepinen imzalanadı.

Bas buxgalter nızamda belgilengen operaciylar hám pul qarjıları, tovar - materiallıq baylıqlar hám basqa baylıqlardı qabıllaw, saqlaw hám sarıplaw boyınsha belgilengen tártipke qayshı kelgen hújjetlerdi atqarıw ushın qabıllawı hám rásmiylestiriwi qadaǵan etiledi.

Bas buxgalter ózine qarashlı xızmetkerlerdiñ xızmet wazıypaların belgileydi. Basqa bólimler hám xızmetlerdiñ buxgalteriya esabı, esap júrgiziw hám esabat máseleleri menen shugıllanatuǵın xızmetkerleri bas buxgalterge boysınadı.

Óz funkciyaların ornlaw ushın bas buxgalterge tiyisli huqıqlar berilgen. Atap aytqanda, ol bank basshısına buxgalteriya esabı hám qadaǵalawdıñ tuwrı dúziliwin támiyinlew, strukturalıq bólimlerde pul qarjıları, tovar - materiallıq baylıqlar hám basqa qımbatlıqlardı qabıllaw, kiris qılıw, saqlaw hám sarıplaw boyınsha belgilengen tártipke ámel etiwini tekseriw hám t.b. boyınsha sharalar kóriwi talap etiwı múmkin.

Solay etip, bas buxgalterge nızamshılıq hám finans intizamınıñ ózgerisin waqtında anıqlaw, eskertiw hám buǵan jol qoyılmawı ushın jeterli bolǵan wákillikler berilgen.

Sırtqı tekseriwshiler ushın ishki qadaǵalaw nátiyjelerinen paydalanıwda unamli tiykar bolıwı múmkin. Biraq, onıñ nátiyjeligi

¹³¹ Ózbekstan Respublikası Prezidentiniñ «Ózbekstan Respublikasında korrupciyağa qarşı gúresiw sistemasın jélestiriw boyınsha qozıwshı is-sharhlar haqqında» PF-6013-sanlı pátmanı. 29.06.2020.

¹³² Li A. Ózbekistan Respublikası maliya huqıqı: Yuridik oliy o'qov yurtlari uchun derslik. 2006 y. 70 b.

hám paydalanıwın tuwrı bahalaw, jeke qadaǵalaw ilajların jobalawda, zárúrli tekseriwlerdiń túri, waqtı hám kólemin anıq belgilew ushın olar tekserilip atırǵan obyektte ishki qadaǵalaw sistemasınıń jumısın, onıń nátiyjelerin esapqa alıwdı jeterli dárejede túsiniwi zárúr.

Tekserilip atırǵan obyektin ishki qadaǵalaw sistemasın bahalaw arnawlı qadaǵalaw ilajların bahalawǵa unamlı yaqı unamsız tásir etiw múmkin. Mısalı, ishki qadaǵalaw sistemasınıń nátiyjesiz tastıyqlanıwı málim finanslıq esabattı bahalawda gúman tuwdırıwı múmkin hám kerisinshe, ishki qadaǵalawdıń nátiyjeligi sırtqı tekseriw obyektleriniń sanın kemeytiwı múmkin.

Birinshi náwbette kelesi tekseriw ushın ishki qadaǵalawdıń tiykarǵı salasın úyreniw zárúr.

14.1 - súwret. Xojalıq júrgiziwshı subyektin ishki qadaǵalaw sisteması

Xojalıq júrgiziwshı subyektin ishki qadaǵalaw sisteması tómendegilerdi óz ishine aladı:

- qadaǵalaw ortalıǵı;

- buxgalteriya esabı sisteması;
- aktivlerdin saqlanǵanlıǵı ústinen qadaǵalaw;
- nızam hám normativ - huqıqıy hújjetlerge ámel qılıw ústinen qadaǵalaw.

Qadaǵalaw ortalıǵı, ishki qadaǵalaw sistemasın belgilew hám qollap - quwatlawǵa qaratılǵan tekserilip atırǵan obyektin basqarıwı ámeliy háreketi hám xabar beriw túsiniledi. **Ol tómendegilerdi óz ishine aladı:**

- basqarıwdıń tiykarǵı principi hám usılları;
- shólkemlestirilgen struktura;
- juwapkershilik hám wákillikti bólistiriw;
- xızmetkerler siyasatı;
- sırtqı paydalanıwshılar ushın finanslıq esabattı tayarlaw;
- ishki esabattıń ishki basqarıw esabı hám tayarlanıwı;
- nızamshılıq talaplarına xojalıq iskerliginiń muwapıqlıǵı.

Qadaǵalaw ilajları maqsetleri ushın ishki qadaǵalawdıń áhmiyetin anıqlawda, atap aytqanda tekserilip atırǵan subyektin qadaǵalaw quralları tómendegi maqsetlerge erisiwine isenim payda etiw zárúr:

- xojalıq operaciyanı pútkil jáne arnawlı bir jaǵdaylarda administraciyanı maqullaw menen atqarıladı;

- barlıq operaciyalar buxgalteriya esabında tuwrı summalarda, buxgalteriya esabınıń tiyisli esaplarında, tuwrı dáwirde, xojalıq júrgiziwshı subyektte qabil etilgen esap siyasatı menen muwapıqlıqta belgilenedi hám tuwrı buxgalteriya esabatın tayarlaw múmkinshiligin támiyinleydi;

- aktivlerden paydalanıw muwapıq administraciyanıń ruxsatı menen múmkin;

- buxgalteriya esabında belgilengen hám haqıyqatta aktivlerge muwapıq jaǵdayda administraciya tárepinen belgilengen udayı tákirarlanatúǵın hám administraciyanıń ayırmaslıǵı jaǵdaylarında tiyisli háreketler qabil etedi.

Bunnan tisqari, tekserilip atırǵan obyektte bunday ilajlarda qollawda tómendegilerge isenim payda etiw kerek:

- buxgalteriya jazıwlarınń tuwrılıǵın arifmetikalıq tekseriw;
- esap - sanaqlar salıstırıwın ótkeriw;

- boshliq xizmetkerlarning hujjat aylanmasi to'g'ri hali ham ruxsat jazbalarini bar ekanligini tekshirib;

- belgilengen udayi takirarlantug'in jobalar rejimiga muvopiq jag'dayda ham kassadagi naq pullar, tiykaragi esabat blankalari, buxgalteriya esabi mag'liwmatlari ham haqiqiy naq pullarning muvopiqdligini aniqlaw ushun qimbatli qag'azlar ham tovar - materialliq bayliqlardi tosmarli inventarizatsiyasini otkerib;

- usi xajalik subyektineng sirtta jaylasqan dareklerden mag'liwmatlardan qadagalaw maqsetleri ushun paydalanib.

Biraq, ishki qadagalaw sistemasini analiz qilwda ol malim mumkinshilik darejesi meneng jaratilgan ham ogan erisilgen maqsetlerdi tasvirlaw mumkin. Oytkeni ishki qadagalaw sistemasini tomendegiler sheklewler esaplanadi:

- xojaliq jurgiziwshi subyektineng basqarilw, ishki qadagalawga qarejeteri olar alip kelgen ekonomikalik paydadan kem bolw ushun tabiiy talap;

- ishki qadagalawdin koplegen qarjilarning maqseti dasturli emes esaplanganlari emes, balki zarur bolmagan xojaliq operatsiyalarning aniqlaw;

- arqayinligi, naduris pikirlewi yamasa instruktiv materiallardin tusinbewligi sebepli biyparwaligi boyinsha jumissli qasiyeti;

- ishki qadagalawga jawapker bolgan administratsiya wakilleri tarepineng ozimshilik peneng ozlestiriwge yol qoyib aqibetinde ishki qadagalaw sistemasini buzib.

Xojaliq jurgiziwshi subyektineng ishki qadagalaw sistemasini bahalaw ush basqishta otkerilw kerak:

- ishki qadagalaw sistemasini meneng uliwma tanisib;
- ishki qadagalaw sistemasini isenimligini dáslepki bahalaw;
- ishki qadagalaw sistemasini bahalawdin tuwnligini tasvirlaw.

Qadagalaw ilajlarning jobalaw basqisshinda tekshirilip atirgan subyekt iskerligini ayriqshaligi ham kolemi tuwnligini uliwma sawlelendirib meneng bir waqitta olar tarepineng qollanilgan ishki qadagalaw sistemasini jame onni buxgalteriya esabi sistemasini meneng uliwma tanisib kerak. Bunday dáslepki tanisib natijeleri boyinsha qadagalaw ilajlarning otkerib prosesinde tekshiriletug'in ishki qadagalaw sistemasini subyektine tayanib mumkinligini tuwnligini qarar qabil etedi. Eger tekshiriletug'in ishki qadagalaw sistemasini subyektine uliwma

tayanib shart emesligini tuwnligini qarar qabil etilse, onni juwmaqlariga bul sistemaqa iseniwge tiykarlanbaytug'in turde qadagalaw ilajlarning jobalaw zarur.

Eger tekshiriletug'in ishki qadagalaw sistemasini subyektini meneng tanisib natijeleri boyinsha qadagalaw ilajlarning otkerib dawaminda onni tayanisshuna hareket qilw sheshimi qabil etilgen bolsa, onni isenimligini boyinsha dáslepki bahalaw otkerib zarur.

Xojaliq jurgiziwshi subyektler mamleket tarepineng qadagalanadi ham ishki qadagalaw sistemasini isenimligini dáslepki bahalaw ilajni otkerib qadagalaw gruppalari qatnasishlari erkin islep shug'riw usul ham metodlarga tiykarlanadi.¹³³

Bunda olar tomendegilerdi itibarqa aladi:
- barliq esabat dawiri ushun tekshirilip atirgan obyektineng buxgalteriya ham xojaliq hujjetlerineng qadagalaw qurallarini isenimligini tekshirib kerak;

- tekshirwde barliq dawir ushun tan bolgan aktivlerge salostirganda ozgeshelik yamasa parqlarqa iye bolgan iskerlik dawirlerine ulken itibar qaratiw zarur;

- barliq ishki qadagalaw sistemasini yamasa ayriqsha qadagalaw qurallarini isenimligini bahalaw orta yamasa joqari darejede basqa ayriqsha qadagalaw qurallarini isenimligini bahalaw mumkinshiligi esaplan tashqari bolmaydi.

Eger ishki qadagalaw sistemasini isenimligini dáslepki bahalaw natijeleri boyinsha tomen darejede bahalanasa, buni kelesinde muvopiq turde qadagalaw ilajlarning otkeriwdi jobalawdi atap otiw zarur.

Eger dáslepki bahalaw ilajlarning natijeleri boyinsha ishki qadagalaw sistemasini ham ayriqsha qadagalaw qurallariga isenim tuwnligini qarar qabil etilse, ol jag'dayda qadagalaw ilajlarning otkerib dawaminda bul bahalawdineng tuwnligini tasvirlaw ilajlarning otkerib zarur.

Eger isenimlilikni dáslepki bahalanw dawaminda putkil ishki qadagalaw sistemasini yamasa qandayda bir onni ayriqsha qurallarini bahalaw baslangissh bahalaw dawaminda alingannan tomen ekanligini malim bolsa, muvopiq turde qadagalaw ilajlarning otkerib natijeleri

¹³³ O'zbekiston Respublikasini «Xojaliq jurgiziwshi subyektler iskerligini mamleket tarepineng qadagalaw haqqidagi 717-L-sani nizam. 24.12.1998.

boyınsha juwmaqlardıń tuwrılıgın asırıw ushın basqa qadaǵalaw ilajların ornılaw qaǵırdalarnı durıslaw zárúr.

Aktivlerdiń saqlanǵanlıǵı qadaǵalawı, ishki qadaǵalawdıń zárúrli tarawlarınan biri esaplanadı. Bul qadaǵalaw xojalıq júrgiziwshi subyekttiń aktivlerine ruxsatsız iyelew, paydalanıw yamasa bólistiriwdi waqtında anıqlaw yamasa saplastırıwǵa qaratılǵan.

14.2 - súwret. Ishki qadaǵalaw sistemasın belgilew hám qollap - quwatlawǵa qaratılǵan sharalar

Aktivlerdiń saqlanǵanlıǵın qadaǵalaw, strukturalıq pitimlerdi saplastırıw yamasa waqtında anıqlaw menen sheshilmegen qárejetler yamasa investiciya qoyılmalarnı qabıllaw, tiykarlanbaǵan minnetlemeler, tovar - materiallıq rezervlerin urılawı yamasa aktivlerdi ózimshilik penen paydalanıwǵa beriliwi menen baylanıshı.

Qadaǵalawdıń bunday sisteması aktivlerden paydalanıw administraciyanıń ruxsatı menen ótkeriliwin wákillik beriw ushın jaratadı. Olarǵa kreditlerdi beriw hám qadaǵalaw boyınsha talaplarǵa ámel qılaw hám belgilew, investiciyalar hám usınıń menen baylanıshı hújjetler boyınsha qararlar qabıllaw kiredi.

Aktivlerdiń saqlanǵanlıǵın qadaǵalaw sisteması jetispewshiliklerdi saplastırıw yamasa anıqlaw menen sheklenbeydi. Ol aktivlerden ruxsatsız paydalanıw yamasa iyelew nátiyjesi bolıwı múmkin bolǵan basqa zárúrli joǵaltıwlarǵa saplastırıw hám anıqlawǵa járdem beredi. Ishki qadaǵalaw sırtqı qadaǵalaw organı tárepinen ámelge asıratuǵın qadaǵalawdan parıq etedi. Bul qadaǵalawdıń integrallasqan sisteması bolıp shólkemge maslastırılmaǵan. Nátiyjede, ishki qadaǵalaw kóbinese basqarıw qadaǵalawı retinde túsiniledi.

Ishki qadaǵalaw sisteması hesh qashan qadaǵalawdıń zárúrliǵın páseytirmeydi. Ádette qadaǵalaw funkciyası mámleket qarjıların nızamǵa qayshı ózlestiriw, ózimshilik penen ózlestiriw, kemshilik, jalataylıqlarǵa qarshı nátiyjeli qorǵanıw quralın atqaradı.

14.2. Ishki qadaǵalaw ilajları hám usılları

Ishki qadaǵalaw tiykarınan ayrıqsha tárepi sonnan ibarat, ol basshılıqtıń barlıq dárejesinde ámelge asırıladi. Bunnan ayrıqsha túrde, ishki qadaǵalaw gárezsiz revizorlar tárepinen ámelge asadı, olar tek shólkem basshısına esap beredi hám ishki qadaǵalaw sistemasın tuwrı dúzilgeninde tekseredi.

Ishki qadaǵalaw funkciyası organ tárepinen ámelge asırılıp, administraciyaǵa ishki qadaǵalaw sisteması nátiyjeli xızmet kórsetiw menen birge ekonomikalıq resurslardan nátiyjeli paydalanıwǵa qadaǵalaw sistemasınıń úlesi boyınsha usınıslar beredi. Ishki qadaǵalaw maqseti - bul usınıslardı dúziw, administraciya tárepinen esapqa alınatuǵın májbúriy ilaj esaplanadı. Kemshiliklerdi saplastırıw boyınsha ilajlardı ámelge asırıw administraciya juwapkershiligi esaplanadı.

Ishki qadaǵalaw xızmeti tiykarǵı wazıypaları bolıp:

- baqlaw keńesi isenimli informaciya menen támiyinlew hám ishki qadaǵalaw ámelge asırılıwı nátiyjeleri boyınsha kárxana iskerligin jetilistiriwge tiyisli usınıslardı tayarlaw;
- ishki qadaǵalaw procesinde anıqlanatuǵın kemshiliklerdi saplastırıw boyınsha kárxana basqarıw shólkemlerine usınıslardı operativlik penen kiritiw, olardıń dúzetiwin qadaǵalaw.

Ishki qadagalaw sisteması natiyjeli funkciyası ushın dáslepki shártlerden esaplanadı.¹³⁴

Ishki qadagalaw xızmeti tiykarǵı funkciyaları:

- hár jılı kárxananıń baqlaw keńesi tárepinen tastıyqlaytuǵın jobaǵa muwapıq tiyisli tekseriwler ótkeriw jolı menen ishki qadagalawdı ámelge asırw (hár sherekte hám esap beriw jılı juwmaqları boyınsha);

- dúziletuǵın xojalıq shártnamalarınıń nızam hújjetlerine muwapıqlıǵı boyınsha ekspertiza ótkeriw;

- buxgalteriya esabın júrgiziwde hám finanslıq esabattı dúziwde kárxananıń strukturalıq bólimlerine metodikalıq járdem beriw, olarǵa finans, salıq, bank nızamları hám basqa nızam hújjetleri máseleleri boyınsha másláhátler beriw;

- texnikalıq tapsırmalardı islep shıǵıwda, sırtqı qadagalawshı organlarınıń usınısların bahalawda jáne reviziyalıq tekseriwlerin ótkeriw ushın sırtqı qadagalawshı organların tańlawda usınıslardı tayarlawda kárxananıń baqlaw keńesine kómeklesiw.

Ishki qadagalaw xızmeti huqıqları bolıp:

- ishki qadagalawdı ámelge asırw dawamında payda bolatuǵın máseleler boyınsha kárxananıń hújjetlerin (bashqtıń buyırqları, kórsetpeleri, basqarıw shólkemleri qararları, málimlemeler, esap - sanaqlar, zárúr hújjetlerdiń tastıyqlanǵan nusqaları hám basqa hújjetlerdi), kárxana lawazımlı hám juwapker shaxslarınan awızsha hám jazba túsindirmeler alıw;

- ishki qadagalawdı ótkeriwge kómeklesiw ushın kárxananıń tiyisli qánigelerin qosıw.

Ishki qadagalaw xızmeti májbúriy minnetleri:

- finans hám statistika esabattı kórsetkishlerdiń isenimligin tekseriw;

- ishki qadagalawdı ámelge asırwda alınǵan informaciyanıń sıf saqlanıwına ámel qılıw;

- kárxanaǵa onıń lawazımlı shaxsları hám basqa xızmetkerleri tárepinen zıyan jetkizilgeninen dárek beretuǵın jaǵdaylar anıqlanǵanda bul haqqında operativlik penen kárxananıń baqlaw

keńesine xabar beriw hám revizor esabatında tiyisli jazıwdı atap kórsetiw;

- aktivlerdi xatlawdan ótkeriwde hám nızamda belgilengen tártipte onıń waqtında ámelge asırıwın qadagalawda qatnasıw.

Ishki qadagalaw xızmeti nızam hújjetlerine hám kárxananıń shólkemlestiriw hújjetlerine muwapıq basqa minnetlemelerge de iye bolıwı múmkin.

Ishki qadagalaw xızmeti xızmetkerleri tómendegi talaplardan birine juwap beriwı kerek:

- qadagalawshınıń ilimiy tájriybe sertifikatın iyelew;

- Ózbekstan Respublikası Joqarı bilimlendiriw mákemelerinde, yaki Ózbekstan Respublikası nızam hújjetlerine muwapıq Ózbekstan Respublikasındaǵı bilimlendiriwge teńligi tán alınǵan shet el mámleket shólkeminde alınǵan joqan maǵlıwmatqa, aqırǵı 10 jıldıń keminde 2 jılında buxgalteriya esabı, finans yamasa salıq qadagalawı salasında ámeliy jumıs stajına (sonday - aq, onıń basıwshı boyınsha) iyelew.

Ishki qadagalaw xızmeti xızmetkerler sanı ishki qadagalaw maqsetlerine natiyjeli erisiw jáne onıń wazıypaların sheshiw ushın jeterli bolıwı kerek.

Ishki qadagalaw xızmeti shtatında tómendegiler bolıwı kerek:

- aktivleriniń balans qunı 1 mlrd. sumnan 10 mlrd. sumǵa shekem quraytuǵın kárxanalarda - keminde eki dana sertifikatqa iye bolıwı;

- aktivleriniń balans qunı 10 mlrd. sumnan 50 mlrd. sumǵa shekem quraytuǵın kárxanalarda - keminde úsh dana sertifikatqa iye bolıwı;

- aktivleriniń balans qunı 50 mlrd. sumnan artıqtı quraytuǵın kárxanalarda - keminde tórt dana sertifikatqa iye bolıwı.

Tómendegiler ishki qadagalaw xızmeti ǵárezsizliginiń tiykarǵı shártleri esaplanadı:

- ishki qadagalaw xızmeti basshısın jáne onıń xızmetkerlerin lawazımǵa belgilew hám iyelep turǵan lawazımınan azat etiw, kárxana baqlaw keńesiniń qararları boyınsha olarǵa miynet haqı muǵdarın hám basqa tólewlerdi belgilew;

- kárxana baqlaw keńesine tikkeley baǵınıw.

Ishki qadagalaw:

- tastıyqlanǵan biznes - joba atqarıwın;

¹³⁴ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń «2021 - 2025 jıllarda mámleket qatnasındaǵı kárxanalardı basqarıw hám reformalaw strategiyasını tastıyqlaw haqqında»ǵı 166-sanlı qanun. 29.03.2021.

- korporativ basqarıw principlerine ámel etiwın;
- buxgalteriya esabı hám finanslıq esabattıń jaǵdayın;
- salıqlar hám basqa májbúriy tólewler tuwrı esaplap shıǵılıwı hám tóleniwın;

- finans - xojalıq iskerligin ámelge asırıwda nızam hújjetlerine ámel etiwın;

- aktivlerdiń jaǵdayın;
- ishki qadaǵalawdıń jaǵdayın tekseriw hám olardıń monitoringin alıp barıw jolı menen tek ishki qadaǵalaw xızmeti xızmetkerleri tárepinen ámelge asadı.

Baqław keńesi tárepinen kárxana qánigeliginen kelip shıǵıp nızam hújjetlerine muwapıq tekseriwdi ótkeriwdiń basqa baǵdarlar belgileniwı múmkin.

Ótkerilgen tekseriwler nátiyjeleri boyınsha tikkeley onı ótkergen xızmetker (xızmetkerler) tárepinen imzalanatuǵın tiyisli esabatlar dúziledi.

Bunda:

a) biznes - joba atqarıwın tekseriw nátiyjeleri haqqındaǵı esabatlar tómendegilerdi óz ishine alıwı kerek:

- onıń atqarıwınıń muǵdar hám sapa kórsetkishleri analizi;
- onıń atqarıwı támiyinlenbegen jaǵdayda ayıpker lawazımlı shaxslar jekke ózi kórsetilgen anıqlanǵan sebepler bayanı;

b) korporativ basqarıw principlerine ámel qılıwdı tekseriw nátiyjeleri haqqındaǵı esabatlar tómendegilerdi óz ishine alıwı kerek:

- kárxananı basqarıw shólkemlestiriwshiler tárepinen qabil etetuǵın qararlardıń nátiyjeligi, onıń qatnasıwshıları (shólkemlestiriwshiler)niń nızamlı huqıqıy máplerine ámel etiwı analizi;

- korporativ basqarıw salasında nızam hújjetleri buzılıwı jaǵdaylar bayanı (shólkemlestiriwshiler hújjetlerine ámel qılıw, ulıwma jynalıslar hám kárxana basqarıw shólkemlestiriwshiler jynalısları ótkeriliwı, dividendlerdiń tuwrı esaplanıwı hám waqtında tóleniwı hám taǵı basqalar);

v) kárxananıń buxgalteriya esabı hám finans esabatları jaǵdayın tekseriw nátiyjeleri haqqındaǵı esabat tómendegilerdi óz ishine alıwı kerek:

- buxgalteriya esabın júrgiziw hám finans esabatların dúziwdiń belgilengen tártibine ámel etiwın bahalaw;

- anıqlanǵan buxgalteriya esabatın júrgiziw hám finanslıq esabattı tayarlawdıń belgilengen tártibi ózgerisiniń xarakteristikası;

g) salıqlar hám basqa májbúriy tólewler tuwrı esaplanıwı hám tóleniwın tekseriw nátiyjeleri haqqındaǵı esabatlar tómendegilerdi óz ishine alıwı kerek:

- dúzilgen hám tiyisli organlarǵa usınılǵan salıqlar hám májbúriy tólewler esap - sanaǵı tuwrılıǵın bahalaw;

- salıqlar hám májbúriy tólewlerdi esaplaw hám tólewdiń belgilengen tártibi buzılıwı jaǵdayların, salıq salmatuǵın bazanı belgilewde shetke shıǵıwları bayanlaw;

d) finans - xojalıq operaciyaların ámelge asırıwda kárxana tárepinen nızam hújjetlerine ámel etiwın tekseriw nátiyjeleri haqqındaǵı esabatlar tómendegilerdi óz ishine alıwı kerek:

- kárxana tárepinen ámelge asırılǵan finans - xojalıq operaciyaların nızam hújjetlerine muwapıqlıǵın bahalaw;

- ishki qadaǵalaw dawamında anıqlanǵan kárxana tárepinen ámelge asırılǵan finans - xojalıq operaciyaların nızam hújjetlerine saykes emesligin bayanlaw;

e) ishki qadaǵalawdıń jaǵdayın tekseriw nátiyjeleri haqqındaǵı esabatlar tómendegilerdi óz ishine alıwı kerek:

- ishki qadaǵalaw sistemasın jáne onıń iskerlik kórsetiwindegi bar kemshiliklerdi bayanlaw;

- kárxana strukturalıq bólimlerindegi atqarıw intizamınıń jaǵdayı haqqındaǵı maǵlıwmatlar, onıń anıq xızmetkerleri jumısındaǵı bar kemshilikler.

Aktivlerdiń jaǵdayın tekseriw nátiyjeleri aktivlerdi xatlawdan ótkeriwdiń tiykarlanıwın jáne olardıń háreketi, ámelde bar ekenligi hám saqlanıwı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı óz ishine alıwı kerek.

Sonıń menen birge ótkeriletuǵın tekseriwler boyınsha barlıq esabatlarda kárxana atqarıwshı organı jáne onıń strukturalıq bólimleri iskerligi bahalanıwın, anıqlanǵan shetke shıǵıwlar hám nızam buzılıwları saplastırıwǵa tiyisli usınıslardı, tastıyqlaytuǵın hújjetlerdiń tolıq paketin óz ishine alatuǵın jummaqlawshı bólim bolıwı kerek.

sistemasın jetilistiriw, negizsiz debitorlıq hám kreditorlıq qarızdarlıqlarğa jol qoymaw, byudjet intizamın bekkemlew, byudjet qarjılarınan paydalanıw, sonday - aq tovar(jumis, xızmet)lar satıp alıw nátiyjeligin joqarılatıw, sonın menen birge, oraylastırılğan finans - buxgalteriya xızmetleriniń xızmetkerleri quramın bekkemlew máseleleri boyınsha usınıslar tayarlaw;

- nızam buzılıwların, olardı júz beriwge múmkinshilik jaratıwshı sebepler hám sharayatlardı saplastırıw haqqında tómengi buwın mákemelerge atqarıwı májbúriy bolğan usınıslar kiritiw.

Byudjet shólkemlerinde, ishki qadaǵalaw - shólkem tárepinen smetalardı dúziw jáne atqarıwın ámelge asırıwdı nızam hújjetlerine ámel etiwın tekseriw jáne monitoring alıp barıw jolı menen qadaǵalaw, finanslıq esabatlar maǵlıwmatların isenimligin támiyinlew, byudjet - smeta intizamına ámel qılıw, pul qarjılardı maqsetli hám aqılǵa uǵras sarıplarıwǵa baǵdarlangan iskerlik bolıp tabıladı.

Ishki qadaǵalaw xızmeti shólkemlestiriwshilerdiń ishki qadaǵalaw sistemasın quraytuǵın strukturalıq elementlerinen biri bolıp esaplanadı. Ishki qadaǵalaw xızmeti ishki qadaǵalaw sistemasınıń túrli buwınları (elementleri) ústinen nátiyjeli qadaǵalawdı ámelge asırıwǵa járdem beriw ushın mólsherlengen iskerlik retinde tın alıw múmkin.

Óz maqsetlerine muwapıq jaǵdayda ishki qadaǵalaw xızmeti byudjet shólkemlerinde tómendegi funkciyalardı orınlawı kerek:

- ishki qadaǵalaw sistemasın (byudjet shólkemi basqarıwı hám xızmetkerleri tárepinen ámelge asıratuǵın mámleket funkciyasın orınlaw boyınsha operaciya nátiyjesi, isenimli esabatlar menen támiyinlew hám nızamshılıq jáne taǵı basqa normativ - xuqıqıy akt hám reglamentlerge ámel qılıw) bahalaw, anıqlanǵan kemshiliklerdi saplastırıw boyınsha pikir hám usınıslardı islep shıǵıw;

- iskerlik nátiyjeligin bahalaw, byudjet - smeta intizamına ámel qılıw boyınsha tiykarlangan usınıslardı islep shıǵıw hám usınıw;

- finanslıq esabattaǵı informaciyaardıń isenimligi támiyinleniwı boyınsha tiyisli usınıslardı islep shıǵıw.

- hár jılı tastıyqlaytuǵın rejege muwapıq tiyisli tekseriwler ótkeriw jolı menen ishki qadaǵalawdı ámelge asırıw (hár sherekte hám esap beriw jılı juwmaqları boyınsha);

- mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları tárepinen ótkerilgen tekseriwler nátiyjelerine kóre anıqlanǵan qáte hám kemshiliklerdi saplastırıw ilajlar jobasın islep shıǵıw jáne onı atqarıwın qadaǵalaw;

- dúziletuǵın xojalıq shártnamalarınıń nızam hújjetlerine muwapıqlıǵı boyınsha ekspertiza ótkeriw;

- buxgalteriya esabın júrgiziwde hám finanslıq esabattı dúziwde buxgalteriya hám joba - finans bólimlerine metodikalıq járdem beriw, olarǵa finans, byudjet - salıq nızamları jáne taǵı basqa nızam hújjetleri máseleleri boyınsha másláhátlar beriw;

- normativ - huqıqıy hújjetler hám ishki qaǵıydalar, esabatlar boyınsha qaǵıydalar, shártnamalar minnetlemeleri, esap - sanaq - tólew intizamına ámel etiwın, byudjet hám byudjetten tisqan maqsetli fondlar menen esap - sanaqlardıń waqtında ámelge asırıwın qadaǵalaw, baslanǵısh esap hújjetlerin rásmiylestiriw rejimine ámel etiwı hám anıqlanǵan qáte jáne kemshiliklerdi saplastırıw boyınsha qararlardıń atqarıwı ústinen qadaǵalaw hám basqalar.

Ishki qadaǵalaw xızmeti bólimine byudjet shólkemlerinde buxgalter lawazımında kóp jil islegen úlken ámeliy tájiriybelerge iye xızmetkerlerdi sonın menen birge ishki qadaǵalaw ilimiy tájiriybe sertifikatına iye bolǵan shaxslar qosıw maqsetke muwapıq boladı. Ishki qadaǵalaw xızmeti bóliminiń xızmetkerleri, qárejetler smetaları jáne shtatlar kestesi dúziwden baslap olardı atqarıwı juwmaqlarına tiyisli finanslıq esabatlardı qalıplestiriw processlerin monitoringin alıp barıwın qadaǵalawları maqsetke muwapıq boladı. Ishki qadaǵalaw xızmeti bóliminiń xızmetkerleri iskerligi ishki lawazım jollamaları menen belgilenedi.

Ishki qadaǵalaw xızmeti bólimi tárepinen úyrenilgen obyektler boyınsha aylıq, shereklik esabatlardı usınıs etip barıwı kerek. **Bunda ishki qadaǵalaw xızmetiniń iskerliginde tómendegilerdi támiyinlew kerek:**

- administraciyanı isenimli informaciya menen támiyinlew hám ishki qadaǵalaw ámelge asırıwı nátiyjeleri boyınsha finans - xojalıq iskerligin jetilistiriwge tiyisli usınıslardı tayarlaw;

- ishki qadaǵalaw procesinde anıqlanatuǵın kemshiliklerdi saplastırıw boyınsha administraciyaǵa usınıslardı operativlik penen kiritiw, olardıń tuwrılanıwın qadaǵalaw.

Byudjet shólkemlerinde ishki qadaǵalaw iskerligin ámelge asırıw jobalaw, iskerlikti ámelge asırıw hám nátiyjeleri boyınsha esabatlar qalıplestiriwdi óz ishine aladı.

Ishki qadaǵalawtı ótkeriwdiń baslanǵısh basqısı, onı jobalaw bolıp, esaplanadı. Tekseriw jobasında jumıstıń kútilip atırǵan kólemi, reviziya ótkeriwdiń kestesi hám múddetleri, tekserilip atırǵan obyekt tuwrısında obyektiv hám hár tárepleme tiykarlangan pikirlerdi qalıplestiriw ushın zárúr bolatuǵın qadaǵalawshı ámelleriniń kólemi, túrleri hám izbe - izligi kórsetip ótilgen tekseriw baǵdarlaması belgilenip ótiliwi kerek.

Reviziya tekseriwlerdiń ulıwma jobası hár esap beriw jılı baslanǵanǵa shekem dúziledi. Onı dúziwde tómendegiler názerde tutıladı:

- hár bir anıq obyektler boyınsha tekseriwshilerdi olardıń professional qásiyetleri hám lawazım dárejelerine muwapıq bólistiriw;
- jumısshı hújjetlestiriwdi alıp barıw;
- ámelge asırǵan jumıstı hújjetli túrde rásmiylestiriw jáne onı tekserilip atırǵan obyektin juwapker shaxsları menen talqılaw.

Ulıwma joba reviziya baǵdarlamasınıń ámelge asırıwda qollanba retinde xızmet etiwı kerek. Reviziya baǵdarlaması - bul ornattılǵan formada hújjetli túrde, rásmiylestirilgen ishki qadaǵalawdıń usıllar hám metodlar kompleksi bolıp tabıladı. Reviziya baǵdarlaması usı tekseriwde qollanılatuǵın ámelleri, sonıń menen birge, olardıń xarakteristikası, múddetleri, kólemleri hám anıq bir atqarıwshılardı óz ishine aladı. Tekseriwdi ótkeriwden aldın qadaǵalaw tańlawınıń kólemin anıqlap alıw kerek boladı, sonıń menen birge, tekserilip atırǵan obyektte bar bolǵan tekseriw hújjetler menen tanısıp shıǵılıwı zárúr bolıp tabıladı.

Ishki qadaǵalawdıń usılları materiallıq hám finanslıq resurslardan paydalanıwdıń nátiyjeligin úyreniw, aktivlerdiń saqlanıwın hám minnetlemelerdiń waqtında qaytıwın támiyinlew, xojalıq operaciyalarnıń nızamlıǵı, haqıyqlıǵın hám maqsetke muwapıqlıǵın támiyinlep beriw, sonıń menen birge, bul operaciyalardıń buxgalteriya esabında sáwlelendiriw ushın tiykar bolıp xızmet etetuǵın baslanǵısh hújjetler menen rásmiylestiriliwın úyreniw maqsetinde onıń finans - xojalıq iskerligin tekseriw boyınsha finanslıq, ekonomikalıq,

shólkemlestirilgen, texnikalıq hám haqıyqiy usıl jáne ilajlarınń kompleksinen ibarat esaplanadı.

Ishki qadaǵalawdı ótkeriw ámeliyatta qadaǵalawdıń tómendegi túrлерinen paydalanıw menen ámelge asırıladı:

- inventarizaciya qılıw;
- kózden ótkeriw;
- úyrenip shıǵıw;
- qadaǵalaw jolı menen ólshewler ótkeriw;
- hújjetli qadaǵalaw, huqıyqiy tekseriwler hám analitikalıq ámellerdi qollanǵan jaǵdayda ótkeriw;
- qadaǵalaw, kórip shıǵıw hám salıstırıw;
- óz - ara ushırasıwlı tekseriwler hám basqalar.

Ishki qadaǵalaw xızmeti tekseriw obyektleri boyınsha jumısshı hújjetler qalıplestirip alınıwı maqsetke muwapıq boladı.

Ishki qadaǵalawlar tárepinen ótkerilgen tekseriwler nátiyjeleri esabatlar túrinde rásmiylestiriliwi kerek. Ol reviziya málimlemeleri, reviziya jummaǵı, bildiriw xatı, reviziya tekseriw haqqındaǵı esabat, reviziya aktı hám soǵan uqsasǵan bolıwı múmkin. Sonıń menen birge esabat formaları dúziliwi belgilep alınıwı maqsetke muwapıq.

Shólkemlestiriwshilerdiń finanslıq jaǵdayın tekseriw nátiyjeleri haqqındaǵı esabatlar tómendegilerdi óz ishine alıwı kerek:

- byudjet - smeta intizamına ámel etiwı jaǵdayın bahalaw;
- buxgalteriya esabın júrgiziw hám finanslıq esabatların dúziwdiń belgilengen rejimine ámel etiwın bahalaw;
- buxgalteriya esabın júrgiziw jáne finanslıq esabatlardı tayarlawdıń belgilengen tártibi ózgerisiniń xarakteristikası hám basqalar.

Jummaqlap ayılǵanda, byudjet shólkemlerinde ishki qadaǵalaw iskerligin nátiyjeli jolǵa qoyıw byudjet jáne byudjetten tisqari pul qarjılardı maqsetli hám aqılǵa uǵras sarıplanıwı támiyinleniwı bekkemlenedi.

Tirek sózler:

Ishki qadaǵalaw; ishki qadaǵalaw sisteması; mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw; korrupciya; kompliens qadaǵalaw; buxgalteriya esabı; aktivler; finans esabı; jámleme esabat; biznes joba; korporativ

basqariw; xojalıq shártnaması; reviziya; tekseriw; arifmetikalıq tekseriw; inventarizaciya; hújjetli qadaǵalaw;

Qadaǵalaw sorawları

1. Ishki finanslıq qadaǵalaw degende neni túsinesiz?
2. Bas buxgalterdiń ishki finanslıq qadaǵalawdı alıp barıwdaǵı rolin aytnı.
3. Sırtqı tekseriwshiler ushın ishki qadaǵalaw qanday áhmiyetke iye?
4. Finanslıq qadaǵalaw menen ishki qadaǵalaw ortasında qanday parıq bar?
5. Ishki qadaǵalaw nátiyjeleri qanday rásmiylestiriledi?
6. Jámleme esabat quramın aytnı.
7. Byudjet shólkemlerinde ishki qadaǵalaw xızmetin shólkemlestiriwde nelerge itibar beriledi?
8. Tekseriwler nátiyjeleri boyınsha qanday esabatlar dúziledi?
9. Ishki qadaǵalawdı júrgiziwde qanday usıllardan paydalanadı?
10. Ishki qadaǵalaw sistemasın bahalaw qanday basqısttan ótkeriledi?

Testler

1. Ishki qadaǵalaw bul ...

- a) kárxanalarda finans - xojalıq iskerligin jetilistiriw, tuwrı hám aqılǵa uǵras basqariw qararların qabıllawǵa kómeklesiw minimal bar resurslardan paydalanıp maksimal paydalılıq hám rentabellikti támiyinlewge qaratılǵan iskerlik bolıp tabıladı.
- b) úshinshi shaxs qadaǵalawı bolıp, tekserilip atırǵan soraw boyınsha tiykarǵı qadaǵalaw obyektı menen baylanıslı tek óz - ara qatnasıqlar sorawların qarap shıǵıwǵa qaratılǵan iskerlik bolıp tabıladı.
- c) anıq dáwir boyınsha hámme máseleler boyınsha qadaǵalaw obyektlerin tekseriw, iskerligin bahalaw hám kárxanalarda finans - xojalıq iskerligin jetilistiriw, tuwrı hám aqılǵa uǵras basqariw qararların qabıllawǵa kómeklesiw bolıp tabıladı.
- d) revizorlar tárepinen alıp barılatuǵın iskerlik bolıp, bunda kárxanalarda finans - xojalıq iskerligin jetilistiriw, tuwrı hám aqılǵa

uǵras basqariw qararların qabıllawǵa kómeklesiw, rentabellikti támiyinlew názerde tutıladı.

2. Xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń finans - ekonomikalıq xızmetlerin tárepinen subyekttiń finanslıq iskerligin, atap aytqanda pul qarjularınıń háreketin buxgalteriya esabı hám esabatların júrgiziwdi, kárxanalardıń likvidlilik dárejesin, finanslıq turaqlıǵın qadaǵalaw bolıp tabıladı.

- a) xojalıq ishki finanslıq qadaǵalaw
- b) finanslıq iskerlik analizi
- c) xojalıq tekseriw
- d) xojalıq ishindegi qadaǵalawı

3. Tómendegilerden qaysısı ishki qadaǵalaw sistemasınıń islew principi esaplanbaydı?

- a) Xızmet wazıypaların tek juwapker shaxslarǵa júkletiw
- b) Ishki qadaǵalaw sisteması barlıq qatnasıwshularınıń esaplanıwı
- c) Turaqlı rawajlanıw hám rawajlandırıw
- d) Toqtawsız islew

4. Ishki finanslıq qadaǵalaw sistemasında tiykarǵı buwın esaplanadı.

- a) bas esapshı
- b) kárxana basshısı
- c) kárxana bazası basqariwshısı
- d) kassir

5. Qadaǵalaw ortahǵı degende ne túsiniledi?

a) Ishki qadaǵalaw sistemasın belgilew hám qollap - quwatlawǵa qaratılǵan tekserilip atırǵan obyekt basqarılıwınıń ámeliy háreketin

b) Nızam talaplarına xojalıq iskerliginiń muwaptıqlıǵı hám ishki qadaǵalaw sistemasın belgilewdi

c) Sırtqı paydalanıwshılar ushın finanslıq esabatlardı tayarlaw hám ishki qadaǵalaw sistemasın qollap - quwatlawǵa qaratılǵan ámeliy háreketin

d) Bas buxgalterge nızamshılıq hám finans intizamınıń ózgerisin waqtında anıqlaw, eskertiwin

6. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2006 - jil 16 - oktyabrdegi «Ustav fondında mámleket úlesi bolǵan kárxanalardıń nátiyjeli basqarılıwın hám mámleket mülkiniń

zárúr dárejede esapqa alıwın támiyinlew ilajları haqqında»gi 215 - sanlı qararı menen

a) «Kárxanalardağı ishki qadaǵalaw xızmeti haqqında Nızam» qabil etilgen

b) «Kárxanalardağı ishki qadaǵalaw xızmeti haqqında Nızam» qabil etilgen

c) «Kárxanalardağı májbúriy qadaǵalaw xızmeti haqqında Nızam» qabil etilgen

d) «Kárxanalardağı májbúriy tekseriw xızmeti haqqında Nızam» qabil etilgen

7. Ishki qadaǵalaw xızmeti degen ne?

a) Kárxana baqlaw keńesiniń qararı menen shólkemlestiriletuǵın kárxananiń ishki qadaǵalawdı ámelge asıratuǵın strukturalıq bólimi bolıp tabıladı.

b) Kárxana baqlaw keńesiniń qararı menen shólkemlestiriletuǵın strukturalıq bólimi bolıp tabıladı.

c) Kárxananiń ishki qadaǵalawın támiyinleytuǵın bólimi bolıp tabıladı.

d) Kárxana basshısı tárepinen islengen qadaǵalaw bólimi bolıp tabıladı.

8. Akционерlik jámiyetlerinde ishki qadaǵalawdı shólkemlestiriwge qoyılǵan birden - bir talaplar qaysı normativ - huqıqıy hújjetke tiykarlanıp belgilengen?

a) Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2006 - jil 27 - sentyabrdegi «Qimbathı qaqazlar bazarın jáne de rawajlandırıw ilajları haqqında»ǵı PQ - 475 - sanlı qararına tiykarlanıp

b) Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2006 - jil 16 - oktyabrdegi «Ustav fondında mámleket úlesi bolǵan kárxanalardıń nátiyjeli basqarılıwın hám mámleket mülkiniń zárúr dárejede esapqa alıwın támiyinlew ilajları haqqında»ǵı 215 - sanlı qararına tiykarlanıp

c) «Kárxanalardağı ishki qadaǵalaw xızmeti haqqında Nızam»ǵa tiykarlanıp

d) «Kárxanalardağı májbúriy tekseriw xızmeti haqqında Nızam»ǵa tiykarlanıp

9. Ótkerilgen ishki qadaǵalaw juwmaqları boyınsha ishki qadaǵalaw basshısı tárepinen imzalanıp dúziledi.

a) jámleme esabat

b) esabat

c) hújjetlerdiń paketi

d) akt

10. Ishki qadaǵalaw boyınsha qashan tekseriw alıp barıladı?

a) Úzliksiz túrde

b) Bas basqarma menen birgelikte

c) Salıq inspekciyası buyrǵına tiykarlanıp

d) Hár aydıń aqırında

11. Ishki qadaǵalaw qanday tártipte qarjulandırıldı?

a) Biypul

b) Bashq tárepinen

c) Rezerv fondınan

d) Mámleket tárepinen

15-BAP. AUDITORLIQ QADAĞALAWDĪN FINANSLIQ QADAĞALAWDĪ ÁMELGE ASIRIWDAĞĪ ÁHMIYETI

- 15.1. Auditorliq qadağalawınıń mazmun - mánisi
- 15.2. Auditorliq tekseriw formaları
- 15.3. Auditorliq iskerligin licenziyalaw tártibi hám qadağalawı

15.1. Auditorliq qadağalawınıń mazmun - mánisi

Mámleketlik emes finanslıq qadağalaw tiykarınan auditorliq firmaları yamasa auditorlar iskerligi arqalı ámelge asırıladi.

Audit (latinshada «esitiwshi», inglizshe «tekseriwshi») – bazar qatnasıqlarınan kelip shıǵıp xojalıq júrgiziwshi subyektlar iskerliginiń málim kriteriyalarına sáykesligin tekseriw arqalı bahalaw hám qalıstı qararlar beriw bolıp tabıladi.¹³⁶

Audit usı kúнге shekem uzaq tariyxqa iye bolıp, birinshi ǵárezsiz auditorlar Evropanıń akcionerlik kompaniyalarında XIX - ásirde payda bolǵan. Auditniń payda bolıwı kompaniyalı tikkeley basqarıw menen shuǵıllanıp atırǵan (administraciya, menedjerler) jáne onıń iskerligine investiciya qoyıp atırǵan (múlik iyeleri, akcionerler, investorlar) máplerin qorgalıwı menen baylanıslı.

Alımlar hám ámeliyatshılar tárepinen auditorliq iskerligin «auditorliq qadağalaw», «auditorliq tekseriw», «mámleketlik emes finanslıq qadağalaw», «ǵárezsiz finanslıq qadağalaw» sıyaqlı atamalardan paydalanǵan jaǵdayda túrlishe ańlatadı, bul onıń mánisin anıq belgilewge múmkinshilik bermeydi.

Sonı atap ótiw kerek, turaqlı túrde nızam tekstinde isletiletuǵın «auditorliq tekseriw», «auditorliq xızmetleri» huqıqiy anıqlaması joq.¹³⁷ Bulardı analiz etip, «audit» túsiniginiń mazmunı hám mánisin anıqlastırıw múmkin emes. Audit boyınsha ekonomikalıq ádebiyatlarda alımlardıń túrlishe ilimiy pikirleri keltirilip ótiledi.

Audit – bul málim wákillikke iye tárepler, yaǵnıy auditorlar tárepinen xojalıq júrgiziwshi subyektlar iskerliginiń respublikada qabıl etilgen nızam - hújjetlerine muwapıq tekseriw jolı menen bahalaw hám qalıstı sheshimler beriw esaplanadı.¹³⁸

Audit – bul ǵárezsiz maman qanıgeler tárepinen kárxananiń finanslıq esabatın yamasa onıń menen baylanıslı nızam hám basqa normativ - huqıqiy hújjetlerge muwapıqlıq dárejesi haqqında juwmaq shıǵarıw maqsetinde izertlew esaplanadı.¹³⁹

Auditorliq iskerliginiń tiykarǵı maqseti kárxanalar buxgalteriyalıq (finanslıq) esabatlardıń isenimligi, olar tárepinen payda bolǵan finanslıq hám basqa operaciyalardı ámeldegi normativ - huqıqiy hújjetlerge sáykesligin anıqlawdan ibarat.¹⁴⁰

Auditor hám auditorliq iskerlikniń tiykarǵı maqseti buxgalteriya esabatınıń isenimligi hám payda bolǵan xojalıq operaciyalardıń ámeldegi normativ aktlerge muwapıq keliwin anıqlaw bolıp tabıladi.¹⁴¹

Auditorliq iskerligi hám finanslıq esabat auditi auditorliq xızmetleri arqalı anıqlanǵanlıǵı sebepli, olar óz gezeginde nızamsızlıqta anıqlanbaǵan auditorliq tekseriw arqalı anıqlanadı.

Ekonomikani basqarıwdıń bazar sistemasına ótiliwi hám túrli kommerciyalıq sistemalarınıń payda bolıwı menen olardıń finanslıq isenimligine, sonıń menen birge olardıń finanslıq jaǵdayın obyektiv bahalawda talaplar keskin asırıldı.

Auditorliq qadağalawınıń tiykarǵı wazıypaları buxgalteriyalıq hám finanslıq esabatlardıń isenimligin jáne ámelge asırǵan finanslıq hám xojalıq operaciyalardıń ámelde bolǵan huqıqiy - normativ - huqıqiy hújjetlerge muwapıqlıǵın anıqlaw, tekserilip atırǵan ekonomikalıq subyektlardıń tólew - esabat hújjetlerin, salıqlar hám basqa finanslıq minnetlemelerin tekseriwden ibarat.

Auditorliq iskerligi degende auditorliq shólkemleriniń auditorliq xızmetlerin kórsetiw boyınsha isbilenmenlik iskerligi túsiniledi.¹⁴²

Auditorliq shólkemleri tómendegi professional xızmetlerin kórsetiwı múmkin:

- buxgalteriya esabın jolǵa qoyıw, tákirar tiklew hám júrgiziw;
- finanslıq esabatlardı dúziw;
- milliy finanslıq esabatlardı buxgalteriya esabı xalıqaralıq standartlarına ótkeriw;

¹³⁹ To'lxo'jova M.M. Moliyaviy aholining auditi. Darslik. -T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi. 1996, b. 94

¹⁴⁰ Барышбаев И.И. Организация и ведение процесса внешнего аудита. Учебное пособие. – М.: «Финансы», 2000, с. 8

¹⁴¹ Қыямов У.Қ. Кәсіпкерлер мольавий – халік фаолятининг аидити. О'қов қо'ғамна. – Фарғона, 1997, б. 5

¹⁴² Ózbekstan Respublikasınıń «Auditorliq iskerligi haqqında»ǵı ÓRQ-677-sańlı nızamı. 25.02.2021.

¹³⁶ Musaev H.N. Audit. Darslik. T.: «Moliya» 2003, b. 19

¹³⁷ Ózbekstan Respublikasınıń «Auditorliq iskerligi haqqında»ǵı ÓRQ-677-sańlı nızamı. 25.02.2021.

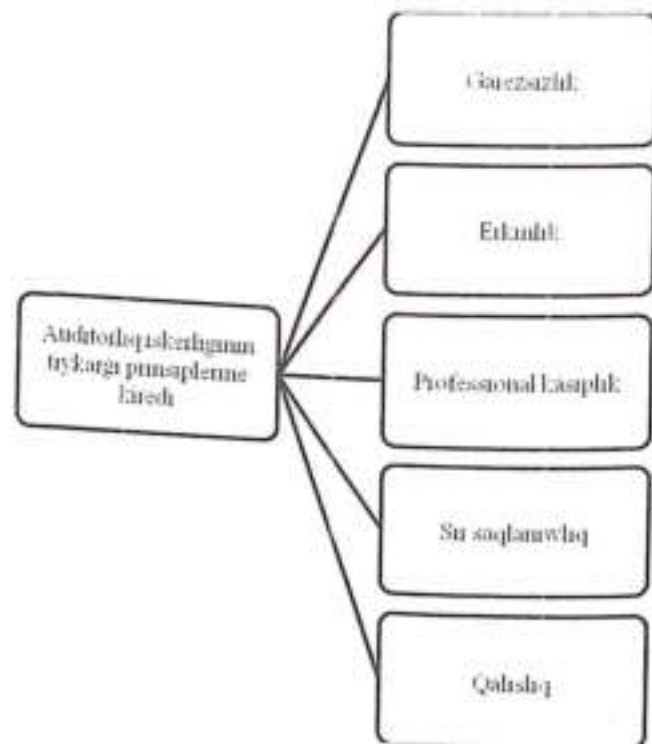
¹³⁸ Musaev H.N. Audit. Darslik. T.: «Moliya» 2003, b. 18

□ xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń finans - xojalıq iskerligin analiz qılıw;

□ buxgalteriya esabı, salıq salıw, jobalaw, menedjment hám finans - xojalıq iskerliginiń basqa máseleleri boyınsha konsalting xızmeti;

□ salıqlar hám basqa májbúriy tólewler boyınsha esap - sanaqlar ótkeriw.

Auditorlıq shólkemleri auditorlıq iskerliginiń milliy standartlarında kórilgen basqa professional xızmetlerdi de kórsetiwi múmkin.

15.1 - súwret. Auditorlıq iskerliginiń tiykarǵı prinsipleri

Sońǵı waqıtlarda auditorlıq iskerligi boyınsha bir qatar ilajlarda ámelge asırıw, auditorlıq tekseriwleriniń roli hám ornın belgilew, salıq hám basqa qadaǵalaw organları tárepinen auditorlıq juwmaqları

esabın júrgiziwdi támiyinlew maqsetinde mámlekette auditorlıq iskerligi tártipke salınıwında salmaqlı ózgerisler kiritildi.

Atap aytqanda, buxgalteriya esabın júrgiziw hám esabatlar dúziw jumsları auditorlıq shólkemi tárepinen ámelge asıratuǵın mikrofirmalardıń finans - xojalıq iskerligi salıq inspekciyalarna hám basqa qadaǵalaw organları tárepinen májbúriy túrde tiyisli auditorlıq shólkemleri qosılǵan jaǵdayda tekseriledi. Bunda finanslıq esabatlardıń tuwrılıǵı ushın auditorlıq shólkemi juwapker esaplanadı.

Auditorlıq shólkemi auditorlıq iskerligin ámelge asırıw licenziyasına iye bolǵan yuridikalıq tárep bolıp tabıladı. Auditorlıq shólkemleri óz iskerligin ámelge asırıwda gárezsiz bolıp tabıladı.

Auditorlıq shólkemleri ministrlıklar, komitetler, basqarmalar jáne taǵı basqa mámleketlik hám xojalıq basqarıw shólkemleri tárepinen dúziliwi múmkin emes.

Mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organlarınıń lawazımlı shaxsları, sonıń menen birge nızam hújjetlerine muwapıq isbilermenlik iskerligi menen shuǵıllanıwı qadaǵan etiletuǵın basqa shaxslar auditorlıq shólkemleriniń shólkemlestiriwshileri bola almaydı.

Auditorlıq shólkemleri ashıq túrdegi akcionerlik jámiyeti kórinisinen usqarı, nızam hújjetlerinde kórilgen hár qanday shólkemlestiriw - huqıqıy formada dúziliwi múmkin.

Auditorlıq shólkemi tómendegi huqıqlarǵa iye:

• auditorlıq tekseriw ótkeriw tuwrısında qarar qabıllaw ushın xojalıq júrgiziwshi subyekttiń shólkemlestiriw hújjetleri jáne buxgalteriya esabı hám finanslıq esabat hújjetleri menen aldın ala tanısıp shıǵıw;

• auditorlıq tekseriw ótkeriw formaları hám usılların gárezsiz belgilew;

• auditorlıq tekseriw ótkerilgende xojalıq júrgiziwshi subyekt ámelge asırǵan finans - xojalıq iskerligi menen baylanıslı hújjetlerdi tolıq kólemde alıw, sonıń menen birge bul hújjetlerde esapqa alınǵan hár qanday múliktiń ámelde bolıwın jáne hár qanday minnetlemeler orınlanıwın tekseriw;

• auditorlıq tekseriw ótkeriw dawamında júzege kelgen máseleler boyınsha xojalıq júrgiziwshi subyekttiń materiallıq juwapker shaxslarınan awızsha hám jazba túsindirmeler alıw jáne

auditorlıq tekseriwi ushın zárúr bolǵan qosımsha maǵlıwmatlardı alıw;

- úshinshi shaxslar tárepinen jazba tastıyqlanǵan informaciyanı xojalıq júrgiziwshi subyektten alıw;
- isenimli auditorlıq juwmaǵın dúziw ushın zárúr bolǵan barlıq informaciya xojalıq júrgiziwshi subyekt tárepinen usınıs etilmese auditorlıq tekseriwi ótkeriwden bas tartıw;
- auditorlıq tekseriwin ótkeriwde qatnasıwǵa auditorlar hám basqa qánigelerdi belgilengen tártipte qosıw;
- auditorlıq tekseriwi menen qamtıp alınǵan dáwirde xojalıq júrgiziwshi subyektke professional xızmetler kórsetiw (bunda buxgalteriya esabın joǵa qoyıw, qayta tiklew, júrgiziw hám finanslıq esabatlar dúziw kirmeydi);
- auditorlardıń respublika jámiyetlik birlespesine aǵza bolıp kirisiw.

Auditorlıq shólkemi nızam hújjetlerine muwapıq basqa huqıqlarǵa da iye bolıwı múmkin. Auditorlıq shólkemleri auditorlıq tekseriwi buyırpashılar, xojalıq júrgiziwshi subyektlar hám finanslıq esabatlardan basqa paydalanıwshılar aldında finanslıq esabatlar jáne xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń basqa finanslıq informaciya tuwrısında nadıns juwmaqlardan ibarat bolǵan auditorlıq juwmaǵın dúziw aqıbetinde olarǵa jetkizilgen zıyanlar ushın juwapker boladı.

Auditorlıq tekseriwin sapasız ótkergenligi yamasa kerek dárejede ótkermegenligi aqıbetinde xojalıq júrgiziwshi subyektke yamasa auditorlıq tekseriwiniń buyırpashısına jetkizilgen zıyanlar, sonday - aq, berilmey qalǵan payda, nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte qaplanıwı shárt.

15.2. Auditorlıq tekseriwi formaları

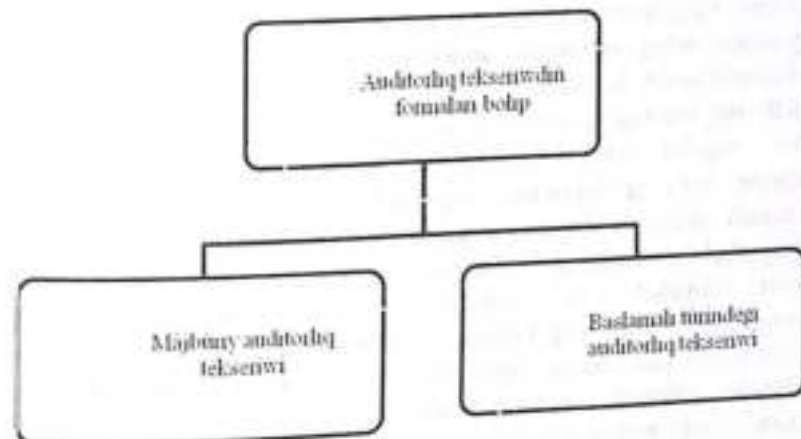
Auditorlıq tekseriwi finanslıq esabatlar hám basqa finanslıq informaciya tuwrılıǵı hám nızam hújjetlerine sáykesligin anıqlaw maqsetinde xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń finanslıq esabatlardıń jáne onıń menen baylanısh informaciyanı auditorlıq shólkemleri tárepinen tekseriw bolıp tabıladı.

Auditorlıq tekseriw eki formada ótkeriledi:

- Májbúriy auditorlıq tekseriwi.

- Baslamalı auditorlıq tekseriwi.

Májbüriy auditorlıq tekseriwiniń buyırpashısı xojalıq júrgiziwshi subyekt boladı. Auditorlıq shólkemin tańlaw xojalıq júrgiziwshi subyekt mülkin, sonıń menen birge qatnasıwshıları (akционерleri)niń ulıwma jıynahısı menen kelisip alınadı.

15.2 - súwret. Auditorlıq tekseriwiniń formaları

Májbüriy auditorlıq tekseriwlerden hár jılı tómendegiler ótiwı kerek:

- akционерlik jámiyetleri; banklar hám basqa kredit shólkemleri; qamsızlandırıw shólkemleri; investiciya fondları jáne yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń qarjılarını jıynap turıwshı basqa fondlar jáne olardıń investiciya aktivlerin isenimli basqarıwshılar; dáreklari yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń qálegen tólewleri bolǵan qayırqomlıq fondları hám basqa sociallıq fondlar; qarjılarınıń payda bolıw dáreklari nızam hújjetlerinde kórilgen, yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden májbúriy ajratılǵan qarjılar bolǵan byudjetten tisqari maqsetli fondlar; ustav fondında mámleketke tiyisli úles bolǵan xojalıq júrgiziwshi subyektlar. Esap beriw jılınan keyingi jıldıń 1 mayına shekem jılıq finanslıq esabatlar auditorlıq tekseriwinen ótkerilmewligi jáne auditorlıq juwmaǵı joǵlıǵı xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń májbúriy auditorlıq tekseriwi ótkeriliwinen bas tartıwı

dep t n alinadi. M jburiy auditorliq tekseriwi  tkeriletuĝın xojaliq jurgiziwshi subyektlar aldinqi jil ushin  z jilliq finansliq esabatların esap beriw jiln n 1 mayına shekem auditorliq tekseriwinen  tkeredi h m auditorliq tekseriwi tamam bolgannan keyin 15 k n dawamında tiyisli saliq organına auditorliq juwmaĝını belgilengen t rtipte tastiyqlanĝan nusqasın usınıs etedi. Auditorliq juwmaĝı nusqası saliq organına belgilengen m ddette usınıs etilmese xojaliq jurgiziwshi subyektlar saliq organına auditorliq juwmaĝı joqlıĝının sebebin s wlelendiriwshi t sindiriwdi jazba formada usınıwı kerek. Nizam h jjetlerine muwapıq m jburiy auditorliq tekseriwi  tkeriliwinen bas tartıw xojaliq subyektlarının lawazımlı shaxsına salıstrĝanda basqarıw jaza qollanıwına alıp keledi. Xojaliq subyektlarının lawazımlı shaxsına basqarıw jaza qollanĝannan keyin kalendar jil aqırına shekem m jburiy auditorliq tekseriwi  tkeriliwinen bas tartıw xojaliq subyektlarınen t mendegi kestede keltirilgen muĝdarda j riyma  ndiriliwine alıp keledi. Bunda m jburiy auditorliq tekseriwi  tkeriliwinen bas tartqan jaĝdayda xojaliq subyektlarına j riyma sud t rtibinde salınadı, xojaliq subyektlari  melge asırĝan nizam buzılıwlarında ayıbın t n alĝan j ne j riymanı q legen t rde t legen jaĝdayda bolsa j riyma salıq organı t repinen salınadı. J riyma stavkaları siyasiy gruppalastrılĝan h m m jburiy tekseriletuĝın xojaliq jurgiziwshi subyektların esap beriw jili aqırında tovar (jumis, xızmet)lardı satıwdan alınĝan jalpı t simi muĝdarına qaray belgilenetuĝın muĝdarlarda  ndirip alinadı.

Keste №3

Auditorliq tekseriwin  tkeriwden bas tartqanlıĝı ushin j riyma muĝdarı¹⁴³

J�riyma muĝdarı*	Bir jilda tovar (jumis, xızmet)lar satıwdan alınĝan jalpı t�sım muĝdarı (QQS h�m soĝan l�redi)**
E�n kem aylıq is haqı muĝdarının 50 esesinen	E�n kem aylıq is haqı muĝdarının 500 esesine shekem
E�n kem aylıq is haqı muĝdarının 75 esesinen	E�n kem aylıq is haqı muĝdarının 500 esesinen 15 m�n esesine shekem
E�n kem aylıq is haqı muĝdarının 100 esesinen	E�n kem aylıq is haqı muĝdarının 15 m�n esesinen artıq

T lenetuĝın j riymalar toliq muĝdarda respublika byudjetine  tkeriledi.

Salıq inspekciyalarına t mendegiler:

- m jburiy auditorliq tekseriwi  tkeriletuĝın xojaliq jurgiziwshi subyektlar;
- h r bir xojaliq jurgiziwshi subyektlar boyınsha auditorliq tekseriwi  tkergen auditorliq sh lkemin k rsetip  tken jaĝdayda m jburiy auditorliq tekseriwi  tkerilgen xojaliq jurgiziwshi subyektlar;
- m jburiy auditorliq tekseriwi  tkeriliwinen bas tartqan xojaliq jurgiziwshi subyektlar;
- m jburiy auditorliq tekseriwi  tkeriliwinen bas tartqan xojaliq jurgiziwshi subyektlar h m olardıń lawazımlı shaxslarına qollanılĝan j riyma sankciyaları tuwrısında maĝlıwmatlar bazasın jurgizedi.

M mleketlik Salıq komiteti h r jili 20 fevralĝa shekem h m 20 iyulge shekem licenciya beretuĝın organdı bul xojaliq jurgiziwshi subyektlar h m olarĝa salıstrĝanda  tken jil h m usı jiln n birinshi yarımı ushin qollanılĝan j riyma sankciyaları tuwrısında ulıwmalasqan informaciya usınıs etedi. Bunda h r bir m jburiy auditorliq tekseriwinen  tkerilgen xojaliq jurgiziwshi subyektlar boyınsha usı tekseriwdi alıp barĝan auditorliq sh lkemi k rsetip  tileđi. M jburiy auditorliq tekseriwi  tkermegen xojaliq jurgiziwshi subyektlar h m h jjetlerinde k rilgen jaza ilajların qollamaĝanlıĝı ushin salıq inspekciyaların lawazımlı shaxsları nizam h jjetlerinde belgilengen t rtipte juwapker boladı. Baslamalı formasındaĝı auditorliq tekseriwi xojaliq jurgiziwshi subyektların yamasa basqa auditorliq tekseriwi buyırtıwshılardıń sheshimine qaray, nizam h jjetlerinde k rilgen t rtipte  tkeriliwi m mkin.

Baslamalı formasındaĝı auditorliq tekseriwinin predmeti, m ddetleri h m basqa sh rtleri auditorliq tekseriwinin buyırtıwshı menen auditorliq sh lkemi ortasında d ziletuĝın auditorliq tekseriwin  tkeriw haqqındaĝı sh rtnamada belgilep qoyıladı.

Auditorliq tekseriwi qadaĝalawshı yamasa prokuratura organların baslamasına k re auditorliq sh lkemi h m bul organlar ortasında d zilgen sh rtname tiykarında  tkeredi j ne oĝan usı sh rtname tiykarında xaqı t lenedi. Auditorliq tekseriwin  tkeriw

¹⁴³  zbekstan Respublikasınıń «Auditorliq iskerliĝi haqqında» ORQ-677-sanlı nızamı. 25.02.2021.

boymsha miynetke haqı tólew auditorlıq tekseriwın belgilegen organ esabınan ámelge asıradı. Mine usı birdey tiykarlarğa kóre sol auditorlıq shólkemi sol xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń iskerligin tekseriwge tákirar qosılıwına jol qoyılmaydı.

Auditorlıq tekseriwiniń buyırtpashısı auditorlıq tekseriwı ótkeriliwin qozǵatıwshı xojalıq júrgiziwshi subyektlar, onıń múliklin, sonıń menen birge ustav kapitalında nızam hújjetlerinde belgilengennen kem bolmaǵan muǵdardaǵı úleske iye qatnasıwshılar hám akcionerlar, qadaǵalawshı yamasa prokuratura organlar bolıp tabıladı.

Auditorlıq tekseriwı buyırtpashısı tómendegi huqıqlarǵa iye:

- auditorlıq shólkemin ǵárezsiz tańlaw;
- baslamalı formasındaǵı auditorlıq tekseriwı ótkerilgende auditorlıq tekseriwiniń baǵdarı hám kólemin belgilew;
- auditordıń shaǵımları tiykarlangan nızam hújjetleriniń normaları haqqındaǵı zárúr informaciyanı auditorlıq shólkeminen alıw;
- auditorlıq esabatı hám auditorlıq juwmaǵın alıw.

Auditorlıq tekseriwiniń buyırtpashısı nızam hújjetlerine muwapıq basqa huqıqlardı da iye bolıwı múmkin. Auditorlıq tekseriwiniń buyırtpashısı auditorlıq tekseriwın ótkeriwge tiyisli shártnameǵa muwapıq auditorlıq xızmetleriniń haqısın waqtında tólewi shárt.

15.3. Auditorlıq iskerligin licenziyalaw tártibi hám qadaǵalawı

Auditorlıq iskerligi (professional xızmetler bunnan tısqari) amawlı ruxsatnama (licenziya) tiykarında ámelge asıradı. Auditorlıq shólkemlerine auditorlıq iskerligin ámelge asırw ushın licenziya amawlı wákillikli mámleketlik organı tárepinen beriledi.

Auditorlıq iskerligin licenziyalaw boymsha amawlı wákillikke iye mámleketlik organı retinde Ózbekstan Respublikası Finans ministrligine bir qansha funkciyalar júkletilgen.¹⁴⁴

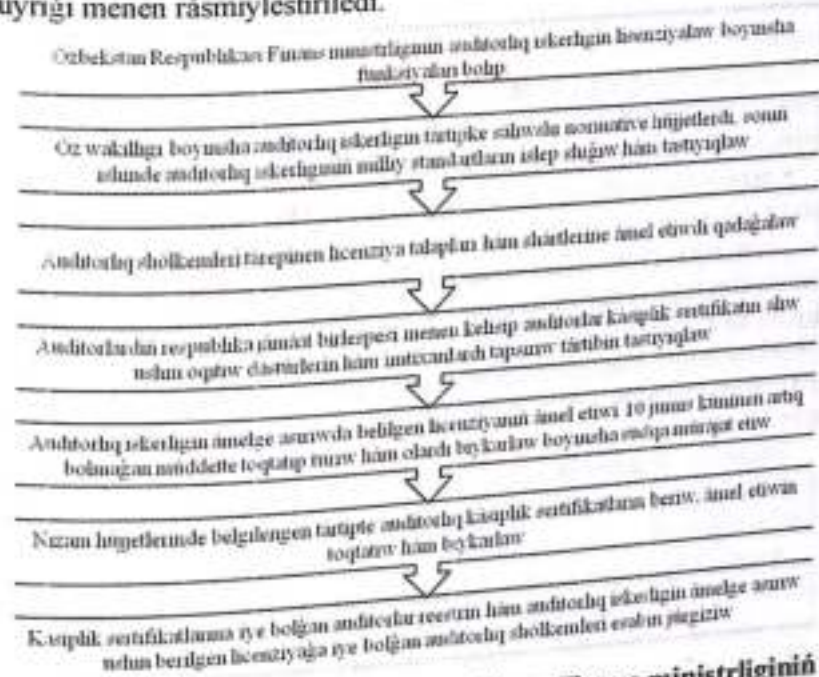
Auditorlıq shólkeminiń arzasına kóre licenziya auditorlıq tekseriwleriniń tómendegi túrlerin ámelge asırw ushın beriledi:

• tek óz baslamasına kóre auditorlıq tekseriwlerin ámelge asırwǵa;

• xojalıq subyektlarin óz baslamasına kóre hám májbúriy auditorlıq tekseriwlerin ámelge asırwǵa, ustav kapitalı 500 mln sumnan artıq bolǵan ashıq akcionerlik jámiyetleri, bankler hám qamsızlandırw shólkemleri bunnan tısqari;

• barlıq xojalıq júrgiziwshi subyektlardi auditorlıq tekseriwlerin ámelge asırwǵa.

Licenziyalawtuǵın organdıń auditorlıq iskerligin ámelge asırwǵa licenziya beriw, beriwdi biykarlaw, onıń ámel etiwın toqtatıw, onı biykarlaw, ámel etiwın 10 jumıs kúninen artıq bolmaǵan múddetke toqtatıp turıw yamasa licenziyanıń ámel etiwın qayta tiklew haqqındaǵı sheshimi Ózbekstan Respublikası Finans ministriniń buyırǵı menen rásmiylestiriledi.

15.3 - súwret. Ózbekstan Respublikası Finans ministrliginiń auditorlıq iskerligin licenziyalaw funkciyaları

¹⁴⁴ Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetińinıń «Auditorlıq iskerligin jetilistiriw hám auditorlıq tekseriwleriniń shıwıyctın ushın haqqında» 365-sarı qazını, 22.09.2000.

Ózbekstan Respublikası Ádillik ministrliǵı tárepinen belgilengen tártipte dizimnen ótkerilgen auditorlıq shólkemi auditorlıq iskerligin ámelge asırwǵa licenziya alıw ushın licenziyalaytuǵın organǵa tómendegi hújjetlerdi qosımsha etken jaǵdayda arza usınıs etedi:

- shólkemlestiriw hújjetlerdiń notarial tastıyqlanǵan nusqaları hám mámleketlik diziminen ótkerilgenligi tuwrısında gúwalıq;

- shtatdaǵı auditorlardıń, sonday - aq buxgalteriyalıq xalıqaralıq sertifikatna iye bolǵan auditorlardıń, olardıń bul qaǵıydada belgilengen eń kem sanına muwapıq bolǵan shtatdaǵı auditor ilimiy tájiriye sertifikatları jáne buxgalter xalıqaralıq sertifikatlarınıń tastıyqlanǵan nusqaları;

- miynet dáptersheleriniń notarial tastıyqlanǵan nusqaları hám tiykarǵı jumıs ornı boyınsha shtatdaǵı auditorlardı bul qaǵıydada kórilgen shtatdaǵı auditorlardıń eń kem sanına tuwrı keletuǵın muǵdarda jumısqa qabıllaw haqqındaǵı buyırıqlardıń tastıyqlanǵan nusqaları;

- auditorlıq iskerligin ámelge asırw ushın licenziyanıń tiyisli túri ushın nızam hújjetlerinde kórilgen muǵdardaǵı ustav kapitalınıń tolıq qalıplestirilgenligin tastıyqlaytuǵın hújjet nusqası;

- arzanı kórip shıǵıw ushın jıyımlar tólungenligin tastıyqlaytuǵın banktıń tólew hújjeti.

Licenziya alıw ushın arza barlıq zárúr hújjetler menen birge licenziyalaytuǵın organ tárepinen kórip shıǵıladı. Auditorlıq shólkemi hújjetlerdi kórip shıǵıw hám licenziya beriw yamasa licenziya beriwdi biykarlaw tuwrısında qarar qabıllaw múddeti licenziya alıw ushın arza hám zárúr hújjetler kelip túsken kúnnen baslap 15 kalendar kúndi quraydı.

Hújjetler licenziyalaytuǵın organ tárepinen kórip shıǵılǵanlıǵı ushın (tólew kúnindegi) eń kem is haqısınıń eki esesi muǵdarında jıyımlar tólenedi.

Arzanı kórip shıqqanlıq ushın jıyımlar summası licenziyalaytuǵın organdıń amawlı esapbetine ótkeredi. Auditorlıq shólkemi hújjetlerdi kórip shıǵıw dáwirinde bergен arzasın qaytarıp alǵan jaǵdayda jıyımlar qaytarıp berilmeydi.

Auditorlıq iskerligin ámelge asırw ushın licenziya ámel qılıw múddeti sheklenbesten beriledi. Licenziyalaytuǵın organ licenziya beriw yamasa licenziya beriwdi biykarlaw tuwrısında qarar qabıl

etilgenligi haqqında auditorlıq shólkemine qarar qabıl etilgenen keyin 3 kún dawamında bildiriw xatı jiberiwı kerek.

Licenziya beriw haqqındaǵı bildiriw xatı licenziya pitimi joybar qosımsha etilgen jaǵdayda jazba formada auditorlıq shólkemine jiberiledi (tapsırıladı), ol jaǵdayda mámleketlik baji tólenetuǵın bank esapbeti rekvizitleri hám mámleketlik bajını tólew múddeti kórsetip ótiledi.

Auditorlıq shólkemi tárepinen mámleketlik baji tólungenligin tastıyqlaytuǵın hújjet usınılǵan jaǵdayda hám licenziya pitimi imzalanǵannan keyin licenziya beriledi. Licenziya bergenligi ushın eń kem is haqısınıń tórt esesi muǵdarında mámleketlik baji respublika byudjetine óndiriledi.

Licenziyalaytuǵın organ auditorlıq shólkemi tárepinen zárúr dárejede rásmiylestirilmegen hújjetler usınılǵanlıǵı, hújjetlerde isenimsiz yamasa naduns maǵlıwmatlar bolǵanlıǵı, sonıń menen birge, auditorlıq shólkemi licenziya talapları hám shártlerine muwapıq emesligi sebepli auditorlıq shólkemine licenziya beriliwın biykarlawǵa haqlı bolıp tabıladı.

Licenziya beriwdi biykarlaw haqqındaǵı qarar tiykarlanǵan bolıwı hám auditorlıq shólkemine jazba formada jiberiliwı kerek, ol jaǵdayda biykarlaw sebepleri hám auditorlıq shólkemi kórsetip ótilgen sebeplerdi tuwrılaw hújjeti tákirar kórip shıǵıw ushın auditorlıq shólkemine kóbi menen 15 kún múddet beriledi.

Hújjetlerdi qayta kórip shıǵıw licenziyalaytuǵın organ tárepinen auditorlıq shólkeminiń barlıq zárúr hújjetler menen birge arzası alınǵan kúnnen baslap 10 kún dawamında ámelge asıradı. Auditorlıq shólkeminiń arzası qayta kórip shıǵılǵanlıǵı ushın jıyımlar óndirilmeydi.

Auditorlıq shólkemi licenziyanıń ámel qılıw múddeti tamamlanǵanǵa shekem eki ay aldın licenziyalaytuǵın organǵa licenziyanıń ámel qılıw múddetin uzaytırw tuwrısında tómendegi hújjetler qosımsha etilgen arza usınıs etedi:

- shólkemlestiriwshi hújjetleriniń notarial tastıyqlanǵan nusqaları (licenziyanıń ámel qılıw múddetin uzaytırw) tuwrısında arza berilgen sánede olarǵa ózgerisler kiritilgen jaǵdayda;

- auditorlıq shólkemi quramında auditorlıq tekseriwlerdi ámelge asırwshi auditorlar haqqındaǵı maǵlıwmatlar;

Auditorliq tekseriwleri túrine qaray licenziya talaplarını qatlamlarğa bóliniwı¹⁴⁶

Kórsetkishler	Ustav kapitalı kólemi	shtatdağı auditorlar	Xalıqaralıq sertifikatına iye bolğan auditorlar sanı
Tek baslamalı formasındağı auditorliq tekseriwın ótkeriwshi auditorliq shólkemleri	Keminde 1500 EKIİ	keminde 2	shárt emes
Xojalıq júrgiziwshi subektlerde (ustav kapitalı 500 mln summan artıq bolğan ashıq túrdegi akционерlik kompaniyalar, bankler hám qamsızlandırw shólkemlerinen usqan) baslamalı hám májbúriy auditorliq tekseriwın ótkeriwshi auditorliq shólkemleri	Keminde 3000 EKIİ	keminde 4	keminde 1
Barlıq túrdegi xojalıq júrgiziwshi subektlerde auditorliq tekseriwın ótkeriwshi auditorliq shólkemleri	Keminde 5000 EKIİ	keminde 6	keminde 2

Licenziyalaytuğın organ auditorliq shólkemleri tárepinen licenziya shámamasında kórilgen licenziya talapları hám shártlerine ámel etiwı ústinen qadağalawdı ámelge asıradı.

Licenziyalaytuğın organ tárepinen auditorliq shólkemleriniñ licenziya talapları hám shártlerine ámel qılwın tekseriw hár úsh jılda keminde bir ret ámelge asıradı. Auditorliq shólkemi tárepinen licenziya talapları hám shártleri buzılğan jağdayda licenziyalaytuğın organ licenziyanı ámel etiwın 10 jumıs kúnenen artıq bolmağan múddetke toqtatıp turwğa yamasa 10 jumıs kúnenen artıq múddetke toqtatıp turw yamasa toqtatıp turwında sudqa mürájat etiwge haqlı bolıp tabıladı.

Licenziyanı ámel etiwı auditorliq shólkemi tárepinen licenziya talapları hám shártleriniñ buzılğanlığı anıqlanğan, sonı menen birge licenziyalaytuğın organıñ anıqlanğan nızam buzılıwları saplastırw

- finanslıq jağday tuwrısında belgilengen formadağı málimleme;
- arzanı kórip shıqqanlığı ushın jıymalar tólungenligin tastıyıqlaytuğın hújjet.

Tómendegiler auditorliq iskerligin ámelge asırıwda licenziya talapları hám shártleri esaplanadı:

- auditorliq iskerliginiñ milliy standartları, sonı menen birge basqa nızam hújjetleri talaplarına ámel qılıw;¹⁴⁵
- licenziya alınıp atırğanda usı qağıyda da kórilgen muğdarda tolıq qalıplestirilgen ustav kapitalına iyelew;
- tek auditorliq iskerligin ámelge asırıw;
- puqaralıq juwapkershiligin qamsızlandırw polisin iyelew;
- auditor tárepinen auditorliq iskerligin tek bir auditorliq shólkeminde ámelge asırıw;
- shtatda auditorlar sanınıñ kórilgen muğdarda bolıwı;
- licenziya túrine muwapıq shtatdağı auditorlarda xalıqaralıq buxgalter sertifikatınıñ bolıwı;
- auditorliq tekseriwı ótkeriw sıyaqlı alınğan informaciyanıñ sıt saqlanıwın támiyinlew;
- auditorliq tekseriwleri ótkeriw boyınsha shártname minnetlemelerin waqtında hám sapalı orınlaw;
- auditorliq shólkemi basshısı lawazımına tek auditordı belgilew;
- auditorliq shólkemi basshısınıñ 3 jılda bir márte licenziyalaytuğın organda attestaciyanı ótiwi;
- auditorliq iskerligin ámelge asırıw sıyaqlı gárezsizlikti támiyinlew;
- isenimli auditorliq esabatı dúziw hám auditorliq juwmağın beriw;
- auditorliq shólkemlerinde auditorlar jumıs sapasınıñ ishki standartları bar ekenligi;
- óz pochta mánzili ózgergeni tuwrısında 10 kún múddette licenziyalaytuğın organdı xabarlı qılıw.

¹⁴⁵ Ózbekstán Respublikasınıñ «Auditorliq iskerligi haqqında»ǵı ORQ-677-sanlı nızamı. 25.02.2021.

¹⁴⁶ Ózbekstán Respublikasınıñ «Auditorliq iskerligi haqqında»ǵı ORQ-677-sanlı nızamı. 25.02.2021.

haqqında sheshimi auditorlıq shólkemi tárepinen atqarıлмаған жағдайда тоқтатп турлwı múmkin.

Licenziyalaytuǵın organnıń licenziyanıń ámel etiwın toqtatp turıw haqqındaǵı sheshimi ol qabıl etilgen kúnnen baslap 3 kúnnen keshikpey jazba formada auditorlıq shólkemine jetkiziledi. Sudnıń licenziyanıń ámel etiwın toqtatp turıw haqqındaǵı sheshimi auditorlıq shólkemine hám licenziyalaytuǵın organǵa nızam hújjetlerinde belgilengen múddetlerde jetkiziledi.

Licenziyalaytuǵın organ yamasa sud licenziyanıń ámel etiwın toqtatp turıwǵa sebep bolǵan jaǵdaylardı saplastırw ushın auditorlıq shólkemine múddet belgileydi. Bunda licenziyanıń ámel etiwın toqtatp turıwǵa sebep bolǵan jaǵdaylardı saplastırw ushın sud sheshiminde belgilengen múddet altı aydan artıq bolıwı múmkin emes.

Licenziyanıń ámel etiwı toqtatıp qoyılǵan dáwirde auditorlıq shólkemi tárepinen iskerlikti ámelge asırw nızam hújjetlerine muwapıq juwapkershilikke alıp keledi. Licenziyanıń ámel etiwın toqtatıp turıwǵa sebep bolǵan jaǵdaylardı auditorlıq shólkemi tárepinen saplastırwda licenziyalaytuǵın organ yamasa licenziyanıń ámel etiwın toqtatıp turıw tuwrısında qarar qabıl etken sud kórsetip ótilgen jaǵdaylardıń jónge salıw etilgenligi haqqındaǵı tastıyq alınǵan kúnnen baslap 10 kún múddette licenziyanıń ámel etiwın qayta tiklew tuwrısında qarar qabıllawı shárt.

Eger auditorlıq shólkemi kórsetip ótilgen jaǵdaylardı belgilengen múddette tuwrılanbaǵan bolsa, licenziyalaytuǵın organ licenziyanıń ámel etiwın toqtatıw haqqında sudqa múrájat etedi.

Licenziyanıń ámel etiwın toqtatıw ushın tiykar bolp esaplanatuǵın licenziya talapları hám shártlerin bir ret nızamsız túrde buzıwǵa tómendegiler kiredi:

- iskerliginiń auditorlıq iskerligi menen baylanıslı bolmaǵan basqa túrlerin ámelge asırw;
- auditorlıq iskerligin ámelge asırwda ğárezsizlikti támiyinlemewlik;
- isenimsiz yaki gúmansız jalǵan auditorlıq juwmaǵın dúziw;
- auditorlıq tekseriwın ótkeriw sıyaqlı alınǵan jaswın informaciyanı auditorlıq tekseriwı buyırtpashısınıń ruxsatsız jariyalaw, nızam hújjetlerinde kórilgen jaǵdaylar buǵan kirmeydi.

- auditorlıq tekseriwlerdi ótkeriwde nızam hújjetlerinde kórilgen shekleniwlerge ámel etpewlik;
- auditorlıq iskerligin ámelge asırwda puqaralıq juwapkershiligi qamsızlandırw polisiniń joqlıǵı;
- licenziya talapları hám shártlerine ámel etiwın licenziyalaytuǵın organnıń tekseriwlerinen bas tartıw.

Licenziyanıń ámel etiwı tómendegi jaǵdaylarda da toqtatıladı:

- auditorlıq shólkemi licenziyanıń ámel etiwın toqtatıw tuwrısında arza menen múrájat etkende;
- auditorlıq shólkemi saplastırılǵanda;
- auditorlıq shólkeminiń iskerligi qayta shólkemlestiriw nátiyjesinde toqtatılǵanda, ol qayta ózgeritilgen jaǵdaylardan tısqari;
- auditorlıq shólkemi tárepinen licenziya talapları hám shártleri úzliksiz túrde yamasa bir ret nızamsız túrde buzılǵanda;
- licenziyanıń ámel etiwın toqtatıp turıwǵa sebep bolǵan jaǵdaylar auditorlıq shólkemi tárepinen licenziyalaytuǵın organ yamasa sud belgilengen múddette tuwrılanbaǵanda;
- licenziyalaytuǵın organnıń licenziya beriw haqqındaǵı sheshiminiń nızamǵa qayshılıǵı anıqlanǵanda.

Licenziyalaytuǵın organnıń licenziyanıń ámel etiwın toqtatıw haqqındaǵı sheshimi auditorlıq shólkemine jazba formada, tiykarlı sebebi kórsetilgen, ol qabıl etilgen kúnnen baslap 3 kúnnen keshikpey jetkiziledi. Sudnıń licenziyanıń ámel etiwın toqtatıw haqqındaǵı sheshimi auditorlıq shólkemine hám licenziyalaytuǵın organǵa nızam hújjetlerinde belgilengen múddetlerde jetkiziledi. Licenziya onıń ámel etiwın toqtatıw haqqındaǵı qarar auditorlıq shólkemi tárepinen alınǵan kúnnen baslap 10 kún dawamında licenziyalaytuǵın organǵa hám joq qılıw ushın qaytarıladı. Licenziyanıń ámel etiwı toqtatıw tuwrısında qarar qabıl etilgen sáneden baslap toqtatıladı.

Auditorlıq iskerligin ámelge asırw ushın berilgen licenziya tómendegi jaǵdaylarda biykar etiledi:

- auditorlıq shólkemi licenziyanı biykarlaw tuwrısında arza menen múrájat qılsa;
- licenziya jasalma hújjetlerden paydalanıp alınǵanlıǵı anıqlansa;
- licenziyalawshı organnıń licenziya beriw haqqındaǵı sheshimi nızamǵa qayshılıǵın anıqlasa;

• eger auditorlıq shólkemi licenziya beriw ushın qarar qabil etilgenligi tuwrısında bildiriw xatı jiberilgen (tapsırılğan) waqıttan baslap 3 ay dawamında licenziyalaytuǵın organǵa mámleketlik baji tólungenligin tastıyıqlaytuǵın hújjet usınıs etpegen bolsa, yaki licenziya pitimin tastıyıqlamaǵan bolsa.

Licenziyanıń ámel etiwın biykarlaw haqqındaǵı qarar auditorlıq shólkemi tárepinen alınǵan kúnnen baslap licenziya 10 kún dawamında licenziyalaytuǵın organǵa qaytarılıwı hám joq etiliwi kerek. Biykarlaw haqqındaǵı qarar licenziya berilgen sáneden baslap ámel etedi. Licenziyanıń ámel etiwın toqtatıp turıw, jańalaw, toqtatıw, licenziyanı biykarlaw haqqındaǵı qararlar ǵalaba xabar qurallarında daǵaza etiliwi kerek.

Licenziyalaytuǵın organnıń sheshimi ústinen auditorlıq shólkemi tárepinen belgilengen tártipte sudqa shaǵım etiliwi múmkin.

Auditorlıq esabati - auditorlıq tekseriwiniń barısı, buxgalteriya esabın júrgiziwdiń belgilengen rejiminen anıqlanǵan shetke shıǵıwlar, finanslıq esabattaǵı nızam buzılıwlar haqqındaǵı tolıq maǵlıwmatlardan, sonıń menen birge auditorlıq tekseriw ótkeriw nátiyjesinde alınǵan basqa informaciyalardan ibarat bolǵan xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısına, múlikline, qatnasıwshı (akcioner)lardıń ulıwma jynalıısına jollanǵan hújjet. Auditor esabatında anıqlanǵan shetke shıǵıwlar hám nızam buzılıwları saplastırıw boyınsha usınıslar, sonıń menen birge xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń finans - xojalıq iskerligi nátiyjeligin joqarılatıw boyınsha pikir hám usınıslardıń bolıwı shárt.

Eger auditorlıq tekseriw xojalıq júrgiziwshi subyektlar qatnasıwshı (akcioner)ları yamasa qadaǵalawshı hám prokuratura organları tapsırmasına qaray auditorlıq shólkemi tárepinen ótkerilip atrǵan bolsa, auditorlıq esabati auditorlıq tekseriw tapsırmasına qaray ótkerilip atrǵan shaxsqa da usınıs etedi. Auditorlıq esabatındaǵı informaciya jasırın esaplanadı hám járiyalanıwı múmkin emes. Bul informaciyalardan paydalanǵan shaxslar informaciyanı járiyalanǵanlıǵı ushın nızam hújjetlerine muwapıq juwapkershilikke tartıladı.

Auditorlıq esabatınıń hár bir beti auditorlıq tekseriw ótkergen auditor (revizor)lar tárepinen imzalanǵan bolıwı kerek. Auditorlıq esabatınıń forması hám mazmunı auditorlıq iskerliginiń milliy standartları menen belgilenedi.

Auditorlıq esabati auditorlıq tekseriwiniń barısı, buxgalteriya esabın júrgiziwdiń belgilengen rejiminen anıqlanǵan shetke shıǵıwlar, finanslıq esabattaǵı nızam buzılıwlar haqqındaǵı tolıq maǵlıwmatlardan, sonıń menen birge auditorlıq tekseriw ótkeriw nátiyjesinde alınǵan basqa informaciyalardan ibarat bolǵan xojalıq júrgiziwshi subyekt basshısına, múlikline, qatnasıwshı (akcionerler)lardıń ulıwma jynalıısına jiberilgen hújjet bolıp tabıladı.

Auditorlıq esabatınıń quramı kirisiw, tiykarǵı (analitikalıq) hám juwmaqlawshı bólimler («Auditorlıq esabati» jáne «Auditorlıq shólkemi esabati» atları teń áhmiyetli) atamalarınan ibarat bolıwı kerek. Buyırtpashı menen kelisilgen jaǵdayda esabat qosımsha bólimlerge iye bolıwı múmkin. Hújjet auditorlıq esabatınıń hár bir bólimi saqlanıwı kerek bolǵan maǵlıwmatlar hám informaciyalardıń tuwrılǵan dizimi keltiriledi.

Auditor esabatında anıqlanǵan shetke shıǵıwlar hám nızam buzılıwları saplastırıw boyınsha usınıslar, sonıń menen birge xojalıq júrgiziwshi subyekttin finans - xojalıq iskerligi nátiyjeligin joqarılatıw boyınsha pikir hám usınıslar beriliwi kerek.

Eger auditorlıq tekseriw xojalıq júrgiziwshi subyekt qatnasıwshı (akcioner)ları yamasa qadaǵalawshı hám prokuratura organları tapsırmasına qaray auditorlıq shólkemi tárepinen ótkerilip atrǵan bolsa, auditorlıq esabati auditorlıq tekseriw tapsırmasına qaray ótkerilip atrǵan shaxsqa da usınıs etedi.

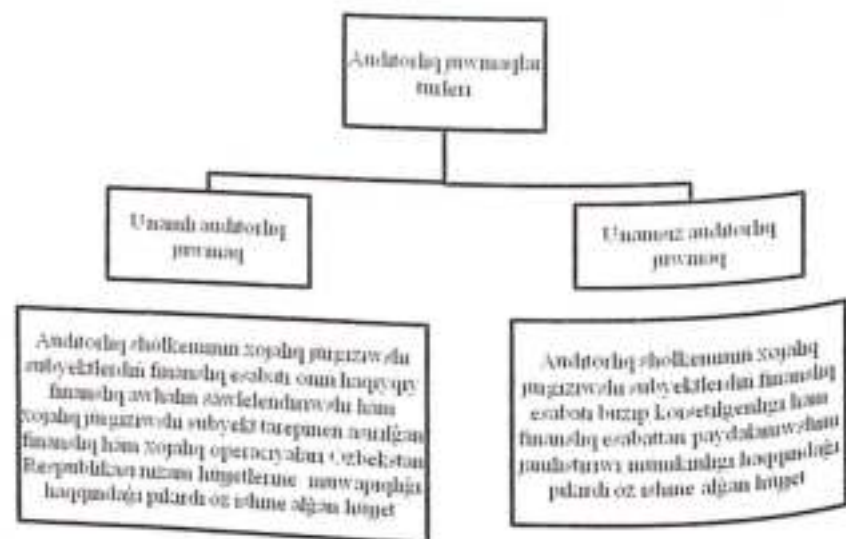
Auditorlıq esabatındaǵı informaciya jasırın esaplanadı hám járiyalanıwı múmkin emes. Bul informaciyadan paydalanǵan shaxslar informaciyanı járiyalanǵanlıǵı ushın nızam hújjetlerine muwapıq juwapkershilikke tartıladı.

Auditorlıq esabatınıń hár bir beti nomerlengen, auditorlıq tekseriw ótkergen auditor (revizor)lar hám auditorlıq shólkeminiń basshısı tárepinen imzalanǵan bolıwı shárt.

Auditorlıq esabati tiykarında auditorlıq juwmaǵı dúziledi. Auditorlıq juwmaǵı finanslıq esabatnıń tuwrılıǵı hám buxgalteriya esabın júrgiziw rejiminiń nızam hújjetlerinde belgilengen talaplarına muwapıqlıǵı tuwrısında auditorlıq shólkeminiń jazba formada kórsetilgen, xojalıq júrgiziwshi subyekttin finanslıq esabatınan paydalanıwshılar ushın ashıq bolǵan hújjet bolıp tabıladı.

Auditorliq shólkemi auditorliq tekseriwi nátiyjelerine kóre tóمندegilerge itibar beriwi kerek:

- auditorliq iskerligi haqqında nızam hújjetlerine muwapıq pikir bildiriw ushin jetkilikli hám kerek dárejedeđi dáliller alınǵanlıǵına;
 - óz aldına yamasa ulıwma birgelikte alınǵanda dúzetilmegen burmalawlar auditorliq iskerligi haqqında nızam hújjetlerine muwapıq zárúrlı esaplanıwına;
 - qabil etilgen esap siyasatınıń tiykarlanǵanına jáne onıń buxgalteriya esabı haqqında nızam hújjetleri talaplarına muwapıqlıǵına;
 - finanslıq esabatlarǵa sáwlelendirilgen informaciyanıń isenimli, salıstırmalıǵı, túsiniikli hám orınlı ekenligine;
 - finanslıq esabatlarǵa buxgalteriya esabı hám finanslıq esabatlarǵa dúziwge tiyisli normativ - huqıqiy hújjetler talaplarına muwapıqlıǵına.
- Auditorliq juwmaǵında auditorliq shólkeminiń unamlı yamasa modifikacialanǵan pikirini ańlatılıwı múmkin.

15.4 - súwret. Auditorliq shólkeminiń auditorliq juwmaǵında ańlatılıwı múmkin bolǵan pikirleri

Modifikacialanǵan pikir bir neshe túrge bólinedi.

Xojalıq júrgiziwshi subyektlerniń finanslıq esabatlarında áhmiyetli burmalawlar bar bolsa hám olardıń xojalıq júrgiziwshi subyektlar tárepinen dúzetilmegenligi, finanslıq esabatlardan paydalanıwshılardı aljastırıwı múmkin bolǵan jaǵdaylarda unamsız pikir bildirilgen auditorliq juwmaǵı dúziledi.

Sonıń menen birge, tóمندegi jaǵdaylarda da unamsız pikir bildiriledi:

- xojalıq júrgiziwshi subyektlar tárepinen ámelge asılǵan finans - xojalıq operaciyanı finanslıq esabatlarǵa haqqıyq sáwlelendirilgen, lekin olar nızam hújjetleri talaplarına muwapıq kelmegende;
- xojalıq júrgiziwshi subyektlar basqarıwı ańılǵan burmalawlarǵa saplastırwı maqsetinde finanslıq esabatlarǵa dúzetiwler kiritiwge razı bolmaǵanda.

Túsindirmeler menen pikir bildirilgen auditorliq juwmaǵı tóمندegi jaǵdaylarda dúziledi:

□ eger auditorliq shólkemi jetkilikli dárejedeđi auditorliq dálillerin alıp, óz aldına yamasa ulıwma jaǵdayda kórip shıǵılıp atırǵan burmalawlarǵa tásiiri zárúrlı esaplanıp, biraq finanslıq esabatlarǵa kópshilik zárúrlı elementlerine tásir etpeydi degen juwmaǵa kelip;

□ eger auditorliq shólkemi óz pikirini tiykarlaw ushin jetkilikli dárejedeđi auditorliq dálillerin alıp múmkinshiligine iye bolmaǵanda, biraq ol ańılǵan burmalawlarǵa tásiiri zárúrlı esabatlar ushin zárúrlı bolıwı múmkin, lekin finanslıq esabatlarǵa kópshilik zárúrlı elementlerine tásir etpeydi degen juwmaǵa kelip.

Auditorliq shólkemi pikir bildiriwı ushin zárúrlı bolǵan jetkilikli dárejedeđi auditorliq dálillerin alıp múmkinshiligi bolmaǵan jaǵdayda, pikir bildiriwı tiykarlaw múmkin. Bul jaǵdayda pikir bildiriwı tiykarlanǵanda auditorliq juwmaǵı dúziledi.

Auditorliq juwmaǵınıń strukturalıq dúzilisi tóمندegi bólimlerden ibarat:

- auditorliq juwmaǵınıń atı;
- adresati;
- kirisiw bólimi;
- tiykarǵı bólimi;
- juwmaqlawshi bólimi;

auditorliq juwmağın beriw sánesi;

auditor (revizor)lar hám auditorliq shólkemi basshısının imzası, auditorliq shólkeminiń móri (mór bar bolğan jaǵdayda).

Auditorliq shólkemi modifikaciyalanğan pikir bildirgen jaǵdayda ol májbúriy elementlerge qosımsha túrde ayrıqsha amawlı bólimdi kiritiwı shárt hám ol juwmaqlawshı bólimnen aldın jaylastırıladı. Ol qosımsha túsindiriw bólimin kiritiwı múmkin hám ol juwmaqlawshı bólimnen keyin jaylastırıladı.

Auditorliq juwmağı jazba kóriniste tayarlanıwı kerek. Auditorliq juwmağına oǵan salıstırǵanda pikir bildirilgen, buxgalteriya esabı haqqındaǵı nızam hújjetlerine muwapıq xojalıq júrgiziwshi subyektler tárepinen sánesi kórsetilgen hám imzalanğan finanslıq esabatlardıń nusqası qosımsha etiledi.

Auditorliq juwmaǵınıń nusqası muǵdarı auditorliq shólkemi hám buyırtpashı ortasındaǵı shártlerge muwapıq belgilenedi hám olar finanslıq esabatlar nusqası qosımsha etilgen auditorliq juwmaǵınan keminde bir nusqadan alıwı kerek.

Tirek sózler:

Auditor; auditorliq qadaǵalaw; auditorliq tekseriw; mámleketlik emes finanslıq qadaǵalaw; ǵárezsiz finanslıq qadaǵalaw; auditor iskerligi; auditorliq firma; májbúriy auditorliq tekseriw; baslamalıq auditorliq tekseriw; auditorliq juwmaq; auditorliq iskerligin licenziyalaw; auditorliq esabatı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Auditorliq qadaǵalaw degende neni túsinesiz?
2. Auditorliq firmaları qanday professional xızmetlerdi kórsetedi?
3. Auditorliq shólkemi qanday huqıqlarǵa iye?
4. Auditorliq tekseriwiniń formaların aytıń.
5. Auditorliq iskerligin licenziyalaw tártibi jáne onı qadaǵalawdı túsindiriy.
6. Auditorliq iskerligin ámelge asırıwda licenziya talapları hám shártleri qaysılar?
7. Licenziyanıń ámel etiwı qanday jaǵdaylarda toqtatıladı?
8. Májbúriy hám baslamalı auditorliq tekseriwler degende neni túsinesiz?

9. Licenziyanıń ámel etiwın toqtatıw ushın tiykar qanday jaǵdaylarda buzılǵan esaplanadı?

10. Auditorliq esabatı hám juwmaqları ne?

Testler

1. **Ózbekstan Respublikasınıń «Auditorliq iskerligi haqqında»ǵı nızamına muwapıq belgilengen subyektler qaysı múddette májbúriy auditorliq tekseriwinen ótiwi kerek?**

- a) Esap beriw jılınıń 1 mayına shekem
- b) Esap beriw jılınıń dáslepki 3 - ayında
- c) Esap beriw jılı baslanǵanǵa shekem
- d) Esap beriw jılınıń dáslepki 1 - ayında

2. **Ózbekstan Respublikasınıń «Auditorliq iskerligi haqqında»ǵı Nızamı jańa baspası qashan qabıl etilgen?**

- a) 2000 - jil 26 - mayda
- b) 1996 - jil 16 - avgustta
- c) 2002 - jil 26 - martta
- d) 1996 - jil 3 - sentyabrde

3. **Ózbekstan Respublikasınıń «Auditorliq iskerligi haqqında»ǵı nızamı birinshi ret qashan qabıl etilgen?**

- a) 1992 - jil 9 - dekabrde
- b) 2000 - jil 26 - mayda
- c) 1998 - jil 16 - avgustta
- d) 2002 - jil 26 - martta

4. **Tómendegilerden qaysısı auditorliq qadaǵalawınıń wazıypası esaplanbaydı?**

- a) qadaǵalaw ótkeriw
- b) kárxana iskerligine obyektiv itibar beriw
- c) xojalıq júrgiziwshi subyektler iskerligi nátiyjesin asırıw ushın konstruktiv usınıslar islep shıǵıw
- d) finanslıq esabatlardı analiz qılıw

5. **Auditorliq qadaǵalawınıń tiykarǵı wazıypaların kórsetiy.**
a) tekserilip atırǵan ekonomikalıq subyektlerdiń tólew - esabat hújjetlerin, salıq deklaraciyalarnı hám basqa finanslıq minnetlemelerin tekseriw

b) tekserilip atirgan ekonomikalıq subyektlardıń tólew - esabat hújjetlerin, salıq deklaraciyalardıń hám basqa finanslıq minnetlemelerin qadaǵalaw

c) tekserilip atirgan kárxana hám shólkemlerdiń jobaların, esabatlardıń, salıq tólewlerin hám basqa finanslıq minnetlemelerin analiz qılıw

d) tekserilip atirgan kárxana hám shólkemlerdiń jobaların, esabatlardıń, salıq tólewlerin hám basqa finanslıq minnetlemelerin tekseriw

6. Auditorlıq qadaǵalawınıń mánsi nede?

a) Balans maǵlıwmatlarınń tuwrılıǵın, ámelge asırǵan operaciyalardıń nızamlıǵın shártname tiykarında qadaǵalaydı.

b) Byudjet qarjılarınıń tuwrı sanplanıwın, ámelge asırǵan operaciyalardıń nızamlıǵın shártname tiykarında qadaǵalaydı.

c) Balans maǵlıwmatlarınń maqsetke muwapıqlıǵın, ámelge asırǵan operaciyalardıń turaqlıǵın shártname tiykarında qadaǵalaydı.

d) Byudjet qárejetleriniń tuwrı sanplanıwın, ámelge asırǵan operaciyalardıń turaqlıǵın shártname tiykarında qadaǵalaydı.

7. Auditorlıq tekseriwleriniń qanday formaları bar?

a) májbúriy auditorlıq tekseriw hám baslamalı formasındaǵı auditorlıq tekseriw

b) májbúriy auditorlıq tekseriw hám qálegen auditorlıq tekseriw

c) baslamalı formasındaǵı auditorlıq tekseriw hám ishki auditorlıq tekseriw

d) mámlekettiń májbúriy auditorlıq tekseriw hám kárxanardıń qálegen auditorlıq tekseriw

8. Finanslıq esabatlardıń tuwrılıǵı hám buxgalteriya esabın júrgiziw rejiminiń nızam hújjetlerinde belgilengen talaplarına muwapıqlıǵı tuwrısında auditorlıq shólkeminiń jazba formada kórsetilgen, xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń finanslıq esabatlardıń paydalanıwshılar ushın ashıq bolǵan hújjet bolıp tabıladı.

a) auditorlıq juwmaǵı

b) auditorlıq esabatı

c) unamalı juwmaq

d) unamsız juwmaq

9. Hár jılı májbúriy auditorlıq shólkemlerden tekseriwinen ótiwi kerek bolǵan biri esaplanadı.

a) akcionerlik jámiyetleri

b) siyasiy partiyalar

c) jeke kárxanalar

d) kommerciyalıq kárxanaları

10. Tómendegilerden qaysısı nızamǵa muwapıq hár jılı májbúriy auditorlıq tekseriwinen ótpeydi?

a) byudjet shólkemleri

b) akcionerlik jámiyetleri

c) bankler hám basqa kredit shólkemleri

d) qamsızlandırıw shólkemleri

11. Auditorlıq juwmaǵında qanday pikirler anıqlanadı?

a) unamalı pikir, modifikaciyalanǵan pikir

b) unamalı pikir, unamsız pikir

c) unamsız pikir, modifikaciyalanǵan pikir

d) ulıwma pikir, unamsız pikir

12. Auditor bul ...

a) mámleket másláhátshisi emes, bálki gárezsiz buxgalter - revizor, finans, esap hám qadaǵalaw salasındaǵı joqarı maman qánige

b) mámleket másláhátshisi bolǵan gárezsiz buxgalter - revizor, finans, esap hám qadaǵalaw salasındaǵı joqarı maman qánige

c) mámleket shólkemine tiyisli buxgalter - revizor, finans, esap hám qadaǵalaw salasındaǵı joqarı maman qánige

d) kadrlardı tayarlaw kómeklesiw qadaǵalaw salasındaǵı joqarı maman qánige

13. Ózbekstan Respublikasınıń «Auditorlıq iskerligi haqqında»ǵı nızamı 3 - statyasında auditorlıq iskerligine qanday anıqlama berilgen?

a) Auditorlıq iskerligi degende auditorlıq shólkeminiń auditorlıq tekseriwlerin ótkeriw hám professional xızmetler kórsetiw boyınsha iskerligi túsiniledi.

b) Auditorlıq iskerligi degende auditorlıq shólkeminiń auditorlıq tekseriwlerin ótkeriw boyınsha iskerligi túsiniledi.

c) Auditorlıq iskerligi degende auditorlıq shólkeminiń professional xızmetler kórsetiw boyınsha iskerligi túsiniledi.

d) Auditorliq iskerligi degende auditorliq sholkeminiñ barlıq türdegi tekseriwlerdi ötkeriw hám xızmetler kórsetiw boyınsha iskerlik túsiniledi.

14. Májbúriy auditorliq tekseriwi ótkeriliwi kerek bolğan xojalıq júrgiziwshi subyektlar óziniñ auditorliq tekseriwi boyınsha juwmaq nusqasın qaysı múddette tiyisli sahıq organına usınıs etedi?

a) auditorliq tekseriwi ótkerilgeninen keyin 15 kún múddet ishinde

b) auditorliq tekseriwi ótkerilgeninen keyin 10 kún múddet ishinde

c) auditorliq tekseriwi ótkerilgeninen keyin 5 kún múddet ishinde

d) auditorliq tekseriwi ótkeriliw sánesine qaramastan 15 - mayda

15. Eñ aqırǵı Ózbekstan Respublikası auditorliq iskerliginiñ milliy standartı (70 - sanlı AFMC) qaysı múddetten kúshke kirgen?

a) Finans ministriniñ 2016 - jıl 9 - noyabrdegi 85 - sanlı buyrǵı menen tastyıqlanǵan hám 2017 jıl 6 - marttan kúshke kirgen

b) Finans ministriniñ 2014 - jıl 20 - dekabrde 80 - sanlı buyrǵı menen tastyıqlanǵan hám 2015 jıl 1 - yanvardan kúshke kirgen

c) 2016 - jıl 1 - yanvardan kúshke kirgen

d) 2015 - jıl 1 - yanvardan kúshke kirgen

16. Xojalıq júrgiziwshi subyektlardıñ finanslıq esabatlardı barlıq zárúrli qatnasıqlarında onıñ finanslıq jaǵdayın, finanslıq nátiyjelerin haqıyqıy sáwlelendirse hám buxgalteriya esabı haqqındaǵı nızam hújjetlerine muwapıq kelgen jaǵdaylarda auditorliq juwmaǵında,

a) unamlı pikir bildiriledi

b) pikir bildiriw biykarlaǵanda

c) túsindirmeler menen pikir bildiriledi

d) unamsız pikir bildiriledi

V BÓLIM. RAWAJLANǴAN MÁMLEKETLERDE FINANSLÍQ QADAǴALAW

16-BAP. RAWAJLANǴAN MÁMLEKETLERDE FINANSLÍQ QADAǴALAWDÍ SHÓLKEMLESTIRIW TÁJIRIYBELERI

16.1. BMSHǵa aǵza ellerde finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriw

16.2. Rossiya Federaciyası mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları tájiriybeleri

16.3. Rossiya Federaciyası Finans ministrliginiñ finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriwi

16.1. BMSHǵa aǵza ellerde finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriw

Finanslıq qadaǵalaw iskerligi jáhanniñ túrli mámleketlerinde BMSHtıñ qadaǵalaw organı jaylasqan. shólkem iskerligin tekseriwge juwapker úsh kontinenttiñ qatnasıwshılarnıñ óz ishine aladı.

BMSH byudjetinen hár jılı 8 mlrd AQSH dollarınan artıq pul qarjıların túrli baǵdarlama hám joybarlardı qarjılandırıwǵa sarıplanadı. Onıñ qárejetleri jáhände tınıshlıqtı saqlaw, ilimiy izertlewlerge, narkotrafiklerdiñ tarqalıwınıñ aldın alıwǵa, basqarıw qárejetlerine tuwrı keledi.

BMSH personalı másláhátshileri menen birge 50 mñ islewshilerdi quraydı. BMSH tıñ byudjeti 180 nen artıq mámleketlerdiñ reglament tólewleri esabınan dúziledi. BMSHtıñ sırtqı qadaǵalaw sistemasın birinshi náwbette qadaǵalaw keñesi quraydı. Qadaǵalaw keñesine BMSH aǵzası bolǵan 3 mámlekettiñ 3 aǵzası kiredi. Olar 3 jılıq múddetke Bas Assambelya tárepinen saylanadı.

Baqlaw keñesine aǵza mámleketler ortasında bir qáddide bólistiriliwi kerek. Sırtqı finanslıq qadaǵalaw sistemasına Baqlaw keñesi menen birge arnawlı qadaǵalaw bólimleri kiredi hám olar tówendegiler:

- Kárxana hám azıq - awqat xojalıǵın rawajlandırıw boyınsha BMSH;

- YUNESKO;

- Pútkil jáhán densawlıqtı saqlaw shólkemi;

Bazı mámleketlerde finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriwdiń joqarı organları

Mámleketler	Joqarı finanslıq qadaǵalaw organı	Juwapker shaxs
AQSH	Kongresstiń Bas qadaǵalaw basqarması	Bas qadaǵalawshı
Yaponiya	Qadaǵalaw - reviziya basqarması	Qadaǵalaw - reviziya basqarması baslıǵı
Kanada	Milliy qadaǵalaw keńesi	Bas qadaǵalawshı
Angliya	Milliy qadaǵalaw keńesi	Bas revizor
Indiya	Mámleket kárxanaları, byudjet hám mámleket esabati boyınsha parlament komiteti	Komitet baslıǵı
Belgiya	Esap Palatası	Esap Palatası baslıǵı
Franciya	Esap Sudı (Sud schetov)	Sud prezidenti

Rawajlangan mámleketler finans sistemasın úyreniw, olardıń baslaması menen qabıl etilgen xalıqaralıq finanslıq qadaǵalaw nızamları, ǵalabalıq tın alınǵan tártipler, princip hám normalardı úyreniwdi talap etedi. Finanslıq qadaǵalawdıń xalıqaralıq tájiriyesinde ISSAI túsinikleri bar. ISSAI bul (International Standard of Supreme Audit Institution) Joqarı qadaǵalaw organlarınıń xalıqaralıq standartları bolıp tabıladı.

Finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriw tájiriyesinde túpkillik INTOSAI shólkeminiń dúziliwi jáne onıń sheńberinde LIMA deklaraciyasınıń qabıl etiliwi nátiyjesinde júz berdi.

INTOSAI shólkemi 1953 jilda mámleketlerdiń Joqarı qadaǵalaw organlarınıń iskerligin muwapıqlastırıw ushın dúzilgen. Aǵzaları: 193 mámleket bolıp, olardan 188 mámleket (Ózbekstan 2022 jildan baslap INTOSAI aǵzalığına kiriw jobalastırılǵan) hám 1 Evropa Auditorlar Sudı aǵza bolıp, Francuz tilinde sóylesiwshi mámleketler Joqarı qadaǵalaw organları shólkemi, Portugal tilinde sóylesiwshi mámleketler Joqarı qadaǵalaw organları shólkemi, Ishki Auditorlar Institutı hám Jáhán Bankı qosımsha aǵzalar esaplanadı. INTOSAI shtab - kvartirası Venada jaylasqan shólkem bolıp, jırnalısların hár úsh jilda bir ret ótkeredi. Quramında qadaǵalawdı rawajlandırıw

- Pútkil jáhán azıq - awqat baǵdarlaması;
Keńestiń finans - xojalıq iskerliginiń obyektı bolıp, onıń quramındaǵı shólkemler hám BMSH bólimleri kiredi:

- Nyu Yorktaǵı BMSHtıń sekretariati, jáne onıń Jeneva hám Venadaǵı bólimleri;

- BMSHtıń aymaqlıq ekonomikalıq komisiyaları;
- BMT personalınıń pensiya fondı;
- BMSHtıń amawlı jáne tınıshlıqtı saqlaw messiyası;
- BMSHtıń rawajlandırıw Baǵdarlaması;
- BMSHtıń qashqınlar máseleleri boyınsha komissariati;
- BMSHtıń balalıqtı qorǵaw Fondı;
- BMSHtıń átirap - ortalıqtı qorǵaw Baǵdarlaması;
- Xalıqaralıq sawda orayı;

Dúnya mámleketlerindegi finanslıq qadaǵalaw sistemaları analiz etilgende, olardıń kópshiligi bir - birine uqsamaytuǵınlıǵın kóriw múmkin. Biraq rawajlangan mámleketlerdiń finans sistemaların úyreniw ayrıqsha áhmiyetke iye.

Sebebi olardaǵı ekonomikalıq (finanslıq) rawajlanıwǵa finanslıq qadaǵalaw sistemasınıń tuwrı islengenligi, finans mexanizminiń ámel etiwiniń nátiyjeli ekenligin de atap ótiw múmkin óz tásirin kórsetken.

Ulıwma aǵanda, finanslıq qadaǵalaw sistemasınıń racional (optimal) dúziliwi finans sistemasınıń rawajlanıwına óz tásirin kórsetedi.

Solay eken, rawajlanıp atırǵan mámleketler ushın rawajlangan mámleketler finanslıq qadaǵalaw sistemasın puqta úyreniw hám olardıń aldınǵı tájiriyesin ózlestiriw zárúrli mütájlik esaplanadı.

Shet el mámleketlerinde finanslıq qadaǵalaw iskerligin alıp baratuǵın tiykarǵı shólkemler audit shólkemleri esaplanadı.

Mámleketlerde finanslıq qadaǵalaw sistemasında sheshiwshi shólkem sózsiz, Joqarı qadaǵalaw organları esaplanadı. Joqarı qadaǵalaw organı túrli mámleketlerde túrlishe ataladı.

AQSH Kongressiniń maǵlıwmatlarına qaray, aqırǵı 50 jil ishinde federal qadaǵalaw - reviziya organlarınıń xızmetinen alınǵan jámi ekonomikalıq nátiyje 500 mlrd. dollardan kem bolmaǵan. Bul model ámeliyatta óziniń nátiyjeligin ayqın kórsetken¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Соколов А.Д. Парламентский контроль за исполнением государственного бюджета. - М.: Экономика, 1998. с. 79.

xalqaralıq orayı iskerlik júrgizedi. INTOSAI'dın Afrikada AFROSAL, Aziyada ASOSAL, Karib teñizi sheñberinde SAROSAL, Arab mámleketlerin birlestirgen ARABOSAL, Latin Amerikasında OLASES, Evropada EVROSAL sıyaqlı regionlıq bólimleri iskerlik kórsetedi.

Evropada finanslıq qadaǵalaw sisteması nátiyjeli islengenligi tán almadı. Evropada ulıwma alǵanda tómendegi qadaǵalaw organları iskerlik kórsetedi:

□ Barlıq dárejedegi húkimetler bolıp, olar ulıwma qadaǵalawdı júrgizedi, huqıqıy bazanı bekkemleydi, qadaǵalaw organları iskerligin muwapıqlastıradı.

□ EVROSAL, Joqarı qadaǵalaw organları iskerligin regionda muwapıqlastıradı.

□ Xalqaralıq finans institutları. Olar kóbinese finans sektorın qadaǵalap, olar ushın normalardı belgileydi.

□ GRESO. Bul shólkem xalqaralıq korrupciyaǵa qarsı gúres shólkemi bolıp, SPI (Corruption Perceptions Index) kórsetkishin járiyalay otırıp baradı. Bul finanslıq quramalıqlar, korrupciyanı joǵaltıw ushın qadaǵalawdı júrgizedi.

□ Reyting agentlikleri. Olar xojalıq subyektleri yamasa húkimetlerdiń iskerligin qadaǵalap barıp, olardı málim kórsetkishler tiykarında bahalap baradı. 1977 jıl Joqarı qadaǵalaw organları xalqaralıq shólkemi (INTOSAI)niń Limada bolǵan IX kongressinde¹⁴⁸ deklaraciya qabıl etilgen bolıp, ol jaǵdayda mámleketlik qadaǵalaw ushın tekseriw shólkemleri iskerliginiń principleri islep shuǵılǵan.

Joqarı qadaǵalaw organı iskerliginiń maqseti eń zárúrli esaplanǵan pul hám materiallıq resursların basqarıwdıń nızamlıǵı, tuwrılıǵı hám puxtalıǵı esaplanadı. Lima deklaraciyasında Joqarı qadaǵalaw organı ózine júkletilgen wazıypalardı hár qıylı formada tekseriw shólkemlerinen ǵárezsiz hám olardıń aralasıwlarınan qorǵalıwın bolǵanda ǵana obyektiv hám nátiyjeli ámelge asırıwı múmkinligi keltirilgen. Eger ulıwma húkimettiń bir bólegi retinde Joqarı qadaǵalaw organları mámlekettin tolıq ǵárezsiz bolmasa da, óz

wazıypaların ornılaw ushın shólkemlestirilgen hám funkcional ǵárezsizlikke iye bolıwı kerek.

Joqarı qadaǵalaw organınıń ǵárezsizligi tikkeley onıń aǵzalarınń ǵárezsizligine baylanıslı. Joqarı qadaǵalaw organlarınıń aǵzaları qarar qabıl etiwshi jáne bul qararlar ushın úshinshi shaxs aldında juwapker bolǵan ayırımları bolıp tabıladı.

Joqarı qadaǵalaw organları aǵzalarınń ǵárezsizligi de Konstituciya menen kepillik berilgen bolıwı kerek. Ásirese, olardıń ǵárezsizligine zıyan jetkizbeytuǵın túrde aǵzaların tartıw procesi de Konstituciyada anıqlastırılıwı kerek. Joqarı qadaǵalaw organı aǵzalarınń iyelep turǵan lawazımın belgilew yamasa onan azat etiw sol mámlekettiń Konstituciyaalıq strukturasına baylanıslı. Joqarı qadaǵalaw organları revizorlarınıń xızmet lawazımları boyınsha háreketi tekseriw shólkemlerine baylanıslı bolması kerek.

Joqarı qadaǵalaw organları óz wazıypaların ornılawı ushın kerek bolatuǵın finanslıq resurslar menen támiyinleniwı kerek. Joqarı qadaǵalaw organı mámleketlik byudjet haqqında qarar qabıl etiwshi mámleketlik shólkemine tuwrıdan - tuwrı zárúr finanslıq resurslardı ajratıw talabı menen shuǵırwǵa haqlı. Joqarı qadaǵalaw organı byudjetiniń ayrıqsha qatarında ózi ushın ajratılǵan pul resursların óz wákillikleri boyınsha paydalanıw huqıqına iye.

Konstituciya hám nızamlarda belgilengen Joqarı qadaǵalaw organınıń ǵárezsizligi oǵan parlament basshılarına shuǵıw hám tekseriwler ótkeriwde de joqarı dárejedegi baslamalı hám birgelikte islewine sharayat jaratadı. Joqarı qadaǵalaw organı hám parlament ortasındaǵı óz - ara baylanıslar mámleket talapları hám sharayatlarınan kelip shuǵıp, milliy Konstituciyada anıq belgileniwı kerek.

Joqarı qadaǵalaw organı húkimet, onıń shólkemleri iskerligin tekseredi, biraq bul onıń húkimetten artıqmashlıǵın bildirmeydi. Atap aytqanda, húkimet tolıq óz iskerligi hám kemshilikleri ushın juwap beredi jáne joqarı qadaǵalaw organları ekspertleriniń tekseriw nátiyjesindegi juwmaqları aldında óz juwapkershiliginen waz keshe almaydı.

Joqarı qadaǵalaw organı maqsetli tekseriwlerdi ótkeriwde qaysı tekseriw tikkeley jergilikli tekseriw shólkemleri tárepinen hám qaysısı

¹⁴⁸ Лимская Декларация руководящих принципов контроля. Правовое регулирование государственного финансового контроля в зарубежных странах. М., 1998. — Ч. 4 (Прозвибула).

Joqarı qadaǵalaw organınıń ózi tárepinen ótkeriliwi tuwrısında qarar qabıllawı kerek.

Tekseriwshi organlar Joqarı qadaǵalaw organına tekseriw nátiyjesinde qabil etilgen ilajlardı kórsetkende, juwmaqların nızamda belgilengen yamasa Joqarı qadaǵalaw organı tárepinen kórsetilgen múddetlerde usınıs etiliwi shárt.

Joqarı qadaǵalaw organına qalıplestirilgen juwmaqlar rásmiy tiykarlanǵan kóriniste usınıs etilmese, Joqarı qadaǵalaw organı kerekli zárúr ilajlardı islep shıǵıw talabı menen alternativ organlarǵa mırájat etiwı hám ayıpkerlerdi jazǵa tartıwı múmkin. Joqarı qadaǵalaw organı tekseriwlerdi málim baǵdarlama tiykarında ótkiziwi kerek. Tekseriwler kemnen - kem jaǵdaylarda obyektı tolıq kólemde óz ishine aladı. Joqarı qadaǵalaw organı nızam jolı menende, tańlanma usıdan paydalanadı. Ádette obyektı tekseriw amawlı bir model tiykarında alıp barıladı. Finanslıq hám materiallıq resurslardı basqarıwdıń tuwrılıǵı hám sapası haqqında juwmaq qılıw ushın tańlanıp atrǵan obyekt kompleksi jeterlishe úlken bolıwı kerek.

Joqarı qadaǵalaw organlarınıń aǵzaları hám sherikleri ózlerine júkletilgen minnetlemelerin sapalı orınlaw ushın kerek bolatuǵın ilimiy tájriybe hám haqıyqatlıqqa iye bolıwı shárt.

Joqarı qadaǵalaw organına qadaǵalawshılıq jumısına tartıw tańlawında onıń teoriyalıq tayarlıǵı, jumısqa uqıplıǵı hám qanıgeligi boyınsha jumıs tájriybesine itibar qarattılıwı kerek. Joqarı maman kadrlardı tańlap alıw ushın olarǵa tólenetuǵın miynet haqı da olarǵa qoyılǵan ilimiy tájriybe talaplarına sáykes bolıwı kerek.

Egerde Joqarı qadaǵalaw organınıń sherikleri málim tekseriwdi ótkeriw ushın zárúr boltuǵın bilimlerde iye bolmasa, bunday tekseriwlerge basqa ekspertler tartılıwı múmkin. Joqarı qadaǵalaw organlarınıń xalıqaralıq shólkemi sheńberinde ideyalar hám tájriybelerdı xalıqaralıq almaslaw Joqarı qadaǵalaw organına óz wazıypaların orınlaw ushın nátiyjeli járdem quralı esaplanadı.

Bul maqsetke BMSH hám basqa organlardı qosqan jaǵdayda kongressler, seminarlar ótkeriw, regionlıq jumısshı gruppaların jıynalıwın ótkeriw hám amawlı jumaldı baspadan shıǵarıw arqalı erisiledi. Joqarı qadaǵalaw organı hár jılı ótkerilgen tekseriwlerdiń nátiyjesi hám juwmaqların óz esabatında parlament yamasa basqa alternativ mámleket organına tartıwı kerek. Bul esabat baspadan

shıǵarıwı kerek. Bul keń maǵlıwmat esaplanıp talqılawǵa sebep boladı hám nátiyjede Joqarı qadaǵalaw organınıń usınıs hám juwmaqların ámelge asırıw ushın qolay ortalıq jaratadı. Joqarı qadaǵalaw organı jılıq esabatlardı usınıw múddetlerin kútpesten, ayrıqsha zárúrli jumıslar hám olardı juwmaqlaw ilajları haqqında parlamentke óz esabatların kiritiwı kerek.

Jılıq esabat Joqarı qadaǵalaw organınıń barlıq iskerligin kórsetip beriwı kerek. Esabat anıq hám obyektiv faktler, olardıń bahaları hám jumıstıń áhmiyetli nátiyjelerin óz ishine alıwı kerek. Esabat tili anıq hám hámmege túsiniqli bolıwı kerek. Joqarı qadaǵalaw organınıń tiykarǵı qadaǵalaw wákillikleri Konstituciyada belgileniwı kerek, basqa máseleler nızam menen bekkemleniwı múmkin.

Qadaǵalaw wákillikleriniń anıq jaǵdayı mámlekettiń sharayatlarınan kelip shıǵıp belgilenedi. Mámleketlik finansı basqarıwdıń barlıq organları mámleket byudjetine tiyisligine qaramastan, Joqarı qadaǵalaw organı qadaǵalawınıń obyektı boladı. Mámleket finansınıń respublika byudjetinen ayrıqsha bolǵan bólimlerin basqarıw Joqarı qadaǵalaw organı qadaǵalawı astında degen juwmaqtı bermeydi.

Salıqlardı tólew ústinen qadaǵalaw. Joqarı qadaǵalaw organı maksimal múmkinshilik dárejesinde salıqlar tóleniwın qadaǵalaw tiykarınan, wákilligine iye bolıwı kerek. Salıqlar tóleniwini qadaǵalaw tiykarınan, onıń tuwrılıǵı hám nızamlıǵın tekseriw menen baylanıslı. Sonıń menen birge, Joqarı qadaǵalaw organı salıqlardıń jıynaw haqqındaǵı nızamdı tekserip, salıq xızmeti jumısın shólkemlestiriwdiń hám salıqlardıń kelip túsiw jobası atqarıwınıń ekonomikalıq nátiyjeligin úyreniwı kerek hám zárúr bolsa, nızamshılıqtı jetilistiriw boyınsha usınıs kiritiwı kerek.

Mámleketten subsidiya alatuǵın shólkemlerdi tekseriw. Joqarı qadaǵalaw organı mámleket fondlarınan usınatuǵın subsidiyalardan paydalanatuǵın shólkemlerdi tekseriw wákilligine iye. Eger subsidiya muǵdarı áhmiyetli kólemge iye bolsa, yamasa subsidiyalanǵan shólkem kapitalı úlken bolsa, bul kárxanada finanslıq resurslardı basqarıwǵa gárezi bar barlıq máseleler tekseriledi.

Subsidiyalardan nadurıs paydalanıw anıqlanǵan jaǵdayda subsidiyanı sheklew talap etiledi. Xalıqaralıq hám kópimilletli shólkemlerdi tekseriw. Qárejetleri aǵza mámleketlerdiń aǵzalıq

tölewlerinen quralatúǵın xalıqaralıq hám kóp milletli shólkemlerdi sırtqı gárezsiz tekseriwden ótkeriw talap etiledi.

Eger tekseriw shólkemlerdiń maqseti hám dúzilisin esapqa alıp ótkerilse de, shólkemge aǵza mámleketlerde joqarı dárejedeǵi qadaǵalaw ótkeriledi. Bunday tekseriwlerdiń gárezsizligin támiyinlew ushın sırtqı qadaǵalaw komissiyası aǵzaları Joqarı qadaǵalaw organlarınıń tiykarǵı shaxsları bolıwı kerek.

16.2. Rossiya Federaciyası mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları tájiriybeleri

Finans salasındaǵı qadaǵalaw funkciyasın Rossiya mámleketinde kópshilik ministrlikler hám komitetler ámelge asıradı. Házirgi waqıtta Rossiyada tekǵana federal dárejede mámleketlik finanslıq qadaǵalaw máseleleri menen 10 nan artıq organlar shuǵıllanadı hám bul organlar Esap palatasınan tısqan Fedarasiya subyekterinde ózleriniń aymaqlıq bólimlerine iye. Búgingi künde mámleketlik finanslıq qadaǵalaw sisteması - bul ministrlikler, komitetler, basqarmalar kompleksi bolıp tabıladı. Hár bir qadaǵalaw organı basqalarına gárezli bolmaǵan jaǵdayda qadaǵalaw ilajların gárezsiz túrde jobalastıradı hám ámelge asıradı.

Usı waqıtta Rossiya Federaciyasında 150 mınnan aslam tiykarǵı basqarıwshılar tekǵana federallıq byudjet qarjuların alıwshılar bar. Túrli pozisiyadaǵı byudjetlerden pul qarjuların alıwshılar hám óz iskerliginde mámleket múlkinen paydalanıwshı xojalıq subyekteriniń ulıwma sanı shama menen 3,5 mln. quraydı. Aktiv ekonomikalıq iskerlikti 2 mln. artıq salıq tölewshiler yuridikalıq táreplerden ibarat esaplanadı. Byudjetten pul qarjuların alıwshılar, mámleketlik múlikti basqarıwshılar hám salıq tölewshilerdiń kóp bolıwı, sonıń menen qadaǵalaw organlarınıń muǵdarın aqlaydı, biraq mine usı organlardıń bir - biriniń jumısın tákirarlamayǵan jaǵdayda birgelikte háreket etiwın hám olardıń funkciyasın shegaralawdı talap etedi.

Hár bir organ óziniń arnawlı wazıypaların orınlawı, óziniń tekseriletuǵın obyektlerine iye bolıwı hám birden - bir kórsetpeli shólkemlestirilgen principler tiykarında iskerlik kórsetiwı kerek. Bir waqıtın ózinde mámleketlik finanslıq qadaǵalaw sistemasın jaratıw

olardıń gárezsizligin támiyinlegen jaǵdayda barlıq organlardıń iskerligin birlestiriwge hám muwapıqlastırwǵa qaratılǵan bolıwı kerek.

Rossiya Federaciyasınıń Byudjet kodeksiniń 151 statyasına kóre mámleketlik finans organları bolıp tómendegiler esaplanadı: RF Esap Palatası; atqarıwshı hákimiyattıń qadaǵalaw hám finans organları; RF subyekteriniń nızam shıǵarıwshı (wákillikli) organlarınıń qadaǵalaw organları. Demek, mámleketlik finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriw demokratiyalıq mámlekette hákimiyattı shólkemlestiriwdiń bas principini esaplanıp, hákimiyattı bólistiriw principine tiykarlanıp qıladı, al Rossiya bolsa Konstituciyaǵa tiykarlanıp mine usınday mámleket esaplanadı.

Adette, atqarıwshı húkimet tárepinen islengen finanslıq qadaǵalaw ishki, wákillikli húkimet tárepinen islengen finanslıq qadaǵalaw sırtqı qadaǵalaw esaplanadı. Rossiya Federaciyasınıń Byudjet kodeksiniń 268 statyasına muwapıq RF Finans ministrliǵi tiykarǵı basqarıwshılar hám byudjet qarjuların alıwshılar tárepinen byudjet qarjularınıń sanplanıwı ústinen ishki qadaǵalawdı ámelge asıradı; RF Byudjet kodeksiniń 265 statyasında nızam shıǵarıwshı shólkemleri tárepinen shólkemlestiriletuǵın qadaǵalaw - esabat shólkemleriniń byudjetin sırtqı auditin alıp barıwı haqqında sóz júrgiziledi; RF Byudjet kodeksi 272 statyasına muwapıq wákillikli organlardıń qadaǵalawshı shólkemleri tárepinen byudjetin atqarıwı haqqında esabattıń sırtqı auditin alıp barıladı; RF Esap palatası tárepinen federallıq byudjetin atqarıwı haqqında esabattı sırttan tekseriw haqqında RF Byudjet kodeksiniń 277 statyasında aytıp ótilgen.

1977 jilda Joqarı qadaǵalaw organlarınıń xalıqaralıq shólkeminiń IX Kongressinde qabıl etilgen qadaǵalawdıń basqarıwshı principleriniń Lima Deklaraciyası dep atalıwshı xalıqaralıq hújjet bar bolıp (1 Qosımsha), ol jaǵdayda mine usı eki túsiniń anıq belgilep berilgen. «Ishki qadaǵalaw xızmetlerin ayrıqsha basqarmalar hám mákemeler ishinde shólkemlestiriledi, usınıń menen birgelikte sırtqı qadaǵalaw xızmetlerin tekseriwshı mákemelerdiń strukturalıq bólimi esaplanbaydı» (Deklaraciyanıń 3 statyası).

Solay eken, ishki qadaǵalaw - atqarıwshı húkimet tárepinen mámleket resursların basqarıwdı nátiyjeli shólkemlestiriw maqsetinde

öz strukturalıq düzilisi iskerligi üstinen qadaǵalawdı ańlatadı, yaǵnıy atqarıwshı hükümet ishindegi ámelge asıratuǵın qadaǵalawdı, ózin - ózi qadaǵalawdı ańlatadı. Sırtqı qadaǵalaw - mámleket qarjıları hám mámleket múlkin sarıplaw máselesinde atqarıwshı hákimiyattıń iskerligi üstinen oǵan ǵárezli bolmaǵan nızam shıǵarıwshı organlarınń qadaǵalawın názerde tutadı. Mámleketlik finanslıq qadaǵalawdıń bunday düziliwi mámleket qarjılarınıń obyektiv bahalawǵa múmkinshilik beredi hám xalıqaralıq tájiriyebege sáykes keledi. Qadaǵalaw organları wákillik normaları olardıń huqıqıy dárejelerin ańıqlaw máseleleriniń gılti esaplanadı. Sonı aytp ótiw kerek, mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organlarınń wákilliklerin ańıq baǵdarlarǵa realizaciyasın tártipke salıw kóp dárejede, basqa máselelerge salıstırǵanda huqıqıy normalardan paydalanıwǵa baylanıshlı boladı. Olar sáykes mámleketlik organınıń huqıqıy iskerlik forması hám rejimin úyrenedi. Usınıń menen birgelikte, olar bir - birine bekkem baylanıshlı bolǵan úsh wazıypanı sheshiw ushın hár qanday jaǵdayda da úsh tiykarǵı hám bas maqsetti baqlap baradı. Birinshiden, kem waqıt hám pul qarjıları sarıplaw arqalı joqarı nátiyjelerdi támiyinleytuǵın, olardıń maksimal nátiyjeligi tuwrısında maǵlıwmat beretuǵın nátiyjeli shólkemlestiriwlerdi sáykes organlarǵa kiritiw jumısın quraydı. Ekinshiden, huqıqıy kepillikler hám olarǵa ámel etiwge sharayat jaratıp, processte qatnasıwshılardıń huqıqları hám qızıǵıwshılıqların támiyinleydi. Úshinshiden, sonday tártip hám sonday bir jumıs formaların baylanıstırıp qoyıladı, olar arqalı kórilip atırǵan máseleleriń tuwrı sheshimi hám analizin tereń hám hár tárepleme biri ekinshisin toltırıp baratuǵın formaların támiyinlew menen birgelikte, bir tárepleme subyektivizmge tiykarlangan kórinislerden jáne operativ tiykarlanbaǵan qararlardı qabıl etiliwi jaǵdaylardan eskertedi.

Kepillik normaları baylanıslarında ulıwamámleketlik dárejesinde sırtqı finanslıq qadaǵalaw organı retinde qadaǵalaw esap organları ornın aynqsha kórsetip ótiw kerek.

Nátiyjeli finanslıq qadaǵalaw ushın, qadaǵalaw - reviziya organlarına tolıq qadaǵalaw wákilligi zárúr esaplanadı. Mámlekettiń barlıq finanslıq iskerligi, onıń mámleketlik byudjetinde sáwlelendiriliwine qaramastan qadaǵalaw - reviziya organları tárepińen qadaǵalanıwı kerek. Byudjet sheńberinde kiritilgen hár

qanday pul qarjılarınıń qadaǵalawdan sırtta qalmawı kerek. Bunnan tisqari mámlekettiń ózine qarashlı bolǵan kárxana hám mákemeler (turaqlı mámleket dotasiyasına ǵárezli)de, solay bolsa da olar mámleket qarjılarınan paydalanıwlarına qaramastan pul qarjılardan paydalanıw hám salıqlar máselesinde qadaǵalawdan shette qalmaydı.

Qadaǵalaw obyektleri üstinen ulıwma basqarıwdı mámleket ámelge asıradı eken, kóbinese bul iskerlikte onıń atqarıw organlarındaqı lawazımlı shaxslar qatnasadı. Mámleketlik finanslıq qadaǵalaw sonıń menen birge, nızamda ańıqlanǵan jaǵdaylarda Prezident apparatı strukturası, huqıq úgit - násiyatlaw hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları finanslıq iskerligine de nátiyjeli ámelde qollanadı. Qadaǵalaw obyektleri bolıp mámleketlik qarjılardan paydalanıwshı hám ǵalabalıq iskerlikte ámelge asırıwshı jeke kárxanalar da bolıwı múmkin. Byudjet esapların hám byudjetti atqarıwın qadaǵalawı turaqlı qadaǵalaw - reviziya organlarınıń tiykarǵı wazıypası retinde qarap kelinedi. Kóbinese qadaǵalaw organları haqqında nızamlar mámleketlik qarjılar esabınan iskerlik kórsetetuǵın jáne mámlekettin qanday da maqsetlerdi ámelge asırıw ushın pul qarjılarınıń alatuǵınlar ushın qadaǵalaw wákillikleri beriliwin ańıqlaydı.

Rossiya Federaciyası Esap palatasınıń finanslıq qadaǵalawdı alıp barıwı RF Esap palatası qadaǵalaw wákilligi Rossiya Federaciyasınıń barlıq mámleketlik shólkemlerine atap aytqanda, mámleketlik apparat hám mákemelerine jáne byudjetten tisqari federal fondlarına da nátiyjeli ámelde qollanadı.

Sonıń menen birge Esap palatasınıń qadaǵalaw wákilligi federallıq byudjet qarjılarınıń paydalanıwshı, alıwshı hám byudjetke pul qarjılar ótkeriwshı, federal múlikti basqarıwshı, onnan paydalanıwshı jáne federal nızamshılıq tiykarında yamasa mámlekettiń federal shólkemleri tárepińen salıq, bajıxana jáne üstin turatuǵın kárxanalar, mákemeler, bankler, qamsızlandırıw kompaniyaları hám basqa finans - kredit shólkemlerine múlikshilik formasına qaramastan nátiyjeli ámelde qollanadı.

Bul wákillik jámiyetshilik birlespelerine, mámleketlik emes fondlarına hám kommerciyalıq bolmaǵan mákemelerine Esap palatası tárepińen joqarıdaǵı jaǵdaylarda qollanadı.

Esap palatası Rossiya Federaciyasının ishki hám sırtqı qarızınıń jaǵdayı, ishki hám sırtqı qarız ushın kredit resurslarınan paydalanıw jáne onı basqarıw, RF mámleketi tárepinen alınǵan qarızlar hám shet el kreditlerinen paydalanıw nátiyjeligi jáne nızamlıǵın, mámleket tárepinen jaylastırılǵan oraylasqan finanslıq resurslar hám qaytarıwlılıq shárti menen mámleket tárepinen ajratılǵan kreditler, jáne qaytarıp bermewlik shárti menen shet mámleketlerge hám xalıqaralıq fondlarǵa berilgen pul qarjılar ústinen qadaǵalaw ótkeriwge wákillikli bolıp tabıladı.

Esap palatası byudjetten tısqari federal qaǵıydalardı hám RF húkimeti iqtıyandıǵı valyuta qarjıların qalıplestiriliwin hám isletiliwin qadaǵalaydı. Múlikshilik baylanıslar salasında Esap palatası mámleket múkinen jáne federal múlik obyektlerin basqarıwdan federallıq byudjetke túsetuǵın pul qarjıladı qadaǵalaydı.

Bank sisteması salasında Esap palatası RF Oraylıq banki, onıń strukturalıq bólimleri hám federallıq byudjetke xızmet etiwshi jáne RF Oraylıq bankiniń mámleketlik qarızına xızmet kórsetiw iskerligi menen shuǵıllanatuǵın basqa bank hám finans - kredit mákemeleri iskerligi ústinen qadaǵalaw ornatadı.

Federallıq byudjetniń atqarıwın qadaǵalawdıń tiykarǵı obyektı byudjet esaplanadı. Bunda Húkimet, Finans ministrliǵı, Mámleketlik Duması hám RF Esap palatası tárepinen dáslepki, aǵımdaǵı hám keyingi qadaǵalawǵa alınadı.

Dáslepki qadaǵalaw basqıshı - byudjet procesiniń eń quramalı hám áhmiyetlisi esaplanadı. Byudjet kodeksi Mámleketlik Dumasında kelesi finans jılı ushın federallıq byudjet haqqındaǵı nızamdı kórip shıǵıw boyınsha mámleketlik organlar wazıypaların bólistiredi. Kelesi finans jılı ushın federallıq byudjet joybarı omatılǵan talaplarǵa ámel etilgen jaǵdayda RF Húkimetine kiritilgen 3 kún múddet ishinde Mámleketlik Duması keñesi tárepinen kemshilikler jáne usınıslar kiritiw xuqıqına iye bolǵan basqa nızamshılıq subyektlerine sonıń menen birge RF Esap palatasına juwmaq ushın jiberiledi.

RF Esap palatası, RF Húkimeti qadaǵalaw organları hám RF Finans ministrliǵı tárepinen ótkerilgen qadaǵalawlar nátiyjesinde federallıq byudjette pul qarjıladı maqsetsiz hám nátiyjesiz paydalanıwı anıqlanǵanlıǵı tastıyqlansa yamasa federallıq byudjetni subyektler tárepinen nátiyjesiz hám maqsetsiz baǵdarlarǵa

ajratılǵanlıǵı anıqlansa, bul qárejetlerdi kemeytiw yamasa toqtatıw boyınsha usınıslar kiritilse, RF Konstituciyasına muwapıq federallıq byudjet joybarına ózgeris hám qosımshalar kiritiliwi, tártipke salıwshı dáramatlardı RF byudjet dúzilisi dárejeleri ortasında bólistiriw, sonıń menen birge RF federallıq byudjetni qárejetleri klassifikaciyasına ózgerisler kiritiledi. Sonı atap ótiw kerek, byudjetniń atqarıwın qanday basqıshta bolıwına qaramastan byudjetni ornlawshı yamasa mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları tárepinen byudjet qarjılarınan maqsetsiz paydalanıw jaǵdayları anıqlansa byudjet qárejetleri toqtatıladı, yaǵnıy byudjet limitleri qısqarttırıladı yamasa anıqlanǵan muǵdardaǵı byudjet qarjıları qabil etilgen byudjet ajratılǵan qarjılardan kemeyttiriledi.

Byudjet qadaǵalawınıń aǵımdaǵı basqıshı bolıp, byudjetniń atqarıwı haqqındaǵı esabattıń tayarlanıwı, kórip shuǵılıwı hám tastıyqlanıwı dawamında qadaǵalanıwı esaplanadı.

RF Byudjet kodeksi byudjetniń atqarıwı haqqındaǵı esabattı kórip shıǵıwda RF Húkimetiniń atqarıw organları subyektlerinde hám ózin - ózi basqarıw organlarında usınılǵan esabattı ishki qadaǵalawı ámelge asırılıwı múmkin. Byudjetniń atqarıwın ishki qadaǵalawı RF Finans ministrliǵı tárepinen RF Húkimetiniń atqarıw organları subyektleri yamasa jergilikli ózin - ózi basqarıw organları menen dúzilgen kelisimler tiykarında ámelge asırıladı.

Wákillikke iye organ byudjetniń atqarıwı haqqındaǵı esabattı kórip shıǵıwdan aldın sırtqı tekseriwdi ótkeredi. Byudjetniń atqarıwı haqqındaǵı esabattı sırtqı qadaǵalaw sáykes qadaǵalaw organları wákillikke iye organlar tárepinen ámelge asırıladı. Wákillikke iye organlar sáykes qadaǵalaw organı tárepinen ótkerilgen esabat qadaǵalawı nátiyjeleri alıngannan keyin byudjetniń atqarıwı haqqındaǵı esabatlar boyınsha qarar qabil etedi.

RF Esap palatası federallıq dárejede federallıq byudjetni esabat finanslıq jılı ushın atqarıwı haqqındaǵı esabatın kórip shıǵadı hám tekserilgen material hám nátiyjelerden paydalanıp RF Húkimeti tárepinen federallıq byudjetni atqarıwı haqqındaǵı esabat usınılǵan waqıttan baslap 4,5 ay ishinde Mámleketlik Dumasına esabat boyınsha juwmaq tayarlaydı.

RF Esap palatası RF Húkimetine federallıq byudjetni atqarıwı boyınsha juwmaqlar óz ishine tómendegilerdi alıwı kerek:

- Rossiya federaciyası byudjeti qärejetleri klassifikaciyası här bir bölim hám paragrafları boyınsha hám federallıq byudjetniñ qarjılarınıñ hár bir bas bölisteriwshiniñ byudjet qarjılarınınan anıqlanğan maqsetsiz paydalanıw summaları, byudjet qarjılarınınan maqsetsiz paydalanıw tuwrısında qarar qabil etken lawazımlı shaxslar jáne federallıq qaznashılıq böliminde joqarıdağı tólewlerdi ámelge asırıwğa jol qoyğan lawazımlı shaxslar tuwrısında juwmaq;

- Rossiya federaciyası byudjeti qärejetleri klassifikaciyası här bir bölim hám paragrafları boyınsha hám byudjet qarjılarınınan ornatilğan normalardan artıqsha sarıplagan yamasa byudjetten ajratılğan qarjılarınınan artıq byudjet imzasın ámelge asırıw boyınsha qarar qabil etken här bir byudjet bölisteriwshisi boyınsha mámleketlik hükimet basshılarını yamasa byudjet qarjılarını alıwshılar kórsetilgen türde jáne bul tólewlerdi ámelge asırıwına jol qoyğan federallıq qaznashılıq bölimindegi lawazımlı shaxslar tuwrısında juwmaq;

- Federallıq byudjet haqqındağı nızamda yamasa byudjetten jaña qärejetlerdi finanslıq támiyinlew jaǵdayları anıqlanǵanda, bunday finanslıq támiyinlew tuwrısında qarar qabil etken Mámleketlik organı basshıları yamasa byudjetten qarjılar alıwshılar kórsetilgen türde jáne bul qararlardı qabil etiwinde qatnasıp joqarıdağı tólewlerdi ámelge asırǵan federallıq qaznashılıǵındağı lawazımlı shaxslar tuwrısında juwmaq;

- Byudjet kreditleri hám byudjet ssudaların ashıw jáne jabıw boyınsha analiz, byudjet kreditleri hám byudjet ssudaların ashıw waqtında nızam buzılıwları boyınsha anıqlanǵan faktler boyınsha juwmaq;

- Mámleketlik wákillikler hám olardı atqarıw boyınsha minnetlemelerdiñ usınıs etiliwi analizi, mámleketlik wákilliklerin usınıw waqtında nızam buzılıwları boyınsha anıqlanǵan faktlerge hám byudjet qarjıları esabınan támiyinlengen mámleketlik wákillikleri atqarıwın hár bir jaǵdayı boyınsha alıp barılǵan tekseriwlerge juwmaq;

- Byudjet investiciyaların usınıw boyınsha analiz, mámleketlik áhmiyetke iye dúzilgen shártnamalardıñ támiyinleniw analizi, nızam buzılıwları esabınan ámelge asırılǵan byudjet investiciyaları boyınsha anıqlanǵan faktlerge juwmaq;

- Mámleketlik xızmetlerin usınıw boyınsha joba tapsırmaların atqarıwı hám mámleketlik xızmetlerin usınıw boyınsha finanslıq sarıplawlar hám normalarǵa ámel etiwiniñ analizi.

Esap palatası juwmaǵı Mámleketlik Duması yamasa federaciya keñesi anıqlanǵan qararlar tiykarında taǵı qosımsha maǵlıwmatlardanda ibarat bolıwı múmkin.

Federallıq byudjetniñ atqarıwı haqqındağı esabat Hükimet tárepinen Mámleketlik Duması hám RF Esap palatasına usı jıldıñ 1 iyunınan keshikpey usınıs etedi. Esabat penen bir waqıtta federallıq qaznashılıqtıñ federallıq byudjetni atqarıwı procesinde kórip shıǵılǵan jumsları hám byudjet nızam buzılıwları jaǵdayları ushın kórilgen sharalar haqqındağı esabı tapsırıladi.

Mámleketlik Duması RF Esap palatasınan federallıq byudjetni atqarıwı haqqındağı esabat juwmaǵın algannan keyin 1,5 jil dawamında kórip shıǵadı. Mámleketlik Duması federallıq byudjetni atqarıwı haqqındağı esabı kórip shıǵıw waqtında májbúriy tártipte Esap palatası Baslıǵı juwmaǵı hám RF Bas prokuronnıñ byudjet nızamshılıǵına ámel etiwı haqqındağı bayanatın tırlaydı. Sonıñ menen birge Mámleketlik Duması Baslıǵı usınısına kóre yamasa óz baslamaları tiykarında RF Konstituciyalıq Sudı Baslıǵı, RF Joqarı Arbitraj Sudı Baslıǵı, RF Joqarı Sudı Baslıǵı finans esabat jilında byudjet normaları hám byudjet nızamshılıǵına baylanıslı kórip shıǵılǵan nızam buzılıwlar analizi tuwrısında bayanat jasawı múmkin.

RF Byudjet kodeksinde Mámleketlik Dumasında kórip shıǵıw ushın federallıq byudjetni atqarıwı boyınsha tapsırılǵan esabatta unamsız faktler hám tolıq bolmaǵan maǵlıwmatlar anıqlansa olardıñ aqibeti salmaqı bolıwı kórsetilgen. Egerde, RF Esap palatası auditorları hám basshıları ayıbı menen juwmaqlarda isenimli hám tolıq bolmaǵan faktler anıqlanǵan jaǵdaylarda Mámleketlik Duması yamasa Federaciya keñesi tárepinen olar sol wazıypalarǵa qoyılǵan bolıwına qaramastan Esap palatası haqqındağı RF federal nızamı talapları tiykarında wazıypalarınan azat etedi. Basqa lawazımlı shaxslar Mámleketlik Dumasına byudjet procesine qatnasıwshı sıpatında isenimli hám tolıq bolmaǵan juwmaqlardı RF nızamshılıqları tiykarında federallıq byudjetni atqarıwı haqqındağı esabat tuwrısında qarar qabilawı ushın tapsırılǵanlıqta ayıplanıp

juwapkershilikke tartıladı. Byudjetin dáramatlar hám qárejetler bólimlerin qadaǵalaw ortasında úlken parıq bar bolıp tabıladı.

Byudjet dáramatları salıqlar hám jıymılardı waqtında hám tolıq túsimine jáne salıqsız dáramatlar boyınsha jobalı tapsırmalardı atqarıwına tiykarlanıp qadaǵalanadı. Salıqsız dáramatlar óz gezeginde mámleket múlkin menshiklestiriw, satıw, ijaraga beriw, xojalıq jámiyetlerinde mámleket úlesin basqarıw, mámleket unitar kárxanaların finanslıq iskerligi nátiyjeleri tiykarında mámleket múlkin basqarıw procesinde qalıpleseği.

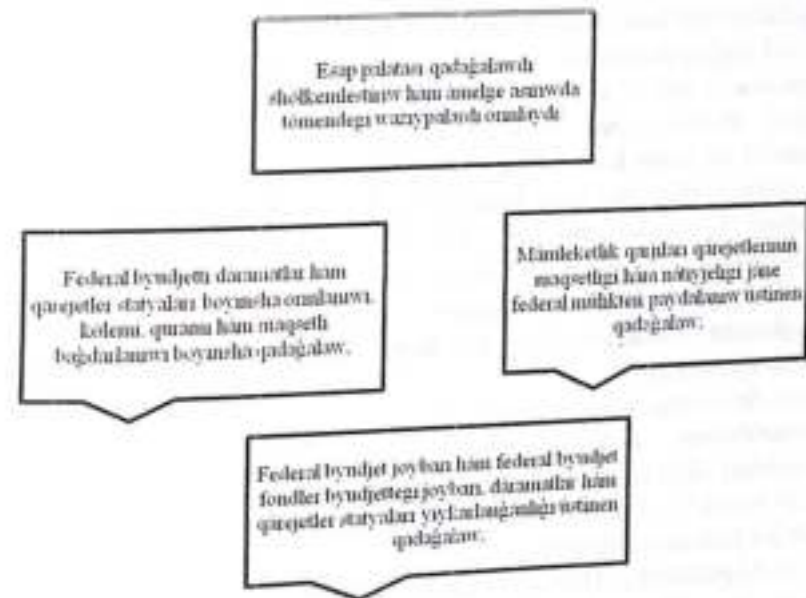
Salıqlar tóleniw qadaǵalawı tiykarınan olardı nızamlıǵı, tuwrılıǵı hám múddetliliǵı menen baylanıslı. Soǵan qaramastan salıqqa tartıwda qollanılatuǵın nızamlar ekonomikalıq nátiyjelikke hám salıq xızmeti iskerligin shólkemlestiriwge, sonın menen birge byudjetke jobalastrılǵan dáramatlardı xaqıyqıy túsimin támiyinlew menen birgelikte zárúr jaǵdaylarda hárekettegi nızamlardı jetilistiriw boyınsha usınıslar islep shıǵıwǵa qarattılıwı kerek.

Byudjet qárejetleri joqarıda kórsetilgen organlardan tısqari federallıq qaznashılıq, Finans ministrliǵiniń qadaǵalaw - reviziya xızmeti, aǵımdaǵı qadaǵalawdı ámelge asıratuǵın joqarı organlar tárepinen de qadaǵalanadı. Tekseriwde basqarıw organları hám basqa mákemeler tárepinen byudjet qarjılarınan paydalanıw nátiyjeligi hám nızamlıǵı, sonın menen birge mámleket baǵdarlamaları kesimi tiykarında aymaqlıq shólkemlestirilgen strukturalardıń finanslıq iskerligi kórip shıǵıladı. Byudjet ústinen qadaǵalaw - finanslıq qadaǵalawdıń joqarı dárejedegi islep shıǵılǵan forması bolıp tabıladı.

Nızam tiykarında Esap palatası federallıq byudjet hám federallıq byudjet fondları byudjetin ornattılǵan kórsetkishlerden parıq etken jaǵdayları anıqlanǵanda olardı analiz etedi. Olardı anıqlastırıw boyınsha hám byudjet procesin jetilistiriw boyınsha usınıslar islep shıǵıladı. RF Oraylıq banki jáne Rossiya federaciyasındaǵı wákillik bankleri hám basqa finans - kredit mákemelerinde federallıq byudjet fondları qarjıların nızamlı hám waqtında háreket etiwı ústinen qadaǵalaw boyınsha barlıq wazıypalarda Esap palatası juwapkershiligine júkletiledi.

Esap palatası ótkerilgen qadaǵalaw, qadaǵalaw hám tekseriwler sheńberinde Federaciya keńesine hám Mámleketlik Dumasına

federallıq byudjet atqarıwı boyınsha hám ótkerilgen ilajlar nátiyjeleri tuwrısında turaqlı túrde maǵlıwmat berip baradı.

16.1 - súwret. Rossiya federaciyası Esap palatasınıń wazıypaları

Esap palatasınıń dáslepki funkciyası bolıp, federal nızam joýbarı, sonın menen birge federallıq byudjet qarjılar esabınan qaplanıwı kórilgen yamasa federallıq byudjet hám federallıq byudjetten tısqari maqsetli fondlardı qalıplestiriw hám isletiliwine tásir kórsetetuǵın mámleketlik hákimiyatı federal organları normativ - xuqıyqıy aktleri boyınsha finanslıq ekspertiza ótkeriw esaplanadı.

Esap palatasınıń tiykarǵı wazıypaları byudjet atqarıwı boyınsha tómendegilerdi názerde tutatuǵın birden - bir qadaǵalaw sistemasın támiyinleydi:

- esap beriw jılında federallıq byudjet atqarıwı ústinen operativ qadaǵalaw quraydı hám ótkeredi;
- federallıq byudjet hám federallıq byudjetten tısqari maqsetli fondlardıń ayrıqsha bólim hám elementleri boyınsha kompleks qadaǵalawlar hám tematikalıq tekseriwler ótkeriw;

- federallıq byudjet joybarları, Rossiya federaciyasının xalıqaralıq shártnamaları, nızamlar hám basqa normativ xuqıqıy hújjetler, RF finansı hám federallıq byudjet máselelerine tiyisli federallıq baǵdarlamalar hám basqa hújjetler ekspertizası;

- byudjet procesinde nızam buzılıwları hám ózgerislerdi izertlew hám analiz qılıw, federaciya keńesine hám Mámleketlik Dumasına olardı dúzetiw jáne byudjet nızamshılıǵın jetilistiriw boyınsha usınıslar tayarlaw hám kiritiw;

- federallıq byudjet hám federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondlar byudjetin atqarıwı boyınsha federaciya keńesine hám Mámleketlik Dumasına juwmaqlar tayarlaw hám usınıw.

Óz gezeginde, Esap palatası analitikalıq - ekspert funkciyasın anıqlawda tómendegiler boyınsha ekspertiza ótkeredi hám juwmaq beredi:

- federallıq byudjet joybarına, onıń dáramatlar hám qárejetler elementlerine tiykarlanganın, federallıq byudjet kemisligine, mámleket ishki hám sırtqı qarızı muǵdarına;

- byudjet - finans siyasatı máselelerine hám Rossiya federaciyası byudjet procesin jetilistiriwge;

- Mámleketlik Dumasına kórip shıǵıw ushın usınılǵan byudjet - finans máseleleri boyınsha nızamshılıq joybarları hám normativ xuqıqıy hújjetlerge;

- Federallıq byudjet ushın xuqıqıy tásir kórsetetuǵın, Rossiya federaciyasının xalıqaralıq shártnamalar joybarlarına;

- Federallıq byudjet qarjılarınan paydalanıw esabınan qarjılanatuǵın baǵdarlama joybarlarına.

Esap palatası ótkerilgen qadaǵalaw ilajları nátiyjelerin sistemalı túrde analiz etip baradı, federallıq byudjet dáramatların qalıplestiriw hám pul qarjıladı sarıplaw procesinde payda bolǵan nızam buzılıwlar hám anıqlanǵan shetke shıǵıwlar sebebi hám aqıbetin izertleydi jáne jıynaydı. Esap palatası alınǵan maǵlıwmatlar tiykarında Rossiya federaciyası byudjet - finans sistemasın rawajlandırıw hám byudjet nızamshılıǵın jetilistiriw boyınsha usınıs islep shıǵıp, onı kórip shıǵıw ushın Mámleketlik Dumasına usınıs etedi.

«Rossiya federaciyası Esap palatası haqqında»ǵı federallıq nızam hám federaciya subyekterinde qadaǵalaw - reviziya organları haqqındaǵı nızamlarda byudjet boyınsha kiritilgen qarjılar hám

konsolidaciyalasqan byudjetten tısqarı maqsetli fondlar ústinen qadaǵalaw kórilgen.

Byudjet qatnasıqlarındaǵı, byudjetten tısqarı maqsetli fondlar boyınshada Esap palatası wazıypaları bolıp olar:

- federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondlar byudjetin dáramatlar hám qárejetler elementleri boyınsha waqtında atqarıwı, olardıń kólemleri, tártibi hám maqsetli baǵdarlanıwı ústinen qadaǵalawdı shólkemlestiriw hám ámelge asırıw;

- federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondlardı federallıq múlikten nátiyjeli hám maqsetli paydalanıwı anıqlaw;

- federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondlar byudjeti joybarın dáramatlar hám qárejetler elementlerin tiykarlanganın bahalaw;

- federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondlar byudjetleri qalıplesiwi hám atqarıwına tásir etiwshi federallıq nızamlar joybarların, sonıń menen birge mámleket hókümeti federallıq organlarınıń normativ - huqıqıy hújjetlerin finanslıq ekspertizası;

- federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondlarda omatılǵan kórsetkishlerge salıstırǵanda anıqlanǵan shetlesiwlerdi analiz qılıw hám olardı dúzetiw boyınsha usınıslar tayarlaw;

- RF Oraylıq banki hám Rossiya federaciyası wákillik bankleri yamasa basqa finans - kredit mákemelerinde federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondlardı byudjet qarjıları nızamlıǵı hám múddetlilik háreketi qadaǵalawı esaplanadı.

Esap palatası federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondları atqarıwı ústinen tómendegilerdi názerde tutatuǵın birden - bir qadaǵalaw sistemasın támiyinleydi:

- federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondlardıń ayrıqsha bólimleri hám elementleri boyınsha kompleks qadaǵalaw hám tematikalıq tekseriwler ótkeriw;

- federaciya keńesine hám Mámleketlik Dumasına federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondlar atqarıwı boyınsha juwmaqlar tayarlaw hám usınıw.

«Rossiya federaciyası Esap palatası haqqında»ǵı federallıq nızamnıń ayrıqsha statyasında Esap palatasın federallıq byudjetten tısqarı maqsetli fondların pul qarjılardan hám RF Hókümeti iqtıyarındaǵı valyuta qarjılarınan paydalanıw nátiyjeligin qadaǵalaw kórsetip ótilgen.

Qadağalaw obyektleri arasında tiykarǵı itibardı mámleket mülkin basqarıw hám paydalanıwdan tüsetuǵın pul qarjılarǵa qaratıw kerek, sebebi dáramatlarda olardıń úlesi barǵan sayın artıp barıp atır, olar byudjetke hám byudjetten tısqarı maqsetli fondlarǵa túsimlerdiń áhmiyetli bólegin qurap atır. Bul pul qarjıları túsimine menshiklestiriwden, mámleketlik mülikten ijarǵa, girewge beriwden, mámleket mülkin hám federallıq mülık obyektlerin basqarıwdan túsimler kiritiledi. Mámleket dáramatların bul bólegin qadağalaw yuridikalıq tárepten RF Esap palatasına biriktirilgen bolıp, onı anıqlaw wazıypası federallıq mülikten paydalanıwdıń nátiyjeligi hám maqsetliligine qaratılǵan.

Nızamǵa tiykarlanıp tiykarǵı qadağalaw obyektı bolıp qarız qarjıları esaplanadı. Sol sebepli buǵan baylanısh RF Esap palatası tómendegiler üstinen qadağalaw ornatadı:

- Rossiya federaciyasınıń ishki hám sırtqı qarızına xızmet kórsetiw hám basqarıw;

- RF Hükimeti shet el mámleketlerinen alǵan qarızları jáne shet el kreditlerinen nátiyjeli paydalanıwı hám nızamlıǵı;

- Qaytarıp beriw tiykarında berilgen oraylasqan finanslıq resurslardı nátiyjeli jaylastırılıwı;

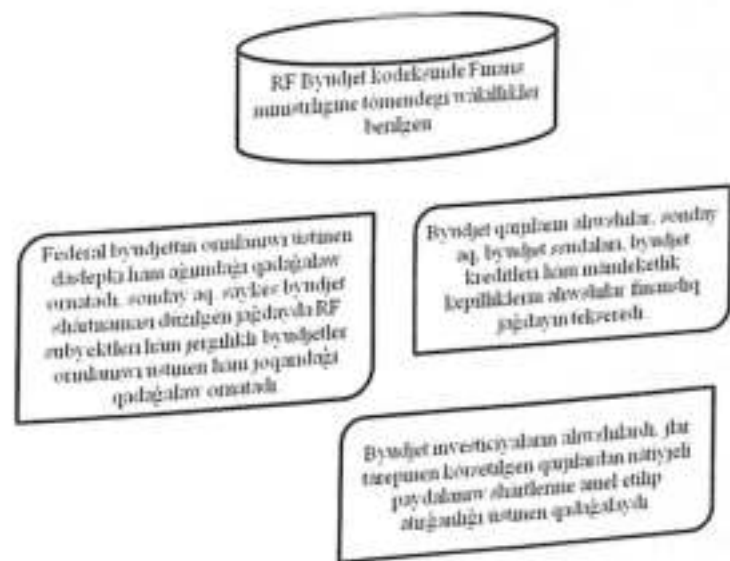
- Xalıqaralıq bólistiriwlerge hám shet el mámleketlerine mámleket kreditleriniń beriliwi, sonıń menen birge qaytarıp bermewlik shárti menen berilgen pul qarjılar boyınsha.

Esap palatası, sonıń menen birge, mámlekettiń ishki hám sırtqı qarızı jáne federallıq byudjet kemisligi muǵdarı boyınsha ekspertiza ótkeredi hám juwmaqlar beredi. RF subyektlerindeki qadağalaw esap organları da administraciyanıń kreditler hám basqa qarız qarjıları menen islewdi qadağalaydı.

Qadağalaw esap organlarınıń iskerligin zárúrli hám quramalı baǵdarı bolıp mámleket qarjıların banklerge jaylastırıp hám pul aylanısı üstinen qadağalaw ornatıp esaplanadı. Nızamǵa tiykarlanıp RF Esap palatası RF Oraylıq banki, onıń strukturalıq dúzilisleri, basqa bankler hám finans - kredit mákemeleriniń federallıq byudjetke kórsetilip atırǵan xızmetlerin, sonıń menen birge RF Oraylıq bankiniń Rossiya federaciyasınıń mámleket qarızına xızmet kórsetiw iskerligi üstinen qadağalaw ornatadı. Bunday baǵdar Esap palatasınıń federallıq byudjet qarjılarını hám federallıq byudjetten tısqarı maqsetli

fondlardı RF Oraylıq bankinde, Rossiya federaciyasınıń wákillik banklerinde hám waqtında háreket qadağalawın támiyinlewdi belgilew zárúrliǵi nızam tiykarında omatilǵan wazıypası menen shártlenedi. RF subyektlerine transfertlar, dotasiya, subwenciya hám kreditler túrinde berilgen qarjılar federallıq qadağalaw organları esaplanǵan RF Esap palatası, federallıq Qaznashılıq, Finans ministrliǵi jáne onıń bólimleri tárepinen qadağalanadı.

Rossiya federaciyasınıń kóplegen subyektlerinde qadağalaw esap organlarına bunday wákillik berilgen. Ámeliyatta jergilikli byudjetti basqarıwdı jergilikli ózin - ózi basqarıw organı wákillik etken organ basqaradı hám onı qadağalaw qaysı formadan paydalanıwınan gárezsiz sheshiw huqıqı berilgen bolıwına qaramastan Rossiya Federaciyasınıń bazı aymaqlarında qadağalaw haqqındaǵı nızamlarda RF subyektleri finanslıq baylanısları qadağalawı aymaqlıq administrativ birliklerge hám munisipal strukturalar juwapkershiligine júkletilgen.

16.2 - súwret. Rossiya federaciyası Finans ministrliǵiniń finanslıq qadağalawdı shólkemlestiriwdegi wákillikleri

16.3. Rossiya Federaciyası Finans ministrliğiniñ finanslıq qadağalawdı shólkemlestiriwi

Hükimettiñ atqarıwshı finanslıq organları ushın byudjet qadağalawı jumıs xızmetleriniñ zárúrli bólegi esaplanadı. RF Finans ministrligine bul wazıypa júkletilgen.

Joqandıqlarğa qosımsha retinde RF Byudjet kodeksi byudjetler aralıq baylanıslarda hám qarız siyasatında da qadağalaw sistemasın qollarıwın anıqlaydı. Mısalı, egerde byudjetti orınlaw dawamında RF subyektleri mámleket qarızınan kórilgen muğdardan asırıwğa jol qoyılsa yamasa munisipal qarızdın asırıwına jol qoyılsa sonıñ menen birge, RF subyektleri hám munisipal qarızğa xızmet kórsetiw qárejetleri kórilgeninen artıp ketse hám RF subyektleri mámleketlik qarız boyınsha minnetlemeler qárejetlerin qaplawdı támiyinlew jağdayında bolmasa bul türdegi Rossiya Federaciyası wákillik organı tómendegi sharalardı kóredi:

- RF subyektleri byudjetlerine yamasa jergilikli byudjetlerge byudjetti atqarıwı boyınsha tekseriw belgilew;

- RF subyektleri byudjeti atqarıwı RF Finans ministrligi yamasa jergilikli byudjetlerdi Rossiya Federaciyasınıñ subyektlerin byudjetlerin orınlawshı organ qadağalawına beriw.

Rossiya Federaciyası mámleketlik wákilligi berilgen jağdaylarda RF Finans ministrligi yamasa RF Hükimeti wákillik etken hükümet atqarıw organı Rossiya Federaciyası mámleketlik wákillikke iye tárep finanslıq jağdayın tekseriwden ótkeriwge minnetli. Mámleketlik wákilligi RF subyektlere yamasa munisipal sáykes finans organı bunday wákillikke iye finanslıq jağdayın tekseriwge májbúr bolıp tabıladı. Bul organ RF subyektleri yamasa munisipal strukturalarda mámleketlik yamasa munisipal wákillikke iye tárep finanslıq jağdayın tekseriwdi qadağalaw organına tapsırw mümkin.

RF Byudjet kodeksine tiykarlanıp federallıq byudjetten RF subyektleri byudjet támiyinatın minimal byudjet dárejesine teñlestiriw ushın finanslıq járdem beriledi. Bunday járdemdi ámelge asırıw shárti bolıp, RF Federal qaznashılıǵı menen RF subyektleri ortasında byudjetti atqarıwı boyınsha dúzilgen shártname esaplanadı.

Rossiya Federaciyası wákillikke iye organ federallıq byudjetten finanslıq járdem alıwshı RF subyektleri byudjetlerin tekseriw xuqıqına

iyе. RF subyektleri óz konsolidaciyalasqan byudjetiniñ qárejetleriniñ 50 payızınan joqarı muğdarında finanslıq járdem alsa, ol jağdayda RF subyektleri byudjetin májbúriy tártipte tekseriwden ótkeredi. RF subyektleri byudjetin Finans ministrligi yamasa RF Esap palatası tekseriwden ótkeriwi mümkin.

Óz gezeginde RF subyektleri wákilligine iye mámleketlik organı RF subyektleri jergilikli byudjetten finanslıq járdem alǵanın tekseriwden ótkeriw huqıqına iye. Munisipal strukturalar byudjetin RF subyektleri hükümet atqarıw hám qadağalaw organları tekseriwden ótkeriwi mümkin. RF subyektleri qadağalaw organları juwmaǵı RF subyektleri byudjet joybarı nızamshılıq organı tárepinen kórip shugılıp atırǵan waqıtta járiyalanadı. RF subyektleri mámleketlik organları RF subyektleri byudjetten jergilikli byudjetke kelip túsken pul qarjılardı qárejet etiliwi ústinen qadağalawdı ámelge asıradı.

RF Byudjet kodeksi mámleketlik byudjetten túsqan maqsetli fondlar dáramatları hám atqarıwı ústinen qadağalaw haqqındaǵı ulıwma tártipti óz ishine aladı. Mámleketlik byudjet fondlarına májbúriy tólewlerdi jıynaw hám olardıñ túsimi ústinen qadağalawdı, federallıq byudjetlerdi jıynaw hám túsimin támiyinleytuǵın hükimettiñ atqarıwshı shólkemleri juwappershiligine júkletilgen. Mámleketlik byudjetten túsqan maqsetli fondları byudjetin atqarıwı ústinen qadağalawdı Rossiya Federaciyası byudjet sistemasın sáykes dárejesi byudjetin atqarıwın qadağalawın támiyinleytuǵın organ tárepinen sáykes byudjet ushın belgilengen tártipte ámelge asıradı. Esap palatası tárepinen qadağalawdı shólkemlestiriw - huqıqiy forması kózqarasınan barlıq organlar, shólkem hám mákemeler, eger olar mámlekettiñ finanslıq hám materiallıq resurslarınan paydalansa qadağalawğa tartıladı, atap aytqanda:

- byudjetten qarjılanıwı sebepli, mámleket hükimeti shólkemleri;

- hükimettiñ tarmaqlar hám aymaqlıq strukturalıq atqarıw bólimleri, olar byudjet hám byudjetten túsqan maqsetli fondlar qarjılarınan, qarız qarjıların hám mámleket mülkinen paydalanganı ushın;

- byudjet salasınıñ barlıq shólkem hám mákemeleri, hükimettiñ tarmaqlarğa boysınıwshı hám aymaqlardaǵı atqarıwshı shólkemleri;

- xojalıq júrgiziw tiykarında mámleket mülkin basqaratuǵın unitar kárxanalar;

- mámleket buyırtpasın, kreditlerin, ssudların alıwshı, salıq hám basqa jıyımarda ústin bolǵan, mámleket mülkin hár qanday formada, atap aytqanda ajratılǵan pul qarjılardan hám ornatılǵan jıyımardan paydalanıwshı mámleketlik emes xojalıq birlespeleri, jámiyetshilik birlespeleri;

- jámiyetshilik birlespeleri, mámleketlik emes fondlar hám basqa kommerciyalıq bolmaǵan shólkemleri joqandaǵı punktte kórsetip ótilgen sheńberde hám tiykarda;

- mámleket finansınan paydalanıp pul ótkizbeler hám pul qabıllaw menen baylanıshı operaciyalardı ámelge asırıwshı, mámleket mülkin basqarıw hám onnan paydalanıw, mámleketlik qımbatlı qaǵazları aylanısı boyınsha operaciyalardı atqarıwshı bankler, finans - kredit mákemelerin.

RF Byudjet kodeksine kiritilgen húkimettiń atqarıwshı organlarınń qadaǵalaw wákillikleri olar tárepinen nızamǵa qosımsha hújjetlerde jáne de jetilistiriwsi anıqlanıw hám bólistirilip atır. Atap aytqanda Finans ministrliǵı ózine júkletilgen wazıypalarǵa muwapıq óz wákilligi boyınsha federallıq byudjetti atqarıwın qadaǵalaydı jáne onı ornlanıwın támiyinleydi. Rossiya Federaciyası konsoldasiyalasqan byudjetin hám federallıq byudjetlerdi ornlanǵanlıǵı haqqındaǵı esabatlardı tayarlaydı. Sonıń menen birge federallıq byudjet qarjıların maqsetli isletiliwsi ústinen qadaǵalaw ornatadı hám federallıq mülikten túsetuǵın dáramatlardı anıqlawda qatnasadı hám olardıń túsimi ústinen qadaǵalaw ornatadı.

Finans ministrliǵiniń mámleketlik finanslıq qadaǵalaw Departamenti óz wákilligi boyınsha federallıq byudjet qarjıların túsimi hám qárejetleri isletiliwın kompleks analiz etedi hám tematikalıq tekseriwler ótkeredi. Bunnan tisqari Departament RF subyektleri boyınsha bas qadaǵalaw - revizorlardı tartqan jaǵdayda mámleketlik húkimet organları hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları múrátatları boyınsha ǵárezsiz túrde qadaǵalaw hám finanslıq tekseriwler ótkeredi.

RF Finans ministrliǵı qadaǵalaw - reviziya basqarması wákilligine RF subyektlerinde jáne aymaqlarda keyingi finanslıq qadaǵalawdı ámelge asırıw kiredi:

- federallıq byudjetti qarjıların saqlanıwı, waqtında maqsetli, nátiyjeli paydalanıwı, sonıń menen birge, mámleketlik byudjetten

tisqari maqsetli fondlar hám basqa federallıq pul qarjılardı keyingi qadaǵalawın ámelge asıradı;

- óz wákilligi boyınsha federallıq byudjet qarjıları túsimi hám sarıplanıwı, byudjetten tisqari qarjılardan paydalanıwı federallıq mülikten alınatuǵın dáramatlar boyınsha qadaǵalaw hám tematikalıq tekseriw ótkeredi;

- prokuratura organları buyırqları tiykarında qanday menshiklik túrine qaramastan kárxanalardıń finanslıq - xojalıq iskerligin ústinen qadaǵalaw hám tekseriwler ótkeredi;

- RF subyektleri mámleketlik hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları múrátatına muwapıq, ornatılǵan tártipte, shártname tiykarında sáykes byudjetler hám byudjetten tisqari maqsetli fondlardıń túsimi, qárejeti, olardıń mülikten alınǵan dáramatları boyınsha qadaǵalaw hám finanslıq tekseriwler ótkeredi. Bunday qadaǵalaw hám finanslıq tekseriwler qárejetleri RF subyektleri mámleketlik húkimeti hám jergilikli ózin - ózi basqarıw organları tárepinen qaplanadı.

- Tiykarǵı qadaǵalaw wákilligi Federallıq qaznashılıq organlarına tapsırılǵan, byudjet intizamın bekkemlew maqsetinde olarǵa ministrliklerde, kárxanalarda, shólkem hám mákemelerde, banklerde hám finans - kredit shólkemlerinde barlıq túrdegi menshiklik túrlerinde, sonday - aq kárxanalarda qosımsha pul qarjıların, buxgalteriya esabı registrlerin, jobalardı, smeta hám basqa hújjetlerdi egerde olar Rossiya Federaciyası respublika byudjetine pul ótkeriw hám respublika byudjeti qarjılardan paydalanıw menen baylanıshı bolsa tekseriw, jáne tekseriw dawamında payda bolǵan mashqalalar boyınsha maǵlıwmat alıw huqıqına iye esaplanadı.

RF Finans ministrliǵı mámleket federallıq qaznashılıq basqarması ózine biriktirilgenligi boyınsha tómendegilerdi ámelge asıradı:

- Rossiya federaciyası respublika byudjeti menen mámleketlik byudjetten tisqari maqsetli fondlar ortasındaǵı finanslıq qatnasıqlardı tártipke saladı;

- Rosssiya federaciyası respublika byudjetin ornlawı, mámleketlik federallıq byudjetten tisqari maqsetli fondlardı finanslıq atqarıwı, federallıq byudjetten tisqari maqsetli fondlardıń túsimi, paydalanıwı processlerinde qaznashılıqtı aymaqlıq shólkemlerinde

Solay etip, joqarıda aytilğanlardan juwmaq qılıw mümkin, kredit sistemasin basqarıw boyınsha barlıq wákilliklerdi ámelge asırıw nızamshılıq tárepinen RF Oraylıq Bankine júkletilgen.

Mámleketlik bajixana komiteti tárepinen basqarılatuǵın bajixana shólkemleri RF Prezidentiniń «Rossiya Federaciyası Mámleketlik bajixana komiteti haqqında»ǵı 1991 jil 25 oktyabrindegi 2014 - sanlı pármanı Rossiya Federaciyasınıń bajixana shegarası arqalı tovarlardıń ótkeriwi waqtında salıqlar hám jıyımardı óndirip alıw boyınsha iskerligin orınlaw procesinde qadaǵalawdı ámelge asıradı. Bajixana nızamshılıǵında belgilengen tártip boyınsha olar bajixana shegarası boylap tovarlardı ótkeriw waqtındaǵı salıqlar hám jıyımlar haqqındaǵı nızamshılıqtı buzǵan shaxslardı juwapkershilikke tartadı.

Solay etip xalıqaralıq tájiriyyeden hám Rossiya nızamınan kelip shıǵıp sonday juwmaq qılıw mümkin: sırtqı qadaǵalawdı RF Esap Palatası jáne RF subyektleriniń qadaǵalaw - reviziya organları ámelge asıradı. Xalıqaralıq tájiriyyede byudjet procesi ústinen sırtqı finans qadaǵalawın ámelge asırıwshı wákillikke iye organ - Finans qadaǵalawınıń Joqarı organ esaplanadı.

Tirek sózler:

Joqarı qadaǵalaw organı; BMSH aǵza elleri qadaǵalaw organları; INTOSAI; ISSAI; AFROSAI; ASOSAI; SAROSAI; ARABOSAI; OLASES; EVROSAI; qadaǵalaw xalıqaralıq standartı; Lima deklaraciyası; RF Esap palatası; RF Mámleketlik duması; federallıq byudjet.

Qadaǵalaw sorawları

1. Joqarı qadaǵalaw organları xalıqaralıq shólkemi INTOSAI dıń shólkemlestiriwden maqset ne?
2. BMSHǵa aǵza ellerde finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriw degende neni túsinisiz?
3. Joqarı qadaǵalaw organları xalıqaralıq shólkemi INTOSAI qashan dúzilgen?
4. Lima deklaraciyasınıń mánisi nede?
5. Joqarı qadaǵalaw organlarınıń xalıqaralıq standartları degenimiz ne?

6. Evropada finanslıq qadaǵalaw sistemasında neler itibarǵa alınamadı?

7. Rossiya federaciyası Esap palatasınıń finanslıq qadaǵalawdı alıp barıwdaǵı iskerligin atap ótiń.

8. Rossiya federaciyası Finans ministrliginiń finanslıq qadaǵalawdı shólkemlestiriwdegi omına anıqlama beriń.

9. RF Finans ministrligi qadaǵalaw - reviziya basqarmasına qanday wazıypalar júkletilgen?

10. RF qaysı organ qadaǵalaw boyınsha ekspertiza ótkeredi hám juwmaq beredi?

Testler

1. Lima Deklaraciyası boyınsha xalıqaralıq hújjet qashan qabıl etilgen?

- a) 1977 - jilda
- b) 1991 - jilda
- c) 1998 - jilda
- d) 1957 - jilda

2. Tómendegilerden qaysı RF Esap Palatasınıń qadaǵalawdı shólkemlestiriw hám ámelge asırıwındaǵı wazıypalarına kirmeydi?

a) Federallıq byudjetti dáramatlar hám qárejetler elementleri boyınsha atqarıwın, kólemi, quramı hám maqsetli baǵdarların tekseriw

b) Federallıq byudjet joybarı hám federallıq byudjet fondlar tiykarlanganı ústinen qadaǵalaw

c) Mámleket qarjılar qárejetlerin maqsettiligi hám nátiyjeligi jáne federallıq múlikten paydalanıw ústinen qadaǵalaw

d) Finanslıq esabattıń tuwrılıǵın tekseriw

3. Sırtqı finanslıq qadaǵalaw sistemasına qaysı Baqlaw keńesi menen birge arnawlı qadaǵalaw bólimleri kiredi?

- a) Xalıqaralıq sawda orayı
- b) BMSHtıń aymaqlıq ekonomikalıq komisiyalari
- c) BMSHtıń balalıqtı qorǵaw Fonđı
- d) BMSHtıń rawajlandırıw Baǵdarlaması

4. AQSHtıń qaysı biri Joqarı finanslıq qadaǵalaw organı?

- a) Kongresstıń Bas qadaǵalaw basqarması

b) Qadağalaw - reviziya basqarması

c) Milliy qadağalaw keñesi

d) Esap Palatası

5. Yaponiyanıń qaysı biri Joqarı finanslıq qadağalaw organı?

a) Kongresstıń Bas qadağalaw basqarması

b) Qadağalaw - reviziya basqarması

c) Milliy qadağalaw keñesi

d) Esap Palatası

6. Angliyanıń qaysı biri Joqarı finanslıq qadağalaw organı?

a) Kongresstıń Bas qadağalaw basqarması

b) Qadağalaw - reviziya basqarması

c) Milliy qadağalaw keñesi

d) Esap Palatası

7. Finanslıq qadağalaw nege tiykarlanıp INTOSAI shólkemi dúzilgen?

a) LIMA deklaraciyasınıń qabıl etiliwi nátiyjesinde

b) Rawajlangan mámleketler tájiriyesi nátiyjesinde

c) Pul hám materiallıq resursların basqarıw nátiyjesinde

d) Joqarı qadağalaw organlarınıń aǵzaları qarar qabıl etiwı nátiyjesinde

8. Evropada qanday qadağalaw organları iskerlik kórsetedi?

a) AFROSAI, Joqarı qadağalaw organları

b) EVROSAI, Joqarı qadağalaw organları

c) SAROSAI, Joqarı qadağalaw organları

d) ASOSAI, Joqarı qadağalaw organları

9. Rossiya Federaciyası Esap palatasınıń finanslıq qadağalaw wazıypaları?

a) federal byudjettiń atqarılıwı

b) aymaqlıq byudjettiń atqarılıwı

c) respublikalıq byudjettiń atqarılıwı

d) jergilikli byudjettiń atqarılıwı

10. RF Esap palatası RF Húkimetine federallıq byudjetti atqarıwın qalay alıp baradı?

a) Rossiya federaciyası byudjeti qárejetleri klassifikaciyası hár bir bólim hám paragrafları boyınsha

b) byudjet qarjılarınan ornatılǵan normalardan artıqsha sarıpları boyınsha

c) Federallıq byudjet haqqındaǵı nızamda yamasa byudjetten jańa qárejetlerdi finanslıq támiyinlew boyınsha

d) Byudjet investiciyaların usınıw boyınsha analiz, mámleketlik áhmiyetke iye dúzilgen shártnamalardıń támiyinleniwı boyınsha

GLOSSARIY

Alternativ tekseriw – operaciýalar sebepli öz - ara baylanışqan hám túrli salıq tólewshilerge bolğan hújjetlerdi salıstırwdan ibarat tekseriw.

Analitik tekseriw - bul jobalastırılğan hám normativ kórsetkishlerdi xojalıq iskerliginiń haqıyqıy nátiyjeleri menen salıstırw hám qáteliklerdi anıqlawdan ibarat bolğan audit usıllarınan biri.

Auditor - wákillikli organlar tárepinen belgilengen kásiplik tájiriye talaplarına juwap beretuǵın hám auditorlıq gúwalıǵına iye bolğan fizikalıq tárep.

Auditorlıq juwmaq - finanslıq esabattıń tuwrılıǵı hám buxgalteriya esabı júrgiziw tártibiniń nızam hújjetlerinde belgilengen talaplarǵa muwapıqlıǵı haqqında auditorlıq shólkeminiń pikirini jazba formada kórsetilgen, xojalıq júrgiziwshi subyekt finanslıq esabatınan paydalanıwshılar ushın ashıq bolğan hújjet.

Auditorlıq tekseriw - ekonomikalıq subyekt finanslıq jaǵdayına tiyisli auditorlıq dálillerin jıynaw, bahalaw hám analiz qılıw hám de ámeldegi tekseriw nátiyjeleri boyınsha buxgalteriya esabın júrgiziwdiń tuwrılıǵı hám buxgalteriya esabı isenimligine pikir bildiriw ushın zárúr dálillerdi jıynaw.

Auditorlıq firma - bul auditti ámelge asıratuǵın hám audit penen baylanışlı xızmetlerdi kórsetetuǵın kommerciyalıq shólkem.

Auditorlıq xızmet, audit - shólkemler hám jeke tártiptegi isbilermenlerdiń buxgalteriyalıq hám finanslıq esabatların gárezsiz tekseriw boyınsha iskerligi. Audittiń maqseti - tekserilip atırǵan subyektlerdiń buxgalteriya esabı hám finanslıq esabatları nızamǵa muwapıqlıǵı haqqında juwmaq shuǵarıwı.

Audittiń ulıwma jobası - dáslepki joybarlaw, tekseriletuǵın xojalıq júrgiziwshi subyektiniń ishki qadaǵalaw sistemasın bahalaw, anıqlaw, audit tayarlaw, auditti tikkeley ótkeriw procesi, orınlangan jumslar nátiyjelerin analiz qılıw, barlıq aralıq hám de ulıwma hújjetlerdi tayarlaw, sawlelendiriwshi hújjet.

Bajxana qadaǵalawı - nızam hújjetleri hám xalıqaralıq shártnamalarǵa ámel etiliwin támiyinlew maqsetine bajxana shólkemleri ámelge asıratuǵın ilajlar kompleksi.

Baqlaw - bul reviziyaniń wazıypaların ornlaw ushın tekserilip atırǵan obyekt iskerligi boyınsha maǵlıwmatlardı maqssetli, obyektiv hám tuwrıdan - tuwrı qollawdan ibarat bolğan reviziya uslı.

Bank - esap - sanaq, qarız alıw hám beriw, finanslıq xızmetlerdiń basqa túrlerin ámelge asırıwshı finans shólkemi.

Bank aktivleri kólemi - banktiń óz wazıypaları hám minnetlemelerin ornlaw ushın saparbar etetuǵın ekonomikalıq resursları.

Bank kreditleri - yuridikalıq hám fizikalıq táreplerge maqssetlik, tólewlik, procentlik, qaytımlıq hám múddetlik tiykarlarında beriletuǵın finanslıq járdem.

Bank qadaǵalawı - húkimettiń finanslıq sisteması turaqlıǵın támiyinlewge qaratılğan ilajları jıyındısınan ibarat sistemalı basqarıw qurah.

Bankler kredit portfeli - yuridikalıq hám fizikalıq táreplerge bank tárepinen berilgen jámi kredit resursları kólemi.

Bankler likvidligi - banklerdiń óz minnetlemelerin ornlaw ushın tólewge uqıplıq dárejesi.

Banklerdiń kapitallasıwı hám investiciyalıq aktivligi - ustav fondına kirgiziw arqalı banktiń óz qarǵı kóleminiń hám investiciya maqssetlerindeki ilajlardıń jedel ámelge asırılıwı.

Basqarmadan tısqarı qadaǵalaw - ulıwma hám arawlı wákillikke iye organlar (finans - kredit organları, prokuratura organları, arawlı mámleket inspekciyalar hám t.b.) tárepinen olarǵa boysınbaytuǵın organlar iskerligi ústinen ámelge asırılauǵın qadaǵalaw.

Basqarmalıq qadaǵalaw - bul ministrlik (basqarmalıq)ler yamasa basqa joqarı basqarıw organları tárepinen shólkemler, birlespeleri iskerligi ústinen ámelge asırılauǵın qadaǵalaw.

Buxgalteriya qadaǵalawı - finans - xojalıq iskerligi buxgalteriya bólimi xızmetkerleri tárepinen bul iskerlik parametrlerinen tekseriwdiń málim bir sisteması.

Byudjet procesi - mámleketlik byudjetti dúziw, kórip shuǵıw, qabıllaw, tastıyıqlaw, onıń atqarılıwı kompleksi.

Byudjet shólkemleriniń byudjetten tısqarı qarjıları - nızamshılıqta názerde tutılğan byudjetten tısqarı derekler esabınan

shólkemler iqtıyanna kelip túsetuǵın qarjılar.

Byudjet shólkemleriniń qárejetler smetası - byudjet shólkemleri tárepinen finans jılı dawamında mámleketlik byudjetten pul qarjılarını alıw maqsetinde dúzetuǵın hám tikkeley ózi tiyisli bolǵan finans shólkemleri tárepinen dizimnen ótkeriletuǵın hám tastıyqlanatuǵın finanslıq joba.

Byudjetten pul qarjılarını ajratıw - nızam hújjetlerinde názerde tutılǵan tártipte mámleketlik byudjetten byudjet shólkemlerine hám de taǵı basqa byudjetten pul qarjılarını alıwshılardı ajratılıwı.

Byudjetten tısqarı pul qarjıları boyınsha smeta - shólkemler tárepinen ámeldegi finans jılı ushın dúziletuǵın hám tastıyqlanatuǵın hújjet.

Byudjetten finanslıq támiyinlew - rejede názerde tutılǵan ilajı ámelge asırıw ushın subyekterge byudjetten pul qarjıladı usırıw sisteması.

Byudjetti atqarıw - byudjettiń dáramatlar hám qárejetler bóleginiń atqarılıwı.

Debitorlıq qarızlar - kárxananiń tovarlar hám xızmetler, ónimler, berilgen avanslar boyınsha qarızları, juwapker tárepler ushın summalar.

Dáliller - tabılǵan faktler yamasa juwmaqlardı qalıplestiriwde revizor paydalanatuǵın hújjetler hám basqa tiyisli maǵlıwmatlar.

Dáslepki qadaǵalaw - joybarlaw basqırında, xojalıq yamasa finanslıq operaciya ámelge asırılıwınan aldın ótkerilip, aqılǵa uǵras basqarıw qararları qabıl etiliwi.

Dáslepki soraw - bul tekseriletuǵın kárxana yamasa shólkem haqqında maǵlıwmat toplaw maqsetinde ótkeriletuǵın soraw.

Esap palatasınıń qadaǵalaw ilajı - mámleketlik byudjet, byudjetten tısqarı maqsetli fondların maqsetke muwapıq hám nátiyjeli atqarılıwı ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw maqsetinde tekseriw obyektleriniń buxgalteriya, finanslıq hám basqa hújjetlerin tekseriw.

Juwmaqlawshı qadaǵalaw - finans - xojalıq operaciya ámelge asırılǵannan keyin ótkerilip, tekserilip atırǵan hújjetlerdi hám xojalıq júrgiziwshı subyekterdiń pútkil finanslıq jaǵdayın qadaǵalawı.

Zıyanını ornın qaplaw - bul kemshilikke iye bolǵan múliklerdi omma qoyıw hám dizimge alıw, ayıpker isi boyınsha jetkizilgen

ziyandı qaplaw ushın juwapkershilikke tartılǵan táreplerge dawa arzaların qoyıwǵa qaratilǵan ilajlar sisteması.

Inventar ayırmashılıǵı - buxgalteriya esabı maǵlıwmatları boyınsha bahalar bolıwı hám olardıń balansı ortasındaǵı ayırmashılıq, salıstırılmaq esabatları dúziw jolı menen anıqlanıwı.

Inventarizaciya - málim bir sánedegi buxgalteriya maǵlıwmatları menen salıstırıw arqalı múlikshilik hám finanslıq minnetlemelerdiń haqıyqıy bar ekenligin anıqlaw.

Inventarizaciya aktleri - inventarizaciya komissiyası tárepinen belgilengen formaǵa muwapıq dúzilgen pul qarjıları, qımbat bahalı predmetler, blankalar, esap - sanaqlar hám basqa obyektlerdiń olardıń ayrıqsha qásiyetlerin esapqa alıp, buxgalteriya esabı registrlerindeki jazıwlarǵa muwapıqlıǵın tastıyqlaytuǵın hújjetler.

Inventarizaciya dizimi - bul túrli qımbat bahalı zatların sapası hám muǵdarın anıqlaw ushın zárúr bolǵan maǵlıwmatlardı óz ishine aladı: olardıń atamaları, berilgen dizimge alıw yamasa inventar nomerleri, markası, sortı hám nomenklaturada kórilgen basqa belgiler, esapqa alınǵan ólshem birliklerindeki muǵdar.

Inventarizaciya jumslarınıń jaǵdayın analizlew - buxgalteriya esabı hám operativ esap maǵlıwmatları tıykarında jobalardıń atqarılıwın, inventarizaciyanı shólkemlestiriw hám ótkeriw boyınsha jumslardıń sapası hám nátiyjeligin xarakterleytuǵın kórsetkishler sisteması.

Ishki audit xızmeti - finans - xojalıq iskerligi nátiyjeligi, esaptıń isenimligi hám anıqlıǵı, esabatlardıń tolıqlıǵı hám obyektivligi, operaciyalardı ámelge asırıw qaǵıydaları hám tártiplerine ámel etiliwın tekseriw (audit) hám monitoringin ámelge asırıwshı másláhátler beretuǵın gárezsiz quramshı struktura.

Ishki audit xızmeti - kárxana baqlawshı keńesiniń qararı menen shólkemlestiriletuǵın kárxananiń ishki auditti ámelge asıratuǵın strukturalıq bólim.

Ishki qadaǵalaw - bul kárxana jobası hám obyektı basqarıw usılları arqalı biznesti nátiyjeli alıp barıw, aktivlerdi qorǵaw, qáteliklerdiń aldın alıw, buxgalteriya jazıwlarınıń tuwrılıǵın hám finanslıq maǵlıwmatlardıń waqtında usınıs etiliwın támiyinlew boyınsha tártip - qaǵıydaların qadaǵalaw.

Ishki operativ reviziya - qátelikler múmkinligin minimallastrıw

maqsetinde basqarıw hám biznes sistemaların tekseriw hám bahalawdı ámelge asırıw ushın administraciya tárepinen wákillikke iye kárxana yamasa shólkemniń bólimi tárepinen ótkeriletuǵın tekseriw.

Kommerciyalıq sır – básekileslik sharayatında finans - xojalıq iskerliginiń túrli ekonomikalıq mápler boyınsha jasırılǵan maǵlıwmatlar, olardıń qorǵalıwı hám ekonomikalıq iskerlikke tosqınlıq etiwi múmkin bolǵan isbilermenlik subyektiniń qáwipsizligi.

Kompleksli reviziya - basqarmalıq qadaǵalawdıń tiykarǵı túri bolıp, kárxana iskerliginiń barlıq tarawların hár tárepleme hám óz - ara baylanısqan tekseriw. Kompleks tekseriwdiń ayrıqsha ózgesheligi hújjetli hám faktik tekseriw usılların birlestirgen túrli qadaǵalaw usıllarınan paydalanıwı.

Qadaǵalaw obyektlerde pul qarjıları kemisligi aldın alıw - amawlı bir tekseriw obyektlerinde kemisliktiń sebepleri hám jaǵdayların saplastırwǵa qaratılǵan shólkemlestirilgen, ekonomikalıq, texnikalıq, huqıqiy ilajlar kompleksi.

Qadaǵalaw - obyektin islew procesiniń qabıl etilgen basqarıw qararlarına muwapıqlıǵın baqlaw hám tekseriw sisteması.

Qadaǵalaw - reviziya basqarması - ministrlik, basqarma, shólkemniń jumıs jobaları tiykarında iskerlik alıp baratuǵın hám de aktivlerdin saqlanıwın, sonıń menen birge, shólkemlerge qadaǵalaw - reviziya jumısların shólkemlestiriwde ámeliy járdem kórsetiw boyınsha tiykarǵı wazıypalardı atqaratuǵın strukturalıq bólim.

Qadaǵalaw - reviziya jumıslarınıń jobaları - bul qadaǵalaw iskerligi salasında jobalastırılǵan maqsetlerdin birden - bir maqsetine erisiwge hám málim tártipte, izbe - izlikte hám waqtında atqarılatuǵın aktivlerdin saqlanıwın támiyinlewge qaratılǵan óz - ara baylanıshlıq sisteması.

Qadaǵalaw - reviziya organı - nızam hújjetlerine muwapıq dúzilgen hám sırtqı audit wazıypaların ornlawǵa wákillikke iye mámleket, aymaqlar aralıq organ.

Qadaǵalaw isenimligi - buxgalteriya esabı registrleri hám esabatlardı úyreniw, olarda xojalıq operaciyaları hám jobalastırılǵan maqsetlerdi ámelge asırıw haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń isenimligi, tiykarlanǵanlıǵı hám tuwrı sáwlelendiriliwin omatıw ushın texnikalıq qurallar kompleksi.

Qadaǵalaw materialları boyınsha qarar qabıllaw - subyektin

basqarılatuǵın obyektke tásirini, onıń belgilengen parametrler hám rejimlerde islewin támiyinlewi.

Qadaǵalaw nátiyjeligi - bul qadaǵalanatuǵın obyektin nızam hújjetlerinde názerde tutılǵan huqıqlardan paydalanǵan jaǵdayda óz pikir hám usınısların onlawın támiyinlew qábileti.

Qadaǵalaw principleri - qadaǵalawdı shólkemlestiriw, onıń nátiyjeligin támiyinlewdiń shólkemlestirilgen - huqıqiy tiykarları ilimiy tárepten islep shıǵılǵan hám ámeliyatta tástiyqlanıwı.

Qadaǵalaw procesi - bul tekseriwdiń tiyisli principleri, túrleri, dúziliwi, usılları hám metodların qollaw arqalı amawlı bir qadaǵalaw wazıypaların eń nátiyjeli tárizde ornlawǵa qaratılǵan qadaǵalaw subyektleri iskerligindegi basqıshlar kompleksi.

Qadaǵalaw procesi basqıshları - bul process tiykarman úsh basqıshstan ibarat bolıp: standartlardı belgilew; ámeldegi iskerlikti standartlar menen salıstırw; jobalar hám standartlardan shetke shıǵırlardı dúzetiw.

Qadaǵalaw sapası - tártip - intizam tiykarında ulıwma qadaǵalaw jumısların ornlaw boyınsha dárejesi: tekseriwge tayarlıq, qadaǵalaw iskerligin is júzinde ámelge asırıw jáne onıń nátiyjelerin júzege shıǵarıw.

Qadaǵalaw sistemasındaǵı ekonomikalıq analiz - bul qadaǵalaw iskerliginiń nátiyjeleri hám sapalıǵı, qadaǵalaw obyektini haqqındaǵı maǵlıwmatlardı qalıplestiriw hám qayta islew usılların kompleksi bolıp, olar rawajlanıw nızamshılıqları hám tendenciyaaların anıqlaw, ámeldegi rezervlerdi anıqlaw hám basqarıw imkaniyatın beredi.

Qadaǵalaw standartları - bul qadaǵalaw tekseriwiniń maqseti, qollanılǵan texnikası, audit metodologiyası hám tártibi, tayarlanıwı kerek bolǵan akt hám jumıs sapasına salıstırǵanda auditor ámel qılıwı kerek bolǵan qaǵıydalar bolıp tabıladı.

Qadaǵalaw strategiyası - bul qadaǵalaw shólkemleriniń házirgi hám keleshektegi ózgeriwshen sharayatlardı shıdam beriw qábiletin támiyinleytuǵın sistemalı jantasıw.

Qadaǵalaw subyektleri - amawlı bir obyektte tekseretuǵın shaxslar, shaxslar gruppaları yamasa shólkemler. Barlıq qadaǵalaw subektlerine olardıń huqıqiy orın quraytuǵın amawlı juwapkershilik hám minnetlemeler berilgen.

Qadağalaw texnikası - bul qoyılğan maqsetlerge muwapıq basqarılatuǵın obyektlerdiń jaǵdayı hám maqsetke muwapıqlıǵın úyreniw ushın texnikalar, qurallar hám usıllar kompleksi.

Qadağalaw tártip qaǵıydaları - bul basqarıw xızmetkerleri tárepinen kompaniya maqsetlerine erisiliwine tiykarlangan isenimdi támiyinlew ushın qabıl etiletuǵın qadağalaw ortalıǵındaǵı qosımsha sharalar. Tiykarınan, bul tártip qaǵıydalar funkciyalardı tiyisli túrde ajratıw, hújjetlerdi tayarlaw hám olardan paydalanıw, aktivlerdi saqlaw hám operaciyalardı sheshiw menen baylanıslı.

Qadağalaw túri - ámeldegi basqarıw sistemasınıń ajralmaytuǵın bólegi bolıp, ol amawlı bir mazmunǵa iye bolıp, óz wazıypaları, huqıq hám minnetlemelerine muwapıq qadağalaw funkciyasın ámelge asırıwǵa baǵdarlangan.

Qadağalaw túrleri klassifikaciyası - qadağalaw organları túrli belgiler yamasa kriteriyalarǵa qaray sapa tárepinen bir túrles gruppalarǵa bóliw - qadağalaw subyekteriniń tábiyatı, olardıń wazıypaları, qadağalaw iskerliginiń mazmunı hám usılları, qadağalanatuǵın obyekt ortasındaǵı qatnasıqlar, qadağalaw ámelge asırılıwda basqarıw basqıshı, qadağalawdıń huqıqıy xarakterleri.

Qadağalaw háreketi - bul obyektinń málim bir waqtınıń ózinde jaǵdayın xarakterleytuǵın belgilengen nátiyjege erisiw ushın qadağalaw subyektiniń maqsetli tási.

Qadağalaw hújjetlerin birlestiriw - bul barlıq qadağalaw organlarında yamasa bir tamaqta uqsas hám turaqlı tákirarlanatuǵın qadağalaw - reviziya háreketlerin belgilenetuǵın hújjetlerdiń maqul túsetuǵın birdey túrlerin ornatiw.

Qadağalawdı informaciyaq támiyinlew - qadağalaw subyekterini tárepinen maǵlıwmatlardı toplaw, olardı dizimge alıw, uzatıw, qayta islew, ulıwmalastırıw, saqlaw hám izlew boyınsha maqsetli iskerligi.

Qadağalaw ǵárezsizligi - májbúrleniw, tekseriw ótkeriwden bas tartırıw yaki onıń nátiyjelerin ózgeriwine jol qoyılmastan óz wákillikleri hám tekseriw metodologiyasına muwapıq is jobalarında paydalanıwı.

Qadağalaw informaciyaq bazası - qadağalaw hám reviziyanıń obyektiv máselelerin sheshiwdi támiyinleytuǵın baslanǵısh maǵlıwmatlar kompleksi.

Qadağalaw maqseti - amawlı bir iskerlikti jaqsılaw, qátelelerdi dúzetiw yamasa aldın alıw ushın qadağalanatuǵın obyektlerdegi jumslardıń barısın tekseriw.

Qadağalawdıń huqıqıy támiyinleniwi - bul qadağalaw organları wákilligin belgileytuǵın hám de onıń iskerliginiń qatań túrtipligi hám nátiyjeligin támiyinleytuǵın normativ - huqıqıy hújjetler hám qaǵıydalar kompleksi.

Qadağalawdıń shólkemlestirilgen strukturası - bul vertikal hám gorizonttal baǵınıwdı ańlatıwshı qatnasıqlarǵa iye bolǵan bir sistemanıń turaqlı, túrtipli basqarıw shólkemleri kompleksi.

Qadağalaw maqseti - dúzetiw ilajların kóriw, ayıpkerlerdi juwapkershilikke tartıw hám buzılıwların aldın alıw.

Qárejetler smetası - shólkemler tárepinen aǵımdaǵı finans jılı ushın dúziletuǵın hám tastıyqlanatuǵın hújjet bolıp, onda shólkemler ushın qárejetler statyaları boyınsha belgilengen byudjetten ajratılǵan qarjılardıń sáwlelendiriliwi.

Qısqa múddetli tekseriw - salıq tólewshiniń finans - xojalıq iskerligin tekseriw menen baylanıslı bolmaǵan, onıń ayırım operaciyanıń salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerine muwapıqlıǵın tekseriw.

Licenziya - málim ónimdi tayarlaw, xojalıq islep shıǵarıw hám ilimiy iskerliktiń túrin ámelge asırıw, ónimniń málim túrin hám muǵdarın eksport hám import qılıw yamasa ótkizip ketiwge mámleket yaki jergilikli basqarıw organlarınń rásmiy ruxsatı (razılıǵı).

Marketing qadağalawı - strategiyaq marketing jobaların ámelge asırıw nátiyjelerin ólshew hám analiz qılıw hám dúzetiw ilajların kóriwi. Bazar iskerligi marketing qadağalawı úsh túrin qollaydı: jılıq jobalardıń atqarılıwın qadağalaw; rentabellikti qadağalaw; strategiyaq qadağalaw.

Materiallıq juwapkershilik - shaxstıń ózine júkletilgen minnetlemelerin atqarmawlıq nátiyjesinde kárxana yamasa shólkemge olardıń ayıbı menen jetkizilgen mülkshilik zıyandı qaplaw minnetlemesi.

Mámleketlik finanslıq qadağalaw maqseti - mámleket qaznasına resurslar túsiwdi maksimallastırıw hám mámleketlik basqarıw qárejetlerin minimallastırıw.

Mámleketlik emes finanslıq qadağalaw maqseti - jaylastırılǵan

kapitaldağı payda normasin asırıw maqsetinde mámleket paydasındağı ajratılğan qarjılar hám basqa qárejetlerdi minimallastırıwı.

Monitoring - bul firma yamasa shólkemniń haqıyqıy poziciyasın sistemalı túrde salıstırıwı. Monitoring nátiyjelerinen kárxanalar iskerligi nátiyjeligin hár tárepleme bahalaw ushın paydalanadı.

Nızam buzılıwlar faktlerin bahalaw - finans - xojalıq iskerligi faktleriniń áhmiyetin hám olardıń amawlı bir normativ - huqıqıy hújjetler hám ekonomikalıq principierge muwapıqlıgın anıqlaw, nızam buzılıwlar boyınsha ayıpkerlerin, háreket motivlerin hám maqsetlerin anıqlawı.

Operacion qadaǵalaw - bul az waqt ishinde tez ámelge asırılatuǵın hám jobalastırılğan, tártipke salıwshı hám buxgalteriyalıq maǵlıwmatların ekonomikalıq obyektlerdiń haqıyqıy jaǵdayın operativ bahalawı.

Óz - ara baylanıshı bolǵan hújjetlerdi logikalıq analiz qılıw hám baqlaw - birdey operaciyanı sáwlelendiriwshi, lekin túrli hújjetler ortasındağı qarama - qarsılıqlardı anıqlawǵa tiykarlanǵan audit usılı.

Óz - ara tekseriw - bul birdey yamasa bir neshe óz - ara baylanıshı operaciyalardıń túrli táreplerin sáwlelendiriwshi, óz atı hám xarakterine kóre parıq etiwshi hújjetler salıstırılatuǵın reviziya usıllarınan biri.

Prokuratura organlarınıń talabına qaray tekseriw - buxgalteriya esabı, qadaǵalaw hám xojalıq iskerligin analiz qılıw salasındağı amawlı bilimlerden paydalanǵan jaǵdayda jinayat isi boyınsha dálillerdi toplaw usılı.

Pul qarjılarınıń saqlanıwı boyınsha ilajlardı tekseriw usılı - bul materiallıq hám pul qarjılar saqlanıwınıń haqıyqıy jaǵdayın, finans - xojalıq iskerligi nátiyjelerin tekseriw usılı.

Reviziya - finans - xojalıq operaciyalardıń nızamlıǵı hám tiykarlanǵanlıǵı, olardıń buxgalteriya esabı hám esabatında tuwrı sáwleleniw hújjetli hám faktik tekseriw boyınsha májbúriy qadaǵalaw háreketleri sisteması.

Reviziya aktı - tekseriw nátiyjelerin belgileytuǵın tiykarǵı hújjet. Bunda faktler qadaǵalanatuǵın obyekt haqqında juwmaq beriw hám jetkizilgen zıyan muǵdarı, waqtı, ornı hám anıq ayıpkerlerdi kórsetetuǵın hújjetler silteme menen tastıyqlanıwı.

Reviziya baǵdarlaması - tekseriliwi kerek bolǵan sistemalar, hújjetler, xojalıq operaciyaları hám esabatlardı, sonı menen birge, tekseriwdiń amawlı maqsetleri hám shegaraların, orınlanǵan jumslardıń basqıshların hám qollanılatuǵın qadaǵalaw tártiplerin belgileytuǵın hújjet.

Reviziya dárekeri - buxgalteriya esabı hám esabat registrleri, finanslıq operaciyalar, nızamǵa muwapıq normativ - huqıqıy hújjetler, normativ jobalaw hám baslanǵısh hújjetler kompleksi.

Reviziya juwmaqları - anıq faktler menen alınǵan informaciyalarǵa tekserilgen maǵlıwmatlardıń isenimligi hám haqıyqıyılıǵı dárejesi boyınsha revizordıń ulıwmalastırılǵan qaran.

Reviziya materialları sapasın qadaǵalaw - tekseriw ushın belgilengen maqsetlerge erisiw hám reviziya materialları sapasınıń talaplarǵa muwapıqlıgın xarakterleytuǵın kórsetkishler kompleksi.

Salıq qadaǵalawı - yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden salıqlar hám basqa májbúriy tólewlerdiń tolıq hám waqtında tóleniwiniń támiyinlew ústinen ámelge asırılatuǵın qadaǵalaw.

Salıq tólewshı finans - xojalıq iskerliginiń rejeli salıq tekseriwı - tekseriwlerdi ámelge asırıwıń qadaǵalawshı organlar iskerligin muwapıqlastırıwshı amawlı wákillikli organ tárepinen tastıyqlanǵan muwapıqlastırıw jobası tiykarında ótkiziletuǵın qadaǵalawı.

Salıq tólewshilerdi esapqa alıw - olardı xojalıq júrgiziwshi subyekttiń identifikaciyanıwın támiyinleytuǵın salıq tólewshiniń mámleketlik reestrine kirgiziw arqalı ámelge asırılıwı.

Salıq tólewshiniń finans - xojalıq iskerligi tekseriwı - salıq haqqında nızam hújjetlerine ámel etiliwi ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw maqsetinde salıq tólewshiniń buxgalteriya, finans, statistika, bank hújjetleri hám basqa hújjetlerin úyreniw hám salıstırıwı.

Strategiyanı islep shıǵıw procesi - qadaǵalaw organı iskerliginiń tiykarǵı baǵdarları yaǵnıy qadaǵalaw forma, usıl, obyekt hám iskerligi nátiyjeligi.

Waqtınshalıq qárejetler smetası - smeta tastıyqlanǵan hám dizimnen ótkerilgenge shekem ámel etiwshi hújjet. Byudjet shólkemleri nızamǵa ózgerislerdi esapqa alıp, hár ayda aldınǵı finans jılınıń aqırǵı sheregindegi byudjetten ajratılǵan qarjılardıń úshen bir bóleginen artıq bolmaǵan muǵdarında byudjetten ajratılǵan pul

jynaliwshılıǵın asırıw ilajları haqqında»ǵı PF-5116-sanlı pırmanı. 18.07.2017.

18. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Byudjet maǵlıwmatlarınıń ashıqlıǵın hám byudjet procesinde puqaralardıń belsendiligin támiyinlew is – ilajları haqqında»ǵı PQ-3917-sanlı qararı. 22.08.2018.

19. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Finans organları iskerligin jáne de jetilistiriw is-ilajları haqqında»ǵı PQ-2847-sanlı qararı. 18.03.2017.

20. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Qamsızlandırıw bazarın reformalaw hám onıń jedel rawajlanıwın támiyinlew is ilajları haqqında»ǵı PQ-4412-sanlı qararı. 02.08.2019.

21. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Bilimlendiriw hám medicinalıq mákemelerin qarjılandırıw mexanizmin hám mámleketlik finanslıq qadaǵalaw sistemasın jáne de jetilistiriw haqqında»ǵı PQ-3231-sanlı qararı. 21.08.2021.

22. Mirziyoyev Sh.M. Yangi Ózbekiston strategiyasi. – T.: Ózbekiston. 2021. 464 b.

23. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qatıy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: Ózbekiston. NMIU, 2017. 104 b.

24. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik Ózbekiston davlatini birgalikda barfo etamiz. Ózbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. - Toshkent: Ózbekiston, 2016. - 56 b.

25. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Ózbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi bayonati. 2016-yil 7-dekabr. - Toshkent: Ózbekiston, 2017. - 48 b.

26. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan Ózbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016-yil 1-noyabrdan 24-noyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o'tkazilgan

saylovoldi uchrashuvlarida so'zlagan nutqlari o'rin olgan. - Toshkent: Ózbekiston, 2017. - 488 b.

27. Vahobov. A.V, Malikov. T.S: Moliya. Darslik. T: «Noshir» Toshkent 2011-y. -711 b.

28. Musaev H.N. Audit. Darslik. T.: «Moliya» 2003, 220 b.

29. Vahobov A.V., Malikov T.S., Moliya: umumnazariy masalalar. O'quv qo'llanma. Toshkent moliya instituti. – Toshkent, 2008. – 322 b.

30. Nuritdinova V.Sh., Shharapova M.A. Moliyaviy nazorat. O'quv qo'llanma. Iqtisod - moliya. – Toshkent, 2014. – 344 b.

31. Bayjanov S.X., Daniyarov Q.D. Finans. O'quv qollanba. – T.: «Ózbekiston faylasuflari milliy jamiyati». 2019, 386 b.

32. Sobirov H.R. Sug'urta: 100 so'rov va javob. – T.: «Mehnat» nashriyoti, 1998, 110 b.

33. Li A. Ózbekiston Respublikasi moliya huquqi: Yuridik oliy o'quv yurtlari uchun darslik. 2006 y. 226 b.

34. Ibragimov A.K., Sugirbaev B.B. Byudjet nazorati va auditi: O'quv qo'llanma / T.: «infoCOM.UZ». 2009 y. 192 b.

35. Nuritdinova V.Sh., Shharapova M.A. Moliyaviy nazorat. Darslik. Iqtisod - moliya. – T.: 2019. – 620 b.

36. Qayumov U.Q. Korxonalar moliyaviy – xo'jalik faoliyatining auditi. O'quv qo'llanma. – Farg'ona, 1997. 220 b.

37. To'laxo'jaeva M.M. Moliyaviy aholining auditi. Darslik. -T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi. 1996 y. 294b.

38. Bayjanov S.X., Daniyarov Q.D. Xalqaraliq finans qatnashlari. O'quv qollanba. – T.: «Tafakkur bo'stoni». 2018, 224 b.

39. Финансовый контроль как инструмент обеспечения экономической безопасности: учебное пособие/ руков. авт. кол. А.Н.Столярова. - Москва: РУСАЙНС, 2020. - 590 с.

40. Крикунов А.В. Сущность, организация и перспективы государственного финансового контроля в Российской Федерации / А.В. Крикунов. - СПб Изд-во. Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов, 2001. – 120 с.

41. Финансы.: Учебник для вузов / Под ред. Л.А.Дробозиной. М.: Юнити. 2001. - 527 с.

42. Резниченко С.М., Сафонова М.Ф., Швырева О.И. Современные системы внутреннего контроля: учебное пособие. – Ростов н/д.: Феникс, 2016. – 510 с.

43. Родионова В.М., Шлейников В.И. Финансовый контроль: учебник. М.; ИД ФБК-ПРЕСС, 2002. – 320 с.

44. Финансы. Денежное обращение. Кредит: учеб. для студентов вузов / под ред. Г.Б. Поляка. 4-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – 639 с.

45. Степашин С.В., Столяров Н.С., Шохин С.О., Жуков В.А. Государственный финансовый контроль. Учебник. – СПб.: Питер, 2004. – 557 с.

46. Соменков А.Д. Парламентский контроль за исполнением государственного бюджета. – М.: Экономика, 1998. – 151 с.

47. Барышников Н.П. Организация и методика проведения общего аудита. Учебное пособие. – М.: «Филинь», 2000. – 655 с.

48. Набиев А.С. Организация и методика проведения налоговых проверок: Учебное пособие – Махачкала: ДГИНХ, 2012. – 136 с.

49. Пансков В. Г. Налоги и налогообложение: учебник и практикум для прикладного бакалавриата / В.Г. Пансков. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2019. – 436 с.

50. Аюбов Н. А. Финансовый контроль и ревизия в бюджетных учреждениях: учебное пособие. – Ставрополь: Ставролит, 2012. – 264 с.

51. Барулин СВ., Ермакова Е.А., Степаненко В.В. Налоговый менеджмент: учебное пособие. –М.: Омега-Л, 2007. – 272 с.

52. Белоножко М.Л., Скифская Л. Л. Государственные и муниципальные финансы: учебник. – СПб: МЦ «Интермедия», 2014. – 208 с.

53. История государства и права зарубежных стран. Ч. 1. М., 1996; Анисимов А., Крылов Г. Возрождение госконтроля в Российской Федерации // Хозяйство и право. 1995, № 5.

54. Бессарабов В. Г. Прокуратура и контрольные органы зарубежных стран. М., 2000. - 224 с.

55. Макоев О.С. Контроль и ревизия: учебное пособие / под ред. В.И. Подольского. – М.: ЮНИТИ, 2006. – 253 с.

56. Маслова Т.С. Контроль и ревизия в бюджетных учреждениях: учебное пособие. –2е изд., перераб. –М.: Магистр, ИНФРА-М.: 2017. – 336 с.

57. Frank Fabozzi, Pamela Peterson Drake. The basics of finance: an introduction to financial markets, business finance, and portfolio management. JohnWHey&Sons. Inc., Hoboken. NewJersey. 2010.

Internet saytlari

58. www.lex.uz - Ўзбекистон Республикаси Низам ҳужжатлари сайти

59. www.publicfinance.uz - Ўзбекистанда byudjet tūpkilikli ōzgerisleri proekti sayti

60. www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Finans ministrligi rāsmiy sayti

61. www.cbu.uz - Ўзбекистон Республикаси Orayliq banki rāsmiy sayti

62. www.saliq.uz - Ўзбекистон Республикаси Māmlaketlik Saliq komiteti rāsmiy sayti

63. www.sciencedirect.com- kōpshilikke amalğan ilimiy jurnallar sayti

64. reader.elsevier.com- kōpshilikke amalğan ilimiy jurnallar sayti

65. www.scopus.com- xalīqaraliq maqala hām ānjumanlar sayti

MAZMUNI

KIRISIW	3
I BÓLIM. FINANSLÍQ QADAĞALAWDÍN TEORIYALÍQ HÁM SHÓLKEMLESTIRIW TIYKARLARI	5
1-BAP. «FINANSLÍQ QADAĞALAW» PÁNINIŇ PREDMETI, MAQSET HÁM WAZIYPALARI	5
1.1. «Finansliq qadağalaw» pániniŇ qalıplesiwi hám rawajlanıwı	5
1.2. «Finansliq qadağalaw» pániniŇ predmeti, maqset hám wazıypaları	7
1.3. Finansliq qadağalawdın payda bolıwı hám sebepleri	9
2-BAP. FINANSLÍQ QADAĞALAW MAZMUNÍ JÁNE ONÍ SHÓLKEMLESTIRIW USILLARI	15
2.1. Finansliq qadağalaw mazmunı hám áhmiyeti	15
2.2. Finansliq qadağalaw teoriyalari	22
2.3. Finansliq qadağalawda metodikalıq usıllar	27
2.4. Finansliq qadağalaw sistemasi jáne onıń elementleri	33
3-BAP. FINANSLÍQ QADAĞALAWDÍ SHÓLKEMLESTIRIW TURLERI, FORMALARI HÁM USILLARI	45
3.1. Finansliq qadağalawdı ámel qılıw tarawları	45
3.2. Finansliq qadağalawdın túrleri, formaları	52
3.3. Finansliq qadağalawdın usılları	58
II BÓLIM. FINANSLÍQ QADAĞALAWSHÍ MÁMLEKETLIK ORGANLAR HÁM ONIŇ ÁHMIYETI	65
4-BAP. ULIW MAMAMLEKETLIK QADAĞALAW ORGANLARI FINANSLÍQ QADAĞALAWDÍ SHÓLKEMLESTIRIWDEGI ROLI	65
4.1. Ózbekstan Respublikası Oliy MajlisiniŇ finansliq qadağalawdı ámelge asırıwdağı áhmiyeti	65
4.2. Parlamentlik qadağalawdın obyektleri hám subyektlari	68
4.3. Ózbekstan Respublikası Ministrler KabinetiniŇ finansliq qadağalawdı ámelge asırıwdağı áhmiyeti	73
5-BAP. ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI ESAP PALATASI HÁM FINANSLÍQ QADAĞALAWDÍ SHÓLKEMLESTIRIWDEGI ORNI	82

5.1. Ózbekstan Respublikası Esap palatasın shólkemlestiriw ornı hám maqseti	82
5.2. Esap palatasınıŇ wazıypaları hám onıń áhmiyeti	84
5.3. Esap palatası finansliq qadağalawı hám onıń nátiyjeleri	91
6-BAP. FINANSLÍQ QADAĞALAWSHÍ ORGANLAR HÁM ONIŇ SHÓLKEMLESTIRIWSHILIK ORNI	103
6.1. Ózbekstan Respublikası Finans ministrligi, onıń finansliq qadağalawdı shólkemlestiriwi	103
6.2. Mámleketlik finansliq qadağalaw Bas basqarması strukturahq dúzilisi hám wazıypaları	107
6.3. Finans ministrligi Qaznashılıǵı byudjet atqarıwın qadağalawdağı ózgesheligi	117
III BÓLIM. MÁMLEKETLIK FINANSLÍQ QADAĞALAW	127
7-BAP. SALÍQ QADAĞALAWI	127
7.1. Salıq qadağalawınıŇ ekonomikalıq mazmunı	132
7.2. Salıq qadağalawı formaları hám usılları	144
7.3. Salıq tekseriwlerin ótkeriw tartıbi	151
7.4. Salıq xızmeti organları qadağalaw wazıypaları	
8-BAP. BAJIXANA ORGANLARI QADAĞALAWIN SHÓLKEMLESTIRIW	161
8.1. Bajixana qadağalawınıŇ mazmunı hám onıń áhmiyeti	161
8.2. Bajixana qadağalawı túrleri	167
8.3. Bajixana xızmeti organları qadağalaw wazıypaları	170
9-BAP. QAMSIZLANDIRIW SHÓLKEMLERINDE FINANSLÍQ QADAĞALAWDÍ SHÓLKEMLESTIRIW	178
9.1. Qamsızlandırıw isiniŇ teoriyalıq - huquqiy tiykarları	178
9.2. Qamsızlandırıw isin qadağalawdın maqset hám wazıypaları	183
9.3. Qamsızlandırıw bazarıń rawajlandırıw agentligi wazıypaları hám huquqları	191
10-BAP. BANK MÁKEMELERINDE FINANSLÍQ QADAĞALAWDÍ SHÓLKEMLESTIRIW	198
10.1. Bank qadağalawınıŇ mánisi hám zárúrligi	198
10.2. Bank qadağalawın ámelge asırıw usılları	205

10.3. Oraylıq bankın qadağalawdı ämelge asırıwdığı roli	211
10.4. Kommerciyalıq banklerdi licenziyalaw tartibi	218
11-BAP. BYUDJET QADAĞALAWİN SHÖLKEMLESTIRIW	227
11.1. Byudjet qadağalawının mánisi hám zárúrlığı	227
11.2. Byudjet procesinde qadağalawdı shölkemlestiriw	235
12-BAP. BYUDJET SHÖLKEMLERI QÁREJETLER SMETASÍN JOBALAW HÁM QARJILANDIRIWDI FINANSLIQ QADAĞALAW	247
12.1. Byudjet shölkemleri qárejetler smetasın mánisi hám áhmiyeti	247
12.2. Qárejetler smetasın dúziw hám tastıyqlawdı qadağalaw	254
12.3. Byudjet shölkemleriniń byudjetten tısqan maqsetli fondları dúziliwi hám sanplanıwın qadağalaw	267
13-BAP. BYUDJET SHÖLKEMLERI FINANS - XOJALIQ ISKERLIGIN QADAĞALAW	278
13.1. Qadağalaw - reviziya xojalıq iskerliginde qadağalawdın tıykarǵı usılı retinde	278
13.2. Qadağalaw - reviziya túrleri hám onıń óz - ara baylanıslığı	281
13.3. Qadağalaw - reviziya basqıshları, olardıń xarakterlik belgileri	284
IV BÓLIM. MÁMLEKETLIK EMES FINANSLIQ QADAĞALAW	294
14-BAP. ISHKI QADAĞALAW FINANS SISTEMASÍN NÁTIYJELI SHÖLKEMLESTIRIWDEGI ÁHMIYETI	294
14.1. Ishki qadağalawdın tıykarǵı túsiniǵi hám maqseti	294
14.2. Ishki qadağalaw ilajları hám usılları	303
14.3. Byudjet shölkemlerinde ishki qadağalaw xızmetin shölkemlestiriw	309
15-BAP. AUDITORLIQ QADAĞALAWDIN FINANSLIQ QADAĞALAWDI ÁMELGE ASIRIWDAĞI ÁHMIYETI	318
15.1. Auditorlıq qadağalawının mazmun - mánisi	318
15.2. Auditorlıq tekseriw formaları	322
15.3. Auditorlıq iskerligin licenziyalaw tartibi hám qadağalawı	326
V BÓLIM. RAWAJLANGAN MÁMLEKETLERDE FINANSLIQ QADAĞALAW	343

16-BAP. RAWAJLANGAN MÁMLEKETLERDE FINANSLIQ QADAĞALAWDI SHÖLKEMLESTIRIW TAJIRIYBELERI	343
16.1. BMSHğa aǵza ellerde finanslıq qadağalawdı shölkemlestiriw	343
16.2. Rossiya Federaciyası mámleketlik finanslıq qadağalaw organları tajiriybeleri	350
16.3. Rossiya Federaciyası Finans ministrliginiń finanslıq qadağalawdı shölkemlestiriwi	364
GLOSSARIY	376
ÁDEBIYATLAR	387

J.R. ZAYNALOV, Q.D. DANİYAROV,
S.S. ALIYEVA, N.E. ERNAZAROV

FINANSLÍQ QADAĞALAW

Oqiwlıq

Tashkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2023

Redaktor: Seytkasimov Dauletnazar Beknazarovich

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.

Bichimi 60x90. "Times New Roman" garniturası. Ofset bosma usulida
bosildi. Shartli bosma tabog'i 25. Nashr bosma tabog'i 24,75.
Adadi 55 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-a uy.

+99893 552-11-21

Muallif va nashriyot roziligisiz chop etish ta'qiqlanadi.